

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Niżu Polskim w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Niżu Polskim w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

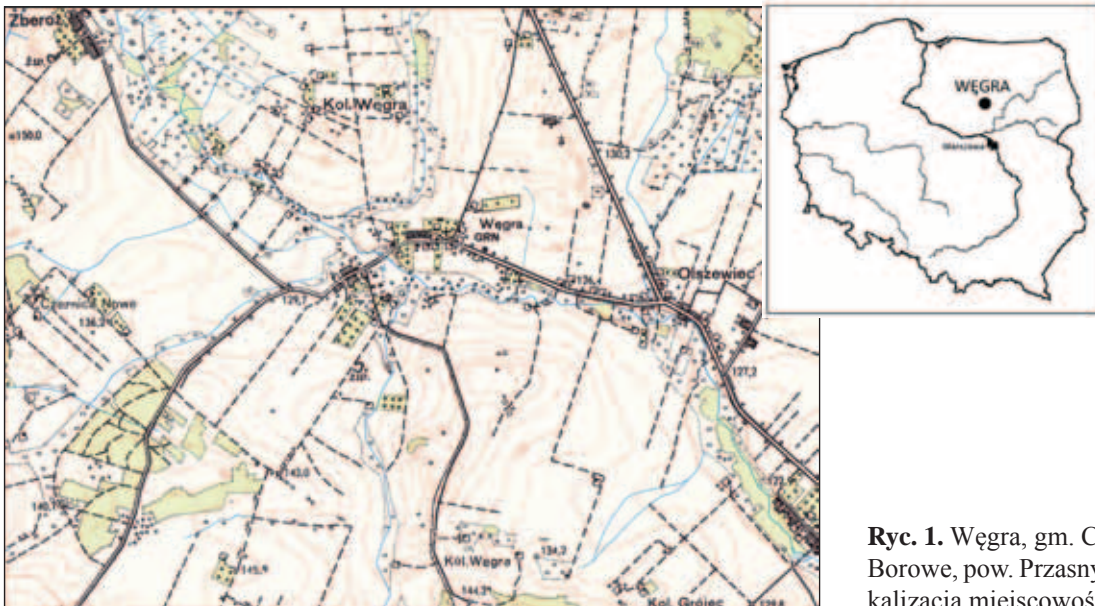
Jacek Andrzejowski

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu

Wśród stanowisk z okresu wpływów rzymskich z północnego Mazowsza od lat zwraca uwagę cmentarzysko we wsi Węgra¹ koło Przasnysza (Ryc. 1). Miał tu zostać znalezio-

pielnicowy, z żelaznym *umbem* z wysokim kolcem o tępych końcach, żelaznym imaczem z trapezowatymi zakończeniami i żelaznym grotem o szerokim liściu z wyraźnie zazna-

Ryc. 1. Węgra, gm. Czernice Borowe, pow. Przasnysz. Lokalizacja miejscowości.

ny ciepłopalny grób z bronią datowany na fazę C₂, a więc na okres, kiedy całe prawobrzeżne Mazowsze i Podlasie zajęte już było przez osadnictwo kultury wielbarskiej, zaś – jak powszechnie wiadomo – reguły grzebalne ludności tej kultury eliminowały uzbrojenie z wyposażenia grobowych.

Do literatury stanowisko to wprowadził Kazimierz Godłowski², opierający się na nieopublikowanej wówczas rozprawie doktorskiej Jerzego Okulicza-Kozaryna, który zebrał w niej informacje o nekropoli w Węgrze i opisał trzy zespoły grobowe³. *Grób 1, po-*

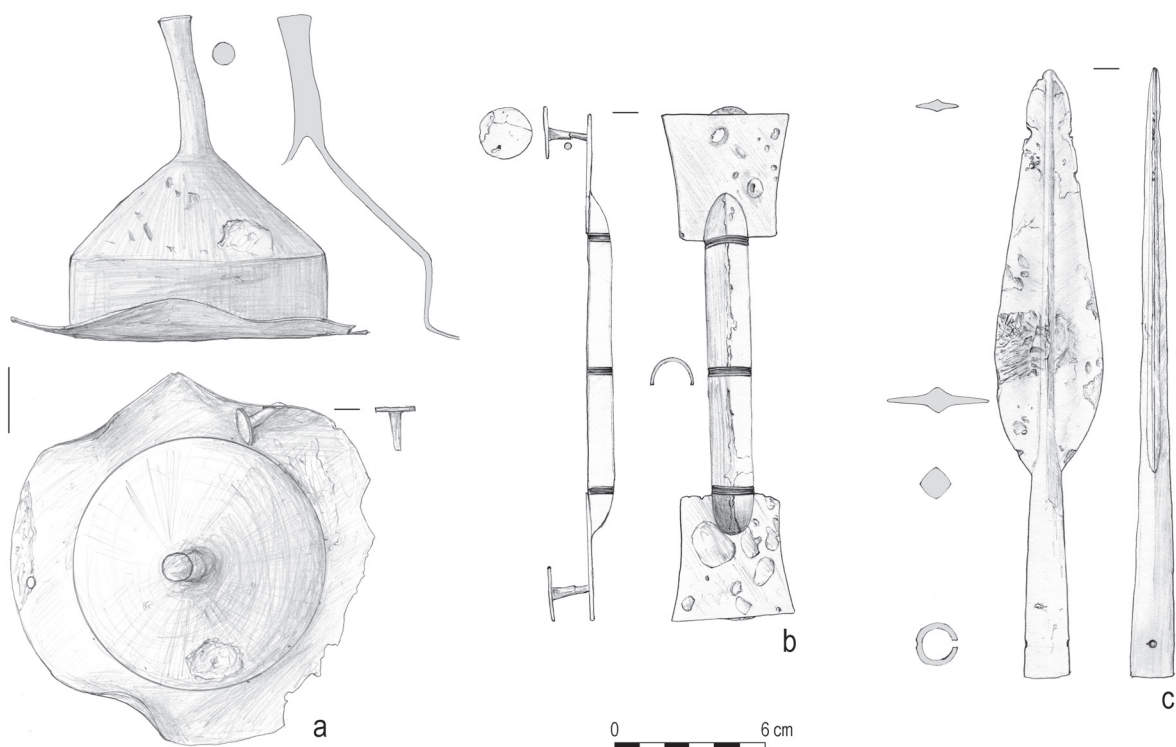
czonym żeberkiem, oraz grób 2, ciepłopalny, z umbem stożkowatym o szerokiej kryzcie, grotem o liściu z wydatnym żeberkiem i uchętym dzbanuszką, odkryto w połowie XIX wieku. Stanowisko zostało zlokalizowane w terenie w 1961 roku przez Jerzego Okulicza-Kozaryna i Lechosława Rauhuta – w żwirowni na Rudnej Górze znaleźli oni wówczas brązową zapinkę kuszowatą z podwiniętą nóżką o zaczepie blaszkowym i nieokreślony bliżej drut żelazny, a od właścicieli tej żwirowni uzyskali małe naczynie dwustopkowe. Zabytki te pochodzą z grobu 3, najpewniej inhumacyjnego. Zdaniem Godłowskiego i Okulicza-Kozaryna cmentarzysko w Węgrze może być bądź to reliktem

1 Węgra, gm. Czernice Borowe, pow. przasnyski, woj. mazowieckie.

2 K. GODŁOWSKI 1976, s. 391; 1985, s. 72, 76, 107–108.

3 J. OKULICZ-KOZARYN 1965/2006b, s. 222–224, tabl. XLVII–LXIX:1–6. Zabytki z cmentarzyska w Węgrze, datowane przezeń na *Okr. C*, wspomina A. NIEWĘGŁOWSKI

(1966, s. 159 nr 349), natomiast nie zna ich A. KEMPISTY (1965, s. 45–46).

Ryc. 2. Węgra, pow. Przasnysz. Zabytki odkryte w 1855 roku.
a – żelazne umbo; b – żelazny imacz; c – żelazny grot. Rys. A. Potoczny.

grupy zwielbaryzowanej ludności przeworskiej, która przechowała tradycyjny obyczaj grzebania mężczyzn z bronią, bądź też śladem związków lokalnej grupy z obszarami przeworskimi; pogląd taki utrwalił się w literaturze⁴.

Szczególny charakter cmentarzyska z Węgry oraz fakt, że pochodzące z niej zabytki właściwie nie zostały dotychczas w pełni opublikowane, uzasadniają powrót do tych materiałów i potrzebę skrupulatnego przeanalizowania związanych z nimi dokumentów i publikacji⁵. W ich świetle konieczne staje się zweryfikowanie naszej wiedzy o okolicznościach dawnych odkryć w Węgrze. Zabytki z dwóch pierwszych zespołów opisanych przez Jerzego Okulicza-Kozaryna i odnoszące się do nich archiwalia znajdują się w obecnie w zbiorach Muzeum Archeo-

logicznego w Krakowie⁶ (dalej: MAK), natomiast naczynie z trzeciego zespołu i notatki dotyczące znalezisk z 1961 roku przechowywane są w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie⁷ (dalej: PMA).

Większych wątpliwości nie budzi zespół zabytków odkrytych w Węgrze w 1855 roku. Należą do nich:

1. Umbo żelazne z wąską kryzą z trzema symetrycznie rozmieszczonymi nitami o płaskich kolistych główkach, wysokim cylindrycznym kołnierzem i stożkową pokrywą z wysokim, masywnym, tępo zakończonym kolcem o lekko rozszerzonym szczycie; kry-

4 K. GODŁOWSKI 1985, s. 76, 108; J. OKULICZ-KOZARYNA 1965/2006a, s. 169, 197. Zob. P. KACZANOWSKI, J. ZABOROWSKI 1988, s. 229; J. ANDRZEJOWSKI 1989, s. 114; 2007, s. 231 przyp. 8.

5 Wyrazy ogromnej wdzięczności za nieocenioną pomoc podczas pisania tego tekstu, w szczególności zaś za informacje dotyczące wsi Węgra, winien jestem Panu mgr. Zbigniewowi Miecznikowskiemu z Muzeum Mazowieckiego w Płocku.

6 Inw. MAK/3484. Panu dr. Jackowi Rydzewskiemu, ówczesnemu (rok 2011) dyrektorowi muzeum, dziękuję za łaskawą zgodę na udostępnienie i publikację tych materiałów. Pani mgr Marzenie Woźny wdzięczny jestem za cierpliwe wsparcie i informacje, jakich mi udzieliła w Ośrodku Informacji Naukowej i Archiwum, Pani mgr Elżbiecie Chochorowskiej, Głównemu Inwentaryzatorowi MAK, dziękuję za pomoc w identyfikacji zabytków oraz informacje dotyczące historii ksiąg inwentarzowych Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności, zaś Pani mgr Joannie Arct i Panu mgr. Radosławowi Liwochowi za pomoc przy dokumentowaniu zabytków z Węgry w Składnicy Zbiorów Dawnych.

7 Inw. PMA IV/2912, oraz dokumenty z Pracowni Dokumentacji Naukowej PMA, teczka „Węgra”.

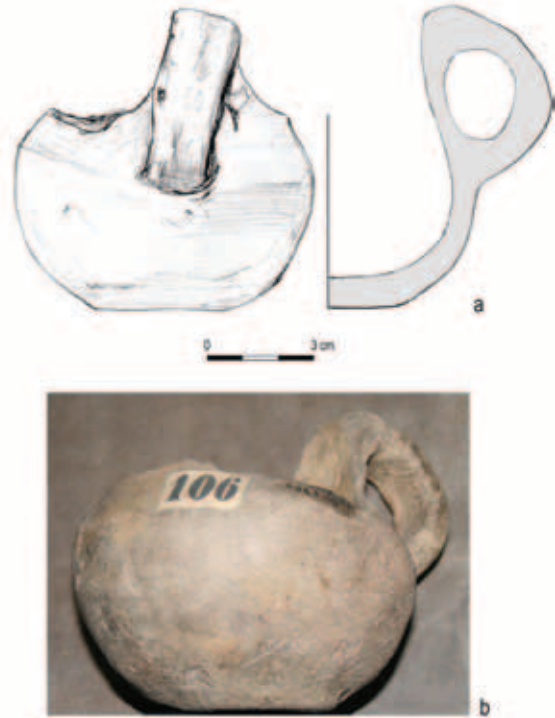
za uszkodzona, w trzech miejscach wgięta, kolec lekko skrzywiony, zachowany jeden nit z uszkodzonym trzpieniem. Średn. umba ok. 14 cm, wys. 13 cm, średn. główki nitu 1,5 cm (Ryc. 2:a).

2. Imacz żelazny z rynienkowatym uchwytem i ostro wydzielonymi, trapezowatymi, słabo poszerzonymi płytkami do nitów; rynienka zdobiona symetrycznie rozmieszczonymi poprzecznymi bruzdami o profilowanych brzegach, nity od zewnątrz zaklepane, od wewnątrz z płaskimi kolistymi główkami. Dług. ok. 20 cm, średn. główki nitu 2 cm (Ryc. 2:b).

3. Grot żelazny o smukłym liściu z ostrym żeberkiem wydzielonym na całej długości; największa szerokość liścia w ok. $\frac{3}{4}$ jego długości, tulejka o przekroju okrągłym, z jednym (niezachowanym) nitem. Dług. 23,7 cm, dług. liścia 15,8 cm, szer. liścia do 4,3 cm (Ryc. 2:c).

4. Mały dzban gliniany z baniastym brzuścem i taśmowatym uchem; górna część naczynia, z wyjątkiem części z nasadą ucha, zniszczona. Powierzchnia zagładzona, nierówna, piaskowobrunatna, bez jakichkolwiek śladów ognia; glina z drobną domieszką mineralną. Wys. 8,5 cm, średn. brzuśca 8–8,3 cm, dna 4 cm (Ryc. 3).

Opisane tu zabytki znane są od 1856 roku, kiedy to prezentowane były publicznie na *Wystawie starożytności i przedmiotów sztuki*, zaaranżowanej w Warszawie⁸ przez

Ryc. 3. Węgra, pow. Przasnysz. Gliniane naczynko odkryte w 1855 roku.

a – rys. A. Potoczny, b – fot. J. Andrzejowski.

Karola Beyera⁹, Bolesława Podczaszyńskiego¹⁰ i Aleksandra Przezdzieckiego¹¹; w tym samym roku opublikowane zostały w znakomitym katalogu wystawy, zredagowanym przez Podczaszyńskiego¹². Notatki do tego

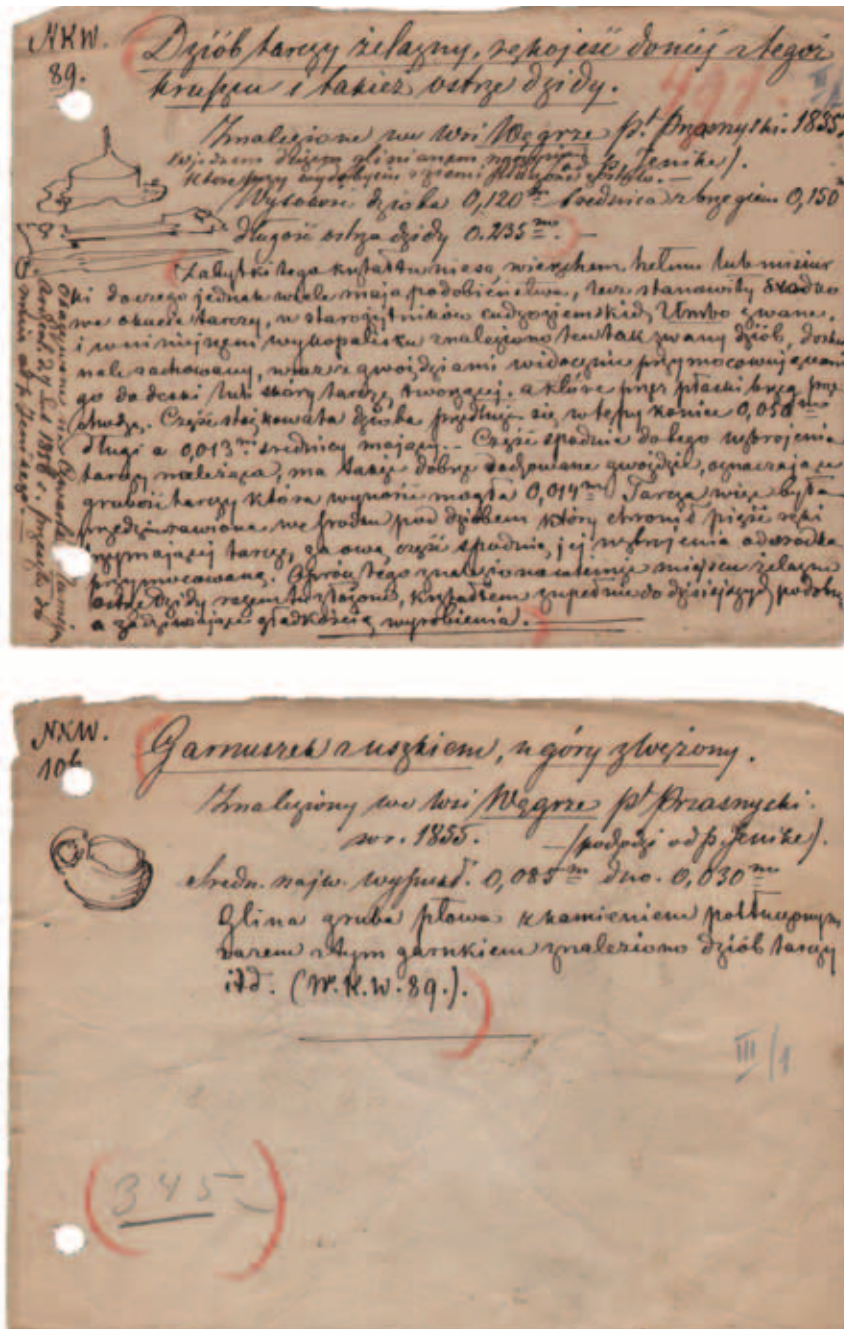
8 Autorem pomysłu wystawy był malarz Józef Simmler (1823–1868; zob. R. BIERNACKA 1997). Współczesne informacje i anonse wystawy ukazywały się licznie w prasie codziennej, w „Kurjerze Warszawskim” (zob. np. nr. 139, 142 czy 148 z roku 1856, aż do nr. 30, 32 i 42 z roku 1857), w „Gazecie Codziennej” (np. nr. 139, 148, 149, 161 czy 164 z roku 1856, do nr. 29 z roku 1857), a zwłaszcza w „Gazecie Warszawskiej” (zob. nr. 139, 146, 181 i 208 z roku 1856 czy nr. 6 i 31 z roku 1857); najobszerniejszą recenzję, drukowaną od lutego do kwietnia 1857 roku (nr. 35–38, 44–48, 82, 83, 101 i 102), mógł napisać ówczesny wydawca i redaktor „Gazety Warszawskiej” Antoni Lesznowski (zob. E. SZWANKOWSKI, 1972; por. K. ZAWADZKI 1996, s. 85–86), kolejna, entuzjastyczna, pióra Józefa Ignacego Kraszewskiego, pojawiła się już po zamknięciu wystawy (nr 66 i 67 z 1857 roku). Od dnia otwarcia (nr 54 z 20.05/1.06.1856) niemal codziennie anonse zamieszczała „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”, w której od lipca 1856 roku (nr. 87–91, 95–97, 101–103 i 233–238) do lutego 1857 roku (nr. 16–20) Bolesław Podczaszyński publikował w odcinkach omówienie wystawy, w 1857 roku wydrukowane w formie broszury. Ostatnio na temat wystawy warszawskiej pisał obszernie J. KOWALCZYK (1981, s. 180–202).

9 Karol Beyer (1818–1877), fotograf i numizmatyk, autor albumów fotograficznych wystaw starożytności w Warszawie i Krakowie (zob. np. K. W. WÓJCIKI 1877; J. PRZYBOROWSKI 1892; ostatnio E. TRILLER 1964; 1984; W. NAKIELSKI 1973; B. WIERZBIKA 1987; D. JACKIEWICZ 2012; por. też A. ABRAMOWICZ 1991, s. 37, przyp. 37).

10 Bolesław Paweł Podczaszyński (1822–1876), architekt, sfragistyk, archeolog i kolekcjoner (zob. M. ROZEK 1982; por. S. KRZYŻANOWSKI 1873, s. 225–226; F. M. SOBIESZCZAŃSKI 1876; J. ŁEPKOWSKI 1876; M. HAISIG 1952).

11 Aleksander Przezdziecki (1814–1871), historyk i wydawca (zob. A. BIERNACKI 1986; M. KOŚKA 2002; R. PRZEZDZIECKI 2003; A. BIERNACKI 2005). Ciekawe, że jedynie Małgorzata KOŚKA (2002, s. 67), a i to zupełnie marginalnie, wspomina o udziale Przezdzieckiego w organizacji wystawy warszawskiej, gdy współcześni (np. F. K. MARTYNOWSKI 1881, s. 3; Z. GŁOGER 1889, s. 373) uznają go za jednego z jej głównych animatorów.

12 B. PODCZASZYŃSKI 1856, s. 17 nr 89, s. 22 nr 106; 1857, s. 49, 50. Fotografii zabytków z Węgry nie ma w albumie tejże wystawy (K. BEYER 1856), znalazły się natomiast w albumie jej edycji krakowskiej z 1858 roku (K. BEYER 1859, tabl. X:871). Niestety, zapowiadane przez PODCZASZYŃSKIEGO (1856, s. IX) *Rysunki ciekawszych zabytków na Wystawie S. i P. S. znajdujących się nigdy nie zostały wydane* (J. KOWALCZYK 1981, s. 187), choć wśród wydawnictw

Ryc. 4. Węgra, pow. Przasnysz. Fiszka Podczaszyńskiego do *Katalogu Wystawy Starożytności...* w Warszawie w 1856 i 1857 roku (skan w skali $\frac{3}{4}$).
a – zespół uzbrojenia, kat. nr 89; b – dzbanuszek, kat. nr 106. MAK, archiwum.

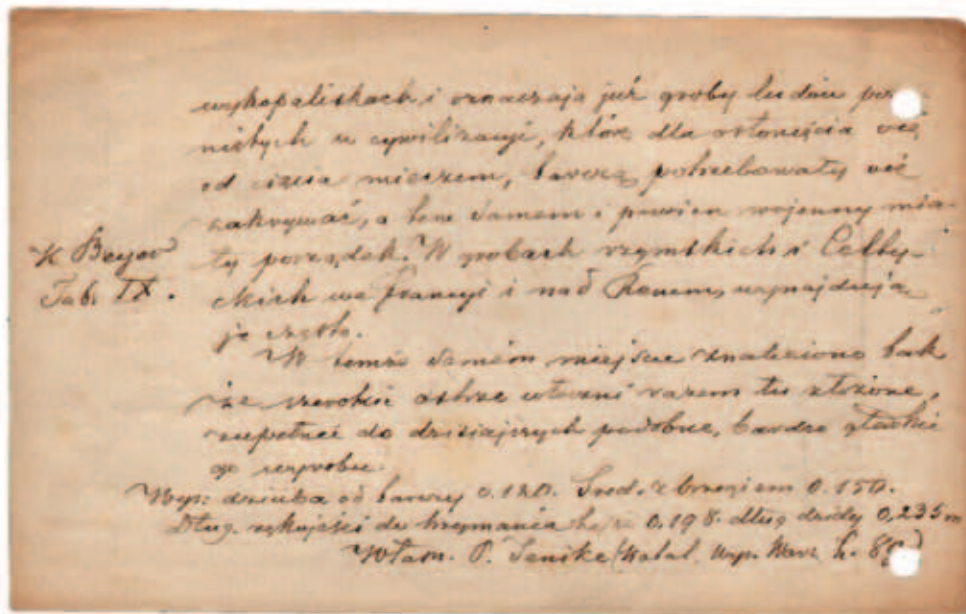
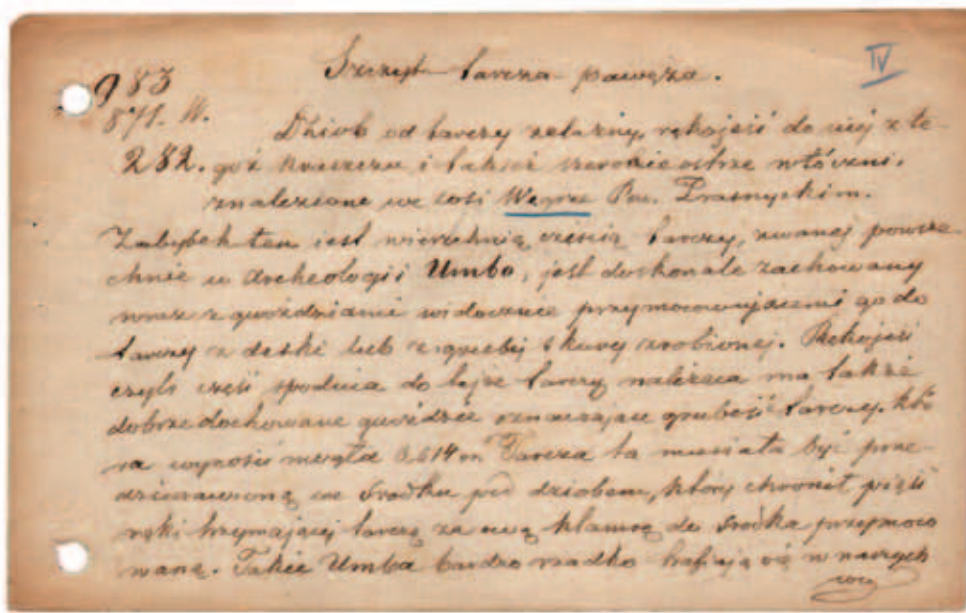
katalogu¹³ zachowały się w archiwum MAK

towarzyszących wystawie, które ukazały się, wymieniają Z. GŁOGER (1889, s. 373). Ważnym elementem tegoż katalogu, w części II (*Starożytności Krajowe z czasów pogańskich*) opracowanego przez Podczaszyńskiego, podkreślają m.in. M. HAISIG (1952, s. 10) i J. KOWALCZYK (1981, s. 202).

13 Wskazują na to zarówno odpowiednie numery (89 i 106 – zob. przyp. 12) i poprzedzająca je sygnatura NKW., zapewne oznaczająca: „numer katalogu wystawy”.

(Ryc. 4). Wcześniej jeszcze zabytki te pokazywane były w Warszawie prywatnie na tzw. czwartkach numizmatycznych¹⁴. W tym czasie

14 Fiszka Podczaszyńskiego ze szkicami i opisami umba, imacza i grotu zaopatrzone jest na marginesie w dopisek: *Okazywane na Czwartka[ch] Numizm. Archeol. d. 7 Lut 1856 r. przesyła [?] do mnie od p. Jenikego* (Ryc. 4:a). Chodzi tu o tzw. czwartki numizmatyczne, organizowane w Warszawie od 1845 roku, które kilka lat później nabrały

Ryc. 5. Węgra, pow. Przasnysz. Fiszka (awers i rewers) Rogawskiego do katalogu *Wystawy starożytności...* w Krakowie w 1858 i 1859 roku. MAK, archiwum (skan w skali ¾).

ich posiadaczem był p. Jenike¹⁵; niestety, nie

niedużo innego charakteru, spotykali się na nich bowiem numizmatycy, starożytnicy i artyści (zob. list K. Beyera do „Gazety Warszawskiej” nr 282 z 14/26.10.1854, s. 1); od stycznia 1855 roku prowadzona była ich kronika – fascymile 1. strony teje kroniki opublikowano w „Biuletynie Numizmatycznym” (nr 6–7, 1965, s. 102). Od 1856 roku spotkania miały się odbywać w gmachu Resursy Kupieckiej („Gazeta Warszawska”, nr 282 z 6/18.01.1856, s. 1). Zob. też E. TRILLER 1968; B. WIERZBICKA 1987, s. 63–64.

15 Nie ulega chyba wątpliwości, iż chodzi tu o Ludwika Jenike (1818–1903), twórcę i wieloletniego redaktora „Tygodnika Ilustrowanego”, członka warszawskiego Komitetu Towarzystwa Sztuk Pięknych, wcześniej związanego z „Biblioteką Warszawską” (zob. A. BIERNACKI 1964; por.

W. KOROTYŃSKI 1886; A. PIETKIEWICZ 1903; A. ULJASZ 2010). W 1870 roku Jenike wymieniony został w spisie kolekcjonerów jako posiadacz zbioru *starożytności krajowych z epoki pogańskiej* (S. KRZYŻANOWSKI 1873, s. 218). We wspomnieniach JENIKEGO (1910a; 1910b) nie ma wprawdzie żadnej wzmianki o tym polu jego zainteresowań, bowiem pamiętniki dotyczą niemal wyłącznie jego aktywności wydawniczej i publicystycznej, niemniej znaleźć tam można zapisek o *wejściu w bliższe stosunki* m.in. z Podczaszyńskim, z uwagi na objęcie przez Jenikego w 1851 redakcji wydawanej przez Merzbachów „Księgi świata” (L. JENIKE 1910a, s. 39). Współpraca z Podczaszyńskim i Beyerem (E. TRILLER 1984, s. 17–18) mogła być przyczyną, dla której „Tygodnik Ilustrowany” poświęcał później sprawom archeologicznym sporo uwagi (por. J. WRÓŃSKA 1989c, s. 85–91).

wiemy, w jakich okolicznościach wymienione zabytki trafiły do jego rąk. Dwa lata później starożytności z Węgry znalazły się na podobnej wystawie zorganizowanej w Krakowie¹⁶ i wówczas podpisano je już jako pochodzące ze zbiorów Podczaszyńskiego¹⁷ (Ryc. 6). Ta zmiana właściciela, skrupulatnie zresztą wynotowana przez Józefa Kostrzewskiego¹⁸, nastąpiła podczas trwania bądź dopiero po zamknięciu wystawy warszawskiej, ale przed otwarciem wystawy krakowskiej, a więc między czerwcem 1856 a wrześniem 1858 roku¹⁹. Zabytki z kolekcji Podczaszyńskiego

16 Ekspozycję krakowską opisał Juliusz Wildt, który jednak opublikował tylko *pobieżny przegląd, a raczej spis najważniejszych przedmiotów tejże wystawy* (J. WILDT 1858, s. 127) – zabytki archeologiczne z ziem polskich zostały w nim w zasadzie całkowicie pominięte. Podobnie jedynie marginalnie wspominał o nich Lucjan SIEMIENSKI (1858), w skądinąd gruntownej recenzji wystawy, drukowanej wcześniej w krakowskim „Czasie” (z przerwami od nr. 208 do nr. 226). Na temat wystawy krakowskiej pisali ostatnio Irena SKĄPSKA-ŚWIĘCICKA (1970, s. 44–48) i Karol ESTREICHER młodszy (1970, s. 103), który, podkreślając walory albumu fotograficznego Beyera, zauważa dość nonszalancko, iż *Pierwszych dziesięć tablic poświęcono zabytkom prehistorycznym, a te budzą dziś mniejsze zainteresowanie, gdyż nie znamy okoliczności znalezienia owych wykopalisk, co wyjaśnia lub nadaje wartość prehistorycznemu przedmiotowi*.

17 Tak wynika z opisu do tablicy w albumie fotograficznym tej ekspozycji (K. BEYER 1859, tabl. X:871). W archiwum MAK znajduje się też fiszka sporządzona na potrzeby wystawy krakowskiej (Ryc. 5), opatrzona numerami 983, 871. W. oraz 282.; numer 871, odpowiadający oznakowaniu z planszy Beyera, jest numerem katalogowym zespołu zabytków z Węgry, znaczenie dwóch pozostałych nie jest jasne. Odsyłacz do IX tablicy albumu Beyera na rewersie fiszki wskazuje, że chodzi tu zapewne o jego projekt lub pierwszą redakcję, natomiast informacja *Własny. P. Jenike* jest oparta na danych z katalogu wystawy warszawskiej. Autorem fiszki jest zapewne Karol Rogawski (1819?–1888), galicyjski polityk i działacz narodowy, który *przygodnie zajął się archeologią* (zob. S. KIENIEWICZ 1988). Był on jednym z inicjatorów ekspozycji krakowskiej, opisał też *przedmioty z czasów pogańskich* do przygotowanego katalogu, pomyślanego jako *dalszy ciąg Katalogu Warszawskiego*, jednak ostatecznie niewydanego z braku środków (Odezwy Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w tej sprawie drukowała nawet prasa warszawska – „Gazeta Warszawska”, nr 267 z 20.11/2.12.1862 r., s. 1). *Nota bene*, właśnie fotografia Beyera oraz zdjęcie wykonane w Muzeum Antropologii i Archeologii Przedhistorycznej Akademii Umiejętności w Krakowie (MAK, archiwum; zob. przyp. 36) pozwalają na jednoznaczną identyfikację jednego z dwóch grotów ze zbiorów MAK jako egzemplarza odkrytego w Węgrze w 1855 roku.

18 J. KOSTRZEWSKI, *Spuścizna...*, teka 72 (fiszka z wypisami z literatury).

19 Nie znajduje podstaw informacja Łucji i Jerzego OKULICZÓW (1971, s. 10) o pozyskaniu przez Podczaszyńskie-

prezentowano później jeszcze na wystawie towarzyszącej międzynarodowemu kongresowi antropologicznemu i archeologicznemu w Budapeszcie we wrześniu 1876 roku, jednak przedstawionych wyżej przedmiotów z Węgry wśród nich już nie było²⁰.

Zespół uzbrojenia – umbo typu Jahn 7a²¹, imacz typu Jahn 9/Zieling P²² oraz grot typu II/1 Kaczanowskiego²³ – odpowiada 4. grupie grobów z bronią kultury przeworskiej z młodszego odcinka fazy B₂²⁴ i nie wymaga bliższego komentarza. Zabytkom tym, znalezionym w popielnicy zniszczonej w chwili odkrycia²⁵, towarzyszyć miał opisany wyżej gliniany dzbanuszek²⁶. Cechy morfologiczne naczynka (przysadzisty, baniasty brzusek, słabo wydzielona szyjka i ucho wystające nieco powyżej krawędzi wylewu) i technologiczne (nierówna, zagładzona powierzchnia barwy piaskowobrunatnej) są nietypowe dla kultury przeworskiej, odpowiadają natomiast ceramice ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza, choć jednoznaczna atrybucja kulturowa dzbanuszka nie jest możliwa²⁷. Związek tego naczynka z popielni-

go zabytków z Węgry już w 1855 roku, i to bezpośrednio od mieszkańca wsi.

20 Pokazuje to spis zabytków ze zbiorów Podczaszyńskiego w katalogu polskiej części wystawy budapeszteńskiej, opracowanym przez Karola Beyera (SUPPLEMENT... 1876, s. 7–9; por. J. N. SADOWSKI 1877, s. XXII).

21 M. JAHN 1916, s. 175–176, tabl. III:7a.

22 M. JAHN 1916, s. 192–193; N. ZIELING 1989, s. 207–208, tabl. 27:4.

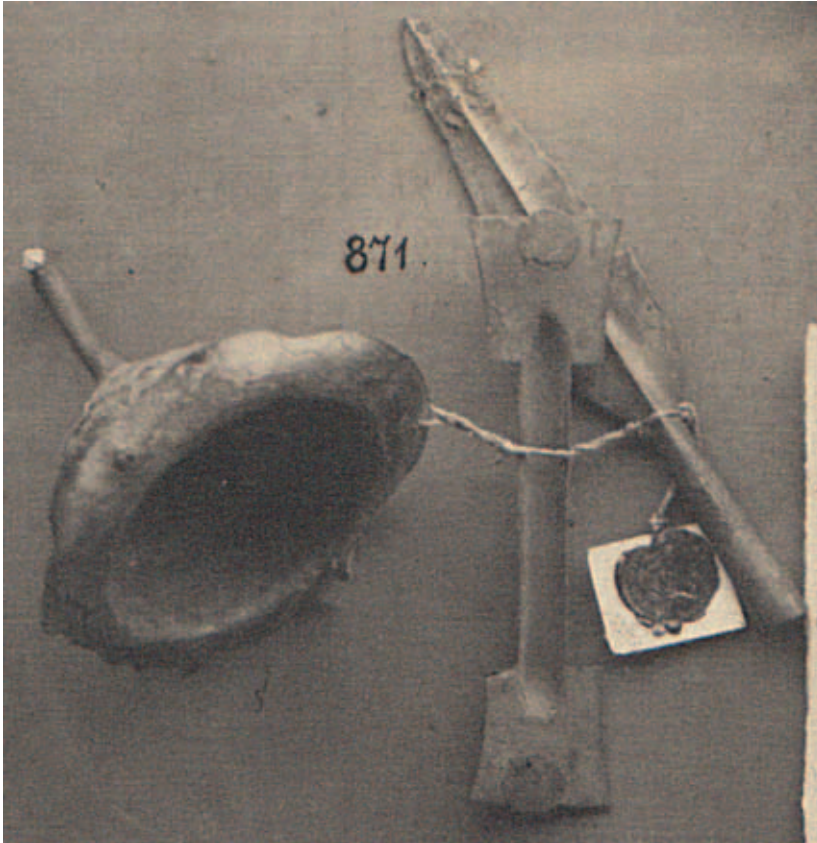
23 O cechach typu VI/1 – ze stosunkowo długą tulejką i liściem o równomiernym przekroju (por. P. KACZANOWSKI 1995, s. 14, 17, tabl. V:3, VII:1).

24 K. GODŁOWSKI 1992, s. 72, 80, ryc. 2.

25 Zgodnie z notatką Podczaszyńskiego *W jednym dużym glinianym naczyniu, które przy wydobyciu z ziemi stłuczone zostało* (MAK, archiwum). Ta wzmianka zdaje się wskazywać, że Ludwik Jenike, pierwszy znany właściciel zabytków, mógł dysponować informacjami pochodzącymi (bezpośrednio?) od ich odkrywców.

26 Fiszka Podczaszyńskiego (MAK, archiwum) ze szkicem i opisem wspomnianego dzbanuszka, zawiera także notatkę mówiącą, że *razem z tym garnkiem znaleziono dziób tarczy itd.* (N.K.W. 89.), tj. umbo, imacz i grot zabytki w katalogu wystawy warszawskiej pod numerem 89 (B. PODCZASZYŃSKI 1856, s. 17 nr 89, por. s. 22 nr 106); nie wiadomo oczywiście, w jakim znaczeniu użyte zostało słowo *razem*, zwłaszcza iż była to wiadomość wtórna. Na podstawie tej samej notatki J. OKULICZ-KOZARYN (1965/2006b, s. 223) przyjął jednak, że dzbanuszek znaleziono w *grobie 2*.

27 Za tę opinię wdzięczny jestem Paniom mgr mgr Mirosławie Andrzejowskiej i Grażynie Orlińskiej z Działu Epoki Brązu i Wczesnej Epoki Żelaza PMA. Podobnie – *zap[ewne] luź[yczkie?] lub skrzy[n]k[owe?]* – opisuje to naczynie

Ryc. 6. Węgra, pow. Przasnysz. Zespół uzbrojenia prezentowany na *Wystawie starożytności...* w Krakowie w 1858 i 1859 roku. Według: BEYER 1859, tabl. X (skan w skali 2:1).

cowym grobem z bronią należy zatem raczej wykluczyć²⁸. Nie ulega natomiast wątpliwości, że broń przeworska z *grobu 1* i „łużycki” dzbanuszek pochodzą z tego samego stanowiska.

Po śmierci Podczasyńskiego w listopadzie 1876 roku jego kolekcję przejęła rodzina, ale już w grudniu tegoż roku Karol Beyer rozpoczął starania na rzecz pozyskania jej dla krakowskiej Akademii Umiejętności²⁹. W końcu grudnia 1879 roku Akademii

przedłożono memoriał³⁰ niezwykle wysoko oceniający wartość muzealną zabytków i naukową towarzyszących im notatek, zakończony wnioskiem Komisji archeologicznej rekomendującej zarządowi Akademii zakup zbiorów; memoriał wsparty jest obszernym pismem Izzydora Kopernickiego³¹, podnoszącego materialną wartość tej kolekcji i jej znaczenie dla planowanych prac Komisji archeologicznej Akademii Umiejętności, dołączony jest też doń *Wykaz Zbioru starożytności przedhistorycznych ś.p. B. Podczasyńskiego w Warszawie (wg kartkowego katalogu tegoż zbioru sporządzony*

J. KOSTRZEWSKI (*Spuścizna*, teka 72). Na odmiennosc tegoż dzbanuszka od ceramiki późnorzymskiej i „łużyckiej” wykończenie powierzchni wskazuje zresztą J. OKULICZ-KOZARYN (1965/2006a, s. 167), który jednak te same uwagi odnosi do zdecydowanie wielbarskiej miseczki z grobu 3 (zob. niżej). Z okolic Węgry znane są wczesnożelazne stanowiska kultury kurhanów zachodniobałtyjskich (T. PUROWSKI 2003, ryc. 66), w tym cmentarzysko w Piastowie (F. DOŁĘGA-OSSOWSKI 1928, s. 64, ryc. 1, 2; A. NIEWĘGŁOWSKI 1962), na którym zarejestrowano także ceramikę o cechach pomorsko-kloszowych (zbiory PMA, III/1753).

28 Nader mało prawdopodobną wydaje się możliwość jego wtórnego wykorzystania w grobie przeworskim. Wyjątkowo takie wypadki są wprawdzie notowane (zob. np. T. DĄBROWSKA 1971), jednak naczynko z Węgry, niebędące przecież popielnicą, nie nosi jakichkolwiek śladów przepalenia czy pośredniego tylko działania wysokiej temperatury.

29 J. LĘPKOWSKI 1876, s. 1; zob. „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności” VI, 1877, s. XVI–XVII. Podczasyński

od 1873 roku był członkiem korespondentem zagranicznym Akademii Umiejętności (PAMIĘTNIK... 1889, s. 130).

30 *Memoriał dotyczący się Zbioru starożytności przedhistorycznych ś.p. B. Podczasyńskiego* (Dziennik podawczy Akademii Umiejętności, rok 1879, nr 141; PAU, archiwum). Memoriał podpisany został przez Piotra Umińskiego (1832–1906), numizmatyka i kolekcjonera, w latach 1873–1892 sekretarza Komisji archeologicznej Akademii Umiejętności, a w latach 1889–1900 prezesa Towarzystwa Numizmatyczno-Archeologicznego (por. ILUSTROWANA ENCYKLOPEDIA... 1928, s. 679; C. BĄK-KOCZARSKA 1997).

31 Dziennik podawczy Akademii Umiejętności, rok 1879, nr 141; PAU, archiwum. Izidor Kopernicki (1825–1891), antropolog, archeolog i etnograf, był wówczas sekretarzem Komisji antropologicznej Akademii Umiejętności (S. KIE-NIEWICZ, P. SIKORA 1968; A. ŚRÓDKA 1995, s. 256–258).

w Krakowie), zawierający ilościowe zestawienie poszczególnych kategorii zabytków uporządkowanych według surowca i miejsca pochodzenia. Tegoż dnia, tj. 20 grudnia, do zarządu Akademii PP Przyborowski, Glogier i Pawiński składają spis i oszacowanie przedmiotów zawartych w zbiorze ś.p. Podczaszyńskiego³²; pisma tego w archiwaliach PAU jednak nie ma³³. Być może chodzi tu o znajdujący się w archiwum MAK niesygnowany rękopiśmienny dokument *Wykopalska i zabytki przedhistoryczne. Spis ogólny zbioru arch. b.p. B. Podczaszyńskiego sporządzony dla oceny jego wartości, bez wątplenia powstały przed zakupem tych zbiorów. Wartość zabytków z kolekcji oszacowano w nim na 2357 rubli srebrem³⁴, co stanowiło równowartość około 3818 złotych austriackich (guldenów, powszechnie nazywanych reńskimi lub ryńskimi)³⁵. Ostatecznie w 1880 roku ponad tysiąc zabytków antropologicznych i archeologicznych od spadkobierczyń Podczaszyńskiego zakupiła Akademia³⁶ do*

ówczesnego Muzeum Starożytności (Krajowych)³⁷ za kwotę złotych austriackich trzy tysiące³⁸. Zabytki z Węgry zainwentaryzowano tam pod numerami od VI-20 do VI-23³⁹ (Ryc. 7).

Pod tym samym numerem w krakowskim muzeum znajdują się dwa inne zabytki, które (wraz z opisanym już dzbanuszkim) Jerzy Okulicz-Kozaryn uznał za pochodzące z grobu 2⁴⁰:

5. Umbo żelazne z bardzo szeroką, lekko stożkową kryzą z trzema parami symetrycznie rozmieszczonych nitów o płaskich kolistych główkach, niskim kołnierzem i stożkową pokrywą o prawdopodobnie zaoblo-

32 Dziennik podawczy Akademii Umiejętności, rok 1879, nr 142; PAU, archiwum. Józef Przyborowski (1823–1896), filolog, bibliotekarz, historyk i archeolog (R. SKRĘT 1986; Zygmunt Glogier (1845–1910), etnograf, archeolog, historyk (A. KUTRZEBA-POJNAROWA, 1959; A. ŚRÓDKA 1994, s. 528–529); Adolf Pawiński (1840–1896), historyk, archiwista, archeolog (J. BARDACH, 1980; A. ŚRÓDKA 1997, s. 361–363);

33 Znajduje się tam wszakże odrębna notatka mówiąca, iż Opis zbiorów Podczaszyńskiego wypożyczył St. Zakrzewski 22 VIII 1902. Stanisław Zakrzewski (1873–1936), historyk, w latach 1930. prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego, od 1902 roku był adiunktem w Akademii Umiejętności, od 1903 docentem w Uniwersytecie Jagiellońskim, a od 1905 docentem i profesorem w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (K. ŚRENIOWSKA 1956, s. 13; A. ŚRÓDKA 1998, s. 563–565).

34 Właśnie wycena zbioru w walucie rosyjskiej – Przyborowski, Glogier i Pawiński byli obywatelami Królestwa Polskiego – sugeruje, iż może tu chodzić o cytowany wyżej dokument.

35 Relacja rubla srebrem do złotego austriackiego według ich parytetów srebrnych wynosiła 1:1,62 (zob. E. KORCZYŃSKA, B. PASZKIEWICZ 1989, s. 257, 341/344; A. JEZIERSKI, A. WYCZAŃSKI 2006, s. 185; por. J. PANKIEWICZ 1866. Wiedzę w tym zakresie zawdzięczam Panu prof. Aleksandrowi Bursche z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

36 Zakup został sfinalizowany w grudniu 1880 roku, kiedy to pełnomocnik spadkobierczyń, Władysław Przybysławski, odebrał uzgodnioną wcześniej kwotę od władz Akademii, co poświadczył własnoręcznie na notarialnym upoważnieniu (Dziennik podawczy Akademii Umiejętności, nr 136 z 1880 roku; PAU, archiwum). Por. J. LĘPKOWSKI 1876, s. 1; ROCZNIK... 1881, s. 73; M. HAISIG 1952, s. 29; J. DYBIEC 1993, s. 71; E. CHOCHOROWSKA 2001, s. 13–14;

T. SKRZYŃSKI 2010, s. 207. Przybysławski (1830–1908), ziemianin z Pokucia, archeolog-amator, wówczas już członek Komisji antropologicznej i Komisji archeologicznej Akademii Umiejętności, później był także konserwatorem sekcji I Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej (zob. TEKA KONSERWATORSKA... 1892, s. 148; por. M. M. BLOMBERGOWA 2005, s. 221).

37 W wydany w 1889 roku PAMIĘTNIKU... (s. 147) znajdujemy nazwę: *Muzeum antropologii, archeologii przedhistorycznej i etnologii*. Na metryczkach przyklejonych do zabytków z Węgry widnieje, zapisana skrótowo, nazwa: *Muz. Arch.-antrop.*, natomiast na planszy, do której były w muzeum przymocowane, nazwa: *Muzeum Antropologii i Archeologii Przedhistorycznej*. W 1891 roku dział starożytności przedhistorycznych został wyodrębniony w Muzeum Antropologiczno-Archeologiczne, późniejsze Muzeum Archeologiczne (na temat historii muzealnych zbiorów archeologicznych w Krakowie zob. T. SKRZYŃSKI 2010; por. też M. ZAITZ 1981).

38 Kwota ta obejmowała też niewycenione wcześniej notatki Podczaszyńskiego, co zresztą było przyczyną pewnych nieporozumień pomiędzy spadkobierczyniami a Zarządzeniem Akademii (por. korespondencję w tej sprawie; Dziennik podawczy Akademii Umiejętności, nr 12 i 30 z roku 1880). W tym czasie prezydent Krakowa (w latach 1874–1881 Mikołaj Zyblikiewicz, *nota bene* od 1872 roku członek Akademii Umiejętności) pobierał roczne wynagrodzenie w wysokości 6000 złotych reńskich (zob. M. GÓRKIEWICZ 1950, s. 233). O ile jednak, co wydaje się nader prawdopodobne, wypłaty należności dokonano w banknotach, których relacja do guldenów w monecie kruszcowej była jak 1,0238:1 (por. I. IHNATOWICZ, A. BIERNAT 2005, s. 99 tab. 16 – dane dla roku 1878), to ostatecznie kwota, za jaką Akademia zakupiła spuściznę Podczaszyńskiego odpowiadała niespełna 1809 rublom srebrem, a więc znacznie poniżej jej oszacowanej wartości.

39 Dział VI to zabytki z *cmentarzysk ciałopalnych nowszych* (PAMIĘTNIK... 1889, s. 147).

40 Brak jakiegokolwiek dowodu, że Jenike znalazł je w Węgrze po 1855 roku (por. J. OKULICZ-KOZARYN 1965/2006b, s. 223), bowiem z zachowanych informacji wynika jedynie, że w 1856 roku był on właścicielem zabytków z Węgry pokazywanych na wystawie warszawskiej (zob. np. wzmiankę Podczaszyńskiego w „Kronice Wiadomości Krajowych i Zagranicznych” nr 95 z 1/13.07 1856 roku).

Ryc. 7. Węgra, pow. Przasnysz. Fotografia zabytków na planszy w Muzeum Antropologii i Archeologii Przedhistorycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. MAK, archiwum (skan w skali 1:1).

nym szczycie; kryza z ubytkami, uszkodzona na brzegach, od wewnątrz pokryta gęsto śladami dookólnego młotkowania, pokrywa silnie uszkodzona, szczyt pierwotnie prawdopodobnie wgnieciony do wewnątrz, zachowany jeden nit (bez trzpienia). Średn. umba ok. 20,5 cm, wys. zachowana 7,5 cm (pierwotnie ok. 8 cm), średn. główki nitu 1 cm (Ryc. 8:a).

6. Grot żelazny o smukłym liściu z wyraźnie zaznaczonym żeberkiem; największa szerokość liścia w ok. $\frac{2}{3}$ długości, tulejka o przekroju okrągłym, niedokuta, z jednym (niezachowanym) nitom, uszkodzona. Dług. 23,5 cm, dług. liścia 16 cm, szer. liścia do 4 cm (Ryc. 8:b).

Zabytki te nie mają dokumentacji, nie ma też o nich żadnej wzmianki w archiwaliach Podczaszyńskiego⁴¹ – spisany przezeń i zachowany w archiwum MAK *Poczet*

wykopalisk (alfabetyczny) został przerwany na literze „S” (ostatni wpis to *Sosnówka*)⁴². W tymże archiwum znajduje się także, wspomniany już wcześniej, *Spis ogólny zbioru arch. b.p. B. Podczaszyńskiego...*, w którym wymienionych jest co najmniej siedem umb i kilka lub kilkanaście grotów⁴³. Zgodnie z cytowanym wyżej *Wykazem Zbioru starożytności...*, przechowywanym w Archiwum Nauki PAU i PAN, w zbiorze było 10 umb⁴⁴,

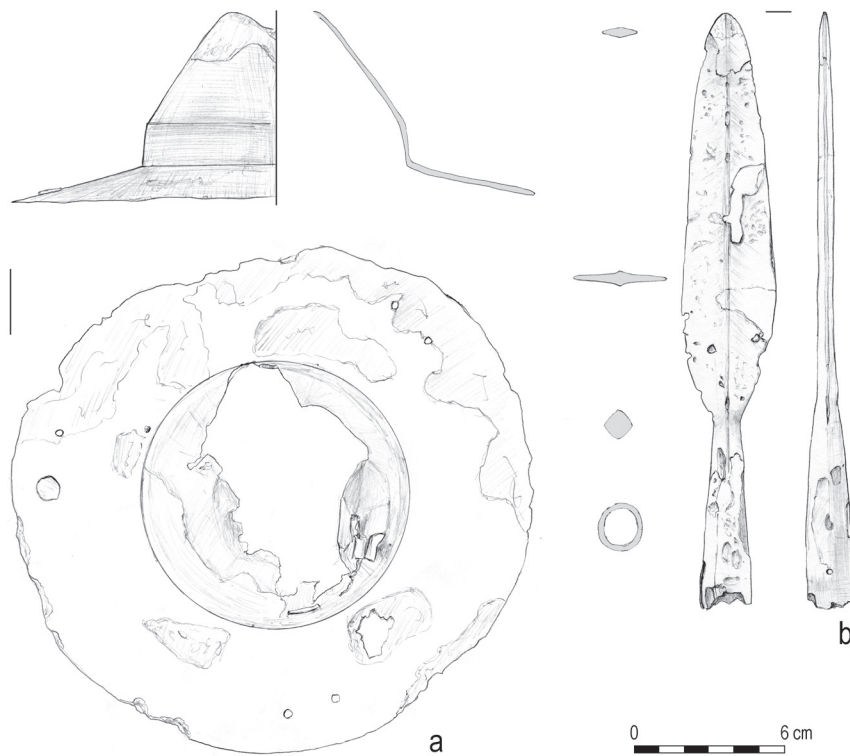
za pewnik, iż Podczaszyński nie omieszczałby opisanie tegoż umb i grotu razem z zabytkami z Węgry.

42 *Poczet* ten nie zawsze jednak zawiera szczegółowe wyliczenia zabytków z kolejnych miejscowości, zatem brak informacji o konkretnym zabytku nie może mieć znaczenia decydującego.

43 Na stronie 5 wspomniane są *umbones (488–494)*, oraz *włócznie żelazne i ostrogi (501–520)*, ale bez określenia liczby przedmiotów, zaś na stronie 8 pojedyncza *włócznia żelazna (38)*. *Spis* sporządzony jest dość chaotycznie, a cytowane numery odnoszą się prawdopodobnie do jakiejś niezachowanej listy spisanych przedmiotów, niekoniecznie jednak rejestrowanych indywidualnie. Numer 491. naniesiony został wtórnie czerwonym ołówkiem na oryginalną fiszkę Podczaszyńskiego (Ryc. 4:a).

44 W *Spisie ogólnym zbioru* wszystkie *umbones* wyceniono na 40 rubli srebrem – założywszy, że umba szacowano jednakowo, możemy uznać tę wartość za pośrednie potwierdzenie ich liczby. *Nota bene*, 40 rubli srebrem to 62 złote reńskie i 40 krajcarów – w 1880 roku w Krakowie można było za to kupić na przykład 120 kg *mięsa wołowego pięknego* (por. M. GÓRKIEWICZ 1950, s. 163).

41 J. OKULICZ-KOZARYN (1965/2006b, s. 223) uznał je za zespół na podstawie cytowanej wyżej notatki Podczaszyńskiego, która jednak w oczywisty sposób odnosi się do broni z grobu 1, pokazywanej na wystawie warszawskiej w 1856 roku pod numerem 89. M. HAISIG (1952, s. 16) pisze, iż *Fanatyczny wprost kult dla zabytków archeologicznych ściągają nań [na Podczaszyńskiego – przyp. JA] przykry i niezasadniony zarzut skorupczarstwa, stawiany mu niemal aż do śmierci. Przy takim nastawieniu do zbiorów trzeba przyjąć*

Ryc. 8. Węgry, pow. Przasnysz. Zabytki ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie.
a – żelazne umbo; b – żelazny grot; a, b – rys. A. Potoczny.

w tym pięć z ziem Królestwa Polskiego, dwa z Litwy i po jednym z Wlk. Ks. Poznańskiego, Galicji oraz Wołynia lub Ukrainy, oraz 22 groty, w tym 10 z terenu Królestwa Polskiego, jeden z Litwy, trzy z Wlk. Ks. Poznańskiego, sześć z Galicji i dwa z Wołynia lub Ukrainy.

O ile ewentualna identyfikacja tych grotów w dzisiejszych zbiorach MAK mogłaby budzić wątpliwości, to w wypadku poszczególnych umb nie powinna napotkać na zasadnicze trudności. Obecnie w MAK znajduje się rzeczywiście 10 umb związanych z kolekcją Podczaszyńskiego – należą one do zespołów zabytków z sześciu stanowisk, pochodzenie jednego umba jest nieznane⁴⁵. Zdaje się to odpowiadać siedmiu pozycjom inwentarzowym (488–494) ze *Spisu ogólnego zbioru...*, jednak struktura geograficzna umb ze zbiorów muzeum nie odpowiada tej zapisanej w *Wykazie Zbioru starożytności...* Nie ma wśród nich żadnego umba z Galicji oraz Wołynia lub Ukrainy, jest natomiast

tylko jedno z Litwy (Górany⁴⁶) i aż trzy z Poznańskiego (Kruczowo); pięć pozostałych pochodzić ma ze stanowisk z terenu dawnego Królestwa Polskiego, w tym dwa z Węgry. Dodatkowo komplikują sytuację trzy egzemplarze umb przypisane do zespołu zabytków z Kruczowa, bowiem w kolekcji Podczaszyńskiego, a potem w zbiorach Muzeum Antropologii i Archeologii Przedhistorycznej i, później, Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności, znajdowały się tylko dwa umba z tej miejscowości⁴⁷.

45 Umba z kolekcji Podczaszyńskiego pochodzący mają z Lisowa, d. pow. warszawski (MAK/3485), Kruczowa, d. pow. mogileński (MAK/3455), Gostomi, d. pow. rawski (MAK/3453), Góran, d. pow. wileński (MAK/3445), Strzyżewa, d. pow. pułtowski (MAK/3544), Węgry, d. pow. przasnyski (MAK/3484) i miejscowości nieznanej (MAK/3483). Pani mgr Elżbiecie Chochorowskiej, Głównemu Inwentaryzatorowi MAK, wdzięczny jestem za zidentyfikowanie tych zabytków.

46 *Nota bene*, miejscowość taka nie figuruje w *Początku wykopalisk... Podczaszyńskiego*. Nie zna jej też *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* – wymienione tu folwarki *Gorany* i wieś *Górany* znajdowały się w ówczesnych pow. borysowskim i dzisiejskim, w dzisiejszej wschodniej Białorusi, zaś wieś *Gurany* lub *Górany* (dziś. Górany) leży na Podlasiu, na południe od Sokółki (por. *Słownik...* 1881, s. 698, 912; 1900, s. 518); najbliższa brzmieniem i położeniem jest wieś *Gorańce* lub *Gurańce* w dawnym pow. trockim (*Słownik...* 1881, s. 697, 912), mniej więcej w połowie drogi między Wilnem i Kownem (dziś. Guronai, raj. Kaišiadorys).

47 Świadczyć o tym zdjęcie zabytków na planszy Muzeum Antropologii i Archeologii Przedhistorycznej (MAK, archiwum) oraz zapis w Księdze inwentarzowej Muzeum Archeologicznego PAU. Żadnego z umb nie wymieniono natomiast wśród zabytków z Kruczowa pokazywanych na wystawie warszawskiej z 1856 roku, wówczas jeszcze będących własnością Adolfa Malczewskiego, dziedzica dóbr kruczowskich (por. B. PODCZASZYŃSKI 1856, s. 41–44). Kolejną komplikację przynosi *Wykaz Zbioru starożytności...*

W Księdze inwentarzowej Muzeum Archeologicznego PAU figurują natomiast już dwa umba z Węgry; wpis ten może pochodzić z wczesnych lat 20. XX wieku⁴⁸. Pierwszym śladem „drugiego umba z Węgry” może być jednak kartoteka Józefa Kostrzewskiego. Na fiszce z niezwymlarowanymi szkicami zabytków brak co prawda jakichkolwiek informacji na ich temat, jest ona jednak zaopatrzona w charakterystyczną odręczną adnotację ołówkową: *Ak Um*⁴⁹ (Ryc. 9), tj. Akademia Umiejętności. Sugeruje to, że Kostrzewski narysował zabytki z Węgry przed jesienią 1919 roku, tj. przekształceniem Akademii w Polską Akademię Umiejętności⁵⁰. Taką interpretację zdają się potwierdzać dwie karty z dokumentacją zabytków z Gostomi, d. pow. rawski – pierwsza, ze szkicami zabytków, sygnowana jest ołówkiem: *Ak Um*, druga, z ich fotografią, oznakowana piórem: *Muz. Arch. P. A. U., Kraków*⁵¹. W świetle wiadomości zawartych we wspomnieniach Kostrzewskiego można zatem przyjąć z dużą dozą pewności, że karty z adnotacją *Ak Um* sporządził on albo podczas studiów u Włodzimierza Demetrykiewicza na przełomie lat 1909 i 1910⁵², albo podczas kwerendy w Muzeum Archeologicznym w Krakowie w roku 1912⁵³.

(zob. wyżej), zgodnie z którym tylko jedno z umb ze zbioru Podczaszyńskiego pochodzić miało z Wlk. Ks. Poznańskiego – musiało się to odnosić do zabytku z Kruchowa. Ostatnio odnośnie do znalezisk z Kruchowa zob. H. MACHAJEWSKI 1980, *passim*, ryc. 6; A. GAŁĘZOWSKA 2007, s. 193.

48 Wpisy w Księdze inwentarzowej nie są datowane, jednak zgodnie z opinią Pani mgr Elżbiety Chochorowskiej stosunkowo niski numer (3484) wskazuje, że dokonano go właśnie wówczas.

49 J. KOSTRZEWSKI, *Spuścizna*, teka 72. Fiszkę tę autor wykonał na odwrocie niekompletnego drukowanego formularza nieokreślonego bliżej badania antropologicznego. Na zachowanym fragmencie brak informacji, które pozwoliłyby na określenie czasu jego powstania, jedyną wskazówką jest pisownia terminów antropometrycznych z *jotą* (np. *zygjon*, *gonjon*), zgodna z tradycyjnymi zasadami ortograficznymi zaakceptowanymi w roku 1918 i zmienionymi dopiero w roku 1936 (zob. E. POLAŃSKI 2004, s. 35, 37).

50 Por. J. PISKUREWICZ 1998, s. 9–10; S. GRODZISKI 2005, s. 43.

51 J. KOSTRZEWSKI, *Spuścizna*, teka 72. Odnośnie do samych zabytków z Gostomi (dziś. pow. grójecki) zob. M. BIBORSKI 1981, s. 49–50, ryc. 1.

52 Demetrykiewicz (1859–1937), który uzyskał habilitację w Uniwersytecie Jagiellońskim i rozpoczął wykłady w 1905 roku, już od 1894 roku był kustoszem Muzeum Archeologicznego Akademii Umiejętności (K. RADWAŃSKI 1990, s. 212; M. WOŹNY 2010, s. 178–181).

53 Zob. J. KOSTRZEWSKI 1970, s. 62.

Wszystko to pozwala przyjść do przekonania, że po przyjęciu kolekcji Podczaszyńskiego do zbiorów Akademii Umiejętności i uporządkowaniu ich w 1889 roku w Muzeum Antropologii i Archeologii Przechodzącej⁵⁴, doszło do przemieszania niektórych zabytków; w wypadku opisanych wyżej umba i grotu musiało się to stać przed 1910 lub 1912 rokiem. W świetle zachowanych informacji nie można natomiast wykluczyć, że to „drugie umbo z Węgry” rzeczywiście pochodzi z kolekcji Podczaszyńskiego i jest którymś z umb spisanych w *Wykazie Zbioru starożytności...* (z Litwy, Galicji oraz Wołynia lub Ukrainy), obecnie nierejestrowanych w zbiorach MAK. Nie ma natomiast jakichkolwiek przekonujących dowodów, że umbo to i towarzyszący mu grot mają związek z cmentarzyskiem w Węgrze. Nie ma też dowodów, iż pierwotnie oba zabytki należały do jednego zespołu grobowego, a wątpliwości pogłębia chronologiczna niespójność obu zabytków.

„Drugie umbo z Węgry” należy do typu K1 w klasyfikacji Norberta Zielinga, datowanego przezeń na fazy C₃–D⁵⁵. W analizie uzbrojenia kultury wielbarskiej omówili je bliżej Piotr Kaczanowski i Jakub Zaborowski, uznając za odmianę typową dla fazy C₂, szczególnie częstą w materiałach kultury przeworskiej⁵⁶. Okazy takie należą do młodszego horyzontu grupy 7b grobów z bronią w kulturze przeworskiej, odpowiadającego fazom C₂–C₃/D₁⁵⁷, co znajduje potwierdzenie w kolejnych zespołach⁵⁸. Podobną

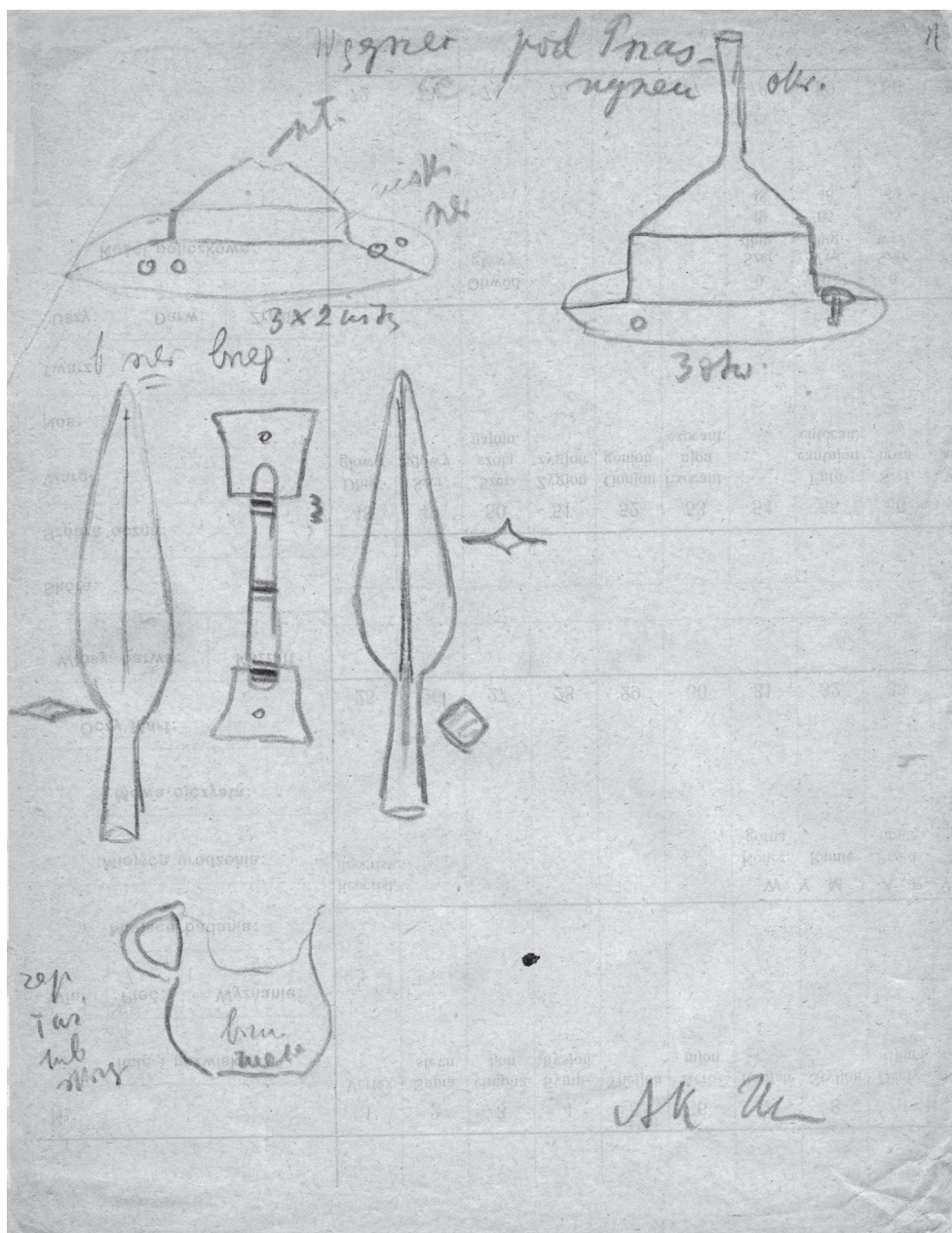
54 Por. J. PISKUREWICZ 1998, s. 84–85; T. SKRZYŃSKI 2010, s. 208.

55 N. ZIELING 1989, s. 121–122, tabl. 14:1.

56 P. KACZANOWSKI, J. ZABOROWSKI 1988, s. 229, ryc. 6; por. K. GODŁOWSKI 1985, s. 107–108. Jørgen ILKJÆR (1990, s. 331) określa nawet takie umba ze Skandynawii jako *sog. »polnische Form«*. *Nota bene*, zdaniem Jerzego Piaskowskiego (1969) umbo i oba groty z Węgry wykonane mają być z tzw. żelaza świętokrzyskiego, jednak możliwości interpretacyjne wyników badań metaloznawczych pozostają ciągle dość ograniczone (por. P. KACZANOWSKI 2006).

57 K. GODŁOWSKI 1994, s. 170, ryc. 1; B. KONTNY 2004, s. 150, ryc. 4.

58 Np. Żdzarów, pow. sochaczewski, grób 173, z mieczem typu *Nydam-Kragehul* war. 2, imaczem typu Zieling X, grottem typu XX i sprzączką AH30 (Z. NOWAKOWSKI 2003, s. 302, tabl. XLIV/173; por. M. BIBORSKI, J. ILKJÆR 2006a, s. 372–373; 2006b, s. 343). Umbo typu K1 należy też do inwentarza znanego grobu z Dąbrówki, pow. białobrzegi, m.in. z grottem typu XXIII i mieczem typu *Ejsbøl-Sarry* war. 1.2 (T. LIANA 1962, s. 49–50, tabl. XIII:1–6.8; M. BIBORSKI 1978, s. 90, 148; M. BIBORSKI, J. ILKJÆR 2006a, s. 370–

Ryc. 9. Węgry, pow. Prasnysz. Fiszka z zespołem zabytków z Węgry ze zbiorów Muzeum Archeologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie. KOSTRZEWSKI, *Spuścizna...*, teka 72 (skan w skali $\frac{3}{4}$).

chronologię mają zbliżone odmiany umb ze Skandynawii⁵⁹. Zdaniem Andrzeja Kokowskiego⁶⁰ umbo to, mimo oczywistych analogii przeworskich, jest jednak odmianą rzadko spotykaną w zespołach tej kultury, gdzie przeważać mają podobne okazy o wklęsłym

kołnierzu⁶¹, natomiast umba K1, które zresztą określa on jako *umba typu Węgry*, znajdują dobre analogie wśród uzbrojenia późnego horyzontu kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș, synchronizowanego z fazą C₃⁶². Nie można wreszcie pominąć ewentualnych związków umba z Węgry z obszarami bałtyjskimi, w szczególności z późną fazą kultury

–371; 2006b, s. 343; por. Ch. MIKS 2007, s. 563 nr A121); uznane za zaginione, znajduje się wśród bezmetrykowych zabytków w zbiorach PMA (IV/5739:1), a jego identyfikacja była możliwa dzięki rysunkowi w kartotece Józefa Kostrowskiego (J. ANDRZEJOWSKI 2014).

59 J. ILKJÆR 1990, s. 301–303, ryc. 193, 199.

60 A. KOKOWSKI 1994, s. 335.

61 Typów K2 i L ZIELINGA (1989, s. 123–124 i 125–126, tabl. 26).

62 A. KOKOWSKI 1994, s. 335; 2001, s. 118, ryc. 5; por. M. KAZANSKI 1994, s. 440–441; B. V. MAGOMEDOV, M. E. LEVADA 1996, s. 307, ryc. 4:1.9.

Dollkeim-Kovrovo, z której zespołów znanych jest kilka egzemplarzy typu K1, datowanych tam, również na podstawie metryki okazów tego typu z zespołów czerniachowskich, na fazy C₃–D₁⁶³. Niezależnie od ewentualnych – przeworskich, czerniachowskich czy bałtyjskich⁶⁴ – konotacji kulturowych tak późne umbo ze stanowiska w głębi strefy stabilnego osadnictwa wielbarskiego wzbudzić winno znacznie większe niż dotychczas zainteresowanie kontekstem i okolicznościami jego odkrycia, zwłaszcza iż łączony z nim grot, odpowiadający typowi II/1, jest wyraźnie starszy – okazy tej odmiany występują głównie w zespołach z fazy B₂ i z fazy C_{1a}, rzadziej wcześniej⁶⁵.

W 1961 roku Jerzy Okulicz-Kozaryn zlokalizował w Węgrze, w żwirowni na wzniesieniu nazywanym *Rudną Górą*⁶⁶, późnorzymskie cmentarzysko⁶⁷, które uznał za prawdopodobnie tożsame z nekropolą znaną z odkryć XIX-wiecznych. *Przy brzegu piaskownicy* znalazł wówczas brązową zapinkę kuszową z blaszkowym zaczepem, zbliżo-

ną do typu Almgren 172, i nieokreślony bliżej drut żelazny, być może pochodzące ze zniszczonego tu grobu inhumacyjnego, w którym wcześniej wykopano glinianą miseczkę⁶⁸ typu XVIIIC (lub XVIIIIB)⁶⁹:

7. Miseczka gliniana o wklęsło-wypukłym profilu z ostro zaznaczonym załomem brzuśca, lekko asymetryczna. Powierzchnia gładka, nierówna, jasnobrunatna do brunatnej, bez jakichkolwiek śladów ognia. Wys. 6,3 cm, średn. wylewu 9,5 cm, brzuśca 10 cm, dna 5,7 cm. Gлина z drobną domieszką mineralną. Średn. wylewu 9–9,5 cm, brzuśca 9,5–10 cm, dna 5,5 cm, wys. ok. 6 cm (Ryc. 10:a).

8. Zapinka ze stopu miedzi, dwuczęściowa, z długą 12-zwojową sprężynką i podwiniętą nóżką z zaczepem blaszkowatym (o profilowaniu naśladowującym oplot?); kabłąk i nóżka szerokie, sfazowane, na główce pole metopowe z ukośnym krzyżem; na kabłąku fragment zmineralizowanej tkaniny. Dług. 4 cm (Ryc. 10:b). Zabytek zaginął.

9. Żelazny drucik taśmowaty naruszony przez korozję (Ryc. 10:c). Zabytek zaginął⁷⁰.

Miseczka do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie przekazana została już w 1961⁷¹, natomiast losy pozostałych zabytków odkrytych wówczas na *Rudnej Górze*, a w szczególności zapinki, pozostają niejasne. Po zadokumentowaniu rysunkowym fibula miała trafić do Łodzi, do rąk Adama Nahlika z Centralnego Muzeum Włókiennictwa, w celu ekspertyzy zachowanych na niej szczątków tkaniny⁷²;

63 O. A. RADUŠ, K. N. SKVORCOV 2008.

64 Przypomnieć należy, że w zbiorach MAK obecnie nie zidentyfikowano spisanych w *Wykazie Zbioru starożytności...* umb z Litwy, Galicji oraz Wołynia lub Ukrainy.

65 P. KACZANOWSKI 1995, s. 14.

66 Na nieporozumieniu opierać się musi notatka Włodzimierza RYKOWSKIEGO (1984, s. 58 nr 18), który stanowisko to określa jako *grodzisko pierścieniowate*, powołując się przy tym na nieznaną bliżej międzywojenny *rejestr grodzisk* Romana Jakimowicza (organizatora i w latach 1928–1939 dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie). Żadne ze źródeł nie potwierdza istnienia w Węgrze grodziska (por. Z. RAJEWSKI 1950; W. ANTONIEWICZ, Z. WARTOŁOWSKA 1964; I. GÓRSKA ET ALII 1976). Zgodnie z informacją Pana mgr. Zbigniewa Miecznikowskiego potocznie grodziskiem nazywano czasem wzniesienie, na którym stoi kościół w Węgrze. Rykowski (1915–1988), historyk regionu i jeden z organizatorów Muzeum Ziemi Przasnyskiej, był też współpracownikiem archeologicznych służb konserwatorskich (zob. S. PAJKA 1988), co czyni tę notatkę tym bardziej niewytłumaczalną.

67 J. OKULICZ-KOZARYN 1965/2006b, s. 222–223 (tu omyłkowo z datą 1960). W archiwum PMA znajduje się pełne sprawozdanie z wizytacji stanowisk archeologicznych na północnym Mazowszu, jaką na przełomie kwietnia i maja 1961 przeprowadzili Lechosław Rauhut i Jerzy Okulicz, oraz skrócona notatka z tego wyjazdu, sporządzona przez Jerzego Okulicza, zawierające relację dotyczącą okoliczności odkryć dokonanych wówczas w Węgrze. Weryfikacja stanowiska, przeprowadzona przeze mnie w Węgrze we wrześniu 2008 roku wspólnie z Panią mgr Anną Mistewicz z Muzeum Narodowego w Warszawie i Panią mgr Katarzyną Watemborską z Działu Epoki Żelaza PMA, nie przyniosła żadnych materiałów zabytkowych.

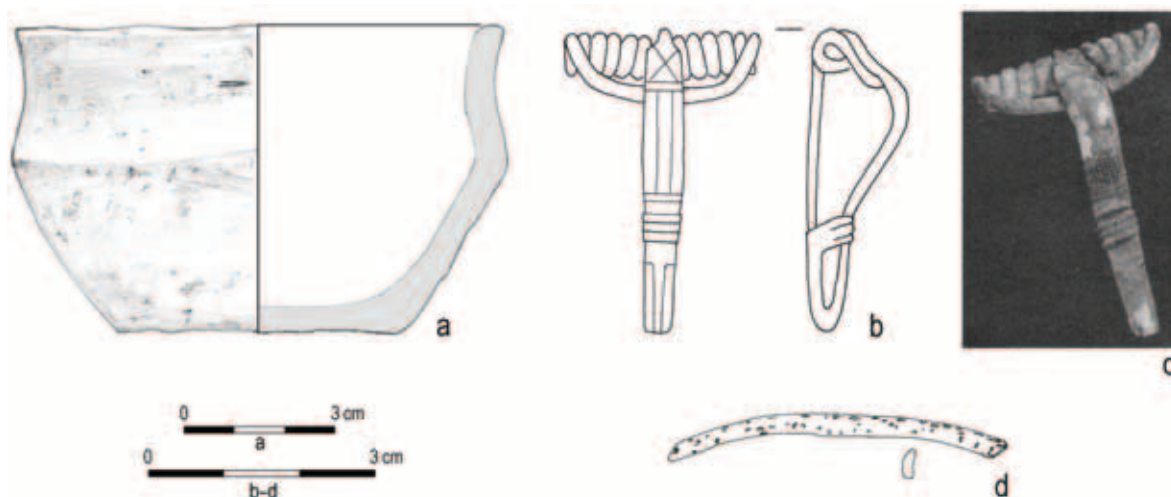
68 (...) *małe naczynie (...) podobno stało k. kości szkieletu* (autorski odpis odręcznej notatki J. Okulicza-Kozaryna z 1961 roku, jaki otrzymałem w 1989 roku); odkryto je *tuż przed naszym przybyciem w piaskownicy* (J. OKULICZ-KOZARYN 1965/2006b, s. 222).

69 R. WOŁĄGIEWICZ (1993, s. 102 lista 6B, s. 188 nr 298) określił to naczynie jako misę VIB, jednak znał je tylko ze schematycznego, nieskalowanego rysunku w publikacji J. OKULICZA-KOZARYNA (1970, ryc. 3:3).

70 Ten zabytek znany jest tylko z katalogu doktoratu J. OKULICZA-KOZARYNA (1965/2006b, s. 224, tabl. LXIX:6). Na podstawie umieszczonego tam rysunku jego długość oszacować można – w odniesieniu do wymiarów zapinki – na ok. 4,5 cm.

71 Zgodnie z zapisem w Księdze Inwentarzowej PMA (nr IV/2912). R. WOŁĄGIEWICZ (1993, s. 102 lista 6B) opisuje je błędnie jako należące do zbiorów Instytutu Archeologii UW.

72 Informacja ustna prof. dr. hab. Jerzego Okulicza-Kozaryna (rok 1989). Dr Adam Nahlik, od 1976 roku dyrektorem tegoż muzeum, już na przełomie lat 50. i 60. XX wieku

Ryc. 10. Węgra, pow. Przasnysz. Przedmioty odkryte w 1961 roku.

a – gliniana miseczka; b – zapinka ze stopu miedzi; c – resztki tkaniny widoczne na zapince; d – drut żelazny. a – rys. A. Potoczny, b, d – rys. A. Potoczny według: J. OKULICZ (1970 i 1965/2006), c – według: T. ŁASZCZEWSKA 1966.

analiza taka została rzeczywiście przeprowadzona⁷³. Zapewne wówczas zrobione też zostało jedyne znane dzisiaj zdjęcie zabytku, wykonane przez Andrzeja Solorza, fotografa pracującego dla CMW w latach 60. XX wieku⁷⁴. Publikująca to zdjęcie Teresa Łaszczewska podaje wprawdzie, iż zapinka była w zbiorach PMA⁷⁵, wiadomość ta nie znajduje jednak żadnego oparcia w dokumentacji muzealnej. Podjęte próby odnalezienia bądź to fibuli z Węgry, bądź jakichkolwiek materiałów z nią związanych, nie przyniosły efektu⁷⁶, zabytek zatem uznać trzeba za zaginiony.

Chronologia kuszowatych zapinek z zaczepem blaszkowym, odpowiadających

generalnie typowi 172 Almgrena i wzorowi FG28 Kokowskiego, była ostatnich latach przedmiotem kilku analiz, przede wszystkim w odniesieniu do materiałów wielbarskich i zachodniobałtyjskich, skąd pochodzi większość takich fibul⁷⁷. Rysują się tu dwa zasadnicze poglądy – w świetle pierwszego z nich fibule o takiej konstrukcji zaczepu nóżki należałoby datować stosunkowo szeroko, od fazy C₂ po fazę D⁷⁸, zgodnie z drugim natomiast chronologię takich zapinek ograniczyć trzeba do fazy C₃⁷⁹. W najnowszym krytycznym podsumowaniu dotychczasowych analiz, poczynionym przy okazji omówienia podobnych fibul z wielbarskiego cmentarzyska w Kozłótku/*Klein Koslau*, pow. nidzicki, Marcin Woźniak dość przekonująco uzasadnił datowanie wielbarskich i zachodniobałtyjskich kuszowatych zapinek z zaczepem blaszkowym w horyzoncie odpowiadającym fazom C₃–D⁸⁰. Opinię tę potwierdzają dobrze

uznawany był za autorytet w dziedzinie badań tkanin starożytnych (por. J. MAIK 2007, s. 93–94).

73 Tkanina, być może lniana, w splocie płóciennym 1/1. Gęstość ok. 18 nici osnowy i wątku na 1 cm, skręt nici ZZ, grubość osnowy i wątku ok. 0,2–0,3 mm (J. MAIK 2012, s. 52, 222, ryc. 80). Panu prof. dr. hab. Jerzemu Maikowi z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (Oddział w Łodzi) dziękuję za uprzejme informacje dotyczące okoliczności wykonania tej ekspertyzy.

74 Panu Norbertowi Zawiszy, dyrektorowi Centralnego Muzeum Włókiennictwa, oraz Panu Konradowi Kozińskiemu z Biblioteki i Archiwum CMW dziękuję za – niestety, bezowocną – kwerendę informacji na temat zapinki z Węgry w zasobach muzeum.

75 T. ŁASZCZEWSKA 1966, fot. 27 na s. 41, opis fot. na s. 674.

76 W szczególności dotyczy to Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, gdzie zatrudniona była Teresa Łaszczewska. Panu dr. Wojciechowi Sicińskiemu, Głównemu Inwentaryzatorowi muzeum, dziękuję za sprawdzenie zbiorów i archiwum MAiE.

77 Zapinki te tworzą zespół dość jednorodny morfologicznie i stylistycznie, choć poszczególne egzemplarze różnią się wielkością, pokrojem i zdobieniem (por. B. NIEZABITOWSKA 2007, s. 645). Blaszkowy zaczep nóżki spotykamy jednak także u kuszowatych zapinek o całkowicie innym wyglądzie, jak np. dużych litewskich fibul o kabłąkach z szerokiej płaskiej taśmy (zob. np. A. BLIUIENĖ 2002, s. 149–150, ryc. 4), których oczywiście nie dotyczą uwagi chronologiczne formułowane na podstawie materiałów wielbarskich.

78 Zob. np. J. SCHUSTER 2004, s. 88–91, ryc. 4, lista 2; A. BITNER-WRÓBLEWSKA 2007, s. 52–53.

79 Zob. np. A. KOKOWSKI 1995, s. 44, 48, ryc. 67; 1998, s. 723; B. NIEZABITOWSKA 2007, s. 645.

80 M. WOŹNIAK 2011, s. 182–183.

datowane zespoły z północnomazowieckich cmentarzysk w Modle, pow. mławski⁸¹, i w Szelkowie Nowym, pow. makowski⁸², a zwłaszcza w Brudnicach, pow. żuromiński – obiekt 282 z tego stanowiska, z zapinką bardzo podobną do okazu z Węgry, oraz m.in. z brązową zdobioną sprzączką zbliżoną do typów AH43 i AH44 i podobnie zdobionym, szerokim brązowym języczkowatym okuciem końca pasa⁸³, można umieszczać nawet już w 1. ćwierci V wieku⁸⁴.

Przy tak wąskim datowaniu, na jakie pozwala omówiona zapinka, nic nie wnosi chronologia miseczek grupy XVIII, te bowiem pojawiają się już w horyzoncie fazy B₂/C₁-C_{1a}, równoległe z ich większymi odpowiednikami z grupy VI, i trwają po wcześniejszą fazę okresu wędrówek ludów⁸⁵. Metrykę tego zespołu z Węgry trzeba zatem zamknąć w fazach C₃-D.

O ile pochodzenie tych zabytków z jednego stanowiska, a zapewne także z jednego zespołu grobowego (*grób 3*), nie budzi wątpliwości, to w świetle nowych, nieznanych wcześniej informacji, identyfikacja tegoż stanowiska z cmentarzyskiem, na którym w 1855 roku odkryto *grób 1*, musi zostać zakwestionowana.

O znaleziskach dokonywanych w Węgrze około połowy XIX wieku wspominają także źródła inne niż publikacje i archiwalia Podczaszyńskiego. Bezpośrednia relacja odnosi się do roku 1867, kiedy to biskup płocki, Wincenty Teofil Popiel-Chościak, wizytujący Węgry podczas objazdu diecezji, obdarowany został zabytkami archeologicznymi. Współczesne wydarzeniom doniesienia anonimowego korespondenta „Przeglądu Katolickiego”⁸⁶ mają istotne znaczenie dla lokalizacji stanowiska, przytoczyć je więc należy

w całości: *Dla miłośników starożytności notuję, że cmentarz grzebalny znajduje się na dawnych zgliszczach pogańskich, gdzie jeszcze dziś łatwo znaleźć urny i różne narzędzia z czasów przedchrześcijańskich. JW. Biskupowi ofiarowano z tych wykopalisk niektóre przedmioty, jako to: dzidy, groty, sprzączki do pasów i. t. d.*⁸⁷. Losy tych zabytków pozostają nieznane, można jednak sądzić, iż ani ksiądz biskup ani jego otoczenie, zajęci innymi sprawami⁸⁸ nie poświęcili im większej uwagi⁸⁹. Biskup Popiel-Chościak w ogóle nie wspomina wizyty w Węgrze w swoich pamiętnikach, wiadomo tylko, że doszło do niej w pierwszych dniach sierpnia 1867 roku⁹⁰.

Kolejna wiadomość odnosi się do jesieni roku 1877. W liście przesyłanym do redakcji „Korespondenta Płockiego”⁹¹ Władysław Dębski informuje m.in.: *We wsi Węgra, w pow. Przasnyskim, na cmentarzu, znaleziono przed kilkunastu laty, pokrzywione pałasze, ostrogi i szczątki starożytnych zbroi. Dalszych poszukiwań nie robiono.* List Dębskiego, zresztą stałego korespondenta gazety⁹², był odpowiedzią na apel o nadsyłanie informacji do *Mappy archeologicznej guberni płockiej*⁹³. Treść

87 „Przegląd Katolicki”, nr 1 z 21.12/2.01.1867/1868, s. 12–14.

88 Od 1867 rok biskup Popiel był w konflikcie z władzami rosyjskimi, bowiem nie zgodził się wysłać delegata diecezji do Kolegium Duchownego Rzymsko-Katolickiego w Petersburgu; w sierpniu 1868 roku został zesłany do Nowogrodu (T. ŻEBROWSKI 1976, s. 59; R. ŻMUDA 1982; R. BENDER i A. GAŁKA [1983] podają błędnie datę 1869; zob. również W. CHOŚCIAK-POPIEL 1915/I, s. 354; 1915/II, s. 5–6).

89 Muzeum Diecezjalne w Płocku, zresztą pierwsza tego typu placówka w Królestwie Polskim, powołane zostało dopiero w 1903 roku (<http://www.mdplock.pl/index.php?p=news&kid=2>; dostęp 03.2012).

90 W. CHOŚCIAK-POPIEL 1915/I, s. 316–318.

91 „Korespondent Płocki”, nr 82 z 30.09/12.10.1877, s. 3–4. Informację tę cytuję, choć niezbyt precyzyjnie, Zbigniew POLAKOWSKI (1997, s. 204; także <http://www.powiat-przasnysz.pl/pl/szlaki-turystyczne/>; dostęp 10.2011).

92 Zob. B. KONARSKA-PABINIAK 1985, s. 22; B. STRZELECKA 1987, s. 90.

93 *Pomysłodawcą i wykonawcą projektu miał być jeden z leśników naszych pan G. (Listy z Nowo-Więzienniej ulicy IV, „Korespondent Płocki”, nr 80 z 23.09/5.10.1877, s. 3; por. też B. KONARSKA-PABINIAK 1985, s. 28; inaczej, choć chyba błędnie, B. STRZELECKA 1987, s. 101). Autor tego cyklu korespondencji pozostaje nieznany (por. B. STRZELECKA 1987, s. 101); pierwszy list sygnowany jest: A. („Korespondent Płocki”, nr 5 z 1877 roku). Wykaz wiadomości dotyczących archeologii zamieszczonych w „Korespondencie Płockim”, jednak obarczony omyłkami i nader niekompletny, opublikowała Jolanta WROŃSKA (1989b), która*

81 Grób 146 (28/81), m.in. z żelazną sprzączką typu AH9 i trójwarstwowym grzebieniem (z poroża łosia!) typu Thomas III.2/Cnotliwy IA.A.1/3, grób 163 (47/81), m.in. ze szklanym pucharkiem typu *Ługi*, zapewne także grób 176 (64/81), m.in. ze szklanym pucharkiem typu Eggers 237 (zob. J. ANDRZEJOWSKI 2009, s. 68, 148–149, 156–157, 164, tabl. 3.70/146, 3.77/163, 3.85/176).

82 Obiekt 130, z brązową sprzączką typu AH11 i koliał chalcodonowych paciorków poliedrycznych (R. PROCHOWICZ 2013, s. 300–305, ryc. 1, 2).

83 A. SZELA 2011, s. 170–171, ryc. 2:2–4.10.12.

84 Por. R. MADYDA-LEGUTKO 1987, s. 70; 2011, s. 93–95.

85 R. WOŁĄGIEWICZ 1993, s. 26, por. też listy 18B i 18C; ostatnio zob. A. CIEŚLIŃSKI 2010, s. 130.

86 Zob. M. M. GRZYBOWSKI, K. KALISZEWSKA 2004, s. 92.

tej wzmianki wskazuje, że chodzi tu o źródło inne niż notatki Podczaszyńskiego z katalogu wystawy warszawskiej i z „Kroniki Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”, odnoszące się do odkryć z roku 1855, czy anonimowa relacja z „Przeglądu Katolickiego” ze stycznia 1868 roku, tam bowiem nie pojawiają się charakterystyczne sformułowania zawarte w cytowanym liście. Wydaje się dość prawdopodobne, że przekaz Dębskiego, podówczas właściciela ziemskiego z Krzywonosi koło Mławy, odległej o niepełną 20 km od Węgry, oparty jest na informacjach uzyskanych bezpośrednio⁹⁴, co oczywiście podnosi jego wartość, wskazuje też, że wśród lokalnej społeczności istniała świadomość odkryć przedmiotów starożytnych na cmentarzu w Węgrze. Nie wiadomo oczywiście, czy chodzi tu o znaleziska dokonane w innych latach niż opisane wyżej, bowiem sformułowanie *przed kilkunastu laty* nie powinno być chyba rozumiane dosłownie – podobna fraza (*przed kilkoma laty*) pojawia się w tym samym liście parokrotnie, w odniesieniu do innych opisywanych stanowisk archeologicznych z okolic Mławy i Przasnysza.

W obu przywołanych relacjach powtarza się wszakże informacja, iż odkryć z początków 2. połowy XIX wieku dokonywano na cmentarzu w Węgrze. Mały, stary cmentarz przykościelny, opisany dokładnie przy okazji *wizyty dekanalnej* w parafii w lecie 1817 roku⁹⁵, jeszcze w styczniu 1843 roku był jedynym cmentarzem w parafii

nie wymienia choćby ani cytowanego tu listu, ani odpowiedzi Dębskiego. Liczne przyczynki do mapy archeologicznej publikowały też „Echa Płockie i Łomżyńskie” (zob. MATERIAŁY... 1900; por. J. WRÓŃSKA 1989a, jednak również z niepełnym wykazem tych informacji).

94 Władysław Dębski (1829–1899), ziemianin parający się amatorsko historią, geografią i etnografią regionu, został ostatnio przypomniany przez Bogumiłę UMIŃSKĄ (2011, zwłaszcza s. 182–190).

95 Dokument ten cytuje M. M. GRZYBOWSKI (2000, s. 118): *Cmentarz naokoło kościoła długości łokci 60, szerokości łokci 40, ani obmurowany ani oparkaniony, w złym stanie. Na nim jest kośnica* [tj. kostnica; por. B. ERZEPKI 1908, s. 32] *zła, ostatnie pochowanie kości było w roku 1815 za pozwoleniem konsystorza pułtuskiego*. Cmentarz ten zajmowałby zatem obszar ok. 8,5 ara – ówczesny łokieć warszawski, czyli koronny, wynosił nieco ponad 595,5 mm (*Encyklopedia Powszechna* [Orgelbranda], t. XVII, Warszawa 1864, s. 608; *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. XLV–XLVI, Warszawa 1911, s. 17; nieco niższą wartość [593,33 mm] podaje J. ARENTOWICZ 1972, s. 34).

węgierskiej⁹⁶. Kościół, erygowany w 1398 roku, w kształcie obecnym wzniesiony został w 1730 roku i przekształcony w XIX wieku⁹⁷; nadzory archeologiczne prowadzone w kościele w roku 2009 wykazały, że postawiono go na gruncie uprzednio zniwelowanym i nadsypanym⁹⁸. Nowy, funkcjonujący do dzisiaj cmentarz, położony na wyraźnym wyniesieniu ok. 200 do 400 metrów na północny wschód od kościoła, założony musiał zostać jeszcze przed 1850 rokiem, bowiem zgodnie z *Postanowieniem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 31 maja (12 czerwca) 1846 roku o chowaniu zmarłych na cmentarzach przykościelnych zaniechać grzebania należało nie później niż do końca 1848 roku*⁹⁹. Najstarszym, dobrze zachowanym nagrobkiem jest tu zapewne płyta grobu księdza Stanisława Miłoszewskiego, proboszcza węgierskiego, zmarłego w kwietniu 1869 roku¹⁰⁰.

Wszystko to wskazuje jednoznacznie, że cmentarzysko przeworskie (i nieokreślone stanowisko ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza) we wsi Węgry lokalizować należy na terenie dzisiejszego cmentarza parafialnego. Przepuszczalna data założenia tegoż cmentarza (rok 1849 lub 1850) i data pierwszych zarejestrowanych znalezisk (rok 1855) wskazują, że chodzi o jego najstarszą część. Niestety, nie wiadomo, jak często mogły być wówczas odkopywane relikty starożytnej nekropoli i czy informacje przecho-

96 Akta wizytacji dekanatu Przasnysz 1779–1842 (Archiwum Diecezjalne w Płocku, sygn. 316): *Działo się we wsi Węgrze w Dekanacie i Obwodzie Przasnyskim Dnia 26 Grud / 7 Stycznia 1842/3 roku (...) Smętarz przy tym Kościele iest nowo wtym roku oparkaniony (...) innego Smętarza do grzebania ciał zmarłych niemasz*. Panu mgr. Zbigniewowi Miecznikowskiemu dziękuję za udostępnienie fotokopii tego dokumentu.

97 I. GALICKA, H. SYGIETYŃSKA 1980, s. 36–38.

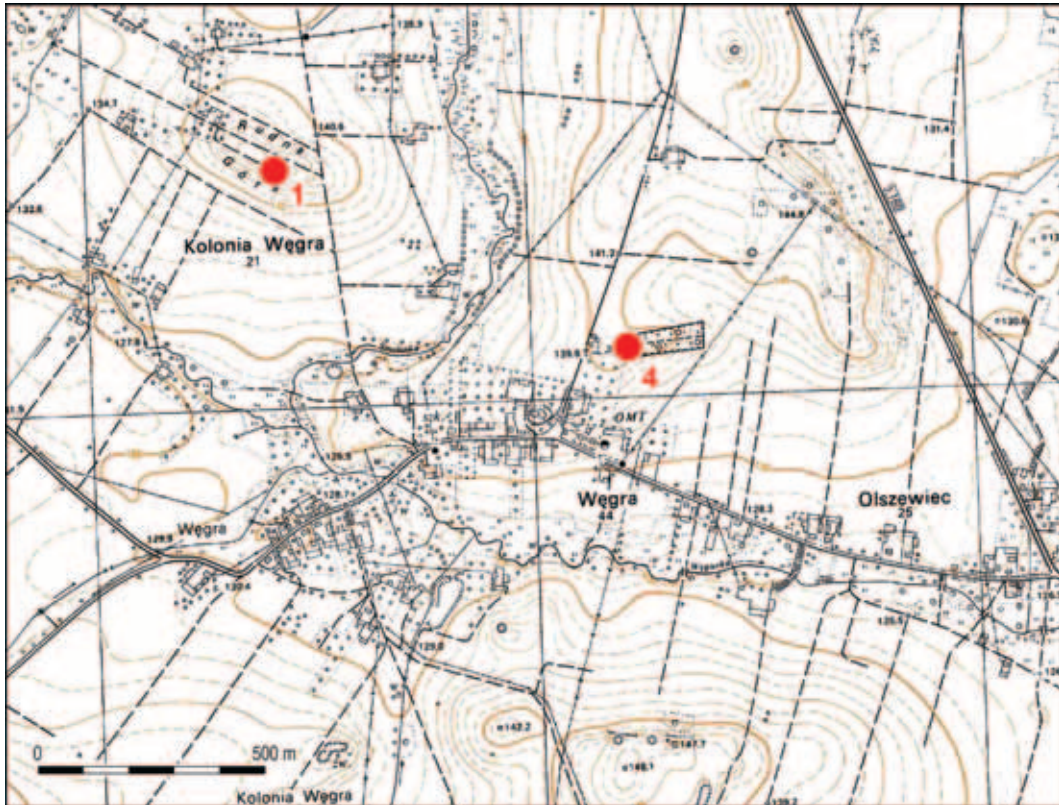
98 Z. MIECZNIKOWSKI 2009, s. 5.

99 W szczególności art. 14–20 (*Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. XXXVIII, Warszawa 1847, s. 84/85–92/93; por. też ks. Z. CHODYŃSKI 1874, s. 433–437). W tym konkretnym wypadku było to zresztą konieczne, jako że w roku 1848 roku w wyniku epidemii cholery w parafii węgierskiej zmarło aż 148 osób wyznania katolickiego, gdy w 1. połowie XIX wieku notowano tam nie więcej niż 60 zgonów (A. A. PSZCZÓLKOWSKI 2000, s. 60).

100 Wzmiankę o śmierci księdza Stanisława Miłoszewskiego zamieściła „Gazeta Warszawska” (nr 87 z 10/22.04.1869, s. 2). I. GALICKA i H. SYGIETYŃSKA (1980, s. 37) piszą też o nagrobku Jana Kurowskiego z 1862 roku, którego obecnie nie udało się już odnaleźć.

wały się w dokumentach parafialnych, te bowiem zniszczone zostały w czasie I wojny światowej. W lipcu 1915 Węgra znalazła się bezpośrednio na linii frontu podczas tzw. II bitwy przasnyskiej; broniona przez oddziały rosyjskie, była bardzo silnie ostrzeliwana przez artylerię niemiecką¹⁰¹. W pamięci

rzymskich (Ryc. 11). Pierwsze, przeworskie, położone jest na terenie dzisiejszego cmentarza parafialnego (Ryc. 12) – pochodzi z niego ciepłopalny grób popielnicowy z fazy B₂ odkryty w roku 1855, z umbem, imaczem i grotem przechowywanymi dzisiaj w zbiorach MAK, znane tylko ze wzmianki *dzidy*,

Ryc. 11. Węgra, pow. Przasnysz. Lokalizacja stanowisk z okresu wpływów rzymskich: nekropoli kultury przeworskiej na stan. 4 i nekropoli kultury wielbarskiej na stan. 1.

mieszkańców wsi nie przechowały się żadne informacje o podobnych odkryciach, sądzić zatem można, że obszar nekropoli starożytnej był stosunkowo mały i nie obejmował już tych części cmentarza parafialnego, które użytkowano po II wojnie światowej.

Niewątpliwie zatem mamy w Węgrze dwa cmentarzyska z okresu wpływów

groty, sprzączki do pasów itd. ofiarowane biskupowi plockiemu w 1867 roku, oraz *po-krzywione pałaszki, ostrogi i szczątki starożytnych zbroi*, jakie – zgodnie z przekazem z 1877 roku – miały być tamże odkrywane *przed kilkunastu laty*; mały dzbanuszek gliniany ze schyłku epoki brązu bądź wczesnej epoki żelaza, także ze zbiorów MAK, świadczą, iż cmentarzysko to założono w miejscu starszego obiektu grzebalnego.

Druga nekropola, wielbarska, zlokalizowana jest na wzniesieniu *Rudna Góra* (Ryc. 13), położonym na zachodnim brzegu małego strumienia o nazwie Smolanka, płynącego od północy do Węgierki, i odległym o ok. 900 metrów na północny zachód od nekropoli przeworskiej. Z tego cmentarzyska pochodzi grób inhumacyjny z fazy C₃.

101 13 lipca pozycje rosyjskie w rejonie Przasnysza ostrzeliwano od 500 do 860 dział (A. DOBRŃSKI 2003, s. 65), których ogień skoncentrował się na linii Olszewiec–Węgra–Pawłowo Kościelne–Kosmowo–Grudusk, tj. na odcinku ok. 10 km (G. K. KOROL'KOV 1928, s. 42, mapka na s. 33); wieś Węgra została wówczas niemal doszczętnie zniszczona (Z. POLAKOWSKI 1997, s. 204). Stopień zażartości walk dobrze ilustruje fakt, że 41. pułk strzelców syberyjskich stracił podczas dwóch dni (13 i 14 lipca) tej bitwy 84% stanu osobowego (Ū. G. VEREMEEV bd).

Ryc. 12. Węgra, pow. Przasnysz. Cmentarz parafialny (widok od północnego zachodu). Po prawej kulminacja wyniesienia i najstarsza część nekropolii. Fot. Z. Miecznikowski (2012 r.).

Ryc. 13. Węgra, pow. Przasnysz.
a – Las na szczycie *Rudnej Góry* widziany od południa;
b – obecny stan wybieżyska piaskowni.
a, b – fot. J. Andrzejowski (2008 r.).

Nader ograniczony stopień rozpoznania obu nekropoli nie pozwala na jednoznaczne określenie ich ram chronologicznych, przyjęć jednak można, że – z uwagi na niewielką odległość – raczej nie były to stanowiska dwukulturowe i tym samym usunąć Węgrę z wykazu takich obiektów¹⁰². Zgodnie z dotychczasowymi oznaczeniami stanowisk w Węgrze (AZP 39/64) cmentarzysko na *Rudnej Górze* ma numer 1, natomiast nieznanie wcześniej stanowisko położone w obrębie cmentarza parafialnego otrzymać powinno numer 4.

Otwarta musi natomiast pozostać kwestia umba typu Zieling K1 oraz drugiego grotu typu II/1 – nie jest dziś możliwe odtworzenie okoliczności, w jakich w zbiorach krakowskiego muzeum archeologicznego zostały one włączone do zespołu dobrze udokumentowanych zabytków z nekropoli w Węgrze, należących do dawnej kolekcji Bolesława Podczaszyńskiego. Brak przesłanek dla takiej, ale też jakiegokolwiek innej, identyfikacji powoduje, że stają się anonimowe, a w konsekwencji – archeologicznie nieme.

102 Por. J. ANDRZEJOWSKI 1989. Być może mamy tu do czynienia z sytuacją podobną jak w Nadkolu przy ujściu Liwca do Bugu, gdzie wielbarskie cmentarzysko (stan. 1), założone w fazie B₂/C₁ (J. ANDRZEJOWSKI, A. ŻÓRAWSKA 2002), odległe jest o ok. 1,5 km od nekropoli przeworskiej (stan. 2), porzuconej w początkach tej fazy (J. ANDRZEJOWSKI 1998).

dr Jacek Andrzejowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 42
00-241 Warszawa
j.andrzejowski@pma.pl

Bibliografia:

Archiwalia

- KOSTRZEWSKI, *Spuścizna* archiwum Józefa Kostrzewskiego, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze.
- MAK, archiwum archiwalia w Ośrodku Informacji Naukowej i Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.
- PAU, archiwum dokumenty Polskiej Akademii Umiejętności w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie (zespół K I-2, 47, 49).

Literatura

- ABRAMOWICZ, A.
1991 *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Łódź.
- ANDRZEJOWSKI, J.
1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji II*, Lublin, s. 103–125.
- 1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
- 2007 *Pod wodzą Filimera, czyli osadnicy wielbarscy na Mazowszu i Podlasiu*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 229–258.
- 2009 *Nekropola w Modle a późna faza kultury przeworskiej na północnym Mazowszu*, mps pracy doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- 2014 *Znów razem, czyli grób z bronią z Dąbrówki nad Drzewiczką*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (red.), *HONORATISSIMUM ASSENSUS GENUS EST ARMIS LAUDERA*. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin, Kraków, s. 21–31.

ANDRZEJOWSKI, J., ŻÓRAWKA, A.

2002 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. 1 w Nadkolu, woj. mazowieckie*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *VARIA BARBARICA Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 29–80.

ANTONIEWICZ, W. WARTOŁOWSKA, Z.

1964 *Mapa grodzisk w Polsce*, Wrocław.

ARENTOWICZ, J.

1972 *Miary polskie*, Materiały źródłowe 17, Warszawa.

BAK-KOCZARSKA, C.

1997 *Piotr Umiński (1830–1906)*, [w:] W. Bieńkowski (red.), *Ludzie, którzy umiłowali Kraków. Założyciele Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*, Kraków, s. 209–212.

BARDACH, J.

1980 s.v. *Pawiński Adolf Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV/2, Wrocław, s. 407–412.

BENDER, R., GAŁKA, A.

1983 s.v. *Popiel (Chościak Popiel) Wincenty Teofil*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII/3, Wrocław, s. 580–582.

BEYER, K.

1856 *Album de l'exposition des objets d'art et d'antiquité*, Varsovie.

1859 *Album fotograficzne wystawy starożytności i Zabytków sztuki urządzonej przez c.k. Towarzystwo Naukowe w Krakowie 1858 i 1859 r. wykonane w Zakładzie Karola Beyera (Ulica Krakowskie Przedmieście N° 389)*, Warszawa.

BIBORSKI, M.

1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, „Materiały Archeologiczne” XVIII, 1978, s. 53–162.

1981 *Grób wojownika kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich z Gostomi, woj. Radom a niektóre aspekty związane z rytualnymi śladami niszczenia broni*, „Materiały Archeologiczne” XXI, 1981, s. 49–63.

BIBORSKI, M., ILKJÆR, J.

2006a *Die Schwerter. Textband*, Jutland Archaeological Society XXV:11, Århus.

2006b *Die Schwerter. Katalog, Tafeln und Fundlisten*, Jutland Archaeological Society XXV:12, Århus.

BIERNACKA, R.

1997 s.v. *Simmler Jakub Józef*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVII/4, Warszawa-Kraków, s. 511–515.

BIERNACKI, A.

1964 s.v. *Jenike Ludwik*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI/2, Wrocław, s. 171–172.

1986 s.v. *Przedziecki Aleksander Narcyz*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/1, Wrocław, s. 45–51.

2005 *Aleksander Przedziecki (1814–1871). Życiorys uczonego i mecenasa*, Biblioteka tradycji XXXVI, Kraków.

BITNER-WRÓBLEWSKA, A.

2007 *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica XII, Warszawa.

BLIUJENÉ, A.

2002 *The Main Stylistic Features of the Baltic Crossbow Brooches in the Migration Period*, „Archaeologia Baltica” 5, 2002, s. 145–161.

BLOMBERGOWA, M. M.

2005 *Badania archeologiczne Polaków na Podolu prowadzone w XIX i na początku XX wieku*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki” XIV/1–2(27–28), 2005, s. 218–226.

CHOCHOROWSKA, E.

2001 *Zbiory krakowskiego Muzeum Archeologicznego dawniej i dziś*, „Materiały Archeologiczne” XXXII, 2001, s. 13–18.

KS. CHODYŃSKI, Z. [X. Z. CH.]

1874 *Cmentarze w Polsce*, [w:] *Encyklopedia Kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetze-
ra i Weltego, z licznemi jej dopełnieniami, przy współpracownictwie kilkunastu duchownych
i świeckich osób* wydana przez X. Michała Nowodworskiego, t. III: Brzowski.–Czyżewski., War-
szawa, s. 423–437.

CHOŚCIAK-POPIEL, W.

1915 *Pamiętniki ks. Wincentego Chościak-Popiela arcybiskupa warszawskiego* (wyd. J. Urban), t. I,
II, Kraków.

CIEŚLIŃSKI, A.

2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna,
Pastęka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte NF 17, Berlin.

DĄBROWSKA, T.

1971 *Grób z okresu rzymskiego z naczyniami kultury pomorskiej*, „Wiadomości Archeologiczne”
XXXVI/2, 1971, s. 178–182.

DOBROŃSKI, A.

2003 *Walki w rejonie Przasnysza w I wojnie światowej*, [w:] *Tradycje niepodległościowe na północ-
nym Mazowszu w XIX i XX w. Przasnysz, 23 kwiecień 2003. Materiały z sesji naukowej „Trady-
cje na niepodległościowe na północnym Mazowszu w XIX i XX w.”*, Przasnysz, s. 57–76.

DOŁĘGA-OSSOWSKI, F.

1928 *Cmentarzyska prehistoryczne we wsi Piastowo (Pajki) w pow. przasnyskim*, „Z Otchłani
Wieków” III/4, 1928, s. 63–64.

DYBIEC, J.

1993 *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Kraków.

ENCYKLOPEDIA...

1864 *Encyklopedia Powszechna* [Orgelbranda], t. XVII, Warszawa.

ERZEPKI, B.

1908 *Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk
Poznańskiego” XXXIV, 1907 (1908), s. 1–139.

ESTREICHER, K. (JR.) [K.E.]

1970 *Teka i album z wystawy starożytności*, „Rocznik Krakowski” XLI, 1970, s. 100–103.

GALICKA, I., SYGIETYŃSKA, H.

1980 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X: *Dawne województwo warszawskie*, zesz. 18: *Przasnysz
i okolice*, Warszawa.

GAŁĘZOWSKA, A.

2007 *Obrządek pogrzebowy kultury wielbarskiej w Wielkopolsce*, [w:] M. Mączyńska, A. Urbaniak
(red.), *Okres rzymski w wędrówkach ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmen-
tarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu”*, Białe Błota 17–19 maja 2000 r., Acta Uni-
versitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 25, Łódź, s. 155–232.

GLOGER, Z.

1889 *Wystawa sztuki starożytnej i nowożytnej w Warszawie*, „Kłosy. Czasopismo ilustrowane ty-
godniowe”, t. XLIX, nr 1276 z 1889 roku, s. 373–374.

GODŁOWSKI, K.

1976 *Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym
okresie przedrzymskim, okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, „Archeologia Polski”
XXI, 1976, s. 378–401.

1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okre-
sie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław.

1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] M. Gło-
sek et alii (red.), *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70
rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej, Sesja naukowa, Łódź, 7–8 maja 1992*, Łódź,
s. 71–88.

- 1994 *Die Chronologie der germanischen Waffengräber in der jüngeren und späten Kaiserzeit*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (ed.), *Beiträge zur römischer und barbarischer Bewaffnung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten, Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg Sonderbd. 8., Lublin/Marburg, s. 169–178.
- GÓRKIEWICZ, M.
1950 *Ceny w Krakowie w latach 1796–1914*, *Badania z dziejów społecznych i gospodarczych* 16, Poznań.
- GÓRSKA, I. *ET ALII*
1976 I. Górską, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski, Ł. Okulicz, *Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach administracyjnych województwa warszawskiego)*, Wrocław.
- GRODZISKI, S.
2005 *Polska Akademia Umiejętności 1872 – 1952 – 2002*, Kraków.
- GRZYBOWSKI, M. M.
2000 *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku. Zesz. 7: Dekanat przasnyski*, Płock.
- GRZYBOWSKI, M. M., KALISZEWSKA, K.
2004 *Diecezja płocka na łamach „Przeglądu Katolickiego” 1863–1914*, Płock.
- HASIG, M.
1952 *Bolesław Podczaszyński. Sfragistyk i archeolog*, Biblioteka Archeologiczna 3, Wrocław.
- IHNATOWICZ, I., BIERNAT, A.
2005 *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa².
- ILUSTROWANA ENCYKLOPEDIA...
1928 s.v. *Umiński Piotr*, [w:] *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, t. V, Warszawa.
- ILKJÆR, J.
1990 *Illerup Ådal 1. Die Lanzen und Speere, Vol. 1: Textband*, Jutland Archaeological Society XXV:1, Århus.
- JACKIEWICZ, D.
2012 *Karol Beyer 1818–1877*, Warszawa.
- JAHN, M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Mannus-Bibliothek 16, Würzburg.
- JENIKE, L.
1910a.b *Ze wspomnień*, część I, II, Biblioteka Dzieł Wyborowych 622, 623, Warszawa.
- JEZIERSKI, A., WYCZAŃSKI, A.
2006 *Historia Polski w liczbach*, t. II: *Gospodarka*, Warszawa.
- KACZANOWSKI, P.
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków.
2006 *50 lat badań metaloznawczych zabytków kultury przeworskiej. Komentarz archeologa*, [w:] Sz. Orzechowski, I. Suliga (red.), *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja*, Kielce, s. 131–136.
- KACZANOWSKI P., ZABOROWSKI, J.
1988 *Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [w:] J. Gurba, A. Kowowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji I*, Lublin, s. 221–239.
- KAZANSKI, M.
1994 *Les éperons, les umbo les manipules de boucliers et les haches de I »époque romaine tardive dans la région pontique : origine et diffusion*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (ed.), *Beiträge zur römischer und barbarischer Bewaffnung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*

ten, Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994, Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Lublin/Marburg, s. 429–485.

KEMPISTY, A.

1965 *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*, „Światowit” XXVI, 1965, s. 5–162.

KIENIEWICZ, S.

1988 s.v. Rogawski Franciszek Karol [w:], *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI/3, Wrocław, s. 423–425.

KIENIEWICZ, S., SIKORA, P.

1968 s.v. Kopernicki Izidor, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV/1, Wrocław, s. 1–3.

KOKOWSKI, A.

1994 *L'art militaire des Goths à l'époque romaine tardive (d'après les données archéologiques)*, [w:] M. Kazanski, F. Vallet (eds.), *L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle*, Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne et Musée des Antiquités Nationales, vol. V, Paris, s. 335–354.

1995 *Grupa maśtomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.

1998 *Die Maśtomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderung*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 78, 1997, s. 641–833.

2001 *Ramy chronologiczne osadnictwa kultury przeworskiej w południowo-wschodniej Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, 1995–1998, s. 109–128.

KONARSKA-PABINIAK, B.

1985 „Korespondent Płocki” (1876–1888), „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” XXII/3, 1985, s. 13–33.

KONTNY, B.

2004 *Uzbrojenie kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich i początkach okresu wędrówek ludów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie – strażnicy bursztynowego szlaku. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 8 marca – 16 czerwca 2004. Katalog wystawy*, Lublin-Warszawa, s. 143–161.

KORCZYŃSKA, E., PASZKIEWICZ, B.

1989 *Mennictwo XIX i XX wieku*, [w:] L. Morawiecki (red.), *Zarys mennictwa europejskiego*, t. X, Kraków.

KOROL'KOV, G. K. [КОРОЛЬКОВ, Г. К.]

1928 *Prasnyšskoe sraženie. Iul' 1915 goda. Taktičeskoe issledovanie*, Moskwa-Leningrad [Праснышское сражение. Июль 1915 года. Тактическое исследование, Москва-Ленинград] [<http://www.grwar.ru/library/Korolkoff-Prasnysh/index.html>; dostęp 10.2009].

KOROTYŃSKI, W.

1886 *Ludwik Jenike*, „Tygodnik Ilustrowany”, seria IV, t. VIII, nr 208 (1420) z 1886 roku, s. 410–411.

KOSTRZEWSKI, J.

1970 *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław.

KOŚKA, M.

2002 *Uczony, kolekcjoner i wydawca – hrabia Aleksander Przeździecki, „starożytnik” warszawski epoki międzypowstaniowej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” XIV, 2002, s. 61–70.

KOWALCZYK, J.

1981 *Starożytnicy warszawscy połowy XIX w. i ich rola w popularyzacji zabytków ojczyustych*, [w:] J. Maternicki (red.), *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, Warszawa, s. 157–202.

KRZYŻANOWSKI, S.

1873 *Spis prywatnych zbieraczy z wyszczególnieniem ich zbiorów i kierunku, w jakim przedewszystkiem swoim studjom się oddają*, „Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich. Rok 1870” (Kraków 1873), s. 207–237.

KUTRZEBA-POJNAROWA, A.

1959 s.v. *Gloger Zygmunt*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII/1, Wrocław, s. 80–81.

LIANA, T.

1962 *Znaleziska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVIII/1, 1962, s. 47–58.

ŁASZCZEWSKA, T.

1966 *Pradzieje włókiennictwa*, [w:] J. Kamińska, I. Turnau (red.), *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, Wrocław, s. 21–53.

ŁEPKOWSKI, J. [J.Ł.]

1876 *Bolesław Podczaszyński. (Wspomnienie pośmiertne)*, „Czas”, nr 267 z 1876 roku, s. 1–2.

MACHAJEWSKI, H.

1980 *Kultura wielbarska a kultura przeworska w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” XXIX, 1978, s. 49–64.

MADYDA-LEGUTKO, R.

1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, British Archaeological Reports, Int. Series 360, Oxford (1986).

2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.

MAGOMEDOV B. V., LEVADA, M. E. [МАГОМЕДОВ, Б. В., ЛЕВАДА, М. Е.]

1996 *Oružie černâhovskoj kul'tury [Оружие черняховской культуры]*, „Materialy po arheologii. istorii i ètnografii Tavrii” 5 [„Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” 5], s. 304–323, 558–566.

МАИК, J.

2007 *Jak było na początku, czyli Adam Nahlik i badania tkanin wykopaliskowych*, [w:] M. Głosek, J. Maik (red.), *Od pradziejów po współczesność. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej*, Acta Archaeologica Lodziensia 53, Łódź, s. 91–95.

2012 *Włókiennictwo kultury wielbarskiej*, Łódź.

MARTYNOWSKI, F. K.

1881 *Wystawa sztuki i starożytności w Warszawie*, część I, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. Dwutygodnik ilustrowany poświęcony bibliografii, archeologii, numizmatyce, heraldyce, historii, sztukom pięknym i literaturze” II, s. 1–12.

MATERYAŁY...

1900 *Materyały do mapy gubernii płockiej*, „Światowit” II, 1900, s. 130–142.

MIECZNIKOWSKI, Z.

2009 *Sprawozdanie z badań archeologicznych (nadzór) przeprowadzonych w kościele p.w. św. Jana Chrzciciela w Węgrze, lipiec 2009 r.*, mps w archiwum WUOZ, Delegatura w Ostrołęce.

MIKS, CH.

2007 *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Text, Katalog und Tafeln*, Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8, Rahden/Westf.

NAKIELSKI, W.

1973 *Życiorys K. Beyera*, [w:] *Skorowidz monet polskich od 1506 do 1825 roku ułożony przez Karola Beyera w roku 1862* (reed.), Warszawa, s. 1–8 (nienumerowane).

NIEWĘGŁOWSKI, A.

1962 *Kurhany z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w miejscowości Piastów w pow. Przasnysz*, „Światowit” XXIV, 1962, s. 235–248.

1966 *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne*, Wrocław.

NIEZABITOWSKA, B.

2007 *„Gockie” osadnictwo z późnego okresu rzymskiego w Ulowie, stan. 3, gmina Tomaszów Lu-*

belski, w świetle znalezisk fibul, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej, Gdańsk, s. 643–665.

NOWAKOWSKI, Z.

2003 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Żdżarowie, pow. sochaczewski, „Wiadomości Archeologiczne” LVI, 2002–2003, s. 283–379.*

OKULICZ, J. (OKULICZ-KOZARYN, J.)

1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu, „Archeologia Polski” XV/2, s. 419–491.*

1965/2006a.b *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n.e.). Część I: Analiza, Część II: Materiały, wyd. na CD [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej, i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych, Światowit, Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa.*

OKULICZOWIE, Ł. I J.

1971 *Pradzieje Ziemi Zawkrzeńskiej, [w:] J. Antoniewicz (red.), Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej, t. I, Warszawa, s. 9–35.*

PAJKA, S.

1988 *Włodzimierz Rykowski – piewca Przasnysza, „Zeszyty Naukowe” [Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe], s. 136–137.*

PAMIĘTNIK...

1889 *Pamiętnik piętnastoletniej działalności Akademii Umiejętności w Krakowie (1873–1888), Kraków.*

PANKIEWICZ, J.

1866 [J.P.-z] s.v. *Reński złoty oraz Rubel, [w:] Encyklopedia Powszechna [Orgelbranda], t. XXII, Warszawa, s. 79, 447–448.*

PIASKOWSKI, J.

1969 *Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z Węgry, pow. Przasnysz, „Materiały Archeologiczne” X, 1969, s. 73–82.*

PIETKIEWICZ, A.

1903 [* = A. Pług] s.v. *Jenike Ludwik, [w:] Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, t. XXXI–XXXII, Warszawa, s. 858.*

PISKUREWICZ, J.

1998 *Prima inter pares: Polska Akademia Umiejętności w latach II Rzeczypospolitej, Kraków.*

PODCZASZYŃSKI, P. B.

1856 (red.) *Katalog Wystawy Starożytności i Przedmiotów Sztuki 1856 urządzonj w pałacu JW. hr. Augustostwa Potockich w Warszawie na Krakowskim-Przedmieściu, na korzyść Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny, Warszawa.*

1857 *Przegląd historyczny starożytności krajowych z powodu wystawy urządzonj w Warszawie w r. 1856 w pałacu JW. Hr. Aug. Potockich, Warszawa.*

POLAKOWSKI, Z.

1997 *Przasnysz i okolice. Przewodnik po wszystkich miejscowościach w sołectwach i gminach zestawionych w układzie alfabetycznym, Przasnysz.*

POLAŃSKI, E.

2004 *Reformy ortografii polskiej – wczoraj, dziś, jutro, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LX, 2004, s. 29–46.*

PROCHOWICZ, R.

2013 *Carnelian Beads in the Cemetery of the Wielbark Culture at Szelków Nowy, Poland – “Souvenirs from the Black Sea?”, [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegaar (red.), INTER AMBO MARIA. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea, Kulturhistoriske rapporter 15, Kristiansand-Simferopol, s. 303–316.*

- PRZEZDZIECKI, R.
2003 *Aleksander Przewdziecki. Historyk literat z XIX w.*, Toruń.
- PRZYBOROWSKI, J.
1892 [J.P.] s.v. *Beyer Karol*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. VII, Warszawa, s. 611—614.
- PSZCZÓŁKOWSKI, A. A.
2000 *Szlachta przasnyska w połowie XIX w. Szkice*, Warszawa.
- PUROWSKI, T.
2003 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Ożumiechu na północnym Mazowszu*, Warszawa.
- RADUŠ, O. A., SKVORCOV, K. N. (РАДЮШ, О. А., СКВОРЦОВ, К. Н.)
2008 *Nahodki detalej šitov v areale sambijsko-natangijskoj kul'tury [Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангийской культуры]*, [w:] *Drevnosti Central'noj i Vostočnoj Evropy èpohi rimskogo vliâniâ i pereseleniâ narodov. Sbornik materialov [Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов]*, Germania – Sarmatia I, Kliningrad [Калининград], s. 122–157.
- RADWAŃSKI, K.
1990 *Życie i działalność Profesora Włodzimierza Demetrykiewicza*, „Materiały Archeologiczne” XXV, 1990, s. 210–213.
- RAJEWSKI, Z.
1950 *Spis grodzisk woj. warszawskiego wykonany na prośbę Urzędu Wojewódzkiego warszawskiego*, mps w Dziale Dokumentacji Naukowej PMA.
- ROCZNIK...
1881 *Rocznik Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. Rok 1880*, Kraków.
- ROŻEK, M.
1982 s.v. *Podczaszyński Bolesław Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII/1, Wrocław, s. 74–76.
- RYKOWSKI, W.
1984 *Kalendarium Ziemi Przasnyskiej, Cz. I do r. 1918, 1984 R.*, mps w archiwum Muzeum Historycznego w Przasnyszu.
- SADOWSKI, J. N.
1877 *Sprawozdanie z posiedzeń ósmego międzynarodowego kongresu antropologiczno-archeologicznego w Peszcie w r. 1876.*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności” VI, 1877 (część C: *Dodatek*), s. I–XXVI.
- SCHUSTER, J.
2004 *Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigem Verhältnis*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie” 35, 2001, s. 85–102.
- SIEMIŃSKI, L.
1858 *Przegląd wystawy starożytności i zabytków sztuki urządzonej w Krakowie przez Komisję delegowaną z oddziału archeologii i sztuk pięknych w c. k. Tow. Nauk. krakowskim*, Kraków.
- SKĄPSKA-ŚWIĘCICKA, I.
1970 *Początki wystaw artystycznych w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” XLI, 1970, s. 29–56.
- SKRĘT, R.
1986 s.v. *Przyborowski Józef Tomasz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/1, Wrocław, s. 76–79.
- SKRZYŃSKI, T.
2010 *Powstanie i dzieje zbiorów archeologicznych i Muzeum Archeologicznego AU i PAU*, „Materiały Archeologiczne” XXXVIII, 2010, s. 205–218.
- SŁOWNIK...
1881 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa.
1900 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XV/1, Warszawa.

SOBIESZCZAŃSKI, F. M.

1876 *Bolesław Podczaszyński*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 47 (895) z 1876 roku, s. 321–322; *Bolesław Podczaszyński (dokończenie)*, tamże, nr 48 (896) z 1876 roku, s. 347/350.

STRZELECKA, B.

1987 „*Korespondent Płocki*” – przykład prowincjonalnej inicjatywy wydawniczej, „Rocznik Mazowiecki” IX, 1987, s. 77–109.

SUPLÉMENT...

1876 [K. Beyer], *Supplément du Catalogue l'exposition préhistoire arrangée a l'occasion de la VIIIème session du congrès international d'archéologie et d'anthropologie préhistoriques a Budapest. Objets trouvés dans les contrées situées au nord des Carpates jusqu'à la mer Baltique*, Budapest.

SZELA, A.

2011 *Brudnice, woj. mazowieckie. Badania w latach 2009–2010*, „Światowit” VIII (XLIX)/B, 2009–2010, s. 169–173, pl. 87–88.

SZWANKOWSKI, E.

1972 s.v. *Lesznowski Antoni jr.*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII/2, Wrocław, s. 163–165.

ŚRENIOWSKA, K.

1956 *Stanisław Zakrzewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936*, Łódź.

ŚRÓDKA, A.

1994 *Uczeni polscy XIX–XX stulecia, tom I*, Warszawa.

1995 *Uczeni polscy XIX–XX stulecia, tom II*, Warszawa.

1997 *Uczeni polscy XIX–XX stulecia, tom III*, Warszawa.

1998 *Uczeni polscy XIX–XX stulecia, tom IV*, Warszawa.

TEKA KONSERWATORSKA...

1892 *Teka Konserwatorska. Rocznik koła c. k. konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej 1892*, Lwów.

TRILLER, E.

1964 *Karol Beyer – numizmatyk i archeolog (1818–1877)*, „Wiadomości Numizmatyczne” VIII/3–4, 1964, s. 189–200.

1984 *Karol Beyer (1818–1877), działacz i naukowiec*, [w:] U. Czartoryska (red.), *Karol Beyer (1818–1877). Pionier fotografii polskiej*, Łódź, s. 11–29.

ULJASZ, A.

2010 *Ludwik Jenike (1818 – 1903). Współtwórca i redaktor „Tygodnika Ilustrowanego”, „Słowo i Myśl. Przegląd Ewangelicki”* 2010, nr 1–2 [<http://www.lublin.luteranie.pl/historia/hist61.php>; dostęp 09.2011].

UMIŃSKA, B.

2011 *Władysław Dębski (1829–1899) herbu Prawdzic – właściciel ziemski z Krzywonosi w pow. mławskim – zapomniany korespondent prasowy*, [w:] B. Umińska (red.), *Ziemianie Mazowsza. Spuścizna duchowa i materialna mazowieckich ziemian XVIII–XX wieku*, Ciechanów 2011, s. 171–194.

VEREMEEV, Ū. G. [ВЕРЕМЕЕВ, Ю. Г.]

bd *41-j Sibirskij strelkovyj Polk [41-й Сибирский стрелковый полк* [<http://army.armor.kiev.ua/hist/41-polk.shtml>]; dostęp 10.2009].

WIELKA ENCYKLOPEDIA...

1911 *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. XLV–XLVI, Warszawa.

WIERZBICKA, B.

1987 *Karol Beyer i warszawskie środowisko starożytników*, [w:] *Materiały z sesji naukowej poświęconej Karolowi Beyerowi*, Warszawa, s. 56–84.

WILDT, J.

1858 *Wystawa Archeologiczna Krakowska*, [w:] „*Kalendarz Powszechny*” Juliusza Wildta na rok 1859, Kraków, s. 127–142.

WOŁĄGIEWICZ, R.

1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

WOŹNIAK, M.

2011 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Kozłótku, pow. nidzicki (d. Klein Koslau, Kreis Neidenburg) w świetle publikacji i materiałów archiwalnych*, „*Wiadomości Archeologiczne*” LXII, 2011, s. 169–208.

WOŹNY, M.

2010 *Włodzimierz Demetrykiewicz (1859-1937 – pierwszy prehistoryk z Krakowa*, „*Materiały Archeologiczne*” XXXVIII, 2010, s. 175–192.

Wójcicki, K. W. (K. Wł. W.)

1877 *Karol Beyer*, „*Kłosy. Czasopismo ilustrowane tygodniowe*”, t. XXV, nr 648 z 1877 roku, s. 350.

WROŃSKA, J.

1989a *Archeologia w „Echach Płockich i Łomżyńskich” (1898–1906)*, „*Notatki Płockie*” 1/138, 1989, s. 25–27.

1989b *Archeologia w „Korespondencie Płockim” (1876–1888)*, „*Notatki Płockie*” 4/141, 1989, s. 27–29.

1989c *Archeologia w periodykach warszawskich w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław.

ZAITZ, M.

1981 *Zestawienie ważniejszych wydarzeń z historii Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „*Materiały Archeologiczne*” XXI, 1981, s. 16–23.

ZIELING, N.

1989 *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien I–III*, British Archaeological Reports, Int. Series 505, Oxford.

ŻEBROWSKI, T.

1976 *Zarys dziejów Diecezji Płockiej*, Płock.

ŻMUDA, R.

1982 *Popiel Chościak Wincenty Teofil (1825–1912)*, [w:] H. E. Wyczawski (red.), *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, Warszawa, s. 414–417.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizinie Polskiej w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Vadim Beljavec

Institut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi¹

Opracowania poświęcone zapinkom¹ okresu rzymskiego – jednemu z najbardziej okazałych elementów stroju, stanowią podstawowe źródło do badań nad rozwojem chronologii jednostek kulturowych europejskiego *Barbaricum*. Analiza tej kategorii zabytków pozwala zarówno na prześledzenie więzi międzyplemiennych, relacji międzykulturowych, jak również kierunków i charakteru kontaktów ludności *Barbaricum* z prowincjami Imperium Rzymskiego. W dotychczasowych badaniach nad pradziejami ziem obecnej Białorusi we wczesnych fazach okresu wpływów rzymskich, zagadnienie występowania zapinek oczkowatych grupy III oraz fibul silnie profilowanych grupy IV O. Almgrena (1897, tabl. III–IV) nie doczekało się wyczerpującego omówienia, choć kwestie dotyczące zapinek oczkowatych były już sygnalizowane (por. BELJAVEC 2014). Na mapach przedstawiających zasięg ich występowania, znaleziska z ziem położonych na wschód od Bugu są prezentowane w nader skromny sposób (KUNOW 1998a; 1999; MAĆZYŃSKA 2011, s. 23–31, ryc. 7–10). W znacznej mierze wynika to z trudności, na które natrafiają archeolodzy z Europy Zachodniej w docieraniu do białoruskiej literatury archeologicznej. Dodatkowym utrudnieniem jest przyrost materiału archeologicznego z Białorusi, będący wynikiem działalności poszukiwaczy starożytności, posługujących się wykrywaczami metali. W ciągu ostatnich kilkunastu lat liczba omawianych zabytków wielokrotnie wzrosła, przy czym niestety informacje o nowych odkryciach rzadko docierają do badaczy białoruskich.

1 Badania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych w ramach finansowania stażu po uzyskaniu stopnia naukowego doktora na podstawie decyzji numer DEC-2014/12/S/HS3/00202.

Niniejszy artykuł ma na celu wprowadzenie do obiegu naukowego informacji o wszystkich obecnie znanych fibulach grup III i IV według klasyfikacji O. Almgrena (1897), pochodzących z wczesnego okresu wpływów rzymskich i fazy B₂/C₁, znalezionych na terytorium Republiki Białoruskiej; stanowi on także próbę ich analizy na tle historycznego i kulturowego rozwoju osadnictwa w tym regionie². Zabytki te tworzą spójny blok źródeł, rzucający światło na powiązania mieszkańców ziem obecnej Białorusi z ich sąsiadami we wczesnym okresie wpływów rzymskich. W następnych wiekach, na skutek pojawienia się w fazie B₂/C₁-C_{1a} w zachodniej części tego obszaru osadnictwa kultury wielbarskiej, relacje międzykulturowe uległy zasadniczym zmianom³.

1. Stan bazy źródłowej

W wyniku przeprowadzonej kwerendy udało się zebrać informacje o czterdziestu

2 Chciałbym serdecznie podziękować koleżankom i kolegom, którzy udzielali mi pomocy w przygotowaniu tej publikacji: Pani dr Katarzynie Czarneckiej i Panu dr. Jackowi Andrzejowskiemu z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie; Pani dr Annie Judze-Szymańskiej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego; Panu mgr. W.M. Sidarowiczowi z Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku (В.М. Сідаровіч, Беларускі Дзяржаўны ўніверсітэт); Pani mgr Z.A. Narytanowicz (З.А. Харытановіч), Panu dr W.I. Koszmanowi (В.І. Кошман) i Panu mgr P.M. Kieńkovi z Instytutu Historii NAN Białorusi (П.М. Кенька, Інстытут Гісторыі НАН Беларусі); Pani mgr A.S. Arabiej z Narodowego Historycznego Muzeum w Mińsku (А.С. Арабей, Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь); Pani mgr J.W. Jurkawiec z Grodzieńskiego Państwowego Historyko-Archeologicznego Muzeum (Ю.В. Юркавец, Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей); Panu mgr. W.A. Kabryncowi z Muzeum Białoruskiego Polesia w Pińsku (В.А. Кабрынец, Музей Беларускага Палесся).

3 Do zagadnienia kontaktów osadnictwa kultury wielbarskiej z ludnością kręgu kultur wschodnioeuropejskiej strefy leśnej na ziemiach Białorusi patrz BELJAVEC 2008.

trzech zapinkach, pochodzących z trzydziestu miejscowości⁴. Zaledwie siedemnaście zostało pozyskanych w trakcie regularnych badań archeologicznych, prowadzonych od schyłku XIX wieku. Spośród pozostałych, jedna zapinka pochodzi z prywatnej kolekcji zgromadzonej na przełomie wieków, zaś dwadzieścia pięć kolejnych zostało odkrytych przypadkowo w ciągu ostatnich 10–15 lat, przeważnie przez poszukiwaczy starożytności. Omawiane fibule są przechowywane w zbiorach muzealnych i w placówkach naukowych na terenie Białorusi i Polski – w Warszawie, Krakowie, Mińsku, Brześciu, Pińsku, Grodnie, Słoniemiu, Wołczynie i Kamianiukach – jedna z nich nadal pozostaje w kolekcji prywatnej. Większość, bo aż dwadzieścia cztery egzemplarze, to fibule oczkowane grupy III, natomiast dziewiętnaście pozostałych należy zaliczyć do grupy IV O. Almgrena. Wszystkie zapinki zostały wykonane ze stopów miedzi⁵.

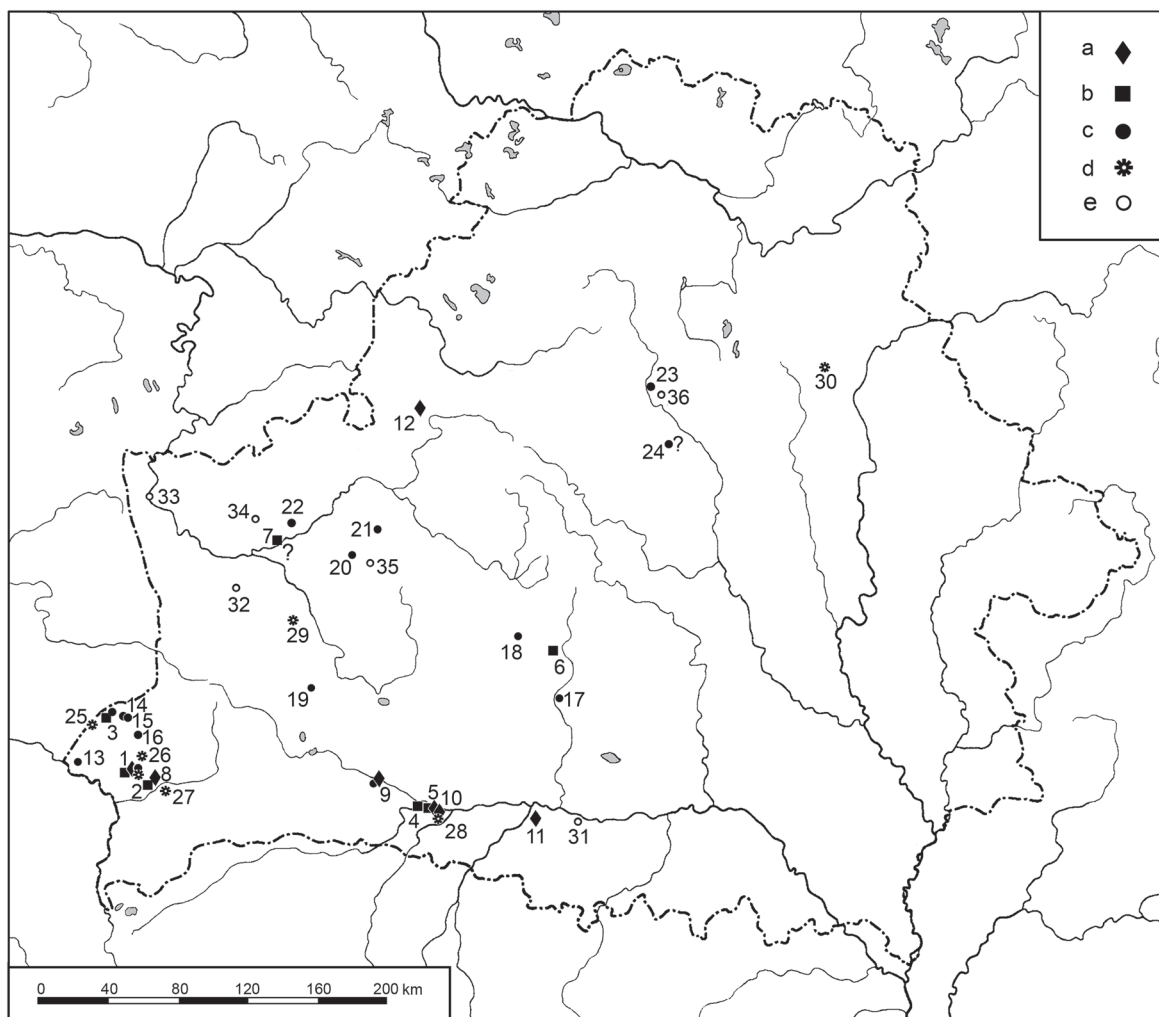
2. Zapinki serii głównej grupy III

Z Białorusi znanych jest sześć egzemplarzy tej serii. Spośród których jeden – z grodziska Iwań na północnym Polesiu (Ryc. 1: 6; Ryc. 2:1) – reprezentuje wczesny typ A.46 z oczkami w formie otworków na główce, które zaopatrzone są w charakterystyczne nacięcia boczne (por. ALMGREN 1897, s. 23, tabl. III:46). Za stylistycznie późniejsze należy uznać zapinkę typu A.49 z Aczek, znaną na Białoruskim Pobużu (Ryc. 1:2; Ryc. 2:2) oraz miniaturową fibulę z osady w Kuradawie na Polesiu Środkowym, nawiązującą do typu A.50 (Ryc. 1:4; Ryc. 2:3). Pozostałe okazy mają oczka w postaci wybijanych kótek. Typ A.51-52 reprezentuje fibula, która została znaleziona luźno na cmentarzysku w Skorbiczach (Ryc. 2:4), we wschodniej części Równiny Nadbużańskiej (Ryc. 1:1), zaś znaleziska najmłodsze stylistycznie, odpowiadające typowi A.53, pochodzą z osady w Płoszczawie i Bobince (Ryc. 1:3, 5; Ryc. 2:5, 6). Możliwe, że do typu A.51 lub A.52

można zaliczyć jeszcze jedną zapinkę, znaną w warstwie kulturowej wczesnośredniowiecznego grodziska Turejsk, nad Niemnem (Ryc. 1:7). Jej główkę zdobi bowiem para koncentrycznych kótek wybijanych stemplem (Ryc. 3:1). Okaz ten jest jednak mocno wytarty i zdeformowany, nie można więc wykluczyć, że pierwotnie zapinka miała również oczka wybite na nóżce – na taką możliwość wskazuje jej kształt oraz płaski, trójkątny przekrój kabłąka, charakterystyczny dla wczesnych zapinek serii pruskiej. Zapinki oczkowane serii głównej, choć powstały i rozpowszechniły się pierwotnie w środowisku germańskim, najprawdopodobniej były produkowane po obu stronach limesu reńsko-dunajskiego. Na terenie Cesarstwa Rzymskiego fibule typów A.45–50 występują głównie od późnych rządów Augusta po panowanie Tyberiusza włącznie, zaś okazy typów A.51–53 za Klaudiusza i Nerona (GODŁOWSKI 1994, 481; KUNOW 1998b, s. 105–106, ryc. 4). Fibule A.45–46 są najwcześniejszymi zapinkami oczkowatymi serii głównej, które upowszechniły się właściwie w całym środkowo-europejskim *Barbaricum*, między południową Skandynawią a Dunajem oraz między dorzeczem Renu a Wisłą (KUNOW 1998b, ryc. 6; 1999, ryc. 2,3; MĄCZYŃSKA 2011, s. 23–25, ryc. 7) – najdalej wysuniętym na wschód, znanym dziś znaleziskiem jest fibula A.46 z grodziska w Iwani. Na sąsiednich obszarach fibule A.45–46 występują na Mazowszu, sporadycznie także na Łotwie i w Estonii na cmentarzyskach typu *tarand*, nie znajdowano ich natomiast w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym ani na Litwie (SCHMIEDEHELM 1955, s. 64, ryc. 13:4; 14:8; NOWAKOWSKI 1996, s. 55–56, 81–82; 1998, 46–47; MICHELBERTAS 1998; LANG 2007, s. 206–207, ryc. 125:1; SHAROV, SOROKIN 2008, s. 162–166; MĄCZYŃSKA 2011, s. 23–25). Na wschód od Wisły zdecydowanie częściej spotyka się stylistycznie późniejsze zapinki oczkowane serii głównej, reprezentujące typy A.49/50–53. Występują one na stanowiskach zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego – na terenie kultur bogaczewskiej i Dollkeim-Kovrovo oraz dalej na północ, wzdłuż całego wschodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego, na ziemiach dzisiejszej Litwy, Łotwy, Estonii i na Płaskowyżu Iżorskim (NOWAKOWSKI 1996,

4 Szczegółowe informacje zawarte są w katalogu, umieszczonym na końcu artykułu.

5 Dla fibul, przechowywanych w zbiorach Szkoleniowego Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu oraz Narodowego Historycznego Muzeum Republiki Białorusi zostały wykonane analizy składu chemicznego metali – patrz aneks 1.

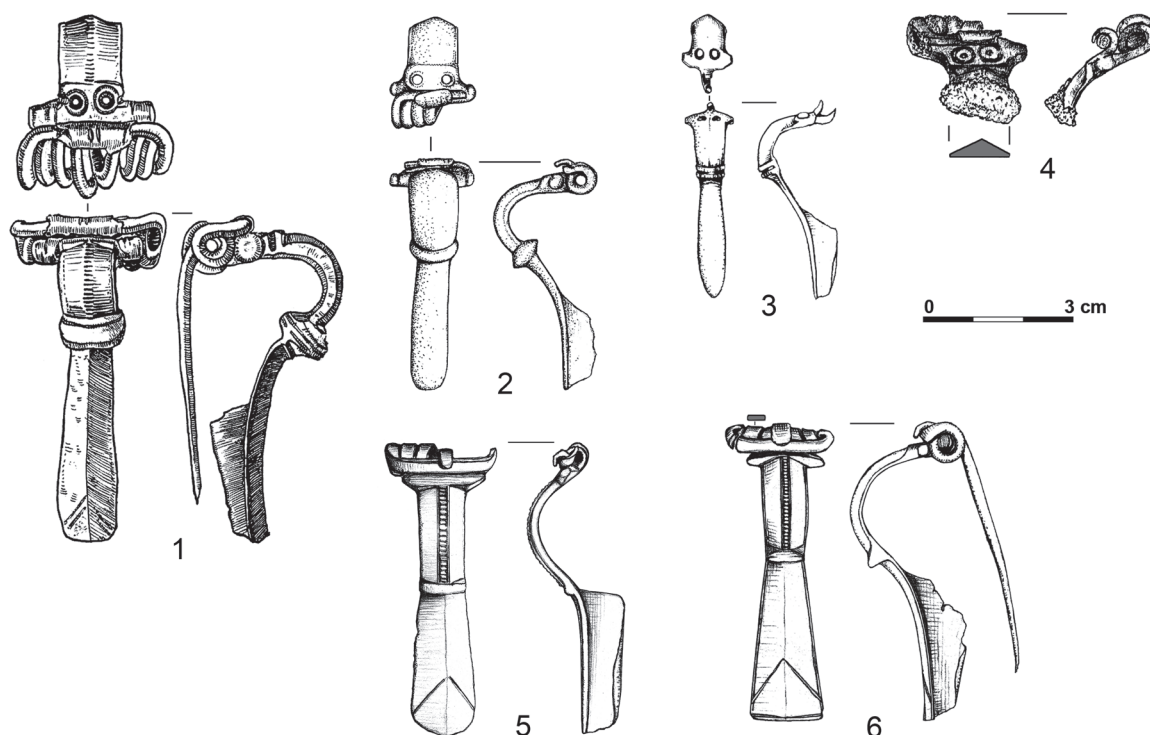
Ryc. 1. Kartografia zapinek III i IV grup O. Almgrena na terenie Białorusi.

a – zapinki 1 serii IV grupy; b – zapinki III grupy serii głównej O. Almgrena; c – zapinki III grupy serii pruskiej; d – zapinki IV grupy, serii 2 oraz odmiany mazowieckiej; e – zapinki innych typów wymienione w artykule.

1 – Skorbcze (Скорбічы / Дружба); 2 – Aczki (Ачки); 3 – Bobinka (Бобінка); 4 – Kuradawa (Курадава); 5 – Płoszczawa (Плошчава); 6 – Iwan (Івань); 7 – Turejsk (Турэйск); 8 – Salejki (Салейкі); 9 – Mierczyce (Мерчыцы); 10 – Kaczanowicze (Качановічы); 11 – Otwierżycze (Атвержычы); 12 – Kaszczelice (Кашчэлічы); 13 – Wołczyn (Воўчын); 14 – Panasiuki (Панасюкі); 15 – Stare Czwirki (Старыя Чвіркі); 16 – Dźmitrowicze (Дзмітровічы); 17 – Miaciawicze (Мяцявічы); 18 – Stary Karul (Стары Капаль); 19 – Aziarnica (Азярніца); 20 – Nawasiółki (Навасёлкі); 21 – Wierabjowicze (Вераб’ёвічы); 22 – Żałudok (Жалудок); 23 – Studzionka (Студзёнка); 24 – Słabodka (Слабодка); 25 – Paграніcznaja (Пагранічная); 26 – Nieswiło (Несвіло); 27 – Piotrowicze (Пятровічы); 28 – Baryczewicze (Барычэвічы); 29 – Szyszki (Шышкі); 30 – Pagost (Парост); 31 – Czernicze (Чэрнічы); 32 – Krasnasielsk (Краснасельск); 33 – Grodno (Гродна); 34 – Szczuczyn (Шчучын); 35 – Starajelnia (Стараельня); 36 – Bytcha (Бытча).

s. 49; 1998, s. 25; KUNOW 1998b, ryc. 7; 1999, ryc. 7–10; MICHELBERTAS 1998, s. 427; JUGA-SZYMAŃSKA 2011, s. 42, mapa 3; SHAROV, SOROKIN 2008, s. 162–166). Przynajmniej trzy fibule nawiązujące do typu A.53, znane są również z późnozaru-binieckich stanowisk w górnym biegu Bohu i w dorzeczu Desny (OBLOMSKIY 2010a, s. 26, ryc. 21:3, 23:1; 2010b, s. 49, ryc. 142:9). Zapinki oczkowate serii głównej, uznawa-

ne są za przewodnie formy zabytków fazy B₁ w kulturach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (GODŁOWSKI 1994, s. 481). W kulturze wielbarskiej wszystkie fibule serii głównej III grupy O. Almgrena datuje się na fazę B₁ (WOŁĄGIEWICZ 1981, s. 166; 1993, s. 24, ryc. 1). W kulturze przeworskiej zapinki typów A.45–49 uchodzą za charakterystyczne dla obu starszych stadiów fazy B₁ (B_{1a} i B_{1b}), zaś typy A.50–53 umieszczane

Ryc. 2. Zapinki oczkowe III grupy serii głównej O. Almgrena z terenu Białorusi.

1 – Iwań (Івань); 2 – Aczki (Ачки); 3 – Kuradawa (Курадава); 4 – Skorbicze / Družba (Скорбічы / Дружба); 5 – Bobinka (Бобінка); 6 – Płoszczawa (Плошчава).

1 – według: EGOREUCZENKO 2006; pozostałe: rys. V. Beljavec.

są przeważnie w jej schyłkowym odcinku – B_{1c} (GODŁOWSKI 1985, s. 41–42). Podobnie datuje się występowanie fibul A.52–53 w kulturze bogaczewskiej, natomiast w kulturze Dollkeim-Kovrowo występują one jeszcze w stadium B_{2a} (NOWAKOWSKI 1998, s. 46). Okazy typu A.53 ze stanowisk późnozarusińskich ze środkowego Nadnieprza, uważane są za współczesne analogicznym znaleziskom z kręgu kultur środkowoeuropejskich (OBLOMSKIY 2010a, s. 26).

3. Zapinki serii pruskiej grupy III

Fibule tego typu występują na ziemiach Białorusi zdecydowanie liczniej. Znanych jest przynajmniej osiemnaście egzemplarzy pochodzących z szesnastu miejscowości, przy czym reprezentują one wszystkie typy serii pruskiej. Stylistycznie najwcześniejszy jest egzemplarz zapinki typu A.57 z Aziarnicy (Ryc. 1:19; Ryc. 3:2), a być może również wspomniana zapinka z grodziska w Turysku (Ryc. 1:7; Ryc. 3:1)⁶. Fibule ze Słabodki i Skorbicze łączą cechy typów A.58 i A.59 (Ryc.

1:1, 24; Ryc. 3:3, 5). Z okolic Bobinki (Ryc. 1:3) pochodzą zapinki typu A.59 (Ryc. 3:4) i A.60 (Ryc. 3:7). Dwa egzemplarze typu A.60 znane są również z miejscowości Wierabjowicze i Panasiuki (Ryc. 1:21,14; Ryc. 3:6, 8;). Stan zachowania kolejnych pięciu okazów, nie pozwala na ich dokładne określenie typologiczne, a jedynie na ogół zaliczenie do typów A.57–60 (Ryc. 3:9–13). Na zachowanej fragmentarycznie fibuli ze Studzionki, grzebyk na przejściu kabłąka w nóżkę został tylko zaznaczony poprzecznymi żłobkami, co sugeruje połączenie cech typów A.60 i A.61 (Ryc. 1:23; Ryc. 3:14). Najliczniej, bo aż przez cztery egzemplarze, reprezentowany jest najpóźniejszy stylistycznie typ serii pruskiej A.61 (Ryc. 3:15–18). Przyjmuje się, że zapinki oczkowe serii pruskiej wywodzą się z regionu ich największego upowszechnienia, czyli ze skupiska stanowisk kultury wielbarskiej nad dolną Wisłą. Były one jednak wytwarzane również w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym oraz wschodniej strefie kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1994, s. 481; ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 282; MAĆZYŃSKA 2011, s. 26). Przymusza się,

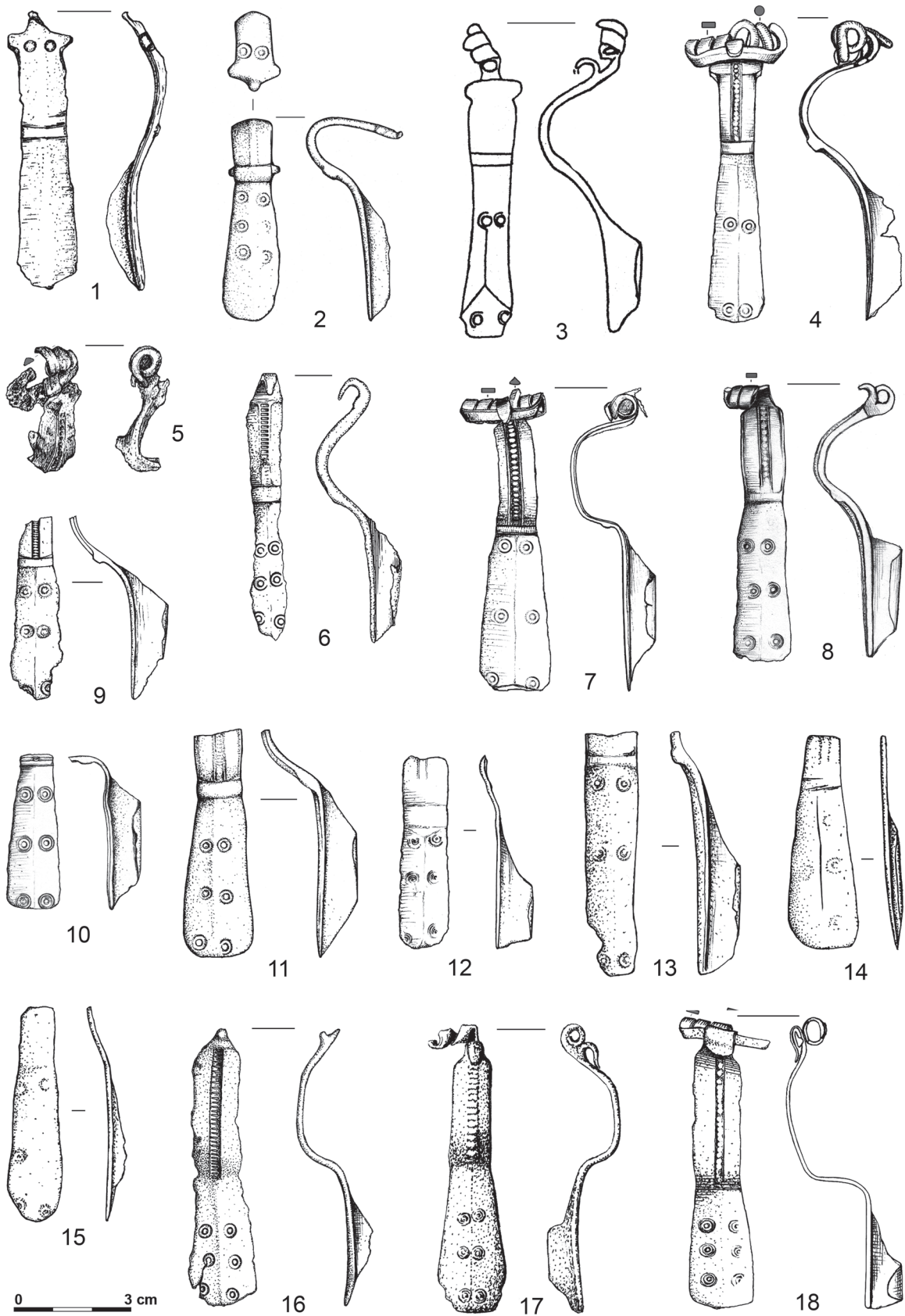
⁶ Na bliższe określenie zabytku nie pozwala zły stan jego zachowania (por. wyżej).

że kolejne lokalne centrum wyrobu tych fibul, mogło znajdować się na terenie dzisiejszej Litwy (MICHELBERTAS 1998, s. 427). Zdaniem J. Andrzejowskiego, naśladownictwa „klasycznych” zapinek serii pruskiej mogły być wytwarzane także przez ludność późnozarusinięckich grup kulturowych z Naddnieprza (ANDRZEJOWSKI 1999, s. 33). Zapinki A.57–61 znane są również z terenów *Imperium Romanum*, choć nie rozpowszechniły się tam szeroko. Występują sporadycznie wzdłuż limesu reńskiego, w czasach od późnego okresu flawijskiego po panowanie Trajana włącznie (GODŁOWSKI 1994, s. 481; MAĆZYŃSKA 2011, s. 27). Istnieją podstawy aby przypuszczać, że większe partie, typologicznie późnych zapinek oczkowatych, mogły być wytwarzane przez wyspecjalizowane ośrodki produkcyjne, nastawione na wyrób towarów na potrzeby eksportu do *Barbaricum* (ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 283; MAĆZYŃSKA 2011, s. 27). W ostatnich dziesięcioleciach pierwszej połowy II wieku n.e., fibule oczkowate serii pruskiej stanowiły typowy element stroju ludności środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i całego wschodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego (PFEIFFER-FROBNERT 1998, ryc. 1; MAĆZYŃSKA 2011, ryc. 8). Najszerzej upowszechniły się one w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym, kulturze wielbarskiej i we wschodniej strefie kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1994, s. 481; NOWAKOWSKI 1998, s. 25–26; ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 282–286, ryc. 4; MAĆZYŃSKA 2011, s. 26). Zapinki typów A.57–61 były używane przez ludność bałtyjskich grup kulturowych, powstałych we wczesnym okresie rzymskim na terenie obecnej Litwy i Łotwy, jak również kultury cmentarzysk typu *tarand* (MICHELBERTAS 1998, s. 427, ryc. 2; YUSHKOVA, KULEŠOV 2011, s. 107). Zapinki serii pruskiej występują także wśród zabytków wczesnego horyzontu kultury późnosarmackiej (KROPOTOV 2011, s. 87, ryc. 4). We wschodnioeuropejskiej strefie leśnej są znaleziskami rzadszymi, znanymi głównie z jej południowych rubieży. Na czterech stanowiskach typu późnozarusinięckiego, położonych w środkowym dorzeczu Dniepru i w górnym biegu Bohu, znaleziono sześć fibul oczkowatych serii pruskiej, z których trzy należą do typu A.60, a trzy pozostałe do typu A.61 (AMBROZ 1966, 35–36, tabl.

21/4; OBLOMSKIY 2010a, s. 26, ryc. 21:2; 24:16; 26:4; 2010c, s. 62, ryc. 146:14; BASHKATOV, TERPILOVSKIY 2010, s. 38, ryc. 86:16). Późne typologicznie okazy tej serii docierały również do bardziej oddalonych regionów wschodnioeuropejskiej strefy leśnej. Fibula typu A.61 znana jest z grodziska Cerkowiszczę w obwodzie smoleńskim, gdzie kojarzona jest ze środkowym horyzontem grodziska Tuszemla (AMBROZ 1966, s. 36; SHMIDT 1992, s. 119, tabl. 45:8; FURASIEV 2003, s. 390, Fig. 1:6; LOPATIN, FURASIEV 2007, s. 85), stanowiącym specyficzne zjawisko kulturowe, powstałe w czasie kryzysu i zaniku kultury dniewprowsko-dźwińskiej w górnym biegu Dniepru i Dźwiny. Horyzont ten charakteryzuje nawiązanie do tradycji górnodnieprzańskiej grupy Goroszków-Czaplin kultury zarubinięckiej oraz grupy czacherskiej (biał. *чачэрская група*). Uważa się go za zjawisko stosunkowo krótkotrwałe, trwające od drugiej połowy lub końca I po przełom II i III w. n.e. W ostatnich latach sugeruje się jednak znacznie wcześniejsze datowanie jego początków, sięgające nawet II w. p.n.e. (LOPATIN, FURASIEV 2007, s. 79–88; DROBUSHEVSKIY 2012; OBLOMSKIY 2014, s. 55–62; tam wcześniejsza literatura). W chronologii kultur europejskiego *Barbaricum* zapinki typów A.57–61 stanowią podstawowe interregionalne wyznaczniki stadiów B_{2a} i B_{2b} wczesnego okresu wpływów rzymskich (GODŁOWSKI 1982, s. 62, ryc. 3; 1994, s. 481; DĄBROWSKA 1997, s. 82; ANDRZEJOWSKI 2001, s. 61; MAĆZYŃSKA 2011, s. 25). Według J. Andrzejowskiego ich formy najpóźniejsze stylistycznie – odkuwane z blachy okazy fibul typu A.61 o charakterystycznym, kolankowatym wygięciu kabłąka (Ryc. 3:16–18) używane były we wschodniej strefie kultury przeworskiej do końca fazy B₂ (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 62). Jeszcze dłużej pozostawały w użyciu w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym i w grupach kulturowych z Litwy, gdzie spotykane są nawet w fazie B₂/C₁ (NOWAKOWSKI 1998, s. 46; MICHELBERTAS 1998, s. 427; KHOMYAKOVA 2012, s. 259, ryc. 9:2).

4. Zapinki grupy IV

Z ziem Białorusi znanych jest dziewięć fibul tej grupy. Dziewięć z nich należy do serii 1, zaś dziesięć kolejnych do 2 serii IV grupy O. Almgrena.

Ryc. 3. Zapinki oczkowe III grupy serii pruskiej 0. Almgrena z terenu Białorusi.

1 - Turejsk (Турэйск); 2 - Aziarnica (Азярніца); 3 - Słabodka (Слабодка); 4,7,10 - Bobinka (Бобінка); 5 - Skorbicze / Družba (Скорбічы / Дружба); 6 - Wierabjowicze (Вераб'ёвічы); 8 - Panasiuki (Панасюкі); 9 - Nawasiołki (Навасёлкі); 11 - Dźmitrowicze (Дзмітровічы); 12 - Mierczyce (Мерчыцы); 13 - Żałudok (Жалудок); 14 - Studzionka (Студзёнка); 15 - Stary Karul (Стары Капыль);

a) Fibule serii 1 grupy IV

Najwcześniejszym chronologicznie znaleziskiem jest fragment masywnej zapinki typu A.67, pochodzący ze zniszczonej części płaskiego cmentarzyska w Skorbiczach (Ryc. 1:1; Ryc. 4:1). Późniejszym stylistycznie okazem, jest jedna z zapinek odkrytych w okolicach Mierczyc (Ryc. 1:9; Ryc. 4:3;) – mniejsza od poprzedniej, o bardziej płaskiej główce, lecz zaopatrzona w także typowe dla typu A.67 czworoboczne otwory na pochwecę, z charakterystycznymi „schodkowymi” ażurami. Okazy analogiczne do opisywanej fibuli z Mierczyc uważane są za połączenie cech typów 67 i 68 O. Almgrena i z tego względu klasyfikowane są jako późny wariant A.67, lub jako typ przejściowy 67/68 (DEMETZ 1998, s. 139-141, ryc. 2:4,5; MAĆZYŃSKA 2001, s. 165, ryc. 1:2–3; 2011, ryc. 9–3; DA-BROWSKA 2003, s. 156). W podobny sposób może zostać określona jeszcze jedna, miniaturowa zapinka pochodząca z Płoszczawa (Ryc. 1:5; Ryc. 4:2)⁷. Została ona nietypowo zaopatrzona w żelazną oś sprężyny. Trudno rozstrzygnąć czy było to rozwiązanie pierwotne, czy wynik późniejszej naprawy⁸. Młodsze chronologicznie egzemplarze typu A.68 znane są z trzech miejscowości. Pierwszy okaz pochodzi ze złoza wtórnego z płaskiego cmentarzyska w Otwierzyczach (Ryc. 1:11; Ryc. 4:6). Druga zapinka została odkryta na grodzisku kultury późnej ceramiki sztrychowanej⁹ w Kaszczeliczach (Ryc. 1:12; Ryc. 4:5,5A). Dwie kolejne fibule A.68 znaleziono luźno – w okolicach wsi Kaczanowicze oraz wspomnianej miejscowości Płoszczawa (Ryc. 1:10,5; Ryc. 4:4,7;). Najpóźniejszy typ 1 serii - A.69, reprezentują na Białorusi dwa znaleziska - okaz z miejscowości Mierczyce (Ryc. 1:9; Ryc. 4:8)

oraz z okolic wsi Salejki (Ryc. 1:8; Ryc. 4:9). Powstanie zapinek serii 1 grupy IV O. Almgrena wiąże się z rozwojem na przełomie er południowoalpejskiego stroju w Noricum i Panonii. W pierwszej połowie I wieku n.e., w związku z polityczną aktywnością państw klientelnych Marboda i Wanniusza, moda na noszenie takich fibuli upowszechniła się szeroko w *Germania Magna* oraz w Sarmacji Europejskiej (GODŁOWSKI 1994, s. 71; DEMETZ 1998, s. 144–146; MAĆZYŃSKA 2001, s. 165; 2011, s. 28–29). O ile zapinki typu A.67 znane z terenu europejskiego *Barbaricum*, uważane są za importy prowincjonalnorzymskie, to pochodne od nich fibule typu A.68, były niewątpliwie produkowane również poza granicami *Imperium* (GODŁOWSKI 1994, s. 71; MAĆZYŃSKA 2011, s. 30). Na ziemiach położonych między Łabą a Bugiem, zapinki typu A.67 stanowią jedną z przewodnich form starszych odcinków fazy B₁, zaś fibule A.68 – jej młodszego etapu oraz początku fazy B₂ (GODŁOWSKI, WOŹNIAK 1981, s. 54; GODŁOWSKI 1994, s. 481; WOŁĄGIEWICZ 1981, s. 136–137; 1993, s. 24; DROBERJAR 1999, s. 141; DA-BROWSKA 2003, s. 156–157; MAĆZYŃSKA 2011, s. 27–30, ryc. 10). Pojedyncze zapinki A.67, a przede wszystkim stylistycznie późniejsze egzemplarze typów A.68 i A.69, docierały do mieszkańców południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku. Zabytki te znane są z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, z Litwy i Łotwy oraz z cmentarzysk typu *tarand* z terenów Estonii i Północnej Łotwy (MICHELBERTAS 1992, s. 281, ryc. 1; 1998, s. 427; NOWAKOWSKI 1998, s. 22–23, tabl. 2:1–3; JUGA-SZYMAŃSKA 2011; YUSHKOVA, KULEŠOV 2011, s. 107). W dorzeczu Dniestru fibule typu A.68 zostały odkryte na stanowiskach kultury lipickiej i przeworskiej (BIDZILYA, RUSANOVA 1993, s. 100, s. 102, tabl. XXXVIII:7; MAĆZYŃSKA 2011, s. 30). Dwa okazy typów A.68–69 znane są również ze stanowisk późnozarusińskich, położonych w górnym biegu Bohu i na Środkowym Nad-

7 W pierwszej publikacji tej zapinki umieściłem rysunek nie w pełni wiernie oddający konstrukcję jej sprężyny (por. BELJAVEC 2012, ryc. 5:2).

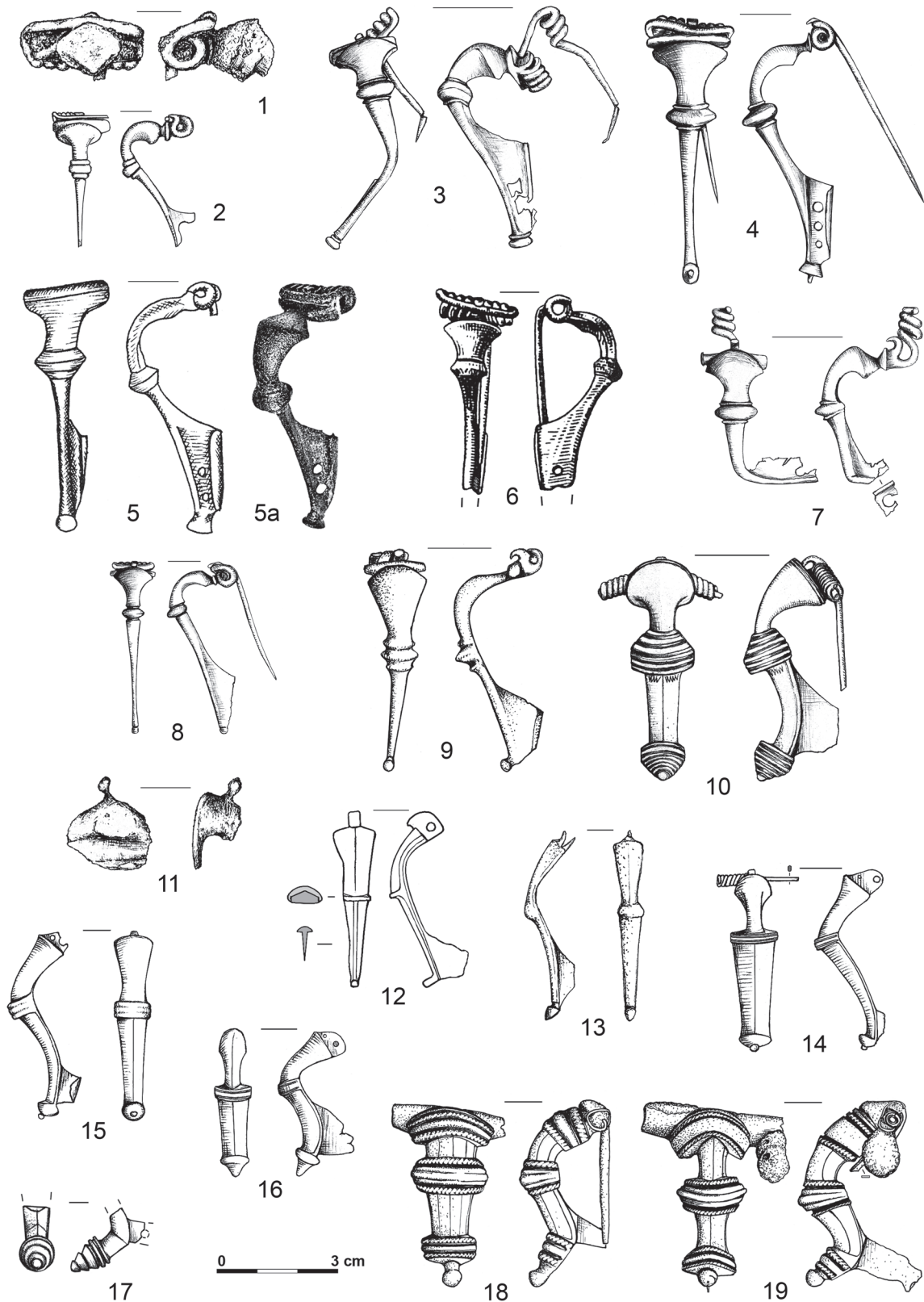
8 Analogiczny element konstrukcji sprężyny został użyty również w zapince z Salejek (patrz niżej).

9 O kryteriach wyodrębnienia tej jednostki kulturowej z kultury ceramiki sztrychowanej, która nie była wcześniej dzielona, por. EGOREYCHENKO 2006.

16 – Stare Czvirki (Старыя Чвiркi); 17 – Wołczyn (Воўчын); 18 – Miaciawicze (Мяцявічы).

1 – według: ZVERUGA, YURKAVEC 2006, Ryc. 6: 1; 3 – według: EGOREYCHENKO 1995, ryc. 1: 2; pozostałe: rys. V. Beljavec.

3 – według: KUHAARENKO 1961; 4 – według: EGOREYCHENKO 2006, MEDVEDEV 2009; 8 – rys. I. O. Gawrituchin; pozostałe: rys. V. Beljavec

Ryc. 4. Zapinki IV grupy O. Almgrena.

1, 11 – Skorbicze (Скорбічы / Дружба); 2, 7 – Płuszczawa (Плошчава); 3, 8 – Mierczyce (Мерчыцы); 4 – Kaczanowicze (Качановічы); 5, 5a – Kaszczelicze (Кашчэлічы); 6 – Otwierżycze (Атвержычы); 9 – Salejki (Саклейкі); 10 – Szyszki (Шышкі); 12 – Pagost (Парост); 13 – Nieswiło (Несвіло); 14–16 – Paganicznaja (Пагранічная); 17 – Baryczewicze (Барычэвічы); 18, 19 – Piotrowicze (Пятровічы).
4 – według: KUHAARENKO 1961; 5 – według: EGOREYCHENKO 2006, 5a według: MEDVEDEV 2009; 12 – rys. I.O. Gawrituchin; pozostałe: rys. V. Beljavec

dnieprzu (PACHKOVA 2006, s. 88, ryc. 31:8; OBLOMSKIY 2010a, s. 26–27, 30, ryc. 7:4). Spośród fibul grupy IV z Białorusi, szczególnego omówienia wymaga zapinka odpowiadająca typowi A.69, odkryta w okolicach wsi Salejki (Ryc. 1:8; Ryc. 4:9). Fibule takie występują we wczesnym stadium fazy B₁ oraz w początkach fazy B₂ na obszarze kultury wielbarskiej oraz na terenach dzisiejszej Litwy, Łotwy i Estonii (WOŁĄGIEWICZ 1993, s. 24; MICHELBERTAS 1986, s. 111; 1992, s. 280–281; 1998, s. 427; JUGA-SZYMAŃSKA 2011, s. 40). Znane są także z kultury lipickiej i ze stanowisk sarmackich w górnym biegu Dniestru (BIDZILYA, RUSANOVA 1993, s. 102, tabl. XXXVIII:8–12; SIMONENKO 2011, s. 24, 238, 241–242, ryc. 10:13, 14; KROPOTOV 2011, ryc. 3 – grupa 12), brak ich natomiast w kulturze bogaczewskiej (JUGA-SZYMAŃSKA 2011, s. 40). Zapinki typu A.69 nie były rozpowszechnione również w najbliższym sąsiedztwie białoruskiego Pobuża, czyli na terenie kultury przeworskiej, gdzie w tym okresie występowały już silnie profilowane zapinki trąbkowate miejscowej proveniencji. Brak szerszego opracowania zapinek A.69, utrudnia uplasowanie okazu z Salejek na tle innych fibul tego typu ze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Pod względem profilowania i elementów zdobniczych (ogólny kształt bliski w profilu do trójkątnego, krótka nóżka i wysoki, wyraziście wygięty kabłąk, mniej więcej w połowie długości którego mieści się trójdzielny, zdobiony nacięciami pierścień), zapinka ta znajduje najbliższe analogie wśród silnie profilowanych fibul z górnoreńskiego i dunajskiego limesu Cesarstwa Rzymskiego. Jeszcze liczniej okazy tego typu występują w Recji i Germanii Górnej, gdzie znane są z czasów od Klaudiusza po Wespazjana włącznie (ETTLINGER 1973, s. 61, tabl. 5:4; RICKHOFF 1975, s. 42–43; RIHA 1979, s. 74–75, tabl. 9:245, 247; SCHLEIERMACHER, FLÜGEL 1993, s. 20, tabl. 8:86–93, tabl. 9:94–104). W dolnym biegu Dunaju i w Dacji fibule te rozpowszechniły się po podbojach Trajana, wraz z napływem rzymskich kolonistów (COSIŞ 2004, s. 55–56, tabl. XIV:197–200 – typ 8a8a; GENČEVA 2004, s. 99–100, tabl. V:9,10, tabl. VI:1, 3). W klasyfikacji A.K. Ambroza, obejmującej znaleziska z Nadczarnomorza, analogiczne okazy wydzielono jako „podgrupę

10.1” (AMBROZ 1966, 36–38, tabl. 7:4), do której przypisano znaleziska znad Dniestru, z kultury lipickiej i ze stanowisk sarmackich (AMBROZ 1966, 36–38, tabl. 7:4; BIDZILYA, RUSANOVA 1993, tabl. XXXVIII:7; KROPOTOV 2011, 87, ryc. 3), a także z miast antycznych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego (AMBROZ 1984, 240, tabl. CLIV:17; BĀRCĀ 2011, 16, ryc. 2:5, 7, 8). Zasadne wydaje się zatem uznanie zapinki z Salejek za import prowincjonalnorzymski pochodzenia naddunajskiego lub za barbarzyńskie naśladownictwo, wykonane w międzyrzeczu Dunaju i Dniestru. Zapinkę tą datować należy na lata od około połowy I do początku II w. n.e.

b) Zapinki silnie profilowane serii 2 grupy IV oraz odmiany mazowieckiej

Za najwcześniejsze stylistycznie znalezisko drugiej serii grupy IV należy uznać fragment fibuli z cmentarzyska w Skorbiczach (RYC. 1:1; Ryc. 4:11), stanowiący prawdopodobnie ułamek trąbkowatej zapinki z cięciwą owiniętą wokół nasady główki (ANDRZEJOWSKI 2005, s. 24). W kulturze przeworskiej podobne okazy datowane są na fazę B₂ wczesnego okresu rzymskiego (LIANA 1970, s. 444; DĄBROWSKA 1992, s. 150; GODŁOWSKI 1994, s. 481; MAĆZYŃSKA 2011, s. 31–32). Z dorzecza Szczary znana jest, znaleziona luźno w okolicach wsi Szyszki, zapinka serii 2 grupy IV O. Almgrena, zbliżona do typu A.78/79 (Ryc. 1:29; Ryc. 4:10). Fibule tego typu występują w nadłabskim kręgu kulturowym oraz Skandynawii i Czechach, gdzie datowane są na okres od schyłku fazy B₁ po fazę B₂/C₁ (GODŁOWSKI 1977, s. 10–11). W materiałach kultury przeworskiej ich chronologia zamyka się w ramach fazy B₂, zapewne raczej w jej późniejszym odcinku (GODŁOWSKI, WICHMAN 1998, s. 53; DĄBROWSKA 1997, s. 82–84). Okazy takie są natomiast rzadko spotykane w kulturze wielbarskiej, w której przyjmuje się ich nieco wcześniejsze datowanie przypadające na podfazę B_{2a} (SKORUPKA 2001, s. 135, 203, ryc. 11; MAĆZYŃSKA 2011, s. 31–32). Dalszy rozwój stylistyczny omawianej serii reprezentuje dwuczęściowa fibula typu A.84¹⁰ (Ryc. 1:30; Ryc. 4:12). Zapinki te po-

10 Ze względu na schematyczną ilustrację umieszczoną w publikacji, trudno jest jednoznacznie usta-

wstały w Panonii i były tam bardzo rozpowszechnione od końca I w. n.e. po trzecią ćwierć II w. n.e. Ich produkcja i liczne występowanie poświadczono także w Dacji. Na mniejszą skalę upowszechniły się w innych naddunajskich prowincjach *Imperium Romanum* – w Noricum i w Mezji. Pojedyncze egzemplarze znane są również z prowincji nadreńskich, Galii, Brytanii, a nawet Syrii (DĄBROWSKA 1992, s. 105–106; 1998, s. 154; COSIŃ 2004, s. 65–66, tabl. XIX – XXXVI). Zapinki A.84 ze środkowoeuropejskiego *Barbaricum* uważane są za importy rzymskie, a ich datowanie wyznaczane jest na fazy B_{2b}–B₂/C₁ (DĄBROWSKA 1992, s. 106; 1998, s. 154). Licznie spotykane są na północ od środkowego Dunaju i Karpat – w Małopolsce, na Kujawach i w dolnym biegu Wisły – gdzie ich rozprzestrzenienie odpowiada w przybliżeniu „szlakowi bursztynowemu”, prowadzącemu od środkowego Dunaju do ujścia Wisły (DĄBROWSKA 1992, mapa 1; 1998, ryc. 6). W Europie Wschodniej zasięg fibul A.84 pokrywa się z obszarem występowania omawianych wyżej zapinek serii 1 grupy IV O. Almgrena. Egzemplarze analizowanego typu znane są z kultury przeworskiej i stanowisk sarmackich, a także z antycznych miast północnego brzegu Morza Czarnego (AMBROZ 1966, s. 38–39; KOZAK 1993, tabl. XXII:6; KROPOTOV 2011, ryc. 3 – grupa 12). Co najmniej cztery zapinki zbliżone do typu A.84, odkryto również na stanowiskach typu późnozaruskiego w dorzeczu środkowego Dniepru (OBLOMSKIY 1993, tabl. XII:1; BASHKATOV, TERPILOVSKIY 2010, s. 38, 42, ryc. 127:7–9, ryc. 146:15). Liczniej na Białorusi reprezentowane są fibule odmiany mazowieckiej, które znane są z czterech znalezisk. Pierwszy z nich, to jednoczęściowy egzemplarz typu 1 według klasyfikacji T. Dąbrowskiej (1995), odkryty w warstwie kulturowej osady(?) Nieswilo nad rzeką Leśna (Ryc. 1:26; Ryc. 4:13). Trzy kolejne to dwuczęściowe okazy typu 2 znalezione luźno na stanowisku Paganicznaja (Ryc. 1:25; Ryc. 4:14–16). Fibule silnie profilowane odmiany mazo-

lic przynależność typologiczną tej fibuli (por. KOLOSOVSKIY, KUROPATKIN 2002, ryc. 59:9). Jednakże rysunek wykonany przez I.A. Gawrituchina, któremu w tym miejscu wyrażam słowa szczerzej wdzięczności za jego udostępnienie (Rys. 4:12), potwierdza proponowane wyżej ustalenie typologiczne.

wiekiej powstały w dorzeczu Wisły, w kulturze przeworskiej. Występują już w późnym stadium fazy B₂, charakterystyczne są jednak przede wszystkim dla fazy B₂/C_{1a}. Zapinki te znajdowane są również na stanowiskach kultury wielbarskiej na Pomorzu oraz w zespołach z najwcześniejszego horyzontu grupy maśłomeckiej. Znane są także w kręgu zachodniobałtyjskim – w kulturach bogaczewskiej i Dollkeim–Kovrovo (DĄBROWSKA 1995, s. 20–22; 1998, s. 151–153, ryc. 4; ANDRZEJOWSKI 2001, ryc. 7; ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 289–292, ryc. 12). Na wschód od Bugu fibule odmiany mazowieckiej były kilkakrotnie odnotowywane w zachodniej części Wołynia, gdzie wcześniej łączono je z osadnictwem kultury przeworskiej, obecnie zaś kulturą zubrycką (por. KOZAK 1993, tabl. XXII:7–8; 2008, ryc. 15:11). Na białoruskim Pobużu znane są również późne formy zapinek IV grupy, wywodzące się z innej, północnej tradycji – nawiązujące do typu A.93. Para takich fibul została znaleziona w grobie 77 na płaskim cmentarzystku kultury wielbarskiej w Piotrowiczach (Ryc. 1:27; Ryc. 4:18, 19) (BELJAVEC 2014), gdzie towarzyszyły im dwie zapinki typu A.130, srebrna klamerka esowata typu B według klasyfikacji A. von Müllera oraz rogowy grzebień typu B wg Thomas, co pozwala datować ten zespół na fazę B₂/C₁ (WOŁĄGIEWICZ 1993, s. 24; MACHAJEWSKI 1998, s. 190, 192; HAUPTMANN 1998, s. 161–162). Stosunkowo smukły kabłak i nóżka oraz bogate zdobienie grzebyków zapinek z Piotrowicz są charakterystyczne dla późnych typów A.80 i A.93 grupy IV O. Almgrena. Omawiane egzemplarze posiadają również pewne cechy zapinek trójgrzebykowych grupy V, takie jak wyrażenie zaznaczone szerokie grzebyki oraz smukłe, wysokie pochewki. W opracowaniu T. Hauptmanna, rozbudowującego klasyfikację zapinek grupy V O. Almgrena, zapinki analogiczne do okazów z Piotrowicz zostały przypisane zarówno do form prototypowych, jak i do wariantu 1. serii 1. (HAUPTMANN 1998, s. 161–162, ryc. 2–3). Wydaje się zatem, że ściśle ustalenie przynależności typologicznej zapinek z Piotrowicz jest niemożliwe. Stanowią one dobrą ilustrację dla złożoności procesów stylistycznego rozwoju późnych wariantów zapinek grupy IV O. Almgrena w kulturze wielbarskiej, w okresie formo-

wania się „barokowego” stylu fazy B₂/C₁. Z dorzecza środkowej Prypeci, z okolic Kaczanowicz (Ryc. 1:28; Ryc. 4:17), znany jest znaleziony luźno fragment zapinki o ostro wygiętym zakończeniu nóżki, smukłej pochewce oraz rozbudowanym profilowaniu ozdobnego guzka. Cechy te wskazują, że była to najprawdopodobniej masywna, typologicznie późna zapinka pochodna od silnie profilowanych. Podobnie rozbudowane „piętrowe” zdobienia guzków umieszczonych na zakończeniu nówek występują na egzemplarzach wariantów grupy IV, między innymi, na zapinkach trąbkowatych, takich jak wspomniana fibula z Szyszek oraz na części okazów odmiany mazowieckiej¹¹; a także na znanych z terenu Ukrainy zapinkach typu Wojtenki (LEVADA 2007, s. 243–245, ryc. 8). Podsumowując należy stwierdzić, że opisywane zapinki III i IV grup O. Almgrena są stosunkowo nieliczne i występują głównie jako znaleziska luźne, co nie pozwala na ustalenie ich precyzyjnej chronologii. Tworzą jednak pełen ciąg typologiczny, charakterystyczny dla rozwoju stroju ludności środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Pozwala to uznać je za podstawowe wyznaczniki młodszego okresu wpływów rzymskich i fazy B₂/C₁ na terenie dzisiejszej Białorusi.

5. Rozmieszczenie zapinek grup III i IV na ziemiach Białorusi oraz kierunki ich napływu

Zasięg występowania omawianych fibul tworzy spójny obszar (Ryc. 1). Ich znaleziska wyraziście koncentrują się na południowym zachodzie i zachodzie Białorusi¹². Najwcześniejsze z omawianych fibul grup III i IV

O. Almgrena, będące wyznacznikami fazy B₁ w chronologii kultur środkowoeuropejskiego *Barbaricum* silnie profilowane zapinki typów A.67–69 oraz oczkowate zapinki serii głównej typów A.45–46, A.50–53, są zabytkami pochodzenia prowincjonalnorzymskiego i germańskiego. Występują przeważnie na Pobużu (Ryc. 1:1–3, 8), a także na środkowym Polesiu i jego północnych rubieżach (Ryc. 1:4–6, 9–11). Przytoczone wyżej dane o rejonach szerszego występowania tych zabytków świadczą, że fibule oczkowate serii głównej oraz serii 1 grupy IV O. Almgrena, upowszechniały się na ziemiach dzisiejszej Białorusi przeważnie za pośrednictwem ludności kultury przeworskiej. Jednak zapinka typu A.69 z okolic wsi Salejki, wyraźnie nawiązująca do wyrobów o górnoreńskiej i dunajskiej proveniencji, wskazuje na możliwość istnienia jeszcze jednego, południowego nurtu dopływu rozpatrywanych zabytków, biegnącego najprawdopodobniej z dorzecza Dniestru w górę Bugu. Na prawdopodobieństwo powstania w tym czasie drogi przenikania importów rzymskich, omijającej sąsiednie obszary kulturowe środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, może wskazywać również galijska zapinka o konstrukcji zawiaskowej, należąca do typu 5.16 według klasyfikacji E. Rihy, znaleziona w okolicach wsi Czernicze, w środkowym biegu Prypeci (Ryc. 1:31) (BELJAVEC, EGOREYCHENKO 2002; EGOREYCHENKO 2005, s. 482, ryc. 1:4; BELJAVEC 2009, s. 3–4, ryc. 1:1). Natomiast zapinka A.68 z grodziska w Kaszczelicach, w dorzeczu Berezyny Niemeńskiej (Ryc. 1:12), świadczy z kolei o możliwości funkcjonowania szlaku prowadzącego z Mazur i obszaru Litwy na ziemię północno-zachodniej Białorusi (por. MEDEVEDEV 1996, s. 27, 63; 2011, s. 51; EGOREYCHENKO 2006, s. 108). Zasięg występowania zapinek oczkowatych serii pruskiej pokrywa się na Białorusi z obszarem występowania opisanych wyżej fibul oczkowatych serii głównej oraz okazów serii 1 grupy IV. Obejmuje on właściwie cały teren międzyrzecza Bugu, Niemna i Prypeci (Ryc. 1:13–22). Zapinki oczkowate serii pruskiej mają charakter interregionalny, toteż wytyczenie dróg ich napływu na tereny

11 Zapinki odmiany mazowieckiej charakteryzujące się zbieżnym profilowaniem i rozbudowanym zdobieniem umieszczonych na zakończeniu nówek guzków, są wyodrębniane przez J. Andrzejewskiego w jego rozprawie doktorskiej w odmianę „Topornica”. W tym miejscu pragnę podziękować Panu J. Andrzejewskiemu za udzielone mi konsultacje i możliwość korzystania z nieopublikowanej pracy doktorskiej.

12 W trakcie przygotowania tego artykułu zebrałem także, głównie za pośrednictwem stron internetowych, informacje o co najmniej 9 innych znaleziskach analogicznych zapinek. Pięć z nich należy do III, cztery kolejne do IV grupy O. Almgrena. Dane o miejscu ich odnalezienia podawane są często w bardzo ogólnej formie lecz potwierdzają obraz, który otrzymujemy przy opracowywaniu pewnych znalezisk. Według informacji odkrywców, zabytki te pochodzą przeważnie z terenu Obwodu Brzeskiego, rzadziej z Obwodu Grodzieńskiego lub najogólniej z Białorusi Zachodniej. Zaledwie jedna fibula IV grupy miała

być znaleziona na obszarze wschodniego Polesia, w Obwodzie Homelskim.

obecnej Białorusi, jest w zasadzie niemożliwe. Więcej informacji na ten temat dostarczać mogą, częściowo współczesne zapinkom oczkowatym, fibule serii 2 grupy IV O. Almgrena i ich pochodne. Obecność fragmentu zapinki trąbkowatej na cmentarzysku w Skorbicach wskazuje, że w fazie B₂ napływ fibul grup III i IV na ziemię na wschód od Równiny Nadbużańskiej odbywał się nadal za pośrednictwem ludności kultury przeworskiej. Podobny kierunek napływu można wskazać dla znalezisk z dorzecza Niemna. Z tego regionu znanych jest pięć zapinek oczkowatych. Cztery z nich to znaleziska luźne pochodzące ze stanowisk nierozpoznanych archeologicznie (Ryc. 1:19–22), piąty okaz, również pozbawiony kontekstu, został odkryty na grodzisku w Turysku (Ryc. 1:7 – por. ZVERYUGA 1989, s. 73–75, ryc. 40:4; ZVERYUGA, YURKAVEC 2006, ryc. 6:1). Kolejna to omawiana wyżej, zapinka A.78/79 z okolic Szyszek. Dodatkowym argumentem za takim kierunkiem napływu są znaleziska fibul grupy II z Poniemnia. Z Grodna lub jego najbliższych okolic pochodzi zapinka A.38¹³ (Ryc. 1:33; Ryc. 5:1), natomiast z miejscowości Starajelnia znana jest fibula A.41¹⁴ (Ryc. 1:35; Ryc. 5:2). W kulturach przeworskiej i wielbarskiej fibule A.38–39 należą do podstawowych wyznaczników faz B_{2a} i B_{2b} wczesnego okresu wpływów rzymskich (GODŁOWSKI 1994, s. 484; WOŁĄGIEWICZ 1995, s. 44; MAŁCZYŃSKA 2011, s. 33). Zbliżone datowanie przyjmuje się dla materiałów kultury bogaczewskiej, ze stanowisk której znane są dwa egzemplarze nawiązujące do typu A.39 (NOWAKOWSKI 1998, s. 27–28, tabl. 2:11). W tym kontekście zaskakuje obecność na Poniemniu wspomnianej wyżej fibuli z okolic Starejelnii. Jej rozmiary, ogólny kształt, profilowanie oraz sposób wykonania (rozszerzone, uformowane trapezowato, blaszkowate kabłąk i nóżka) wskazują na przynależność do odmiany Z według J. Schustera,

charakterystycznej dla kultury wielbarskiej w dolnym, przede wszystkim prawobrzeżnym biegu Wisły i stanowiącej jedną z przewodnich form fazy B₂/C₁–C_{1a} (SCHUSTER 2006, s. 110, 112, ryc. 12; MAŁCZYŃSKA 2006, s. 167, ryc. 7). Sytuacja ta skłania do uznania zapinki ze Starajelni za ślad oddziaływań kultury wielbarskiej, docierający najprawdopodobniej za pośrednictwem kultury bogaczewskiej. Z obszaru tej ostatniej znane są wprawdzie tylko pojedyncze znaleziska zapinek typu A.41 (MAŁCZYŃSKA 2006, s. 166, ryc. 6:21–26, 29–31), ale istnienie na przełomie starszego i młodszego okresu rzymskiego silnych więzi między bogaczewskimi mieszkańcami Pojezierza Mazurskiego a ludnością kultury wielbarskiej, zamieszkującej dolne Powiśle, poświadcza rozprzestrzenienie tak charakterystycznych zabytków, jak zapinki typu A.133 i fibule zdobione główkami byków oraz szpile typów Weklice i Jaskowska (ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 292–294, ryc. 13, 18; JUGA-SZYMAŃSKA 2014, s. 196–198). W końcu I w. n.e. oraz w pierwszej połowie II w. n.e. na Białorusi zaznacza się nowy rejon występowania zapinek grup III i IV – obszar nad górnym biegiem Berezyny Dnieprzańskiej, skąd znane są dwie zapinki oczkowate serii pruskiej (Ryc. 1:23, 24). Jedną z nich, typu A.58/59 (Ryc. 3:3), pochodzące z kolekcji S. Boguszewskiego powstałej na przełomie XIX/XX w. i przekazanej przez tegoż miłośnika starożytności do Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Za miejsce znalezienia tej fibuli uznaje się wieś Słabodka, położoną w byłym powiecie borysowskim w guberni mińskiej¹⁵. Przy wszystkich uza-

13 Została znaleziona na początku lat 2000-ch i przekazana do kolekcji dydaktycznej Wydziału Historycznego Grodzieńskiego Państwowego Uniwersytetu. Informację o tym zabytku zawdzięczam uprzejmości Pana dr. hab. S.A. Piwawarczyka.

14 Znalezisko luźne przechowywane w zbiorach szkoleniowego laboratorium muzealnictwa wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

15 W oryginale danych metrycznych *Słobodówka*. Na mapach z końca XIX w. w granicach powiatu Borysowskiego guberni mińskiej, nie występuje miejscowość o nazwie ściśle nawiązującej do wskazanej w metryczce – *Słobodówka*. Najbardziej zbliżoną do niej jest nazwa *Subodowka* (ros. *Субодовка*, biał. *Субодаўка*) pochodząca z tegoż powiatu. Poza tym w administracyjnych granicach powiatu borysowskiego istniało nie mniej niż 4 wsie o nazwie *Słabodka*. Pochodzenie tej kolekcji było łączone przez L.D. Pobola z wykopaliskami z czasów poprzedzających rewolucję październikową na grodzisku kultury późnej ceramiki sztrychowanej w miejscowości Słabodka w obecnym rejonie borysowskim położonym w obwodzie mińskim (POBOL 1979, s. 108). Najbardziej szczegółowy opis kolekcji S. Boguszewskiego zawiera publikacja A.A. Jegarejczenki (EGOREYCHENKO 1995 – tam wcześniej-sza literatura).

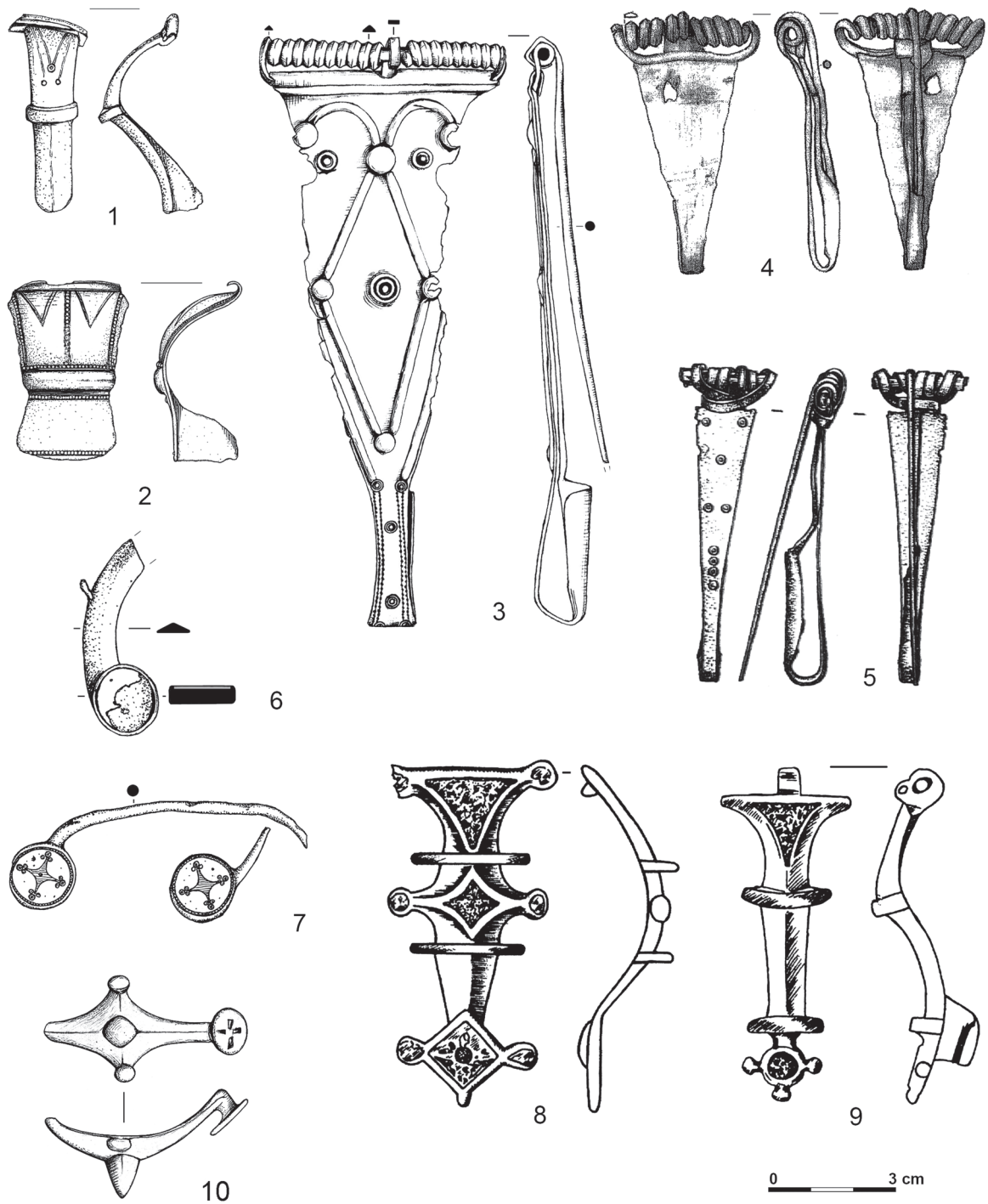
sadnionych wątpliwościach (EGOREYCHENKO 1995, s. 55; 2005, s. 482; 2006, s. 106)¹⁶, niedawne odkrycie fragmentu zapinki oczkowatej serii pruskiej w okolicach wsi Studzionka (Ryc. 1:23; Ryc. 3:14) przemawia za pochodzeniem kolekcji S. Boguszewskiego ze stanowisk z górnego biegu Berezyny Dnieprzańskiej. Obecność zapinek oczkowatych serii pruskiej w tym rejonie, może być śladem wpływów znad środkowego Dniepru lub nawet infiltracji ludności z tego obszaru (por. EGOREYCHENKO 2005, s. 482). Na przykładzie zapinek serii 2 grupy IV oraz fibul pochodnych od silnie profilowanych, które w środkowoeuropejskim *Barbaricum* stanowią wyznaczniki schyłkowego etapu wczesnego okresu rzymskiego oraz fazy B₂/C₁, daje się zaobserwować pewną różnicę w typologicznym składzie fibul znanych z Pobuża, czyli głównego regionu ich występowania a znaleziskami z Górnego Naddnieprza. Dotychczas na obszarze białoruskiej części Równiny Nadbużańskiej nie znaleziono fibul serii 2 grupy IV, pochodzenia prowincjonalnorzymskiego. Prawdopodobnie zostały one już zastąpione przez zapinki silnie profilowane odmiany mazowieckiej, wywodzące się z tradycji kultury przeworskiej oraz fibule zbliżone do typu A.93, reprezentujące nurt związany z kulturą wielbarską. Natomiast z Górnego Naddnieprza znana jest jedna zapinka serii 2 grupy IV O. Almgrena nawiązująca do typu A.84, stanowiąca najprawdopodobniej wyrób prowincjonalnorzymski, który dotarł tu z regionu dunajsko-dniestrzańskiego lub znad północnych brzegów Morza Czarnego, szlakiem wiodącym w górę Dniepru.

6. Przynależność kulturowa zapinek grup III i IV z Białorusi

Zadanie interpretacji kulturowej omawianych fibul, z różnych względów napotyka na poważne przeszkody. Przede wszystkim

16 Zgadzam się z opinią A.A. Jegarejczenką, że z dorzecza Berezyny Dnieprzańskiej podobny kompleks znalezisk nie mógł pochodzić z grodziska kultury późnej ceramiki sztrychowanej (EGOREYCHENKO 1995, s. 54–55). Żadna z badanych osad obronnych tej jednostki kulturowej nie przyniosła dotychczas porównywalnego zespołu zabytków z okresu rzymskiego, tak wyraźnie nawiązujących do kultury materialnej środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Moim zdaniem podobne zbiory lub ich cześć, mogły jednak pochodzić ze zniszczonej części stanowiska płaskiego, najprawdopodobniej o charakterze sepulkralnym.

wynika to z faktu, że zaledwie dwie z omawianych w tym artykule fibul – para zapinek zbliżonych do typu A.93 z grobu 77 w Piotrowiczach – pochodzą z zespołu zwartego. Mniej więcej połowa fibul pochodzi ze stanowisk dotychczas nierozpoznanych wykopalskowo. Przykład zapinki z Miaciawicze, odkrytej w trakcie regularnych badań szerokopłaszczyznowych, które jednak nie dostarczyły innych śladów osadnictwa z okresu rzymskiego (KRYVALCEVICH 2011) sugeruje, że należy liczyć się z możliwością braku rzeczywistego związku znalezisk luźnych, ze stanowiskami, na których je zarejestrowano. Próba ustalenia kulturowego kontekstu poszczególnych znalezisk może zależeć również od ogólnego obrazu sytuacji kulturowej. Naniesienie punktów znalezienia fibul III i IV grupy O. Almgrena na mapę aktualnie przyjmowanego podziału kulturowego Białorusi w I w. n.e. i w pierwszej połowie II w. n.e., przynosi nieco zaskakujący efekt (Ryc. 1, 6) – zapinki te występują bowiem głównie na południowo-zachodniej Białorusi, w „trójkącie” międzyrzecza Bugu, Niemna i Prypeci, a więc w regionie, który tylko w minimalnym stopniu został objęty badaniami archeologicznymi, prowadzonymi zarówno na stanowiskach z okresu wpływów rzymskich, jak i na obiektach z właściwie całej epoki żelaza (SHADYRA, VYARGEY 1999; MEDEVEDEV 2011, s. 7–9; BELJAVEC 2012, s. 283–285). Można przyjąć, że żadnej wątpliwości nie budzi kontekst kulturowy zapinek odkrytych na grodziskach kultury późnej ceramiki sztrychowanej - fibuli oczkowatej typu A.46 z Iwani, a także silnie profilowanej zapinki typu A.68 z Kaszczelicz (Ryc. 1:6, 12). Stanowiska te leżą na południowych i zachodnich peryferiach tej kultury (Ryc. 6), a wspomniane fibule są najprawdopodobniej śladem kontaktów jej ludności z mieszkańcami Polesia oraz z ludnością szeroko rozumianego bałtyjskiego kręgu kulturowego (MEDEVEDEV 1996, s. 27, 63; 2011, s. 51; EGOREYCHENKO 2006, s. 108). Zapinki z Iwani i Kaszczelicz są najpóźniejszymi fibulami o proveniencji środkowoeuropejskiej lub prowincjonalnorzymskiej spośród bardzo nielicznych znalezisk tego typu z osad obronnych kultury ceramiki sztrychowanej (por. EGOREYCHENKO 2006, s. 85–87, tabl. 57, 58; MEDEVEDEV 2011, s. 72–75, ryc. 2.34, 2.47–

Ryc. 5. Pozostałe znaleziska z terenu Białorusi.

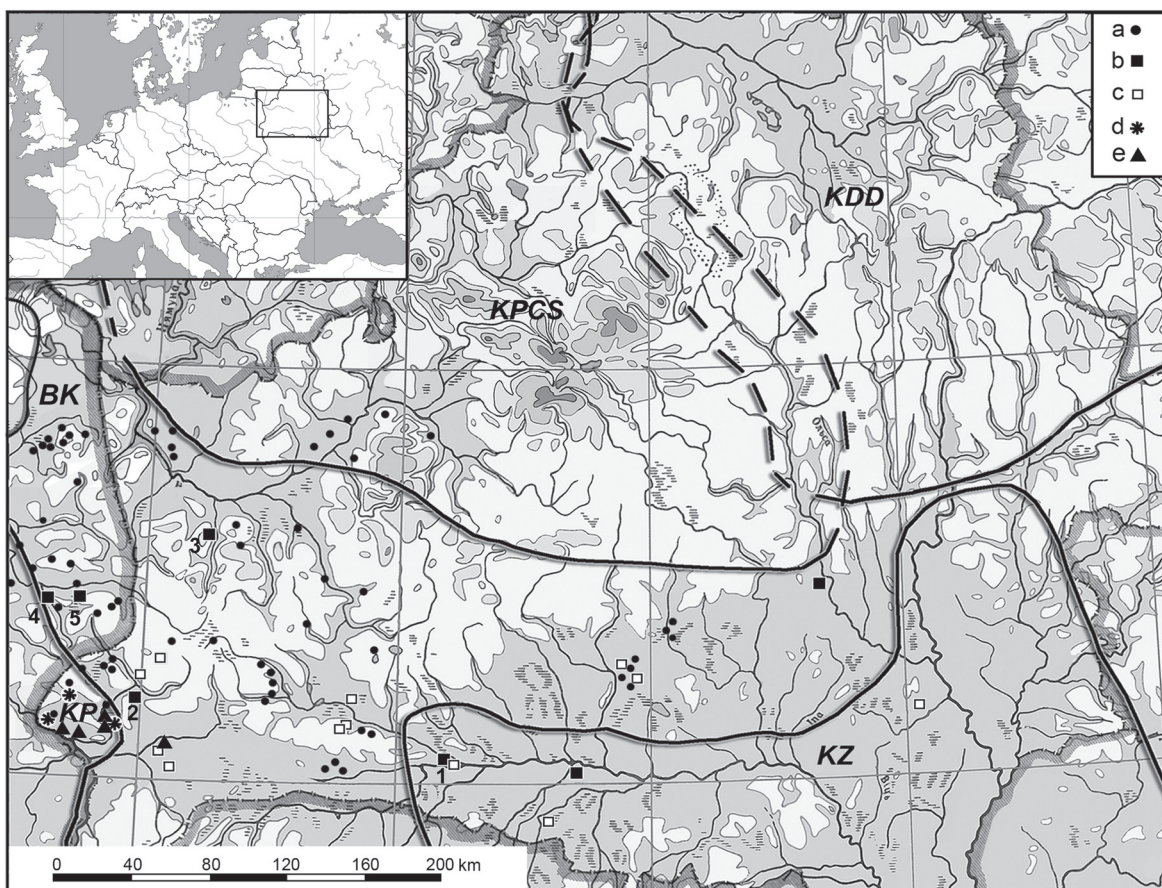
1-5 – stop miedzi, 3, 5 – stop miedzi, w sprężyny zapinek wmontowano drewniane ośki; 6-10 – stop miedzi i emalii.

1 – Grodno (Гродна); 2 – Starajelnia (Стараельня); 3 – Bytcha (Бытча); 4 – Krasnasielsk-Piskorz (Краснасельск-Піскаш); 5 – Krasnasielsk st. 5 (Краснасельск-5); 6 – Nawasiółki (Навасёлкі); 7 – Stare Czvirki (Старыя Чвiркі); 8,9 – rej. Szczuczyn (Шчучынскі раён); 10 – Szyszki (Шышкі).

4 – według: ANDRZEJOWSKI 2005; 5 – według: CHARNYAUSKI, KUDRASHOU, LIPNICKAYA; 8 – według: KHARITONOVICH 2011; 9 – według: ZAYKOUSKI 2011; pozostałe: rys. V. Beljavec.

–2.49). Warto w tym miejscu podkreślić, że w analogicznym kontekście nie wystąpiły

dotychczas późniejsze typologicznie zapinki oczkowate serii pruskiej, ani też silnie

Ryc. 6. Sytuacja kulturowa na Białorusi w I i w pierwszej połowie II w. n. e.

KP – kultura przeworska; KB – kultura bogaczewska; KZ – kultura zarubiniecka; KPCS – kultura późnej ceramiki sztrychowanej; KDD – kultura dnipro-dźwińska.

a – osady otwarte i stanowiska sepulkralne z ceramiką sztrychowaną; b – pewne stanowiska horyzontu postzarubinieckiego badane wykopaliskowo; c – stanowiska z ceramiką, nawiązującą do horyzontu postzarubinieckiego nie badane wykopaliskowo, stanowiska badane wykopaliskowo ale z nieopublikowanymi wynikami badań, stanowiska posiadające ubogi niejednoznaczny materiał źródłowy; d – stanowiska kultury przeworskiej na terenie Białorusi; e – stanowiska kultury wielbarskiej z terenu Białorusi, datowane na fazę B₂/C₁.

1 – Kuradawa (Курдава); 2 – Radość (Радасць); 3 – Krasnasielsk (Краснасельск); 4 – Hryniewicze Wielkie (Грыневічы Вельке); 5 – Kutowa (Кутова).

profilowane fibule serii 2 grupy IV O. Almgrena, czy zapinki odmiany mazowieckiej. Wątpliwości nie budzi również kontekst kulturowy znalezisk z cmentarzyska płaskiego w Skorbiczach, położonego w dolnym biegu rzeki Leśna, na Pobużu (Ryc. 1:1). W 1880 roku odkryto tu, między innymi, dwie zapinki oczkowe typów A.51/52 oraz A.60, parę fibul typu A.67, a także główkę zapinki trąbkowatej (Ryc. 2:4; 3:5; 4:1, 11). Analiza znalezisk ze Skorbiczy, przeprowadzona przez J. Andrzejowskiego, wykazująca obecność okazów charakterystycznych dla wschodniego wariantu kultury przeworskiej, dała podstawę do przypisania tej kulturze niektórych stanowisk położonych we wschodniej części Równiny Nadbużańskiej

(ANDRZEJOWSKI 2005, s. 22–24, tabl. 3; por. również: ANDRZEJOWSKI 2001, ryc. 1, 2, 5; BELJAVEC 2004, s. 229). Do tych stanowisk można obecnie dodać dwa kolejne – jednym z nich jest Wołczyn, położony nad rzeką Pulwą (Ryc. 1:13), skąd pochodzi zapinka oczkowa typu A.61 (Ryc. 3:17). Fibulę tę można najprawdopodobniej łączyć ze zniszczonymi pochówkami ciałopalnymi, odkrytymi na tym stanowisku (BASHKOU 2010)¹⁷. Drugim stanowiskiem jest osada otwarta w miejscowości Hmiali, badana sondażowo na początku lat dziewięćdziesią-

¹⁷ Wyrażam wdzięczność panu dr. A.A. Baszkowowi za uprzejmie udzielone mi informacje o niepublikowanej części materiałów z wykopalisk w Wołczynie.

tych dwudziestego wieku (MIKHAYLOVSKIY 1992, s. 4–6). W sumie można przypuszczać, że we wczesnym okresie rzymskim osadnictwo kultury przeworskiej zajmowało na Białorusi ziemie wzdłuż Bugu i dolne odcinki jego prawych dopływów – rzek Leśnej i Pulwy (Ryc. 6:d)¹⁸. Zespół z grobu 77 w Piotrowiczach, zawierający parę zapinek zbliżonych do typu A.93 (Ryc. 1:27; Ryc. 4:18, 19) stanowi kolejne świadectwo zmian kulturowych, do których doszło w fazie B₂/C₁ we wschodniej części Równiny Nadbużańskiej, w wyniku ekspansji ludności kultury wielbarskiej (por. BELJAVEC 2006, s. 85, 92; 2007a, s. 54–57; 2007b). Z osadnictwem wielbarskim może być również łączona późna zapinka silnie profilowana odmiany mazowieckiej, znaleziona na stanowisku w Nieswilo (Ryc. 1:26; Ryc. 4:13), której towarzyszyły fragmenty naczyń kultury wielbarskiej. Zdecydowana większość omawianych zapinek (23 spośród łącznie 28 okazów) została znaleziona w „korytarzu”, ograniczonym od południowego-zachodu terytoriami kultur przeworskiej i wielbarskiej, a od północno-wschodu pograniczem „grodziskowych” kultur wschodnioeuropejskiej strefy leśnej. Mimo nadal niezadowolającego stanu badań w tym regionie, w ciągu ubiegłego dziesięciolecia doszło do poważnego postępu, którym było odkrycie stanowisk powstałych po upadku poleskiego wariantu kultury zarubinięckiej – horyzontu post-zarubinięckiego. We wschodnioeuropejskiej archeologii dla stanowisk, na których w drugiej połowie I–II w. n.e. można obserwować przetrwanie tradycji kultury zarubinięckiej, używane są zasadniczo dwa określenia: „późno-” lub „post-zarubinięckie”. Nazwy te odzwierciedlają różnice w ujmowaniu przez poszczególne badaczy udziału ludności „klasycznej” kultury zarubinięckiej w formowaniu nowego modelu kulturowego (na temat współczesnego stanu tej dyskusji: OBLOM-

SKIY 2010d; SHCHUKIN 2011; – tam wcześniejsza literatura; również: BELJAVEC 2012, s. 281–283). W niniejszym opracowaniu, odwołując się do materiałów ze stanowisk, położonych w środkowym dorzeczu Dniepru, zastosowano określenie „stanowiska „oraz „grupy późnozarusinięckie” (por. TERPILOVSKIY, 2010). Natomiast w odniesieniu do zbliżonych do nich znalezisk z obecnej południowej Białorusi i z przyległego polskiego Podlasia użyto sformułowania „stanowiska post-zarusinięckie”, ewentualnie „horyzont” oraz „okres post-zarusinięcki”, które to sformułowania mają przede wszystkim określać przynależność do etapu następującego po załamaniu się kultury zarubinięckiej w pierwszej połowie I wieku, a poprzedzającego opanowanie ziem południowo-zachodniej Białorusi przez osadnictwo kultury wielbarskiej na przełomie II i III wieku. Etap ten można w przybliżeniu synchronizować z wczesnym okresem rzymskim i z fazą B₂/C₁ w chronologii kultur środkowo- i północnoeuropejskich. Jego wyodrębnienie uzasadniają cechy kulturowe, przede wszystkim objęcie obecnej południowej Białorusi wpływami kultury Cesarstwa Rzymskiego (por. BELJAVEC 2009), choć te ostatnie odegrały o wiele mniejszą rolę niż dwa lokalne zjawiska - upadek osadnictwa zarubinięckiego oraz wpływy kręgu kultur wschodnioeuropejskiej strefy leśnej. Określenie jako „post-zarusinięckie” nielicznych, wciąż w małym stopniu rozpoznanych stanowisk z terenów południowej Białorusi i polskiego Podlasia, ma jednocześnie na celu zawieszenie wieloletniej dyskusji, toczonej przez badaczy wschodnioeuropejskich, na temat udziału ludności „klasycznej” kultury zarubinięckiej i jej bezpośrednich potomków w formowaniu materialnej i duchowej kultury osadnictwa zdefiniowanego wyżej horyzontu chronologiczno-kulturowego (BELJAVEC 2012, s. 292). Według aktualnych ustaleń, schyłek poleskiego wariantu kultury zarubinięckiej przypada na fazę A₃ młodszego okresu przedrzymskiego – jedyną podstawą do przedłużenia chronologii poleskich stanowisk tej kultury w głąb fazy B₁ (DĄBROWSKA 1973, s. 199–200; KASPAROVA 1976a, s. 139–140; 1976b; 1986; 1989, s. 276–279; OBLOMSKIY 1993, s. 42; EGOREYCHENKO 1999a, s. 263) była zapinka typu A.68, znaleziona luźno na cmentarzy-

18 W archeologii białoruskiej S.J. Rassadin wysunął w r. 2000 sugestię o upowszechnieniu osadnictwa kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim na większej części Polesia Zachodniego (RASSADIN 2000, ryc. 5). Ten punkt widzenia znalazł odbicie w pracach W.W. Pilipcewicz, która sformułowała hipotezę o zaniku osadnictwa poleskiego wariantu kultury zarubinięckiej w skutek ekspansji ludności kultury przeworskiej (PILIPCEVICH 2006, s. 16).

ska w Otwierżyczach (Ryc. 1:11; Ryc. 4:6), na początku lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku. W następnych dziesięcioleciach, aż do początku lat dwutysięcznych, w tym rejonie nie rejestrowano materiałów z okresu postzarubinieckiego, co przyczyniło się do upowszechnienia teorii, mówiącej o powstaniu w międzyrzeczu Niemna, Bugu i Prypeci pustki osadniczej, funkcjonującej od połowy I do przełomu II i III w. n.e., a więc w czasie poprzedzającym ekspansję kultury wielbarskiej (por. KASPAROVA 1989; EGOREYCHENKO 2005; RASSADIN 2005). W ostatnim dziesięcioleciu ocenę tą zmieniło jednak odkrycie na środkowym Polesiu stanowisk typu Kuradawa (por. BELJAVEC, VYARGEY 2002; 2005; BELJAVEC 2012, s. 285–291; BYALICKAYA 2007; 2012). Ramy chronologiczne ich funkcjonowania odpowiadają w przybliżeniu fazom B_1 – B_2/C_{1a} w chronologii względnej Europy Środkowej (BELJAVEC, VYARGEY 2002, s. 9; 2005, s. 98–100; BELJAVEC 2004, s. 231; BYALICKAYA 2007, s. 116; VYARGEY 2008, s. 242–243; BELJAVEC 2008, s. 216–217; 2012, s. 286–287). Wyniki współczesnych badań terenowych, a także analiza starszych kolekcji prowadzą do wniosku, że w środkowym biegu Prypeci i na Zagrodziu¹⁹ stanowiska ze zbliżonymi materiałami, występują właściwie wszędzie tam, gdzie prowadzono badania archeologiczne. Na tym obszarze znajdują się również zabytki, będące wyznacznikami okresu postzarubinieckiego na południowym skraju terytorium kultur grodziskowych strefy leśnej Europy Wschodniej - zapinki oczkowate IV grupy O. Almgrena i ich pochodne, a także stylistycznie wczesne ozdoby z emalią (Ryc. 1:3–4, 7, 14–16, 27, Ryc. 6; por. BYALICKAYA 2011, s. 128; BELJAVEC 2008, s. 217–219; 2012, s. 288). We wschodniej części Równiny Nadbużańskiej stanowiska horyzontu postzarubinieckiego zostały wyodrębnione na przykładzie cmentarzyska płaskiego w Radości nad rzeką Leśną (Ryc. 6:2 – BELJAVEC 2004, s. 244–254). Większość pozyskanej ceramiki wyraźnie nawiązuje do znalezisk z cmentarzysk w Hryniewiczach Wielkich i Kutowej nad Narwią (Ryc. 6:4, 5) (ANDRZEJOWSKI

1999; JASKANIS 2012, s. 126–194). Dalsze, analogiczne materiały przyniosły badania powierzchniowe, prowadzone w ostatnich latach na białoruskim Pobużu (Ryc. 6). Omawiane znaleziska ze wschodniej części Równiny Nadbużańskiej, a także stanowiska typu Kuradawa z Polesia Prypeckiego, przez większość badaczy łączone są obecnie z kręgiem stanowisk typu późnozaruszyńskiego i/lub przypisywane do wczesnego etapu rozwoju górnodnieprzańskigo wariantu kultury kijowskiej – typu Abidnia (ANDRZEJOWSKI 1999, s. 47–48; OBLOMSKIY 2005, s. 151; BELJAVEC 2004, s. 233–235, s. 251–257; 2008, s. 210–213; BELJAVEC, VYARGEY 2005, s. 104; VYARGEY 2008, s. 240–242; BYALICKAYA 2007, s. 121; GAVRITUKHIN 2009, s. 20; TERPILOVSKIY 2010, s. 10). Pozyskane w ciągu ubiegłego dziesięciolecia dane o rozwoju sytuacji kulturowej na białoruskim Pobużu w I – II w. n.e., wskazują na nietrwałość i płynność procesów osadniczych na pograniczu kulturowym, wynikającą z wielokierunkowych kontaktów grup ludności różnych jednostek i kręgów kulturowych (por. ANDRZEJOWSKI 1999, s. 41–48). Procesy te przybrały szczególnie złożony charakter u schyłku wczesnego okresu rzymskiego i w ciągu fazy B_2/C_1 , gdy doszło do opuszczania Równiny Nadbużańskiej przez osadnictwo kultury przeworskiej oraz stopniowego przejmowania tego obszaru przez ludność wielbarską. Sytuacja ta powoduje, że określenie przynależności kulturowej pochodzących z tego regionu luźno znalezionych zapinek grup III i IV O. Almgrena jest najczęściej niemożliwie (por. Ryc. 1:2, 3, 8, 14–16, 25 a Ryc. 6). O ile w przypadku fibul oczkowatych z dużą pewnością można łączyć je z osadnictwem kultury przeworskiej i ludnością horyzontu postzarubinieckiego, to datowane na fazę B_2/C_1 późne zapinki silnie profilowane odmiany mazowieckiej można przypisać również kulturze wielbarskiej. Zjawisko, o którym mowa, jest zbieżne z sytuacją, jaką od lat obserwują polscy badacze na Mazowszu Wschodnim i Podlasiu (ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 289–292). Jeszcze mniej jednoznaczna jest interpretacja kulturowa znalezisk z okresu wpływów rzymskich, pochodzących z zachodnich i południowo-zachodnich peryferiów położonych w dorzeczu Niemna, obszaru występowania grodzisk kultury późnej ceramiki

19 Biał. Загароддзе – region, którym w białoruskiej fizycznej geografii i etnografii są określane ziemie leżące w «trójkącie» między górnym biegiem Prypeci, Jasiółdą i Muchawcem (DZYAMENCEU 1971; KLIMCHUK 1999).

sztrychowanej. Dotychczasowe badania w tym regionie prowadzone były w bardzo ograniczonym zakresie²⁰. Od lat 50-tych XX wieku znane są z tego terenu osady otwarte, na których występują ułamki naczyń nawiązujące do tradycji wczesnej i późnej kultury ceramiki sztrychowanej (GUREVICH 1962, s. 23–41, ryc. 12; MEDEVEDEV 2011, s. 27). Jedynym zaś zabytkiem wydzielonym z wczesnego okresu rzymskiego, szerzej omawianym w literaturze przedmiotu, pozostaje od lat sześćdziesiątych XX wieku zapinka tarczowata typu zarubienieckiego (Ryc. 5:4). Została ona odkryta w 1936 roku, na złożu wtórnym w trakcie badań na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym, w okolicach Krasnosielska, nad rzeką Roś (Ryc. 1: 32) (ANDRZEJOWSKI 1999, s. 34, ryc. 10:4; 2005, s. 20–21, Tab. I:j – tam starsza literatura). W połowie lat dziewięćdziesiątych impulsem do nowych studiów nad obliczem kulturowym ziem na lewym brzegu Niemna, stały się wykopaliska W.L. Lipnickiej i W.J. Kudraszowa, prowadzone na stanowisku 5 w tej samej miejscowości. Prace te odsłoniły cmentarzysko płaskie z ciałopalnym obrządkiem pogrzebowym (CHARNYAUSKI, KUDRASHOU, LIPICKAYA 1996, s. 56–61; MEDEVEDEV 1996, s. 53–54, ryc. 92:3–5,7; 2004; 2011, s. 155–157; ANDRZEJOWSKI 1999, s. 34–36). Interpretacja materiałów pozyskanych z okolic Krasnosielska do chwili obecnej pozostaje nieustalona. Złożoność problemu ilustruje chociażby ewolucja poglądów badaczy białoruskich na temat cmentarzyska w Hryniewiczach Wielkich. Od lat czterdziestych XX wieku, znaleziska te były podstawą dla poszerzania zarówno zasięgu terytorialnego (na zachód do Podlasia), jak również ram chronologicznych kultury zarubienieckiej – w głąb wczesnego okresu wpływów rzymskich (KOSTRZEWSKI 1948, s. 344; KUCHARENKO 1961, s. 18; 1964, s. 13, 54, 58, ryc. 1). Dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku K.W. Kasparowa przestała zaliczać cmentarzysko w Hryniewiczach Wielkich od stanowisk „klasycznej” kultury zarubienieckiej (KASPAROVA 1989, s. 265; 1992, s. 300; por. ANDRZEJOWSKI 1999). W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych omawiane stanowiska zaczęły być postrzegane jako

efekt migracji grup ludności kultury zarubienieckiej, po załamaniu się jej osadnictwa na Polesiu Środkowym (MEDEVEDEV 1996, s. 53–54, s. 63–64, ryc. 95; EGOREYCHENKO 1999a, s. 266; 2005, s. 480–481). Wreszcie, w początku lat dwutysięcznych A.M. Miedwiediew stopniowo zmieniał swoje poglądy (por. MEDEVEDEV 2004, s. 118, również s. 123–124), by w końcu, w 2011 roku wystąpić z propozycją wyodrębnienia w międzyrzeczu Niemna i Bugu nowej grupy „kultury zachodniobałtyjskiej” (*западнобалтской культуры*), do której włączył cmentarzyska płaskie w Hryniewiczach Wielkich, Krasnosielsku st. 5, Radości oraz Traścianicy (MEDEVEDEV 2011, s. 155–161, s. 292–295). Dalszemu rozwojowi badań, będzie niewątpliwie sprzyjać opublikowanie wyników dotychczasowych wykopalisk oraz podjęcie prac na kolejnych, ciągle nierozpoznanych stanowiskach z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich. Do najważniejszego odkrycia w tej dziedzinie doszło ostatnio w trakcie badań ratowniczych na obszarze objętym budową elektrowni niemeńskiej²¹. Na blisko 15-kilometrowym odcinku brzegu tej rzeki na południe od Grodna, zarejestrowano cały szereg stanowisk, których materiały obejmują prawdopodobnie całą epokę żelaza. Wstępne publikacje wyników badań ukazują obecność w tym regionie również znalezisk z okresu rzymskiego, nawiązujących do znanych z międzyrzecza Niemna i Bugu stanowisk typu Hryniewiczze Wielkie i Radości (PLAVINSKI 2012, s. 358, ryc. 1). Osadnictwo z okresu rzymskiego w Poniemniu potwierdzają także znaleziska luźne, przede wszystkim ozdoby zdobione emalią żłobkową (KHARITONOVICH 2011, ryc. 1:16, 21, 25, ryc. 2:2, 7, 9; ZAYKOVSKI 2011, ryc. 1). Do dotychczasowej listy tej kategorii zabytków można dodać dwa kolejne zabytki - fragment zapinki podkowiastej z okolic wsi Nowosiółki (Ryc. 1:20; Ryc. 5:6) oraz ostrogę kabłąkową z Szyszek (Ryc. 1:29; Ryc. 5:10). Zabytki te mają szczególne znaczenie, ponieważ pochodzą ze stanowisk, na których zostały również odkryte wspomniane wcześniej zapinki III i IV grupy O. Almgrena (Ryc. 3:9, Ryc. 4:10). Fibula podkowiasta z Nowosiółek

²⁰ Na temat historii badań w tym regionie por. MEDEVEDEV 2011, s. 8; tam również wcześniejsza literatura.

²¹ Badania w ramach tego projektu prowadzone były w latach 2007–2009 pod kierownictwem dr. W.L. Łakizy.

reprezentuje VI (bałtyjsko–dnieprzańsko–okską) serię według ustaleń J.L. Gorochowskiego lub typ II według A. Jabłońskiej, co pozwala datować ją na III (JABŁOŃSKA 1992, s. 125–128) lub III–IV w. n.e. (GOROKHOVSKIY 1982b, s. 28–32, ryc. 6:VI). Na uściślenie tych ram chronologicznych pozwala pochówek 81 z cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Netcie, datowany na fazy B_{2b} – B_2/C_1 (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007, s. 26, Pl. XLII). Ostroga kabłąkowa z Szyszek znajduje bliskie analogie wśród wyrobów podgrupy F według J. Ginalskiego, ściślej zaś jej wariantu F3 (F3b). Mimo wyraźnych cech zdobniczych charakterystycznych dla wyrobów z emalią żłobkową (por. RADYUSH 2012), jej morfologiczna zbieżność z ostrogami ze środkowoeuropejskiego Barbaricum pozwala przyjąć datowanie zabytku ustalone w odniesieniu do tych ostatnich na fazę C_1 , przede wszystkim zaś C_{1a} , późnego okresu rzymskiego (GINALSKI 1991, s. 74). Omawiane znaleziska z emalią datować można synchronicznie (Nowosiółki) lub w sposób zbliżony (Szyszki) do pochodzących z tych samych stanowisk zapinek oczkowatych serii pruskiej (Ryc. 3:9) oraz typu A.78/79 (Ryc. 4:10). Z podobną sytuacją mamy do czynienia również na stanowisku w Czwirkach, położonym na Pobużu (Ryc. 1:15). Oprócz wspomnianej wyżej fibuli oczkowatej typu A.61 (Ryc. 3:16), znaleziono tam zachowaną fragmentarycznie wczesną typologicznie zapinkę podkowiastą zdobioną emalią, odpowiadającą serii IV J.L. Gorochowskiego²² lub typowi I w klasyfikacji A. Jabłońskiej (Ryc. 5:7). Oboje autorzy wyznaczają dolną ramę występowania takich zapinek na drugą połowę II i początek III wieku (GOROKHOVSKIY 1982a, s. 28–32, ryc. 6:IV; JABŁOŃSKA 1992, s. 125). Mimo oczywistych zastrzeżeń związanych z okolicznościami odkrycia tych zabytków, powtarzająca się niejednokrotnie sytuacja współwystępowania na tych stanowiskach zapinek grup III i IV wraz z zabytkami z emalią żłobkową, świadczy, że w międzyrzeczu Bugu i Niemna stanowiły one elementy stroju tej samej ludności, której kultura materialna łączyła elementy tradycji

środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i bałtyjsko-wschodnioeuropejskiej strefy leśnej. W tym miejscu należy poruszyć kwestię wpływu stylu i rozwiązań technicznych stosowanych przy wyrobie zapinek III i IV grupy O. Almgrena, na ewolucję fibul, które rozwijały się w środowisku „*Barbaricum leśnego*”. Wpływ ten widać wyraźnie na przykładzie najpóźniejszych stylistycznie typów V i VI zapinek tarczowatych typu zarubinieckiego²³, jak również niektórych fibul zdobionych emalią żłobkową. Trójkątne fibule tarczowate późnych wariantów są bowiem zdobione wybijanymi, koncentrycznymi kółkami, naśladującymi ornament zapinek serii pruskiej. Takie podwójne lub potrójne oczka zdobią nóżki i tarczki dwóch fibul z cmentarzyska w Krasnosielsku, st. 5²⁴ oraz nóżkę zapinki luźno znalezionej w okolicach wsi Bytcza, w górnym biegu Berezyny Dnieprzańskiej (Ryc. 1:32, 36; Ryc. 5:3, 5). Warto również zwrócić uwagę na podobne rozwiązania techniczne. Fibule tarczowate z Krasnasielska-Piskorzy (Ryc. 5:4) i wspomniana zapinka z Bytczy, miały sprężyny wykonane z drutu o trójkątnym przekroju, takim jaki stosowany bywał w zapinkach oczkowatych, w tym także pochodzących z Białorusi (Ryc. 3:5, 7). Prawdopodobnie, do użycia drutu o trójkątnym przekroju doprowadziły próby rzemieślników poszukujących rozwiązania, służącego wzmocnieniu odporności sprężyn tych zapinek na naprężenia przy wielokrotnym zginaniu. Nie można również wykluczyć, że decydowały tu względy estetyczne. Drut o przekroju trójkątnym był stosowany również do wyrobu wielozwojowych zawieszek oraz ogniwek łańcuszkowych w różnych jednostkach kulturowych wschodnioeuropejskiej strefy leśnej, występując między innymi na cmentarzysku w Hryniewiczach Wielkich oraz w materiałach z terenu Litwy (ANDRZEJOWSKI 1999, s. 33, ryc. 6/24:2; 8/28:1; 9/43:8; MICHELBERTAS 1997, ryc. 39; 40; 2006, ryc. 41:3; 44:4). Za nawiązanie do środkowoeuropejskich rozwiązań można również uznać owinię-

22 Wśród takich cech J.L. Gorochowski wymienia cienki, najczęściej okrągły w przekroju kabłąk, a także obwódkę perełkową umieszczoną na tarczach dookoła gniazd wypełnionych emalią (GOROKHOVSKIY 1982a, s. 28–32, ryc. 6:IV)

23 Tu i dalej według klasyfikacji A.K. Ambroza (1966) z uzupełnieniem M.B. Szczukina (SHCHUKIN 2002, s. 13).

24 Na ten element zwracał uwagę również J. Andrzejowski w swoim opracowaniu cmentarzyska w Hryniewiczach Wielkich (ANDRZEJOWSKI 1999, s. 34).

cie cięciwy sprężyny wokół górnej krawędzi tarczki (główki) zapinki z Bytczy (Ryc. 5:3). Prawdopodobnie zabieg ten zastosowany był również w dwóch innych fibulach tego typu, które pochodzą z zespołów zwartych (pochówków lub skarbow) z Bobryńców i z Żukina w środkowym biegu Dniepru (TERPILOVSKIY 2004, s. 23–24, ryc. 3:7; OBLOMSKIY, TERPILOVSKIY 2007, s. 124–125, ryc. 154:1). Nie można wykluczać, że inspiracją do takiego poprowadzenia cięciwy była chęć zastosowania rozwiązania sprawdzonego w przypadku zapinek kapturkowych. Przytoczone obserwacje mogą być poparte również przez znaleziska ze stanowisk badanych wykopaliskowo. Pochówek 13 z cmentarzyska w Hryniewiczach Wielkich, w którym parze zapinek tarczowatych typu Ambroz-V towarzyszyły fibule oczkowate typów A.52/53 i A.58/59 (ANDRZEJOWSKI 1999, s. 20–21, ryc. 3:13) wskazuje, że w dorzeczcu Bugu oba typy zapinek występowały w horyzoncie postzarubińskim. Analogiczny zestaw znalezisk odnajdujemy także w pochówku 4 z późnozaruubińskiego cmentarzyska w Rachnach, położonym w górnym biegu Bohu. W zespole tym fragment tarczowatej zapinki typu Ambroz-V wystąpił z ułamkami dwóch fibul oczkowatych serii pruskiej (OBLOMSKIY 2010a, s. 26, 115, ryc. 21:2–4). Analizując powiązania stylistyczne zapinek IV grupy O. Almgrena z ozdobami z emalią żłobkową trzeba zwrócić uwagę na związek fibul IV grupy O. Almgrena z zapinkami T-kształtnymi²⁵. Te ostatnie charakteryzują się dużą różnorodnością, łącząc często konstrukcję i zdobienie fibul o różnej proveniencji - prowincjonalnorzymskiej, środkowoeuropejskiej oraz pochodzących z szeroko pojętego bałtyjskiego kręgu kulturowego. Przyjmuje się, że źródłem inspiracji były przede wszystkim zapinki IV grupy O. Almgrena oraz późne fibule odmiany mazowieckiej (KORZUKHINA 1978, s. 21–22; GOROKHOVSKIY 1982b, s. 134, 144, ryc. 2:B, B, Г; OBLOMSKIY, TERPILOVSKIY 2007, s. 114, ryc. 135, 136). Proces uformowania się za-

piniek T-kształtnych nie jest w pełni znany z powodu małej liczby okazów wczesnych wariantów. Niewątpliwie interesujące są zapinki odkryte w Rejonie Szczuczyńskim, bez bliższej lokalizacji (Ryc. 1:34; Ryc. 5:8, 9). Kształt tych fibul, sposób mocowania sprężyny za pomocą osi umieszczonej w otworze na główce²⁶, a w przypadku jednej z nich również przeprowadzenie cięciwy przez oddzielny otwór na główce (Ryc. 5:9)²⁷ wskazują, że przy ich produkcji wzorcowano się na pochodnych od zapinek IV grupy O. Almgrena. Obecność na kabłąkach stosunkowo wąskich i wysokich poprzecznych grzebyków sugeruje, że bezpośrednimi prototypami tych fibul były pewne warianty zapinek A.72, A.80, A.84, A.92 oraz odmiany mazowieckiej, występujące przede wszystkim na Litwie i Łotwie (MICHELBERTAS 1986, ryc. 34:2, 3; 1998, s. 427–428). Znaleziska zapinek tego kręgu znane są również w środkowym biegu Dniepru i nad Morzem Czarnym (GOROKHOVSKIY 1982b, ryc. 2/Г:1–5). Rozpatrywane fibule z Rejonu Szczuczyńskiego stanowią ogniwo przejściowe między zapinkami pochodnymi od silnie profilowanych IV grupy O. Almgrena a wczesnymi T-kształtnymi zapinkami z emalią żłobkową. Przytoczone spostrzeżenia na temat wpływu fibul III grupy O. Almgrena i silnie profilowanych odmiany mazowieckiej na ewolucję wzorców zapinek, które rozwijały się we wschodnioeuropejskiej strefie leśnej, ilustrują zmiany oblicza kulturowego grup ludności, zamieszkujących peryferie późnej kultury ceramiki sztrychowanej i kultury dnepro-dźwińskiej, na ziemiach obecnej Białorusi. W I–II wieku osadnictwo to utrzymywało jeszcze, w znacznej mierze, archaiczny model kulturowy wschodnioeuropejsko-bałtyjskiej strefy leśnej, nawiązujący do struktur z wczesnej epoki żelaza. W tym czasie ludność, która zamieszkiwała ziemie na pograniczu z kulturami środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i świata kultur bałtyjskich, przyjmowała obce wzorce,

25 GOROKHOVSKIY 1982b, 126; w typologii G.F. Korzukhinej określane są jako zapinki silnie profilowane (typ I) i grzebykowe „*perekładczatyje*” (typy II, IV) (KORZUKHINA 1978, s. 21–26; OBLOMSKIY, TERPILOVSKIY 2007, s. 114–116).

26 We „właściwych” T-kształtnych zapinkach stosowany był już inny sposób mocowania sprężyn: za pomocą najczęściej trzech „pętelek”, które umieszczane były w płaszczynie główki na jej krawędzi (por. GOROKHOVSKIY 1982b, s. 134, 144, ryc. 2:B, Г).

27 Detal ten występuje również w szeregu wariacji zapinek T-kształtnych (OBLOMSKIY, TERPILOVSKIY 2007, ryc. 135:4, 6, ryc. 136:9, 12).

przekształcając je w składniki własnej, formującej się na nowo i dynamicznie rozwijającej się kultury materialnej i duchowej. Wspomniane znaleziska ozdób z emalią żłobkową wskazują na to, że mieszkańcy międzyrzecza Bugu, Niemna i Prypeci odgrywali istotną rolę w tworzeniu i utrzymywaniu łączności kulturowej, której śladem czytelnym w źródłach archeologicznych, był horyzont ozdób z emalią żłobkową na terenach bałtyjsko-wschodnioeuropejskich (por. BELJAVEC 2008, s. 217–220).

Najciekawszym i nieco nieoczekiwanym wynikiem analizy wczesnorzymskich fibul z Białorusi, stało się zarejestrowanie w drugiej połowie I wieku i w II wieku, na obszarze „białej plamy niemeńsko-poleskiej” oraz na peryferiach terytoriów „kultur grodziskowych”, wywodzących się z tradycji wschodnioeuropejskiej strefy leśnej, wyraźnych śladów grup osadniczych o odmiennym trybie życia - mobilnych, dynamicznie rozwijających się i czerpiących pełną garścią z dorobku kulturowego ludności ościennej. Prezentowane znaleziska uzupełniają uzyskane w ciągu ostatnich dziesięcioleci dane archeologiczne, które w sposób coraz bardziej przekonujący zmieniają nasze pojmowanie roli osadnictwa tych ziem w procesach historyczno-kulturowego rozwoju regionu. Wskazują bowiem, że w starszym okresie wpływów rzymskich międzyrzecze Bugu i Niemna nie było obszernym, nie zaludnionym pasem „wzajemnej trwogi”. Wręcz przeciwnie – ziemie te stanowiły wówczas obszar ożywionej komunikacji, położony na pograniczu trzech wielkich prowincji kulturowych – Germanii, świata plemion bałtyckich oraz kultur wschodnioeuropejskiej strefy leśnej. Można mieć nadzieję, że dalsze badania w międzyrzeczu Niemna, Bugu i Prypeci przyniosą kolejne materiały, potwierdzające szczególną rolę omawianego regionu.

dr Vadim Beljavec
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
v.beljavec@gmail.com

Katalog znalezisk fibul III i IV grup O. Almgrena z Białorusi

(numeracja stanowisk odpowiada oznaczeniom na rycinie 1)

Wszystkie fibule, oprócz zapinek IV grupy z Baryczewicz i Piotrowicz, wykonane zostały ze stopów miedzi.

1. Skorbicze (biał. Дружба/Скорбічы, Брэсцкі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytków:

- główka zapinki Almgren 67 (Ryc. 4:1), nadtopiona w ogniu;
- fragment główki jednoczęściowej fibuli trąbkowatej (Ryc. 4:11), nadtopiony w ogniu;
- główka zapinki Almgren 51-52 (Ryc. 2:4), nadtopiona w ogniu;
- główka zapinki Almgren 58/59 (Ryc. 3:5), silnie przepalona, deformowana.

Okoliczności odkrycia: zabytki znalezione luźno na cmentarzysku płaskim kultury przeworskiej i wielbarskiej. Badania prowadził K. Jagmin w 1880 r., prawdopodobnie również Z. Gloger w 1882 r.

Miejsce przechowywania: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Literatura: ANDRZEJOWSKI 2005, 23–24, tabl. 3:b, d, e, f; BELJAVEC 2014, 160, 162, 166, 171, ryc. 1:4, ryc. 2:5.

2. Aczki (biał. Ачки, Жабінкаўскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytku: zapinka Almgren 46 (Ryc. 2:2), brak igły i części sprężyny, uszkodzona pochewka.

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne.

Miejsce przechowywania: Brzeskie Okręgowe Muzeum Krajoznawcze.

Literatura: BELJAVEC 2014, 160, 171, ryc. 1:2.

3. Bobinka (biał. Бобінка, Камянецкі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytków:

- zapinka Almgren 53 (Ryc. 2:5), brak igły i części sprężyny;
- zapinka Almgren 59 (Ryc. 3:4), brak igły, uszkodzona pochewka;
- zapinka Almgren 60 (Ryc. 3:7), brak igły;
- nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 57–60 (Ryc. 3:10).

Okoliczności odkrycia: znaleziska luźne z wielokulturowego stanowiska.

Miejsce przechowywania: a,d – Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi; b,c – Muzeum Narodowego Parku Puszcza Białowieska, w m. Kamianiuki.

Literatura: zapinki a,d niepublikowane, b,c – BELJAVEC 2014, 172, ryc. 2:4, 7.

4. Kuradawa (biał. Курадава, Пінскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytku: zapinka Almgren 50 (Ryc. 2:3), na grzebyku ślady poprzecznego żłobka do inkrustacji srebrnym(?) drutem, brak sprężyny i igły.

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne z osady wielokulturowej, na której wystąpiły materiały horyzontu postzarubinieckiego.

Miejsce przechowywania: Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Literatura: BELJAVEC, VYARGHEY 2002, 9, ryc. 4:1; 2005, 89, 98, ryc. 3:1; BELJAVEC 2012, 286, rys. 2/A: 1; 2014, 160, 167, 171, ryc. 1:3.

5. Płoszczawa (biał. Плошчава, Пінскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytków:

a) zapinka Almgren 53 (Ryc. 2:6), uszkodzona po-chewka;

b) miniaturowa zapinka Almgren 67/68 (Ryc. 4:2), uszkodzona nóżka i sprężyna, brak igły, żelazna oś wewnątrz sprężyny;

c) zapinka Almgren 68 (Ryc. 4:7), zdeformowana, brak igły, części sprężyny i pochwki.

Okoliczności odkrycia: znaleziska luźne z osady wielokulturowej.

Miejsce przechowywania: Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

Literatura: a,b – BELJAVEC 2012, 288, ryc. 5:1,2; 2014, ryc. 1:5; c – niepublikowana.

6. Iwań (biał. Івань, Слуцкі раён, Мінская вобласць).

Opis zabytku: zapinka Almgren 46 (Ryc. 2:1), grzebyk był inkrostowany srebrnym(?) drutem.

Okoliczności odkrycia: znaleziona w warstwie kulturowej grodziska kultury późnej ceramiki sztrychowanej.

Miejsce przechowywania: Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

Literatura: EGOREYCHENKO 1996, 44, ryc. 35:10; 1999b, ryc. 49:26; 2006, 109, tabl. 57:3; BELJAVEC 2014, 160, 171, ryc. 1:1.

7. Turejsk (biał. Турэйск, Шчучынскі р-н, Гродзенская вобласць).

Opis zabytku: zapinka Almgren 52 lub 57 (Ryc. 3:1), brak igły, sprężyna, uszkodzona pochwka, zabytek zdeformowany i zatarty.

Okoliczności odkrycia: znaleziona w 1969 r. w warstwie kulturowej wczesnośredniowiecznego grodziska.

Miejsce przechowywania: Państwowe Grodzieńskie Muzeum Historyczno-Archeologiczne.

Literatura: ZVERUGA 1989, ryc. 40:4; ZVIARUGA, YURKAVES 2006, ryc. 6:1; BELJAVEC 2014, 160, 162, 171, ryc. 2:1.

8. Salejki (biał. Салейкі, Жабінкаўскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytku: zapinka Almgren 69 (Ryc. 4:9), żelazna oś wewnątrz sprężyny, brak igły i sprężyny, zatarta, na grzebykach ślady poprzecznego nacinięcia.

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne.

Miejsce przechowywania: Narodowe Muzeum Historyczne Republiki Białoruś w Mińsku.

Literatura: Zabytek niepublikowany.

9. Mierczyce (biał. Мерчыцы, Пінскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytków:

a) nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 57–60 (Ryc. 3:12, zdeformowana i zatarta;

b) zapinka Almgren 67/68 (Ryc. 4:3), zdeformowana;

c) miniaturowa zapinka Almgren 69 (Ryc. 4:8), uszkodzona pochwka;

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne z osady wielokulturowej.

Miejsce przechowywania: Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

Literatura: a – BELJAVEC 2012, ryc. 5:21; 2014, 172, ryc. 2:11; b,c – niepublikowane.

10. Kaczanowicze

Opis zabytku: zapinka Almgren 68 (Ryc. 4:4).

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne.

Miejsce przechowywania: Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

Literatura: Zabytek niepublikowany.

11. Otwierżycze (biał. Атвержычы, Столінскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytku: uszkodzona zapinka Almgren 68 (Ryc. 4:6), brakuje części nóżki.

Okoliczności odkrycia: znaleziona w nasypie wczesnośredniowiecznego kurhanu, wzniesionego na cmentarzysku płaskim kultury zarubinieckiej.

Miejsce przechowywania: Muzeum Białoruskiego Polesia w Pińsku.

Literatura: KUKHARENKO 1961, tabl. 10:16; 1964, 34, tabl. 14:11; EGOREYCHENKO 1999a, ryc. 82:17, 263.

12. Kaszczelicze (biał. Кашчэлічы, Валожынскі раён, Мінская вобласць).

Opis zabytku: zapinka Almgren 68 (Ryc. 4:5, 5a), brak igły.

Okoliczności odkrycia: z warstwy kulturowej grodziska kultury późnej ceramiki sztrychowanej.

Miejsce przechowywania: Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Literatura: MEDVEDEV 1996, 63, ryc. 41:1; 2009; 2010, 189, ryc. 1:2; 2011, 50–51, 72, ryc. 2.34:1, ryc. 2.47:2; EGOREYCHENKO 2006, 109–110, ryc. 57:2.

13. Wolczyn (biał. Воўчын, Камянецкі раён, Брэсцкая вобласць).

- Opis zabytku:** zapinka Almgren 61 (Ryc. 3:17), brak części sprężyny i igły.
- Miejsce przechowywania:** Muzeum Historii w Wołczynie.
- Literatura:** ВАНКОУ 2009, 194, рyc. Воўчын:4; БЕЛІАВЕС 2014, 166, 171-172, рyc. 2:15.
- 14. Panasiuki** (biał. Панасюкі, Камянецкі раён, Брэсцкая вобласць).
- Opis zabytku:** zapinka Almgren 60 (Ryc. 3:8), brak części sprężyny i igły.
- Miejsce przechowywania:** Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.
- Literatura:** Zabytek niepublikowany.
- 15. Stare Czwirki** (uroczysko) (biał. ур. Старыя Чвіркі, Камянецкі раён, Брэсцкая вобласць).
- Opis zabytku:** zapinka Almgrena 61 (Ryc. 3:16), brak sprężyny i igły, uszkodzona pochewka.
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne. Z tego stanowiska pochodzi również fragment zapinki podkowiastej zdobionej czerwoną emalią, serii IVA według J.L. Gorochockiego (Ryc. 5:7).
- Miejsce przechowywania:** Muzeum Narodowego Parku Puszcza Białowieńska, w m. Kamianiuki.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 172, рyc. 2:14.
- 16. Dźmitrowicze** (biał. Дзмітровічы, Камянецкі раён, Брэсцкая вобласць).
- Opis zabytku:** nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 57-60 (Ryc. 3:11).
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne.
- Miejsce przechowywania:** Muzeum Narodowego Parku Puszcza Białowieńska, w m. Kamianiuki.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 172, рyc. 2:10.
- 17. Miaciawicze** (biał. Мяцявічы, Салігорскі раён, Мінская вобласць).
- Opis zabytku:** zapinka Almgren 61 (Ryc. 3:18), brak części sprężyny i igły.
- Okoliczności odkrycia:** znaleziona w trakcie badań wielokulturowego stanowiska.
- Miejsce przechowywania:** Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.
- Literatura:** KRYVALCEVICH 2010, 114; БЕЛІАВЕС 2012, 288, рyc. 5:4; 2014, 172, рyc. 2:16.
- 18. Stary Kapyl** (biał. Стары Капыль, Капыльскі раён, Мінская вобласць).
- Opis zabytku:** nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 61 (Ryc. 3:15), zdeformowana, mocno zatarta.
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne.
- Miejsce przechowywania:** Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 172, рyc. 2:13.
- 19. Aziarnica** (biał. Азярніца, Слоні́мскі раён, Гродзенская вобласць).
- Opis zabytku:** zapinka Almgrena 57 (Ryc. 3:2), brak części sprężyny oraz igły, mocno wytarta i zdeformowana.
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne.
- Miejsce przechowywania:** Słonimskie Rejonowe Muzeum Krajoznawcze.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 172, рyc. 2:2.
- 20. Nawasiółki** (biał. Навасёлкі, Шчучынскі раён, Гродзенская вобласць).
- Opis zabytku:** nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 57-60 (Ryc. 3:9).
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne. Z tego samego stanowiska pochodzi fragment podkowiastej zapinki zdobionej emalią czerwoną, umieszczoną w okrągłych gniazdkach (Ryc. 5:6) – VI serii („Bałtyjsko-Dniepro-Okskiej”) według klasyfikacji J.L. Gorochockiego.
- Miejsce przechowywania:** Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 169, 172, рyc. 2:9.
- 21. Wierabjowicze** (biał. Вераб’ёвічы, Шчучынскі раён, Гродзенская вобласць).
- Opis zabytku:** zapinka Almgren 60 (Ryc. 3:6), brak sprężyny i igły, mocno zatarta.
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne.
- Miejsce przechowywania:** Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 162, 172, рyc. 2:6.
- 22. Żałudok** (biał. Жалудок, Шчучынскі раён, Гродзенская вобласць).
- Opis zabytku:** nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 57-60 (Ryc. 3:13).
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne. Ze stanowiska pochodzi również uszkodzona ostroga, zbliżona do wariantu F3 według J. Ginalskiego (Ryc. 5:10), o zaczepach zdobionych emalią koloru czerwonego i prawdopodobnie również zielonego.
- Miejsce przechowywania:** Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, 172, рyc. 2:8.
- 23. Studzionka** (biał. Студзёнка, Барысаўскі раён, Мінская вобласць).
- Opis zabytku:** nóżka z fragmentem kabłąka zapinki Almgren 60/61 (Ryc. 3:14), mocno zatarta, zdeformowana.
- Okoliczności odkrycia:** znalezisko luźne z osady wielokulturowej. Odkryta w trakcie badań powierzchniowych 2012 r., prowadzonych pod kierownictwem W.I. Koszmana.
- Miejsce przechowywania:** Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.
- Literatura:** БЕЛІАВЕС 2014, рyc. 2:12.
- 24. Słabodka** (biał. Слабодка; w. Słabodka lub „Sło-

bodówka” – według oryginalnej pisowni umieszczonej na metryczce, była gubernia Mińska).

Opis zabytku: zapinka Almgren 58/59 (Ryc. 3:3), brak części sprężyny i główki.

Okoliczności odkrycia: znalezisko z kolekcji S. Boguszewskiego. Fibula razem z innymi rzeczami z przełomu I i II w n.e. została znaleziona między r. 1880 a 1905 na stanowisku, które L.D. Pobol identyfikuje z grodziskiem położonym około wsi Słabodka raj. Borysów obw. Mińsk.

Miejsce przechowywania: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Literatura: KOSTRZEWSKI 1948, 334; POBOL 1979, 108, ryc. 67; EGOREYCHENKO 1995; BELJAVEC 2014, 165, 172, ryc. 2:3.

25. Pągranicznaja (biał. Пагранічная, Камянецкі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytków:

a) zapinka odmiany mazowieckiej typu 2 według klasyfikacji T. Dąbrowskiej (Ryc. 4:14) ze śladami zdobienia drutem na grzebyku, brak igły i części sprężyny, uszkodzona pochewka;

b) zapinka odmiany mazowieckiej typu 2 według klasyfikacji T. Dąbrowskiej (Ryc. 4:15), brak igły i sprężyny;

c) zapinka odmiany mazowieckiej typu 2 według klasyfikacji T. Dąbrowskiej (Ryc. 4:16) ze śladami zdobienia drutem na grzebyku, uszkodzona pochewka.

Okoliczności odkrycia: znaleziska luźne. Fibule pochodzą z osady wielokulturowej, w tym z materiałami kultury wielbarskiej. W roku 2009 na stanowisku badania wykopaliskowe prowadziła V. Beljavec. **Miejsce przechowywania:** Muzeum Historii w Wołczynie.

Literatura: Zabytki niepublikowane.

26. Nieswiło (biał. Несвіло, Брэсцкі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytku: zapinka odmiany mazowieckiej typu 1 według klasyfikacji T. Dąbrowskiej (Ryc. 4:13) brak igły i sprężyny, uszkodzona pochewka, zabytek zdeformowany i mocno zatarty.

Okoliczności odkrycia: znaleziona w warstwie kulturowej osady wielokulturowej, w tym z materiałami kultury wielbarskiej. Wykopaliska prowadzone w r. 2007 przez V. Beljavca.

Miejsce przechowywania: Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Literatura: Zabytek niepublikowany.

27. Piotrowicze (biał. Пятровічы, Жабінкаўскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytków:

a) zapinka zbliżona do typu Almgren 93 (Ryc. 4:18) ze stopu miedzi, pierwotnie inkrustowana srebrnym drutem; widoczne ślady działania ognia;

b) zapinka zbliżona do typu Almgren 93, prawdopodobnie analogiczna poprzedniej (Ryc. 4:19), ze

stopu miedzi, pierwotnie inkrustowana srebrnym drutem; silnie przepalona i zdeformowana, brak części igły. Sprężyna najprawdopodobniej była naprawiana, zastąpiona nowym drutem wykonanym ze sztabki o prostokątnym przekroju.

Okoliczności odkrycia: znalezione na cmentarzysku kultury wielbarskiej w grobie 77 (pochówek ciało palny kobiety w wieku *adultus*), razem z parą zapinek typu A.130, srebrną klamerką esowatą typu B według A. Von Müllera, grzebieniem rogowym typu B według S. Thomas.

Miejsce przechowywania: Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Literatura: BELJAVEC 2014, 182, ryc. 3:6, 7.

28. Baryczewicze (biał. Барычэвічы, Пінскі раён, Брэсцкая вобласць).

Opis zabytku: fragment nóżki zapinki silnie profilowanej IV grupy O. Almgrena (Ryc. 4:17), ze stopu miedzi, prawdopodobnie pierwotnie inkrustowana srebrnym(?) drutem.

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne.

Miejsce przechowywania: Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

Literatura: Zabytek niepublikowany.

29. Szyszki (biał. Шышкі, Слоні́мскі раён, Гродзенская вобласць).

Opis zabytku: uszkodzona zapinka Almgren 78/79 (Ryc. 4:10) ze stopu miedzi, inkrustowana srebrnym(?) drutem, brak igły i fragmentu pochewki.

Okoliczności odkrycia: znalezisko luźne.

Miejsce przechowywania: Szkoleniowe Laboratorium Muzealnictwa Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku.

Literatura: Zabytek niepublikowany.

30. Pagost (biał. Пагост, Аршанскі раён, Віцебская вобласць).

Opis zabytku: uszkodzona zapinka Almgren 84 (Ryc. 4:12).

Okoliczności odkrycia: znaleziona luźno na stanowisku z materiałami kultury kijowskiej (typu Uzmień-Zaozier'e).

Miejsce przechowywania: kolekcja prywatna.

Literatura: KOLOSOVSKIY, KUROPATKIN 2002, 75, ryc. 59:9; FURASIEV 2003, 390, ryc. 1:6; LOPATIN, FURASIEV 2007, 61, 128, ryc. 29:1.

Wykaz nazwisk cytowanych w artykule:

Pisownia polska	białoruska	rosyjska
Arabiej A.S.	Арабей А.С.	Арабей А.С.
Baszkou A.A.	Башкоў А.А.	Башков А.А.
Beljavec V.G.	Белявец В.Г.	Белевец В.Г.
Czarniauski M.M.	Чарняўскі М.М.	Чернявский М.М.
Gawrituchin I.O.	Гаврытухін І.А.	Гавритухин И.О.
Gorochowski J.L.	Гарахоўскі Я.Л.	Гороховский Е.Л.
Harytanowicz Z.A.	Харытановіч З.А.	Харитонович З.А.
Jegarejczenska A.A.	Егарэйчанка А.А.	Егорейченко А.А.
Jurkawiec J.W.	Юркавец Ю.В.	Юрковец Ю.В.
Kabrynec W.A.	Кабрынец В.А.	Кобринец В.А.
Kieńka P.M.	Кенька П.М.	Кенько П.М.
Korzuhina G.F.	Карзухіна Г.Ф.	Корзухина Г.Ф.
Kozzman W.I.	Кошман В.І.	Кошман В.И.
Kucharenko J.W.	Кухарэнка Ю.У.	Кухаренко Ю.В.
Kudraszou W.J.	Кудрашоў В.Ю.	Кудрешов В.Ю.
Lipnickaja W.L.	Ліпніцкая В.Л.	Липницкая О.Л.
Miedwiediew A.M.	Мядзведзеў А.М.	Медведев А.М.
Pilipcewicz W.W.	Піліпцэвіч В.В.	Пилипцевич В.В.
Piwawarczyk S.A.	Півавэрчык С.А.	Пивоварчик С.А.
Sidarowicz W.M.	Сідаровіч В.М.	Сидорович В.М.
Szczukin M.B.	Шчукін М.Б.	Щукин М.Б.
Tkaczou A.J.	Ткачоў А.Ю.	Ткачев О.Ю.
Zwiaruga J.G.	Звяруга Я.Г.	Зверуга Я.Г.

Polskie i białoruskie nazwy miejscowości cytowane w artykule:

W tabeli podano polskie i białoruskie nazwy wszystkich cytowanych w tekście miejscowości. W przypadku miejscowości, które w starszej literaturze wymieniane były w tekstach rosyjskich podano także ich rosyjską wersję.

Numer na mapach	Nazwa polska	Nazwa białoruska	Nazwa rosyjska
	Abidnia	Абідня	Абидня
Ryc. 1:2	Aczki	Ачкі	Очки
Ryc. 1:19	Aziarnica	Азярніца	Озерница
Ryc. 1:28	Baryczewicze	Барычэвічы	
Ryc. 1:3	Bobinka	Бобінка	Бобинка
	Bobrica	Бобрыца (Ukraina)	Бобрица
	Borysów	Барысаў	Борисов
	Brześć	Брэст	Брест
Ryc. 1:36	Bytcha	Бытча	Бытча
	Cerkowiszczce	Царкавішча (Rosja)	Церковище
	Chmiele	Хмялі	Хмели
	Czaplin	Чаплін	Чаплин
Ryc. 1:31	Czernicze	Чэрнічы	Чернич
Ryc. 1:16	Dźmitrowicze	Дзмітровічы	Дмитрович
	Garoszkau	Гарошкаў	Горошков
Ryc. 1:33	Grodno	Гродна	Гродно
	Homel	Гомель	Гомель
Ryc. 6:4	Hryniewicze Wielkie	Грыневічы Вельке	Гриневичи Вельке
Ryc. 1:8	Iwań	Івань	Ивань
Ryc. 1:10	Kaczanowicze	Качановічы	
	Kamianiuki	Камянюкі	Каменюки
Ryc. 1:12	Kaszczelicze	Кашчэлічы	Кощеличи
Ryc. 6:3	Krasnasielsk-Piskorz	Краснасельск-Піскаш	Красносельск-Пискошь
Ryc. 1:32, Ryc. 6:3	Krasnasielsk	Краснасельск	Красносельск
Ryc. 1:4, Ryc. 6:1	Kuradawa	Курадава	Курадово
Ryc. 6:5	Kutowa	Кутова	Кутова
Ryc. 1:17	Miaciawicze	Мяцявічы	Метявичи
Ryc. 1:9	Mierczyce	Мерчыцы	Мерчицы
	Mińsk	Мінск	Минск
Ryc. 1:26	Nieswiato	Несвіто	Несвило
Ryc. 1:20	Nawasiołki	Навасёлкі	Новоселки
Ryc. 1:11	Otwierżycze	Атвержычы	Отвержичи
Ryc. 1:14	Panasiuki	Панасюкі	Панасюки
	Pińsk	Пінск	Пинск
Ryc. 1:27	Piotrowicze	Пятровічы	Петровичи
Ryc. 1:5	Płuszczawa	Плошчава	Площево
Ryc. 1:30	Pagost	Пагост	Погост
Ryc. 1:25	Pagranicznaja	Пагранічная	
	Rachny	Рахны (Ukraina)	Рахны
Ryc. 6:2	Radość	Радасць	Радость
Ryc. 1:8	Salejki	Салейкі	Солейки
	Saligorsk	Салігорск	Солигорск

Рис. 1:1	Skorbicze	Скорбічы, od г. 1963: Дружба	Скорбичи : Дружба
Рис. 1:24	Ślabodka	Слабодка	Слободка
	Ślonim	Слонім	Слоним
	Śluck	Слуцк	Слуцк
Рис. 1:35	Starajelnia	Стараельня	Староельня
Рис. 1:18	Stary Kapyl	Стары Капыль	Старый Попыль
Рис. 1:15	Stare Czwirki	Старыя Чвіркі	Старые Чвирки
Рис. 1:23	Studzionka	Студзёнка	Студенка
Рис. 1:34	Szczuczyn	Шчучын	
Рис. 1:29	Szyszki	Шышкі	Шишки
	Traścianica	Трасцяніца	Тростеница
Рис. 1:7	Turejsk	Турэйск	Турейск
	Tuszemia	Тушэмля (Rosja)	Тушемля
	Wałożyn	Валожын	Воложин
Рис. 1:21	Wierabjowicze	Вераб'ёвічы	Воробьевичи
	Witebsk	Віцебск	Витебск
Рис. 1:13	Wołczyn	Воўчын	Волчин
	Żukin	Жукін (Rosja)	Жукин
	Żabinka	Жабінка	Жабинка
Рис. 1:22	Żaludok	Жалудок	Желудок

Bibliografia:

ALEKSYAYUK 1975

M.I. Алексаяук, *Падляшша*, [w:] *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя VIII*, Мінск, 9.

ALMGREN 1897

O. Almgren, *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Stockholm.

AMBROZ 1966

A.K. Амброз, *Фибулы юга европейской части СССР*, Археология СССР – Свод археологических источников Д1-30, Москва.

AMBROZ 1984

A.K. Амброз, *Фибулы*, [w:] Г.А. Кулешов *et alii* (red.), *Античные государства Северного Причерноморья*, Археология СССР, Москва, s. 240–241.

ANDRZEJOWSKI 1999

J. Andrzejowski, *Hryniewicze Wielkie – cmentarzysko z pogranicza dwóch światów* [w:] J. Andrzejowski (red.), *Comhlan: studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane T. Dąbrowskiej w 65 rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 17–60.

ANDRZEJOWSKI 2001

J. Andrzejowski, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, 1995–1998, s. 59–87.

ANDRZEJOWSKI 2005

J. Andrzejowski, *Wykaz stanowisk z okresu rzymskiego* [w:] A. Piotrowski (red.), *Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, Warszawa, s. 17–31.

ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007

J. Andrzejowski, A. Cieśliński, *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?* [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska: 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, s. 279–317.

BÂRCĂ 2011

V. Bârcă, *The fibulae in the North-Pontic Sarmatian Environment (1st Century – First Half of the 2nd Century AD)*, "Ephemeris Napocensis" XXI, s. 7–35.

BASHKATOV, TERPILOVSKIY 2010

Ю.Ю. Башкатов, Р.В. Терпиловский, *Позднезарубинецкие памятники Среднего Поднепровья* [w:] *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины*, Раннеславянский Мир 12, Москва, s. 36–44.

BASHKOU 2009

А.А. Башкоў, *Воўчын*, [w:] *Археалогія Беларусі, Энцыклапедыя*, Т. 1, Мінск, s. 194.

BELJAVEC 2004

В.Г. Белявец, *Беларускае Заходняе Палессе ў перыяд правінцыйнарымскіх уплываў – стан і перспектывы даследаванняў* [w:] A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*, Warszawa, s. 227–265.

BELJAVEC 2006

В.Г. Белявец, *Папярэднія вынікі вывучэння грунтовага могільніка вельбарскай культуры Пятровічы (Белая Гара)*, „Гітарычна-Археалагічны Зборнік” 23, s. 79–101.

BELJAVEC 2007A

В.Г. Белевец, *Могильник Брест-Тришин: 30 лет по окончании раскопок*, Acta Archaeologica Albaruthenica 1, Мінск, s. 49–85.

BELJAVEC 2007B

В.Г. Белевец, *К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси* [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 293–344.

BELJAVEC 2008

В.Г. Белевец, *Контакты населения вельбарской культуры и носителей традиций лесной зоны в Беларуси: постановка проблемы* [w:] А.Н. Наумов (red.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов 1*, Тула, s. 209–237.

BELJAVEC 2009

V. Bieljavec, *Die römischen Importe des südlichen Weißrussland. Eine Untersuchung vor dem Hintergrund der kulturellen Entwicklungen des 1–4 Jahrhunderts*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 56, s. 1–29.

BELJAVEC 2012

В.Г. Белевец, *Проблема виделения памятников позднезарубинецкого круга в Белорусском Припятском Полесье*, [w:] А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин (red.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов 3*, Тула, s. 281–305.

BELJAVEC 2014A

В.Г. Белевец, *О находках глазчатых фибул III группы О. Альмгрена на территории Беларуси*, „Stratum Plus” 2014, № 4, s. 159–177.

BELJAVEC 2014B

В. Белявец, *Даследаванні на грунтавым могільніку вельбарскай культуры Пятровічы – Белая Гара ў 2011–2012 гадах*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 25, Мінск, s. 179–187.

BEJAVEC, EGOREYCHENKO 2002

В. Белявец, А. Егарэйчанка, *Фібула з Чэрніч – рэдкі правінцыйнарымскі імпорт*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 3, Мінск, s. 250–254.

BEJAVEC, VYARGEY 2002

В.Г. Белявец, В.С. Вяргей, *Курадава-1 – шматслойнае паселішча з Цэнтральнага Палесся*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 5, Мінск, s. 5–24.

BEJAVEC, VYARGEY 2005

В.Г. Белявец, В.С. Вяргей, *Матэрыялы перыяду рымскіх уплываў з паселішча Курадава-1*, „Гістарычна-Архелагічны Зборнік” 20, s. 87–106.

BIDZIŁYA, RUSANOVA 1993

В.И. Бидзиля, И.П. Русанова, *Липицкая культура* [w:] И.П. Русанова, Э.А. Сымонович (red.), *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Археология СССР, Москва, s. 96–104.

BITNER-WRÓBLEWSKA 2007

A. Bitner-Wróblewska, *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica XII, Warszawa.

BYALICKAYA 2007

Г.М. Бяліцкая, *Помнік перыяду рымскіх уплываў у нізоўях р. Гарынь*, „Гістарычна-Архелагічны Зборнік” № 21. Мінск, s. 107–123.

BYALICKAYA 2011

Г.М. Бяліцкая, *Аб зарубінецкім кампаненце ў левабярэжжы Прыпяці*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 20, Мінск, s. 126–142.

BYALICKAYA 2012

Г.М. Бяліцкая, *Даследаванні ва ўрочышчы Хабішча ў 2009 г.*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 23, Мінск, s. 177–179.

CHARNYAUSKI, KUDRASHOU, LIPNICKAYA 1996

М.М. Чарняўскі, В.Я. Кудрашоў, В.Л. Ліпніцкая, *Старажытныя шахцёры на Росі*, Мінск.

CITOU 1999

В. Цітоў, *Падляшша*, [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* 5, Мінск, s. 373.

COSIŞ 2004

S. Cosiş, *The Brooches from Roman Dacia*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3, Cluj-Napoca.

DĄBROWSKA 1973

T. Dąbrowska, *Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” II, s. 127–248.

DĄBROWSKA 1992

T. Dąbrowska, *Die späte kräftig profilierte Fibel (Almgren typ 84) in Polen*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet Kraków – Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, s. 103–109.

DĄBROWSKA 1995

T. Dąbrowska, *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne” LIII/1 (1993-1994), s. 3–34.

DĄBROWSKA 1997

T. Dąbrowska, *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.

DĄBROWSKA 1998

T. Dąbrowska, *Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74–84 (Trompetenfibeln) – mit einem Ausblick auf die östlichen Formen*, [w:] KUNOW 1998a, s. 149–156.

DĄBROWSKA 2003

T. Dąbrowska, *Jeszcze raz o najwcześniejszych wpływach rzymskich na ziemiach polskich*, [w:]

A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 153–160.

DEMETZ 1998

S. Demetz, *Almgren Gruppe IV, Fig. 65–67: zum Beginn der kräftig profilierten Fibeln*, [w:] KUNOW 1998a, 137–148.

DROBERJAR 1999

E. Droberjar, *Dobřichov-Piřchora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs)*, *Fontes Archaeologici Pragenses* 23, Pragae.

DROBUSHEVSKIY 2012

А.И. Дробушевский, *Памятники чечерской группы (типа Кистени–Чечерск) и древности Верхнего Поднепровья периода римских влияний*, [w:] А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин (red.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов 3*, Тула, 306–329.

DZYAMENCEU 1971

В.А. Дзяменцеў, *Загароддзе*, [w:] *Беларуская савецкая энцыклапедыя*, 4, 467–468.

EGOREYCHENKO 1995

А.А. Егорейченко, *Находки римского времени из Слободки*, „Гістарычна-Археалагічны Зборнік” 6, 52–56.

EGOREYCHENKO 1999A

А.А. Егарэйчанка, *Зарубінецкая культура*, [w:] SHADYRA, VYARGEY 1999, 232–289.

EGOREYCHENKO 1999B

А.А. Егарэйчанка, *Культура штрыхаванай керамікі*, [w:] SHADYRA, VYARGEY 1999, 113–173.

EGOREYCHENKO 2005

А.А. Егорейченко, *Историческая ситуация в белорусском Полесье и прилегающих регионах в первой половине I тыс. н.э.* [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków, 479–486.

EGOREYCHENKO 2006

А.А. Егорейченко, *Культуры штрихованной керамики*, Минск.

ETTLINGER 1973

E. Ettlinger, *Die römische Fibeln in der Schweiz*. *Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit*. Bern.

FURASIEV 2003

A. Furasiev, *The chronology of cultural transformation in the basins of upper Dnieper and Western Dvina in the 1st – 5th centuries AD*, “Ancient West and East” 4/2, Leiden-Boston, 388–407.

GAVRITUKHIN 2009

И.О. Гавритухин, *Понятие пражской культуры*, [w:] Б.С. Короткевич, Д.А. Мачинский, Т.Б. Сенчинкова (red.), *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого света*, Санкт-Петербург, 7–25.

GENČEVA 2004

Е. Генчева, *Римските фибули от България. От края на I в. пр. н.э. до края на VI на н.э.* Велико Търново.

GINALSKI 1991

J. Ginalski, *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, „Przegląd Archeologiczny” 38, 53–84.

GODŁOWSKI 1977

K. Godłowski, *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” IV, 7–237.

GODŁOWSKI 1982

K. Godłowski, *Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum*, *Scripta Archeologia* II, Warszawa, 48–80.

GODŁOWSKI 1985

K. Godłowski, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Prace Komisji Archeologicznej 23. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

GODŁOWSKI 1994

K. Godłowski, *Fibel und Fibeltracht. G. Vorrömische Eisenzeit und Römische Keiserzeit in östlichen Mitteleuropa und Osteuropa*, [w:] H. Jankuhn, H. Steuer, R. Wenskus, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunden* 8, Berlin-New York, 478–496.

GODŁOWSKI, WICHMAN 1998

K. Godłowski, T. Wichman, *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur In Świętokrzyskie-Gebirge*, Monumenta Archaeologica Barbarica VI, Kraków.

GODŁOWSKI, WOŹNIAK 1981

K. Godłowski, Z. Woźniak, *Chronologia. Okres wpływów rzymskich*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Późny okres lateński i okres rzymski*, Prahistoria Ziem Polskich V, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 53–57.

GOROKHOVSKIY 1982A

Е.Л. Гороховский, *Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю*, „Археологія” 38, 16–35.

GOROKHOVSKIY 1982B

Е.Л. Гороховский, *Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья* [w:] Д.Я. Телегин (red.), *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*, Киев, 115–140.

GRODZICKI 1930

L. Grodzicki, *Próba regionalizacji geograficznej Polesia Polskiego*, Brześć n/B.

GUREVICH 1962

Ф.Д. Гуревич, *Древности Белорусского Понеманья*. Москва.

HAUPTMANN 1998

T. Hauptmann, *Studien zu den Dreisprossenfibeln*, [w:] KUNOW 1998a, 159–173.

JABŁOŃSKA 1992

A. Jabłońska, *Zapinki podkowiaste z emalią w Europie Północno-wschodniej w okresie wpływów rzymskich*, „Acta Baltico-Slavica” 21, 115–165.

JASKANIS 2012

J. Jaskanis, *Wodzowskie kurhany kultury wielbarskiej na Podlasiu*. Białystok.

JUGA-SZYMAŃSKA 2011

A. Juga-Szymańska, *Die Fibel aus Lattenwalde. Die Fibeln A. 67–68 aus dem westbaltischen Kulturkreis*, „Archaeologia Lituana” 12, 36–47.

JUGA-SZYMAŃSKA 2014

A. Juga-Szymańska, *Kontakty Pojezierza Mazurskiego ze wschodnią strefą Bałtyku w okresie wpływów rzymskich na przykładzie szpil*. Seminarium Bałtyjskie III, Warszawa.

KASPAROVA 1976A

К.В. Каспарова, *О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья*, „Советская Археология” 1976 № 3, 128–140.

KASPAROVA 1976B

К.В. Каспарова, *Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья*, „Археологический Сборник” 17, 35–66.

KASPAROVA 1986

К.В. Каспарова, *Поздняя фаза зарубинецких могильников* [w:] *Культура Восточной Европы I тыс.*, Куйбышев, 5–26.

KASPAROVA 1989

К.В. Каспарова, *Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в припятском Полесье*,

- [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim*, t. 2, Lublin, s. 263–282.
- KASPAROVA 1992
К.В. Каспарова, *О хронологии и связях зарубинецкой культуры* [w:] Т. Węgrzynowicz et alii (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 289–302.
- КНАРИТОНОВИЧ 2011
З.А. Харитонович, *Предметы убора с выемчатыми эмалями на территории Беларуси (новые находки)*, Матэрыялы па археалогіі Беларусі 20, Мінск, s. 195–199.
- КНОМУАКОВА 2012
О.А. Хомякова, *Хронология комплексов женского убора самбийско-натангийской культуры* [w:] А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин (red.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов 3*, Тула, s. 254–280.
- КЛИМСНУК 1999
Ф.Д. Климчук, *Полесский топоним Загородье* [w:] Загороддзе. *Матэрыялы Міждысцыплінарнага Навукога Семінара па Пытаннях Даследавання Палесся 1*, Мінск, s. 10–23.
- КОЛОСОВСКИЙ, КУРОПАТКИН 2002
Ю.В. Колосовский, А.С. Куропаткин, *Памятники киевской культуры в Оршанском Поднепровье* [w:] *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–IV веках н.э.*, Раннеславянский мир 4: Москва, s. 75–82.
- KORZUKHINA 1978
Г.Ф. Корзухина, *Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье*, Археология СССР – Свод Археологических Источников Е1-43, Ленинград.
- Kostrzewski 1948
J. Kostrzewski, *Od mezolitu do wędrówek ludów* [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistoria ziem Polskich*, Kraków, 1938–1948, s. 118–360.
- КОЗАК 1993
Д.Н. Козак, *Пшеворская культура*, [w:] И.П. Русанова, Э.А. Сымонович (red.), *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Археология СССР, Москва, s. 53–66.
- КОЗАК 2008
Д.Н. Козак, *Венеди*, Киев.
- КРОПОТОВ 2011
В.В. Кропотов, *Значение фибул в комплексном изучении погребального обряда сарматов*, [w:] Л.Т. Яблонский (red.), *Погребальный обряд ранних кочевников Евразии*, Ростов-на-Дону, s. 86–91.
- КРЫВАЛЬЦЭВИЧ 2011
М.М. Крывальцэвіч, *Мяцявічы*, [w:] Археалогія Беларусі, Т. 2, Мінск, s. 113–114.
- КУКНАРЕНКО 1961
Ю.В. Кухаренко, *Памятники железного века на территории Полесья*. Археология СССР – Свод Археологических источников Д1–29, Москва.
- КУКНАРЕНКО 1964
Ю.В. Кухаренко, *Зарубинецкая культура*. Археология СССР – Свод археологических источников Д1–19, Москва.
- KUNOW 1998A
J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997 in Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, Potsdam 5, Wünsdorf.
- KUNOW 1998B
J. Kunow, *Die Hauptserie Augenfibeln: Gruppe III, Fig. 45–54*, [w:] KUNOW 1998a, s. 93–118.

KUNOW 1999

J. Kunow, *Katalog und Kartierungen zur Hautserie der Augenfibeln: Almgren Gruppe III, Figuren 44, 45–54*, Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte 33, Wünsdorf, s. 65–105.

LANG 2007

V. Lang, *The Bronze and Early Iron Ages in Estonia*, Estonian Archaeology 3, Tartu.

LEVADA 2007

М.Е. Левада, *Об особенностях пружинного аппарата некоторых типов фибул (фибулы со «средней» тетивой)*, „Боспорские исследования” XVI, s. 239–258.

LIANA 1970

T. Liana, *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXV/4, s. 429–491.

LOPATIN, FURASIEV 2007

Н.В. Лопатин, А.Г. Фурасьев, *Северные рубежи раннеславянского мира в III–V веках н.э.*, Раннеславянский мир 8, Москва.

MACHAJEWSKI 1998

H. Machajewski, *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, [w:] KUNOW 1998a, s. 187–196.

MAҘCZYŃSKA 2001

M. Maҗczyńska, *Das Verbreitungsgebiet der Fibeln A. 67/68 und A. 68 im Barbaricum*, „Slovenská Archeológia” XLIX, s. 165–179.

MAҘCZYŃSKA 2006

M. Maҗczyńska, *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy serii wschodniej Oskara Almgrena*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, s. 159–184.

MAҘCZYŃSKA 2011

M. Maҗczyńska, *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 90, 2009, s. 7–481.

MEDVEDEV 1996

А.М. Медведев, *Беларуское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н.э. – 5 в. н.э.)*, Минск.

MEDVEDEV 2004

А.М. Медведев, *Материалы так называемой «познезарубинецкой культуры» в Белорусском Понеманье* [w:] M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji, Białystok 23–24 września 2002 roku*, Białystok, s. 115–121.

MEDVEDEV 2009

А.М. Мядзведзеў, *Кашчэлічы*, [w:] Т.У. Бялова (red.) *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя 1*, Мінск, s. 432–433.

MEDVEDEV 2010

А.М. Медведев, *Некоторые вопросы хронологии древностей железного века (по материалам культуры штрихованной керамики I – V вв. н.э.)*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 19, s. 187–201.

MEDVEDEV 2011

А.М. Медведев, *Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье*, Минск.

MICHELBERTAS 1986

M. Michelbertas, *Senasis geležies amžius Lietuvoje. I–IV amžius*. Vilnius.

MICHELBERTAS 1992

M. Michelbertas, *Die Kontakte zwischen den Donauebenen und Litauen in der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*.

Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet Kraków – Karniowice 3.–7. Dezember 1990, Kraków, s. 279–284.

MICHELBERTAS 1997

M. Michelbertas, *Paragaudžio Pilkapynas*. Vilnius.

MICHELBERTAS 1998

M. Michelbertas, *Die römerzeitlichen Fibeln in den baltischen Staaten*, [w:] KUNOW 1998a, s. 425–432.

MICHELBERTAS 2006

M. Michelbertas, *Akmenių ir Perkūniškės pilkapiai, Vilnius, 2006*, - *Archaeologia Lituana. A serija, Lietuvos laidojimo paminklai: monografijos; Nr. 2.*

МІХНАУЛОВСКИЙ 1992

С.И. Михайловский, *Отчёт о полевых исследованиях Брестского Областного краеведческого музея в 1991 г.* Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут Гісторыі НАН Беларусі», Справа № 1398.

NOWAKOWSKI 1996

W. Nowakowski, *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderbd.10, Marburg–Warszawa.

NOWAKOWSKI 1998

W. Nowakowski, *Die Funde der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit aus Masuren*, Bestandskataloge des Museums für Vor- und Frühgeschichte 6, Berlin.

ОБЛОМСКИЙ 1993

А.М. Обломский, *Позднезарубинецкие памятники*, [w:] И.П. Русанова, Э.А. Сымонович, *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Археология СССР, Москва, s. 40–52.

ОБЛОМСКИЙ 2005

А.М. Обломский, *Новая концепция киевской культуры Верхнего Поднепровья* [w:] P. Kaszanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków, s. 137–156.

ОБЛОМСКИЙ 2010А

А.М. Обломский, *Памятники типа Марьяновка бассейна Южного Буга*, [w:] *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины*, Раннеславянский Мир 12, Москва, s. 16–35.

ОБЛОМСКИЙ 2010В

А.М. Обломский, *Памятники типа Картамышево-2 и Терновки-2* [w:] *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины*, Раннеславянский Мир 12, Москва, s. 45–53.

ОБЛОМСКИЙ 2010С

А.М. Обломский, *Памятники типа Почеп* [w:] *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины*, Раннеславянский Мир 12, Москва, s. 54–66.

ОБЛОМСКИЙ 2010Д

А.М. Обломский, *Введение* [w:] *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины*, Раннеславянский Мир 12, Москва, s. 5–7.

ОБЛОМСКИЙ 2014

А.М. Обломский, *Поселение Подгорная Слобода-2 и некоторые проблемы изучения раннего железного века лесного Поднепровья*, „Краткие сообщения Института археологии”, 232, 2014, s. 43–63.

ОБЛОМСКИЙ, ТЕРПИЛОВСКИЙ 2007

А.М. Обломский, Р.В. Терпиловский, *Предметы убора круга выемчатых эмалей на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова и Е.Л. Гороховского)*, [w:] А.М. Обломский (red.), *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н.э.)*, Раннеславянский Мир 10, Москва, s. 113–315.

РАСНKOVA 2006

С.П. Пачкова, *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*, Киев.

PFEIFFER-FROBNERT 1998

U. Pfeiffer-Frobnert, „Mit Augen am Fuß und mit Wulst statt Scheibe“. *Verbreitung und Zeitstellung der preußischen Nebenserie A 57-61 und ihrer Varianten*, [w:] KUNOW 1998a, s. 125–134.

ПІЛІПЦЕВІЧ 2006

В.В. Пилипцевич, *Погребальный обряд населения зарубинецкой культуры на территории Беларуси*. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности археология (07.00.06). УДК [903'5], Минск.

ПЛАВИНСКІ 2012

А.М. Плавінскі, *Раскопкі паселішча Кавальчы-4-ГЭС у 2009 г.*, [w:] *Археалагічныя даследванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гг.*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 23, Минск, s. 356–358.

РОВОЛ 1979

Л.Д. Поболь, *Древности Белоруссии в музеях Польши*, Минск.

RADYUSH 2012

О. Радюш, *Всадническое снаряжение лесных и лесостепных культур Поднепровья во II – III вв. н.э.* [w:] INTER AMBO MARIA. *Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Simferopol, s. 243–251.

RASSADIN 2000

S. Rassadin, *Zur Frage der römischen Importen in Weißrussland*, „Germania“ 78/2, s. 395–316.

RASSADIN 2005

С.Е. Рассадин, «*Samo serce słowiańszczyzny*» или сюрпризы так называемой славянской прародины, [w:] О.Н. Левко (red.), *Железный век и средневековье*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 9, Минск, s. 5–7.

RIECKHOFF 1975

S. Rieckhoff, *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüffingen (Schwarzwald-Bar-Kreis)*, „Saalburg Jahrbuch“ XXXII, s. 5–104.

RIHA 1979

E. Riha, *Die Römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst.

SCHLEIERMACHER, FLÜGEL 1993

M. Schleiermacher, Chr. Flügel, *Die römischen Fibeln und Bronzegefäße von Kempten-Cambodunum*, Cambodunumforschungen V – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 63, Kallmünz.

SCHMIEDENHELM 1955

М.Х. Шмидэхельм, *Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (в. до н.э. – V в. н.э.)*, Таллин.

SCHUSTER 2006

J. Schuster, *O różnych zapinkach kapturkowatych (A II 41)*, „Wiadomości Archeologiczne“ LVIII, s. 101–120.

SHADYRA, VYARGEY 1999

В.І. Шадыра, В.С. Вяргей (red.), *Археалогія Беларусі. Другі том: Жалезны век і ранняе сярэднявечча*, Мінск.

SHAROV, SOROKIN 2008

О.В. Шаров, П.Е. Сорокин, *Комплекс находок римского времени у д. Удосолово Ленинградской области*, „Вестник Санкт-Петербургского университета“ 4(1), s. 162–169.

ШНЧУКІН 2002

М.Б. Щукін, *Об одной интересной находке из могильника на склоне Чадыр-Дага* [w:] *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времён и до наших дней*, Киев, s. 7–15.

ШНЧУКІН 2011

М.Б. Щукін, *Реплика по поводу киевской культуры*, [w:] Д.А. Мачинский (red.), *Европейская*

Сарматия: Сборник посвящённый Марку Борисовичу Щукину, Чтения Памяти Анны Мачинской XIV, Санкт-Петербург, s. 239–244.

SHMIDT 1992

Е.А. Шмидт, *Племена верховьев Днепра до образования древнерусского государства. Т. I. Днепро-двинские племена (VIII в. до н.э. – III в. н.э.)*, Москва.

SIMONENKO 2011

А.В. Симоненко, *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*, Санкт-Петербург.

SKORUPKA 2001

T. Skorupka, *Kowalewko 12. Smentarzysko birytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne Badania Ratownicze wzdłuż Trasy Gazociągu Tranzytowego. Tom II: Wielkopolska. Część 3, Poznań, 2001.

SZYMAŃSKI 2000

P. Szymański, *Ceramika z smentarzysk kultury bogaczewskiej. Próba analizy na podstawie wybranych materiałów*, „Barbaricum” 6, 2000, s. 109–201.

ТЕРПИЛОВСКИЙ 2004

Р.В. Терпиловский, *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э.*, Monumenta Studia Gothica III, Lublin.

ТЕРПИЛОВСКИЙ 2010

Р.В. Терпиловский, *Историография древностей позднезарубинецкого периода*, [w:] *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины*, Раннеславянский Мир 12, Москва, s. 8–15.

THOMAS 1960

S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege” 8, s. 104–110.

VYARGEY 2008

В.С. Вергей, *Белорусское Полесье в римский период и в начале эпохи Великого переселения народов* [w:] А.Н. Наумов (red.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов 1*, Тула, s. 238–256.

WOŁĄGIEWICZ 1981

R. Wołągiewicz, *Kultury wielbarska i oksywska* [w:] J. Wielowiejski (red.), *Późny okres lateński i okres rzymski*, Prahistoria Ziemi Polskich V, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 135–178.

WOŁĄGIEWICZ 1993

R. Wołągiewicz, *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

WOŁĄGIEWICZ 1995

R. Wołągiewicz, *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v. Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n. Chr.* Monumenta Archaeologica Barbarica I, Kraków.

YUSHKOVA, KULEŠOV 2011

M.A. Yushkova, V.S. Kulešov, *Kyorstovo 1: a new burial ground of the period of Roman influences in North-Western Russia*, „Archaeologia Lituana” 12, s. 99–121.

ZAYKOUSKI 2011

Э.М. Зайкоўскі, *Новыя знаходкі бронзавых рэчаў з выемчатымі эмалямі*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 20, Минск, s. 165–172.

ZVERUGA 1989

Я.Г. Зверуга, *Верхнее Понеманье в IX – XIII вв.*, Минск.

ZVERUGA, YURKAVEC 2006

Я.Г. Звяруга, Ю.В. Юркавец, *Матэрыялы старажытнага Турыйска з раскопак 1969–1970 гг.*, Матэрыялы па Археалогіі Беларусі 12, Минск, s. 138–141.

Aneks

Ksenia F. Ermalitskaya

Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego

W katedrze fizyki laserowej i spektroskopii na Wydziale Fizyki Państwowego Uniwersytetu Białoruskiego, poddano analizie dziesięć fibul. W badaniach wykorzystano mikroanalizę laserową - mało destrukcyjną metodę określania zawartości pierwiastków w próbkach, w której małe ilości materiału (10^{-10} g) odparowano poprzez impuls laserowy. Badania wykonano na spektrometrze laserowym LSS-1 marki «LOTIS-TII», produkcji białorusko – japońskiej. Źródłem odparowywania próbek i wzbudzenia widm atomów, był dwuimpulsowy laser Nd:YAG z aktywnym modułem jakości. Podstawowe parametry: długość fali lasera – 1064 nm; częstotliwość powtarzania impulsów – 10 Hz; czas trwania w połowie wysokości – 15 ns; energia 10÷75 mJ. Wszystkie eksperymenty przeprowadzono w atmosferze z dostępem powietrza przy normalnym ciśnieniu, bez wcześniejszej chemicznej i mechanicznej obróbki powierzchni próbek pobieranych do analiz. Zniszczone powierzchnie próbek po naświetlaniu laserem, oznaczano stosując mikrointerferometr Linnik MII-4. Wyniki analiz przedstawia poniższa tabela. Uzyskane dane wskazują, że sześć spośród dziesięciu zapinek (№ 3–8) wykonano z brązu cynowego (zawartość miedzi w próbkach: 77,1–88,18%; zawartość cyny: 8,12–15,55%). W próbce № 7 stwierdzono niskie stężenie miedzi (61,08 %), które może oznaczać heterogeniczność krzepnięcia stopu z powodu niedoskonałości stosowanej techniki odlewniczej. Próbki pobrane z fibul № 1,2 i 7 charakteryzują się stosunkowo wysokim stężeniem cynku w porównaniu z cyną i mogą być przypisane do mosiądzów. Zawartość w tych próbkach miedzi stanowiła około 85–87%, cynku od 8,32% do prawie 11%. Stopy metali, uzyskane z próbek № 9 i 10, można określić jako srebrno-miedziane.

Nr.	element zapinka	miedź	cyna	cynk	srebro	ołów	ilustracje
		Cu%	Sn%	Zn%	Ag%	Pb%	
1	Iwań – Almgren 46	87,39	1,11	10,81	0,67	0,02	Ryc. 2:1
2	Płoszczawa – Almgren 68	85,47	1,71	8,32	4,38	0,12	Ryc. 4:2
3	Płoszczawa – Almgren 53	80,60	9,47	8,49	1,37	0,06	Ryc. 2:6
4	Stary Kapyl – Almgren 61	88,18	8,79	0,65	2,26	0,11	Ryc. 3:15
5	Wierabjowicze – Almgren 61	86,20	8,12	2,46	3,07	0,15	Ryc. 3:6
6	Nawasiółki – Almgren 57-60	86,76	9,87	1,97	1,29	0,10	Ryc. 3:9
7	Mierczyce – Almgren 57-60	61,08	23,94	10,93	2,94	1,10	Ryc. 3:12
8	Starajelnia – Almgren 41	77,10	15,55	3,76	3,14	0,44	Ryc. 5:2
9	Piotrowicze – Almgren 93	61,73	9,20	0,99	25,60	0,53	Ryc. 4:18
10	Kaczanowicze – Almgren IV	20,75	33,11	3,36	42,34	0,44	Ryc. 4:17

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizinie Polskiej w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafić nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Katarzyna Czarnecka

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtnach, pow. mrągowski

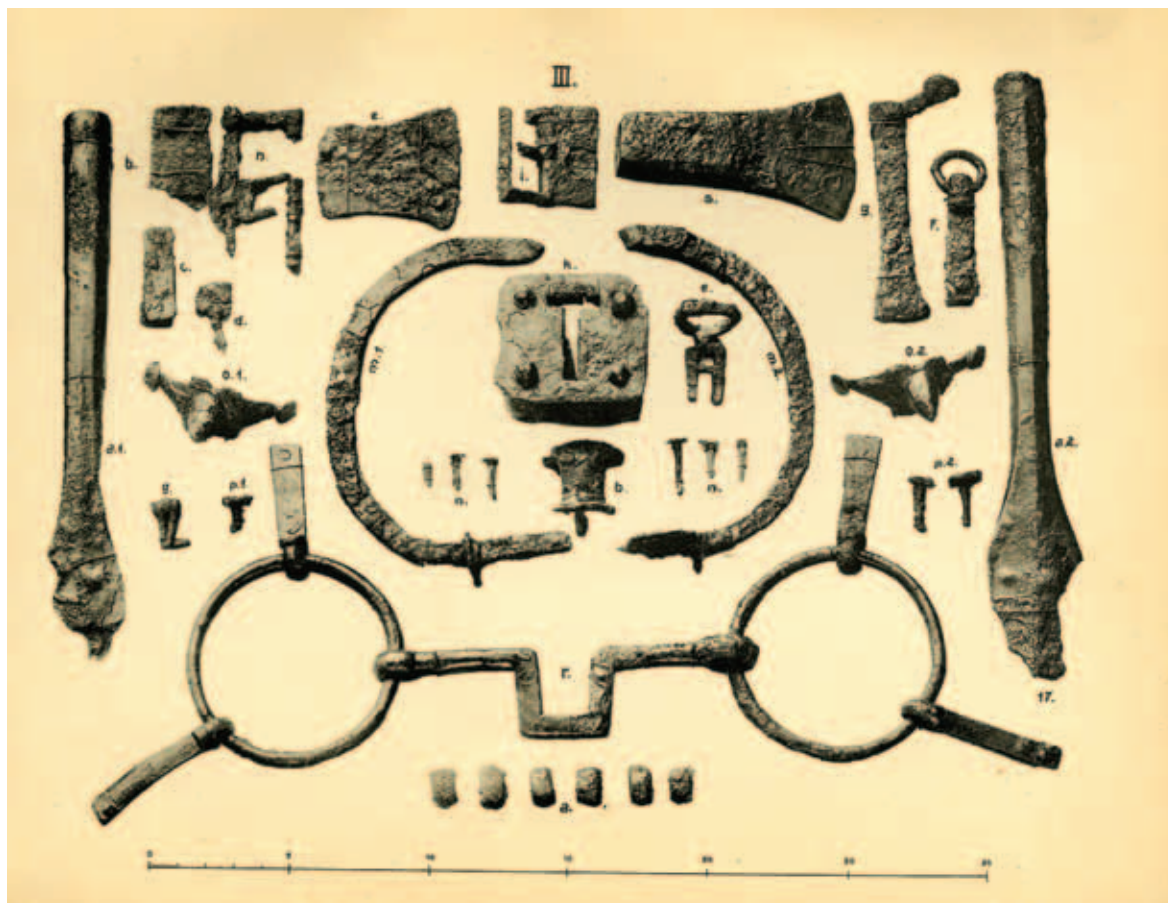
Wśród importów prowincjonalno-rzymskich znajdujących na obszarze Barbaricum do najczęstszych znalezisk należą monety, naczynia brązowe czy terra sigillata, ozdoby (przede wszystkim szklane paciorki) i broń. Narzędzia czy „urządzenia techniczne” są zdecydowanie rzadsze, a zachowane we fragmentach są trudne do identyfikacji (SCHUSTER 2009, s. 415). Zapewne dlatego, przez ponad sto lat nie zostały prawidłowo rozpoznane części rzymskiej kłódki do kajdan, znalezione na cmentarzysku kultury bogaczewskiej, w Mojtnach, w północno-wschodniej Polsce. Ani w pierwszej publikacji wyników badań z 1904 r., ani w kolejnych pracach poświęconych materiałom z tego stanowiska, a nawet w opracowaniu importów rzymskich z tego terenu (NOWAKOWSKI 1985; 2007, s. 70, 71, tabl. XXV:3, 3a) przedmioty te nie zostały zidentyfikowane i prawidłowo określone. Unikatowy charakter tego znaleziska budzi tym większe zainteresowanie.

Cmentarzysko w Mojtnach, gm. Piecki, pow. mrągowski (*Moythynien, Kr. Sensburg*) było badane i opublikowane w 1904 roku przez E. Hollacka, F. Peisera (1904). W trakcie prowadzonych prac odkryto 95 grobów, w tym trzy z pochówkami końskimi. Były to groby ciepłopalne, popielnicowe i bezpopielnicowe, bez kurhanów, z nielicznymi brukami. Większość grobów była bogato wyposażona w broń, narzędzia, ozdoby i części stroju. Liczne są też importy z terenu cesarstwa rzymskiego paciorki (HOLLACK, PEISER 1904, s. 42, 43, 48, tabl. I:1, 3a; II:30a), monety Septymiusza Sewera, Kommodusa i Marka Aureliusza (HOLLACK,

PEISER 1904, s. 43, 55, tabl. I: 5f, 6e; X:79b), zapinka z emalią typu Exner III 30 (HOLLACK, PEISER 1904, s. 48, tabl. VI:32; MAĆZYŃSKA, URBANIAK 2006, s. 153), a nawet brązowy dzwonek (HOLLACK, PEISER 1904, s. 57, tabl. VIII:94; NOWAKOWSKI 1985, s. 86). Cmentarzysko datowane jest od końca fazy B₂ do fazy C2 (JASKANIS 1977, s. 304).

Materiały z Mojtny podzieliły los bardzo wielu zabytków z tej części Polski, bowiem zaginęły w czasie działań wojennych. Podstawą analizy jest więc wzmiankowana publikacja z 1904 r.¹, na szczęście zaopatrzona w dobrej jakości zdjęcia zabytków, choć oczywiście ich ujęcie tylko z jednej strony i brak przekrojów przedmiotów, utrudnia dokładniejsze studia. Grób 17 (HOLLACK, PEISER 1904, s. 45, tabl. III) to według opisu pochówek popielnicowy, w którym urna została zgnieciona. Zachowały się jednak fragmenty pokrywki. Inwentarz grobu stanowiły (Ryc 1) dwa żelazne groty włóczni, zbliżone do typu XIII wg P. Kaczanowskiego (1995, s. 22, tabl. XI:3,4), dwie ostrogi żelazne typu E1 wg J. Ginalskiego (1991, s. 59–61, ryc. 11: 2) z rozszerzeniem przy kolcu, sprzączka żelazna z podwójnym kolcem typu AG37 (MADYDA-LEGUTKO 1987, tabl. 16, s. 225) i okucie końca pasa J IV.1 (RADDATZ 1957, s. 101, tabl. 12:34). Ponadto znaleziono także drugą sprzączkę żelazną, prostokątną, z ramą zdobioną nacinaniem oraz nakładki na pas. Poza bronią i elementami stroju w skład wyposażenia wchodziła także sie-

1 Była to publikacja, w swoim czasie, bardzo nowoczesna prezentująca materiały według zespołów grobowych, co nie było powszechnie stosowaną metodą.

Ryc. 1. Mojtyny, pow. Mrągowski. Grób 17. Według: HOLLACK, PEISER 1904.

kiera, krzesiwo sztabkowe oraz brązowe i żelazne nity. W zespole znajdowało się również wędzidło, należące do stosowanego w rzędzie sambijskim, a rzadko spotykanego na Mazurach typu wędzideł „czterokrotnie zgiętych pod kątem prostym z dwoma uszkami, przez które przechodziły pierścienie” (BARANOWSKI 1973, s. 402), z zachowanymi na końcach dwoma pierścieniami. Na obu pierścieniach tkwiły żelazne skuwki, służące do połączenia z rzemieniami wodzy i ogłowia. W popielnicy znajdowała się zapinka żelazna ze srebrną inkrustacją, typu A.126, i sześć paciorków żelaznych, posrebrzanych lub, jak sugeruje W. Nowakowski (2007, s. 52, 53) wykonanych ze srebra niskiej próby. Grób datować można na schyłek wczesnego okresu rzymskiego, fazę B_{2b} lub początek B₂/C₁. Jest to pochówek wyróżniający się bardzo bogatym i nietypowym zestawem wyposażenia.

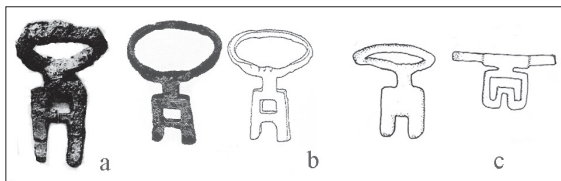
W zespole znalazły się także żelazne przedmioty, opisane jako: » k) *Eisernes Gürtelschloß*

l) *Schlüssel dazu; m) 2 gebogene, flachgehämmerte Eisenstücke; m 1 hat an seinem untern Ende eine senkrecht zu dem Stück stehende Scheibe. Hinter der Scheibe läuft es in eine dünnere Zunge aus; m 2 ist an seinem obern Teil ergänzt durch ein Stück, in welches es keilförmig hineingetrieben und durch eine Niete festgehalten zu sein scheint. Der untere Teil schließt mit einer runden Scheibe, die das Stück waagrecht fortsetzt. Beim Schmieden ist das letzte Stück vor der Scheibe in Lappenform senkrecht zu dem ganzen Stück gehämmert worden.*” (HOLLACK, PEISER 1904, s. 46). Zabytki te, to fragmenty importowanej kłódki od kajdan.

Najłatwiejszy do identyfikacji – bo zachowany w całości – jest pierścień z kluczem. Niestety nie podano surowca z jakiego wykonano ten przedmiot, ale jego wygląd widoczna na zdjęciu faktura powierzchni, wskazuje na żelazo. Część pracująca zaopatrzona jest w kwadratową ramkę i dodatkowo rozwidlona. Taki kształt sugeruje, że zamek miał podwójny rygiel zaciskowy

z wężami, prawdopodobnie ustawionymi prostopadle, co jest dość częstym mechanizmem kłódek rzymskich (MANNING 1985, pl. 25:11). Jest to klucz na pierścieniu, *Ringschlüssel*, typ VI wg D. Gaspar (1986, s. 50, tabl. XIII:29; CCLXXIII:180) do noszenia na palcu (Ryc. 2). Egzemplarze brązowe (np. Lauriacum-Enns, Bez. Linz, Austria, DERRINGER 1960, s. 111, Abb. 24:10–12; Magdalensberg, Bez. Klagenfurt, Austria, DEIMEL 1987, tabl. 41:9–11,13; Budapest, GASPAR 1986, tabl. CCLXXIII:180; South Shields, Tyne-and-Wear, Wielka Brytania, ALLASON-JONES, MIKET 1984, s. 144, ryc. 349) i żelazne (Magdalensberg, Austria, N. M. Schütz 2003, s. 115, tabl. 29: S106–S112; Siscia-Sisak, żup. Sisak-Moslavina, Chorwacja, KOŠČEVIĆ 1995, s. 21, pl. 45:467–472) znajdowane były dość często na obszarze Imperium, jednak w zdecydowanej większości przypadków luźno, tzn. bez kłódek. Dlatego kompletny zestaw (klucz i kłódka) z Mojtyń ma bardzo duże znaczenie, gdyż potwierdza, że taki klucz otwierał ten właśnie rodzaj zamka.

Przedmiot określony jako *Gürtel-*

Ryc. 2. a – Klucz żelazny z gr. 17 z Mojtyń, pow. mrągowski; b – klucz żelazny z Siscia-Sisak, żup. sisačko-moslavička, Chorwacja; c – klucz brązowy z Magdalensberg, Bez. Klagenfurt, Austria. a – według: HOLLACK, PEISER 1904; b – według: KOŠČEVIĆ 1995; c – według: DEIMEL 1987.

*schloß*² to zachowana część puszeki kłódki. Na zdjęciu widoczna jest kwadratowa płytką o wymiarach 5,5 cm na 4,8 cm, z czterema nitami o dużych, wielobocznych główkach, umieszczonymi w narożnikach. W centralnej części znajduje się otwór na klucz w kształcie litery T. Sądząc po układzie cieni na zdjęciu, brak jest ściany dolnej, a ściany boczne zachowane są częściowo (Ryc. 3). Jest to kłódka pudełkowa, (box padlock, Kastenschloss). Kłódki tego typu miały kształt niskiego

prostopadłościanu, o wymiarach od 3,5×2,5 cm, wysokość 1,8 cm³, do 5×6 cm, o wysokości 3,6 cm⁴. Egzemplarz z Mojtyń mieści się więc w tym przedziale. Wykonane były z żelaznej blachy, a ścianki zostały utworzone przez zagięcie i zespanie taśmy żelaznej owiniętej wokół pionowych gwoździ przymocowanych do dolnej płytki i zamkniętych górną płytką prostokątną lub (rzadziej) heksagonalną⁵, niekiedy pokrytą brązem (MANNING, PRICE, WEBSTER 1995, s. 271; THOMPSON 1993, s. 100; DOLENZ 1998, s. 106–109). Główki gwoździ mogły mieć charakter dekoracyjny np. kształt piramidki lub półkuli⁶. Do ścianki puszeki przymocowany był łamany pałąk ze sztabki żelaznej, o przekroju prostokątnym⁷ lub kolistym⁸, wykonany z dwóch elementów połączonych zawiasem. Najczęściej był to zawias o prostej konstrukcji, gdzie obie części zakończone są nałożonymi na siebie uszkami. Rzadziej był to zawias na osi – w którym w rozwidłone zakończenie jednej części pałąka wkładano spłaszczone zakończenie drugiej, a przez te trzy elementy przekładano sztyft. Takie rozwiązanie zastosowano np. w przypadku znaleziska z Magdalensbergu (DOLENZ 1998, ryc. 29, tabl. 28:M272) lub kłódki innego typu z Neupotz, Ldkr. Germerheim, Niemcy (KÜNZL 1993, tabl. 46). Zawias umożliwiał odchylenie części pałąka ułatwiając nałożenie ogniów łańcucha zabezpieczanych kłódką. Pałąk zakończony był ustawioną poprzecznie płytką z przymocowanymi elementami blokującymi zamek – ryglem. Rygiel składał się z dwóch, czterech lub nawet sześciu trzpieni zaopatrzonych w węży, które były wsuwane przez wąski otwór w ścianie

3 Magdalensberg, Bez. Klagenfurt (DOLENZ 1998, s. 108, tabl. 28:M272)

4 Welzheim, Kr. Waiblingen (HEINZ 1959, ryc. 23)

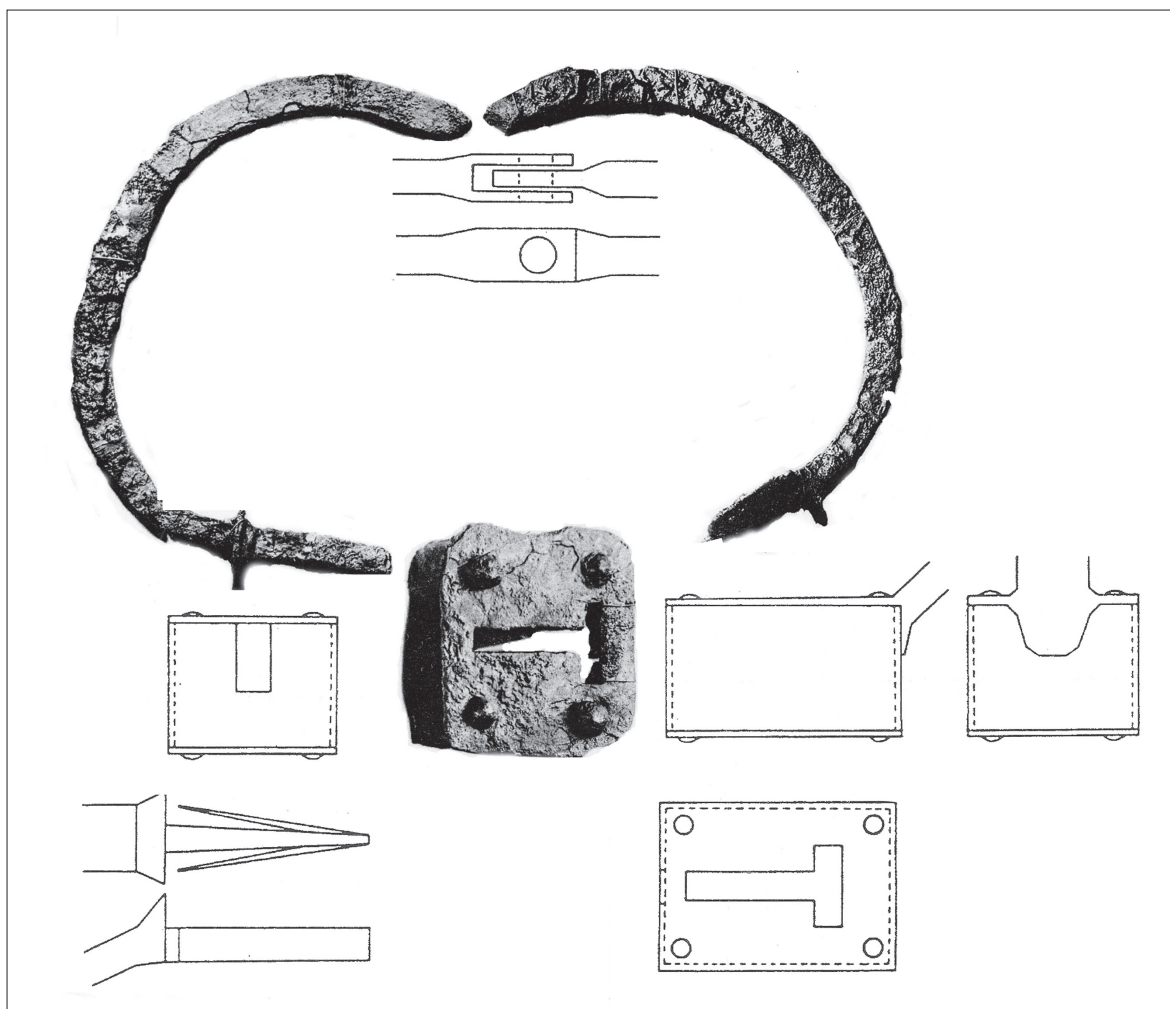
5 Künzing, Ldkr. Vilshofen (THOMPSON 1993, ryc. 53), Welzheim, Kr. Waiblingen, (HEINZ 1959, ryc. 23)

6 Welzheim, Kr. Waiblingen (HEINZ 1959, ryc. 23a), Künzing, Ldkr. Vilshofen (HERRMANN 1969, ryc. 10:3) Silchester, Berkshire (THOMPSON 1993, ryc. 65).

7 Künzing, Ldkr. Vilshofen (HERRMANN 1969, ryc. 9:2), Magdalensberg (DOLENZ 1998, tabl. 28:M 272; Pfinz, (WINKELMANN 1901, tabl. XVIII:16), Silchester, Berkshire (THOMPSON 1993, ryc. 65).

8 Magdalensberg (DOLENZ 1998, tabl. 28:M273), Munguja-Weisenau, (Kessler 1932, ryc. 5:8)

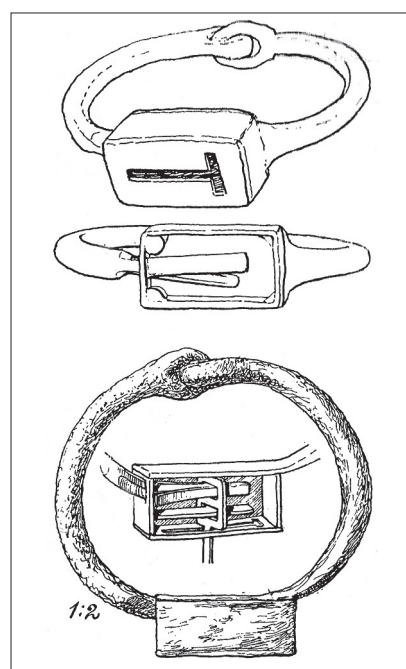
2 To samo powtarza W. Nowakowski (2007, s. 70)

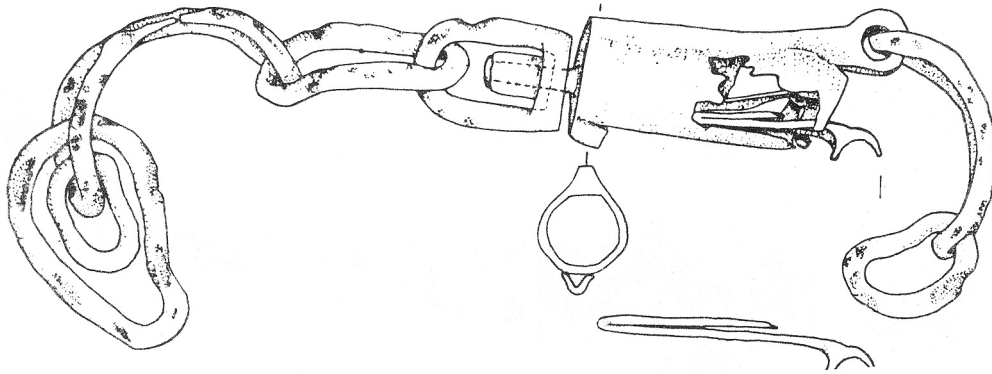
Ryc. 3. Klódka z grobu 17 z Mojtyń, schemat działania. Według: DOLENZ 1998.

puszki, następnie sprężynujące wąsy odchyłały się uniemożliwiając wycofanie. Dopiero nałożenie ramki (lub widełek) klucza i pociągnięcie dociskało wąsy do trzpienia, co pozwalało na wyjęcie rygla i utworzenie zamka. Klucz wprowadzany był przez otwór – szczelinę w przeciwległej ściance lub, jak w przypadku egzemplarza z Mojtyń, przez T-kształtny otwór w dolnej płytce. Taki kształt otworu mają klódki z Magdalensbergu (DOLENZ 1998, tabl. 27 i 28), Moguncji -Weisenau, Niemcy (KESSLER 1932, ryc. 5:8), (Ryc. 4) i rzymskiego fortu w Usk, Monmouthshire, Wielka Brytania (MANNING, PRICE, WEBSTER 1995, ryc. 32 i 33).

W grobie z Mojtyń pałąk klódki, bo tak najprawdopodobniej należy interpretować łukowato wygięte półobwódce z żelaznych płaskich prętów zaopatrzone w poprzeczne tarczki, zachowany jest

Ryc. 4. Klódka z grobu z Moguncji-Weisenau, Niemcy. Według: KESSLER 1932.

Ryc. 5. Kajdany z Sanzeno, prov. Trentino, Włochy. Według: NOTDUFTER, 1979.

w dwóch fragmentach. Według opisu jeden fragment zakończony jest „cienkim języczkiem”, koniec drugiego jest rozszczepiony, a w to miejsce klinowato wsadzono i przytworowano przy pomocy nitów dodatkowy element. Taki opis sugeruje, że był to zawias łączony na nit – jak w przypadku kłódki z rzymskiego miasta w Magdalensberg (DOLENZ 1998, ryc. 29, tabl. 28:M272) czy z *castellum* Zugmantel, Kr. Rheingau-Taunus, Niemcy (JACOBI 1914, tabl. VII:22). Natomiast rygiel znajdowałby się pierwotnie na zakończeniu drugiego pałąka. Częścią rygla byłby wspomniany cienki języczek. Jak zaznaczono wyżej, klucz z ramką i widełkami sugeruje, że zamek miał dwa rygle. Zakończenie drugiego elementu pałąka w postaci płaskiej, rozszerzonej płytki umieszczonej za poprzeczną tarczką, to zapewne miejsce mocowania do ścianki puszkki kłódki.

Kłódki tego typu, z pałąkiem o dużej średnicy złożonym z dwóch elementów pozwalających na odgięcie i założenie ogniw łańcucha, znane są z obszaru cesarstwa z licznych *castelli* i obozów legionowych na terenie dzisiejszych Niemiec, np. Zugmantel (JACOBI 1914, s. 54, tabl. VII:22), Pfünz, Kr. Eichstätt, (WINKELMANN 1901, tabl. XVIII:16), Künzing, 29 egzemplarzy, (HERRMANN 1969, ryc. 9, tabl. 10; THOMPSON 1993, s. 153), Moguncji-Weisenau (KESLER 1932, ryc. 5:8) i miast np. Strasburg (HATT 1949, tabl. VII:14), Welzheim (HEINZ 1959, ryc. 23)⁹ czy Magdalensberg w Austrii

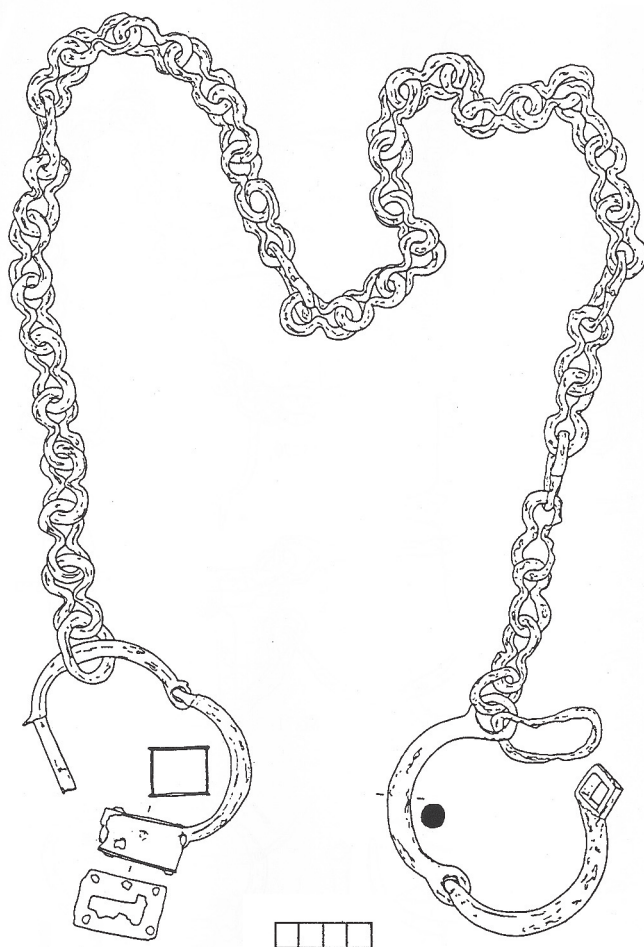
(DOLENZ 1998, tabl. 28)¹⁰. Znaleźiska te powszechnie uznawane są za część kajdan.

Kajdany metalowe zamykane na kłódkę, stanowiły bardziej skomplikowany, ale zapewne skuteczniejszy od związania sznurem czy rzemieniem, sposób na ograniczenie możliwości ucieczki więźniów/jeńców/niewolników. Najwcześniej pojawiły się u Celtów (DÉCHELETTE, 1913, s. 184–189; NOTDUFTER, 1979, s. 90–92, tabl. 78:1286–89) i zostały zaadaptowane przez Rzymian (THOMPSON 1993, s. 145), (Ryc 5). Były to zarówno obręcze na szyję (Halsfesseln, shackles) jak i kajdanki na ręce (Handfesseln, manacles), a zapewne także na nogi (Fussfesseln, fetters)¹¹. Nie są to jednak w większości okowy noszone na stałe przez niewolników pracujących na roli (THOMPSON 1993, s. 58; KOLENDÓ 2001, s. 115), ale „środku przymusu bezpośredniego” pozwalające uwięzić jeńców czy przestępców. Potwierdzać to mogą znaleźiska kajdan tego typu w kontekście militarnym (koszary w Strasburgu (HATT 1949, s. 266) czy pretorium w Pfünz, gdzie znaleziono szczątki więźnia, który zginął zakuty w kajdany (HERRMANN 1969, s. 141). Do skuwania poszczególnych więźniów mogły służyć „kajdanki” w postaci dwóch obręczek na rękach zamkniętych kłódką (por. COSSACK, KENKE 1999, ryc. 3). Obręcze na szyję połączone łańcuchem, mogły służyć do transportu

9 Kłódka w publikacji ma nieprawidłową rekonstrukcję, na co zwrócił uwagę już F.-R. Herrmann 1969, przyp. 36.

10 Pełna lista łącznie z niepublikowanymi egzemplarzami: H. THOMPSON 1993, s. 152–155

11 Język polski nie ma takich rozróżnień, jedynie „kajdanki” raczej służą do skuwania rąk, „kajdany” mogą być na nogi i na ręce.

Ryc. 6. Kajdany z Magdalensberg.
Według: DOLENZ 1998.

grupy więźniów czy niewolników (THOMPSON 1993, ryc. 28). Wykorzystanie tego rodzaju kajdan potwierdzone jest przez liczne znaleziska celtyckie i rzymskie (THOMPSON, 1993, s. 151, 152), a także przedstawienia w sztuce, np. na znanym reliefie z bazy kolumny z Moguncji (KRIERER 2004, s. 193, tam dalsza literatura, tabl. 17:2), czy na nagrobku z Nickenich, Kr. Mayen-Koblenz (THOMPSON, 1993, ryc. 24,25). Obręcze różnej wielkości, służące do zakładania na szyję, rękę lub nogę, miały identyczny zawias jak na omawianym pałku kłódki, co umożliwiało ich rozgięcie (otworzenie). Do obręczy przymocowany był długi łańcuch zakładany na pałąk kłódki, (Ryc. 6). Taki rodzaj kajdan określony został jako typ Künzing, wg klasyfikacji H. Thompsona (1993, s. 99). Najprawdopodobniej zaliczyć do niego należy także znalezisko z Mojtyn¹², choć

12 Druga możliwość interpretacji tego znaleziska, to kajdany typu Silchester, wg H. Thompsona (1993, s. 108, ryc. 64, 65), znajduwane rzadziej niż typ Künzing. W tym przypadku pałąk ma kształt ósemkowy, jedna obręcz

w grobie znaleziono tylko samą kłódkę, bez łańcucha i okowów.

Kajdany typu Künzing mogły służyć do przymocowania więźnia za rękę lub nogę do obiektu stałego (słup, kółko w ścianie, rodzaj kuny). Przykłady takiego zastosowania pojawiają się też w sztuce rzymskiej, zwłaszcza na tropaionach, np. tropaionie z Carpentras/Carpentorate, dep. Vaucluse, Francja czy z Fiesole, prov. Florencia z Włoch (KRIERER 2004, s. 191, 192, tabl. 3:1, 8:2).

H. Thompson (1993, s. 105) sugeruje jeszcze jedną możliwość zastosowania takich kajdan. Zdaniem tego autora pałąk z kłódką z nałożonym łańcuchem od kajdan noszonych przez więźnia, zakładał na lewą rękę żołnierz eskortujący. Noszony na palcu

posiada zawias pozwalający na odgięcie, dalej pomiędzy obręczami znajduje się krótki odcinek prosty, na nim z kolei znajduje się uszko służące zapewne do przymocowania łańcucha. Druga obręcz składa się z dwóch półkoli jedno przymocowane do puszek kłódki, drugie zakończone zaciśkowym rygłem. Nakładane na nadgarstki pełniły funkcje „kajdanek” poszczególnego więźnia.

Ryc. 7. Metopa z tropaeum Traiani w Adamclisi, iud. Constanța, Rumunia. Według: BOBU FLORESCU 1965.

klucz pierścieniowaty, umożliwiałby w razie potrzeby, szybkie otwarcie kłódki. Potwierdzeniem, choć z pewnymi zastrzeżeniami, mogą być przedstawienia np. na łuku Septymiusza Sewera, w Rzymie, czy na jednej z metop z Tropaeum Traiani z Adamclisi, iud. Constanța, Rumunia (BOBU FLORESCU 1965, ryc. 228) gdzie rzeczywiście żołnierz prowadzi na łańcuchu jeńca. Bardzo wyraziście widać to również na reliefie z nagrobka w Nickenich oraz na bazie kolumny z Moguncji (THOMPSON 1993, ryc. 56), (Ryc. 7). Należy jednak zwrócić uwagę, że we wszystkich tych przypadkach, koniec łańcucha żołnierz po prostu trzyma w ręce. Sposób ten wydaje się być mniej skuteczny niż zamknięcie kłódki na nadgarstku, ponieważ jeńcy mogli się wyrwać. Być może jednak przedstawienia na łuku tryumfalnym czy nawet na bazie kolumny były tylko propagandową ilustracją, gdzie najważniejsze było pokazanie kto jest zwycięzcą, a kto jeńcem.

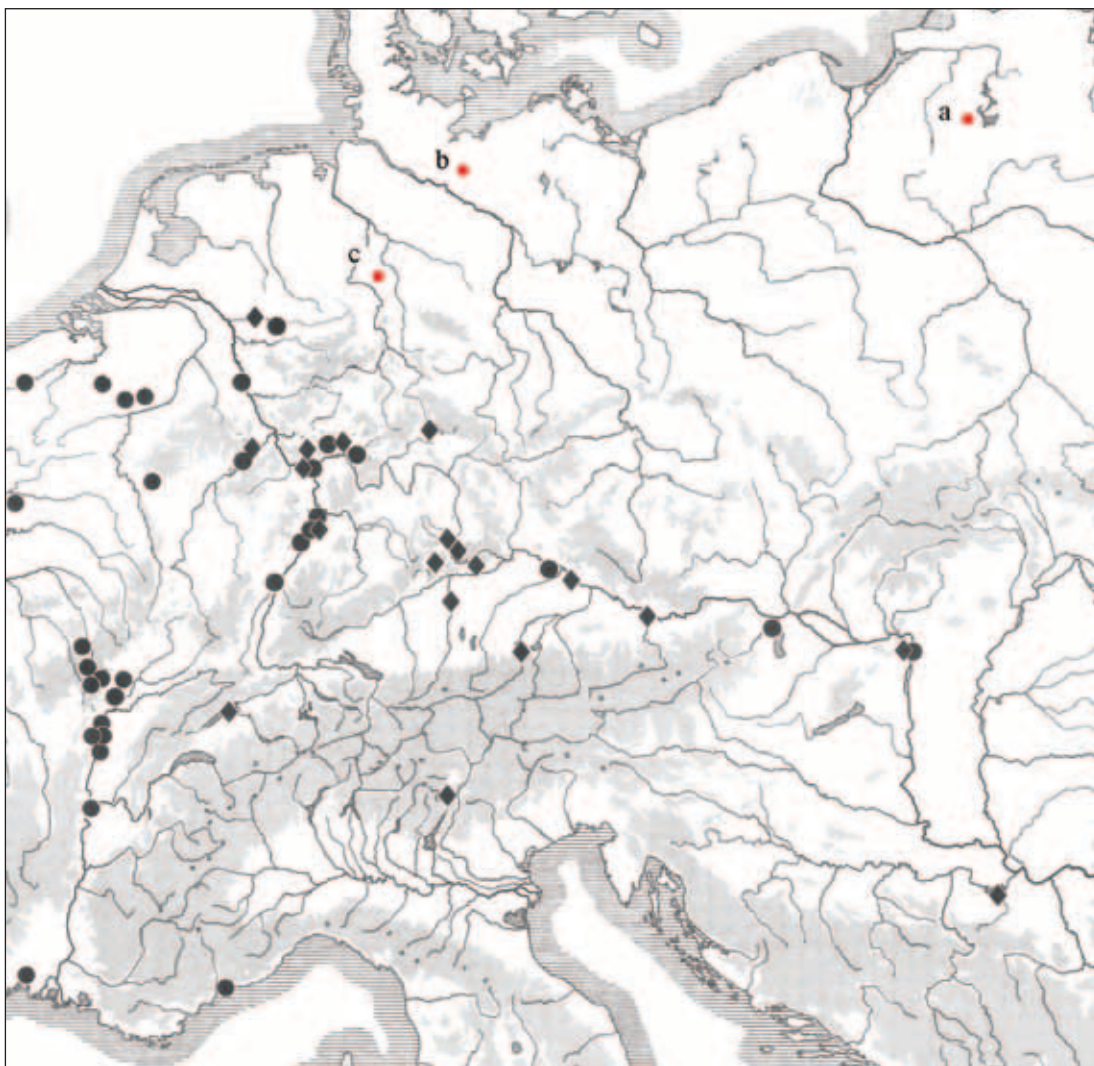
Znaleziska kajdan różnego typu dość częste na obszarze cesarstwa, zdarzają się, choć już nie tak często, na terenach

przylimesowych, na wschód od Renu¹³. Natomiast są niezwykle rzadkie na obszarze położonego dalej od granic cesarstwa *Barbaricum*, (Ryc. 8) Fragment kajdan pochodzi z datowanej na II–III w. po Chr., osady germańskiej w Bavenstedt (część miasta Hildesheim w Dolnej Saksonii, Niemcy) (COSACK, KEHNE 1999). Jest to tylko jedna „obręcz” z zachowanymi ogniwkami łańcucha na zakończeniach, jednakże bez kłódki. Kompletnie zachowana kłódka typ NJ 6 wg E. Künzla (1993, s. 368) z zachowanym osobno fragmentem łańcucha pochodzi ze studni na osadzie, datowanej na III–V w. po Chr., w Brahlstorf, Krs. Ludwigslust, w Meklemburgii (BRANDT 2005, s. 354, ryc. 25:1, 3). Nawet jeżeli można przypuszczać, że podobnie jak w przypadku kłódki z Mojtyń, istnieją jakieś jeszcze znaleziska, które nie zostały dotąd prawidłowo zidentyfikowane, to nadal jest to kategoria importów bardzo rzadkich.

Znajdowane w *Barbaricum* fragmenty łańcuchów złożonych z charakterystycznych ósemkowatych ogniów, J. Schuster (2009, *passim*) uznaje również za części kajdan. Znaleziska te pochodzą z osady Herzsprung, Lkr. Uckermark z Niemiec (nie wielki fragment, zaledwie dwa ogniwa), a także z Brokær, Ribe na Jutlandii i grobu 17 z Chmielowa Piaskowego, pow. Ostrowiec (SCHUSTER 2009, ryc. 3:1). Znacznie liczniej przedmioty te występują bliżej limesu, głównie na osadach. Choć nie można wykluczyć ich związku z kajdanami, czy sposobem ograniczania wolności, to jednak nie można stwierdzić tego faktu z całą pewnością, zwłaszcza gdy mamy do czynienia z samymi fragmentami łańcucha, który mógł mieć też inne zastosowanie.

Komplet kłódki z kluczem z Mojtyń, pozostaje bardzo szczególnym znaleziskiem, również ze względu na znaczną odległość od granic cesarstwa. Rodzi się zatem pytanie, jak należy je interpretować? Znaleziska kajdan z obszaru *Barbaricum*, choć bardzo nieliczne, wiązane są z obecnością jeńców/niewolników (COSACK, KEHNE 1999;

13 Przykładem może być całkowicie zachowana żelazna kłódka typu NJ5 wg E. Künzla (1993, s. 365, inna niż w Mojtynach) z brązowymi okuciami i łańcuchem, ze skarbu z Burgellern, Reisberg (Lkr. Bamberg) (HABERSTROH 2000, tabl. 32:2).

Ryc. 8 Znajdźiska kłódek z terenu cesarstwa rzymskiego i Barbaricum.

a – Mojtyny, pow. mrągowski; b – Brahlstorf, Krs. Ludwigslust; c – Bavenstedt, Stdkr. Hildesheim.

KOLENDO 2001, s. 115; BEMMANN 2003, s. 65; BRANDT 2005, s. 356). Źródła pisane mówią o licznych rzymskich jeńcach (zarówno żołnierzach jak i ludności cywilnej), uprowadzonych z terenu prowincji cesarstwa. Część z nich mogła być skuta kajdanami, na co zwracają uwagę E. Cossack, P. Kehne (1999, s. 104) interpretując znalezisko z Bavenstedt. Jako drugą możliwość użycia tych kajdan, wskazują sprzedaż niewolników pochodzących z *Germania magna* Rzymianom, co również znajduje potwierdzenia w materiale źródłowym (COSSACK, KEHNE 1999, s. 107). Problematykę tego handlu i możliwości sprowadzania niewolników z terenów Barbaricum omówił J. Kolendo (2001) zwracając uwagę na stosunkowo niewielką ilość informacji źródłowych na ten temat. Podkreślał konieczność rozróżnienia

handlu, tzn. kupowania niewolników, od pozyskiwania ich jako jeńców wojennych, a także konieczność innego traktowania handlu przygranicznego i dalekosiężnego, nie tylko niewolnikami lecz wszelkim towarem. Choć handel niewolnikami z terenów wolnej Germanii miał miejsce, jako źródło jeńców–niewolników wskazuje się głównie wojny przygraniczne.

Istnienie niewolnictwa i handlu niewolnikami pojawia się w źródłach odnośnie Germanów, choć trudno na ich podstawie ocenić jak duża była skala tego zjawiska. Potwierdza to przede wszystkim tekst z *Germanii* Tacyta mówiący o zamięłowaniu do gier hazardowych: ludzie, którzy przegrywali swoją wolność byli sprzedawani na tar-

gach (*Germ.* 24,2)¹⁴, co, podobnie jak historia z „*Żywota Agricoli*” (*Tac. Agric.*, 29, 1–3), o wielokrotnie sprzedawanych żołnierzach zbuntowanej kohorty, mogło świadczyć o istnieniu zorganizowanego handlu niewolnikami na terenie Barbaricum. Opisując społeczność Germanów Tacyt wymienia *servi*, choć nie wiadomo jaki dokładnie był ich status i czy byli to niewolnicy-przedmiot handlu.

Wymienione teksty odnoszą się jednak do Germanów. Nie wiadomo czy podobnie można traktować znalezisko z terenów bałtyjskich. Nie mamy nawet pośrednich wzmianek o niewolnikach u plemion bałtyjskich. Jedno zdanie z *Germanii* Tacyta o ludzie Estiów „którzy mają zwyczaje i strój jak u Swebów” (*Germ.* 45)¹⁵, jest zbyt ogólne by wnioskować czy podobnie jak Swebowie (i inni Germanie) mieli oni niewolników i handlowali nimi. Wydaje się to jednak bardzo prawdopodobne.

Pojawia się też pytanie na ile sprowadzanie niewolników z obszaru dzisiejszych Mazur było opłacalne. O ile po bursztyn trzeba było się wyprawiać daleko na północ, nawet jeżeli nie na samo wybrzeże Bałtyku, o tyle niewolników można było pozyskać bliżej granic cesarstwa, co ułatwiało transport i zmniejszało koszty. J. Kolendo (2001, s. 125) wskazuje na zapotrzebowanie i wyższą cenę szczególnych, egzotycznych niewolników – np. sprowadzanych z daleka Murzynów. Trudno jednak zaliczyć do tej kategorii mieszkańców dzisiejszych Mazur czy nawet ich sąsiadów, którzy jako jeńcy zdobyci w lokalnych wojnach mogli być sprzedawani dalej.

Sądzę, że choć nie można wykluczyć obecności niewolników, czy też jeńców wojennych w społecznościach plemion bałtyjskich, to handel niewolnikami nie był chyba na tyle zorganizowany i rozpowszechniony, by opłacało się sprowadzanie i stosowanie rzymskich kajdan. W przeciwnym razie byłyby częstszym znaleziskiem na obsza-

rze Barbaricum, zwłaszcza wzdłuż szlaku bursztynowego dostarczającego licznych kategorii importów rzymskich. Dotyczy to również germańskich mieszkańców Barbaricum, którzy na pewno, choć nie wiadomo na jak dużą skalę, takim handlem się zajmowali. Niewolników czy jeńców można było wiązać rzemieniem bądź sznurem¹⁶ lub może zakładać rodzaj dyb drewnianych (jak w Afryce XIX w.), po których nie zostały archeologiczne ślady. Nawet na obszarze cesarstwa kajdany nie były jedynym, czy nawet najczęstszym sposobem ograniczania możliwości ucieczki. Przedstawienia figuralne bardzo często pokazują jeńców lub niewolników germańskich z rękami skrępowanymi na plecach, niestety nie widać, czy użyto do tego kajdan czy też po prostu sznura.

W przypadku cmentarzyska z Mojtyń, kłódka włożona do grobu nie miała zapewne praktycznego zastosowania. Mogła natomiast być rodzajem emblematu, oznaką profesji osoby pochowanej w tym grobie. Wyposażenie pochówku jest bardzo bogate, odbiegające od standardu wyposażenia grobów kultury bogaczewskiej. Można się zastanawiać, czy ten element kajdan mógł być swoistym «znakiem firmowym», atrybutem być może uzyskanym od «partnera handlowego».

J. Schuster (2009, s. 421) opisując znaleziska łańcuchów od kajdan z obszaru poza limesem, nie traktuje ich jako jednoznaczny dowód handlu niewolnikami, zwracając uwagę na możliwość zmiany funkcji tych przedmiotów. Jeszcze bardziej prawdopodobne wydaje się to w przypadku kłódek – przedmiotów o ciekawym mechanizmie, wykonanych w sposób nie znany barbarzyńcom. Przykładów takiej zmiany funkcji można wskazać wiele. Dla przykładu: fragmenty kolczug rzymskich czy pudełeczki trzewik pochwy, używane były na obszarze kultury przeworskiej jako ozdoby (amulety) (GODŁOWSKI 1978, s. 141, ryc. 2; 3; CZARNECKA 1994, *passim*).

Sądzę, że elementy kajdan zwłaszcza kłódka z kluczem, nie były „normal-

14 *extremo ac novissimo iactu de libertate ac de corpore contentant.victus voluntariam servitute adit: quamvis iuvenior, quamvis robustior, alligari se ac venire patitur. ea est in re prava pervicacia, ipsi fidem vocant. servos conditionis huius per commercia tradunt.*

15 *...aestiorum gentes adluuntur, quibus ritus habitusque Sueborum,...proprior*

16 dowodem na to mogą być małe figurki jeńców/niewolników skrępowanych sznurem znajdowane na terenie cesarstwa (JACKSON 2005, s. 144, ryc. 1, 2, 3, 8).

nym” importem przedmiotem regularnej wymiany handlowej, jak paciorki, zapinki i artykuły luksusowe, tj. naczynia brązowe i szklane, terra sigillata, czy też pozyskiwana częściowo w inny sposób broń (głównie miecze). Znajdź z Mojtyń należy raczej do grupy niezbyt licznych importów „przypadkowych”, takich jak cyrkiel z osady kultury przeworskiej w Przywozie, pow. Wieluń (JADCZYKOWA 1976, s. 250) czy medyczna kasetka z grobu 4 z cmentarzyska w Lachmirowicach, pow. Inowrocław (CZARNECKA 2015), które raczej na pewno nie pełniły swojej pierwotnej funkcji. Wszystko to skłania do traktowania kłódki od kajdan z Mojtyń, raczej jako jednostkowego „importu przypadkowego”, niż dowodu na zorganizowany handel niewolnikami.

dr Katarzyna Czarnecka
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa
katarzynaczarnecka@o2.pl>

Bibliografia:

- ALLASON -JONES, L., MIKET, R.
1984 *The catalogue of small finds from South Shields Roman Fort*, Newcastle upon Tyne.
- BARANOWSKI, T.
1973 *Rzqd koński z wodzami tańcuchowymi na terenie Europy środkowej w okresie wpływów rzymskich*, „Archeologia Polski” XVIII/2, s. 391–477.
- BEMMANN, J.
2003 *Romanisierte Barbaren oder erfolgreiche Plünderer? Anmerkungen zur Intesität, Form und Dauer des provinzialrömischen Einflusses auf Mitteledeutschland während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo, w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 53–108.
- BOBU FLORESCU, F.
1965 *Das Siegesdenkmal von Adamklissi Tropaeum Traiani*, Bucarest-Bonn.
- BRANDT, J.
2005 *Eine Siedlung des 3.-5. Jahrhunderts bei Brahlstorf, Ldkr. Ludwigslust*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 52 (2004), s. 323–365.
- COSACK, E., KEHNE, P.
1999 *Ein archäologisches Zeugnis zum germanisch-römischen Sklavenhandel?* „Archäologisches Korrespondenzblatt” 29, s. 97–109.
- CZARNECKA, K.
1994 *The re-use of Roman military equipment in barbarian context. A chain-mail souvenir?* [w:] C. van Driel-Murray (red.), *Military Equipment in Context*, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 5, s. 245–253.
2015 *Importowana kasetka brązowa z cmentarzyska kultury przeworskiej w Lachmiowicach, pow. inowrocławski*, B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluente Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement B: Barbaricum 11, s. 123-130.
- DÉCHELETTE, J.
1913 *La collection Millon. Antiquités préhistoriques et gallo-romaines*, Paris.
- DEIMEL, M.
1987 *Die Bronzekleinfunde vom Magdalensberg*, Klagenfurt.
- DERINGER, H.
1960 *Schlüssel und Schlossteile aus Lauriacum*, „Forschungen in Lauriacum” 6/7, s. 101–111.
- DOLENZ, H.
1998 *Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg*, Klagenfurt.
- GASPAR, D.
1986 *Römische Kästchen in Pannonien I, II Antaeus*. „Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften” 15, Budapest.
- GINALSKI, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*. „Przegląd Archeologiczny” 38, s. 53–84.
- GODŁOWSKI, K.
1978 *Inkrustowany, prowincjonalnorzymski trzewik pochwy miecza z Opatowa, woj. częstochowskie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna” 25, s. 141–154.
- HABERSTROH, J.
2000 *Germanische Funde der Kaiser- und Völkerwanderungszeit aus Oberfranken*, „Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte” 82.

HATT, J. J.

1949 *Découverte de vestiges d'une caserne romaine dans l'angle du castrum d'Argentorate. Rapport provisoire sur les fouilles de l'église Saint-Etienne a Strasbourg (été 1948)*, „Cahiers d'Archéologie et d'Histoire d'Alsace 1949” XL, s. 257–276.

HEINZ, H.

1959 *Welzheim, Fundberichte aus Schwaben*, „Neue Folge” 15, Stuttgart, s. 177–178.

HERRMANN, F. -R.

1969 *Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzing, Vorbericht*, „Saalburg Jahrbuch” XXVI, s. 129–141.

HOLLACK, E., PEISER, F. E.

1904 *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg.

JACKSON, R.

2005 *Roman bound captives; symbols of slavery? [w:] N. Crummy (red.) Image, Craft and the Classical world. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns*, Montagnac, s. 143–156.

JACOBI, H.

1914 *Die Ausgrabungen, Kastell Zugmantel*, „Saalburg Jahrbuch” III (1912), s. 27–71.

JADCZYKOWA, I.

1976 *Budynki mieszkalne osady produkcyjnej w Przywozie koło Wielunia, część II*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 23, s. 249–271.

JASKANIS, J.

1977 *Cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego – materiały do badań nad obrzędkiem pogrzebowym*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” IV, s. 239–350.

KACZANOWSKI, P.

1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*. Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków.

KESSLER, P. T.

1932 *Neue römische Funde aus dem Steinbruch der „Portland-Cementfabrik-Heidelberg” bei Mainz-Weisenau*, „Mainzer Zeitschrift” 27, s. 113–115.

KOLENDO, J.

2001 *Eksport niewolników pochodzących z Europy barbarzyńskiej na tereny cesarstwa rzymskiego*, „Światowit” II (XLIII)/B (2000), s. 112–127.

KOŠČEVIĆ, R.

1995 *Finds and Metalwork Production, Siscia Pannonia Superior*, British Archaeological Reports, International Series 621, Oxford.

KRIERER, K. R.

2004 *Antike Germanenbilder*, „Archäologische Forschungen” 11, Wien.

KÜNZL E.

1993 *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien, Teil 1: Untersuchungen*, Mainz.

MADYDA-LEGUTKO, R.

1987 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. British Archaeological Reports, International Series 360 (1986), Oxford.

MANNING, W. H.

1985 *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, Dorset.

MAĆZYŃSKA, M., URBANIAK, A.

2006 *Prowincjonalnorzymska zapinka tarczowata z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. kartuski*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, s. 145–158.

NOTHDURFTER, J.

1979 *Die Eisenfunde von Sanzeno im Nonsberg*, „Römisch-Germanische Forschungen” 38, Mainz.

NOWAKOWSKI, W.

1985 *Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego*, „Archeologia” XXXIV (1983), s. 63–106.

2007 *Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. Próba analizy chronologiczno-kulturowej*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, P. Iwanicki, G. Iwanowska, (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa 26–27.03.2003 r.*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa.

RADDATZ, K.

1957 *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 13. Neumünster.

SCHUSTER, J.

2009 *Ein römischer Fessel(?) - Kettenabschnitt aus Nordostdeutschland*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 39, s. 415–424.

SCHÜTZ, N. M.

2003 *Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg II*, Klagenfurt .

THOMPSON, H.

1993 *Iron Age and Roman Slave-Shackles*, *Archaeological Journal* 150, s. 57–168.

WINKELMAN, F.

1901 *Das Kastell Pfünz*. Der obergermanisch-ratische Limes des Romerreiches Abt. B. 7, Nr. 73, Heidelberg.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizinie Polskiej w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Agnieszka Jarzec
Warszawa

Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów, z rejonu wsi Rzeczek, pow. Ciechanów¹

Wieś¹ Rzeczek położona jest około 6 km na południowy-wschód od Ciechanowa, w granicach gminy i powiatu ciechanowskiego, przy drodze łączącej miejscowości Ciechanów i Nasierowo. Geograficznie zaś znajduje się na obszarze Wysoczyzny Ciechanowskiej, leżącej w północno-zachodniej części Niziny Mazowieckiej (Ryc. 1).

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk 1, 2 i 3 na obszarze wsi Rzeczek, pow. Ciechanów.

W 1994 roku do ówczesnego Muzeum Okręgowego w Ciechanowie², zaczęły docierać sygnały o zabytkach starożytnych z rejonu wsi Rzeczek-Orszyny, pow. Ciechanów, pozyskiwanych przez poszukiwaczy militariów, którzy penetrując okoliczne pola

z wykorzystaniem detektora metali, natrafiali również na przedmioty o wyraźnie starszej metryce. Jeden z nich – pan Wiesław Ostrowski, przekazał do Muzeum czterdzieści siedem zabytków metalowych, datowanych od epoki brązu po nowożytność³. Wiosną 1995 roku w miejscu odkrycia artefaktów, mgr Marek Piotrowski z Muzeum w Ciechanowie przeprowadził razem ze znalazcą badania powierzchniowe, mające na celu weryfikację uzyskanych informacji oraz próbę lokalizacji znalezisk w terenie⁴. W ich wyniku sporządzono mapę rozmieszczenia zabytków, a w dalszej kolejności na tej podstawie wyodrębniono trzy stanowiska (oznaczone jako 1, 2, 3), z których miały one pochodzić. Dwa z nich zostały ulokowane po południowej stronie przepływającego tam strumienia (stan. 1 i 2), zaś jedno na jego drugim brzegu, od strony północnej (stan. 3). W trakcie rozpoznania ustalono, że z obszaru stanowiska 1 pochodzi szesnaście zabytków, w tym pięć starożytnych (Ryc. 2:1–5), z terenu stanowiska 2 dziewięć artefaktów, z czego tylko jeden można datować na póź-

1 Niniejszy artykuł stanowi poprawioną wersję pracy licencjackiej, napisanej w 2006 roku w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, pod kierunkiem dr. hab. Pawła Szymańskiego. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować panu mgr. Markowi Piotrowskiemu z Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, za udostępnienie mi materiałów do ich naukowego opracowania.

2 Od 1998 roku Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie.

3 Krótką historię badań rejonu Ciechanowa oraz prezentację pozyskanych zabytków zamieszcza M. Piotrowski (PIOTROWSKI 2000a, 2000b). Do niniejszej analizy włączono także dwa zabytki nie zilustrowane wcześniej przez M. Piotrowskiego. Są to pozyskana w 1995 roku zapinka A.96 o nieustalonym miejscu znalezienia (Ryc. 3: 4) oraz przekazany w 1998 roku kolec ostrogi kabłąkowej z obszaru stanowiska 1 (Ryc. 3:8).

4 Podczas badań autor uzyskał informację ustną od właściciela działki, na której zlokalizowano stan. 1 – Pana Zdzisława Rzeczkowskiego, mówiącą o tym, iż podczas regulacji miejscowego cieku wodnego, znajdowano naczynia z prochami.

ny okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów (Ryc. 2:9), zaś na obszarze stanowiska 3 znaleziono dwadzieścia zabytków, z których tylko jeden można wiązać z okresem wpływów rzymskich (Ryc. 2:11)⁵. W przekazanym wówczas zbiorze zabytków, znalazły się także dwa srebrne denary rzymskie z końca I w n.e. oraz przedmiot o nieokreślonej funkcji (Ryc. 3:5), wszystkie o bliżej niestalonym miejscu znalezienia.

Niestety mimo interwencji archeologa, opisywany teren nadal był miejscem częstych wizyt „miłośników” starożytności, którzy w dalszym ciągu przeszukiwali zarejestrowane stanowiska przy użyciu wykrywaczy metali. Z uwagi na to, w 1998 zdecydowano o przeprowadzeniu na ich obszarze ratowniczych badań wykopaliskowych, poprzedzonych kolejnym rozpoznaniem terenowym. Kierowali nimi mgr Marek Piotrowski z Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie oraz mgr Andrzej Grzymkowski z Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie. W pierwszej kolejności rozpoznano obszar 7 ha, obejmujący głównie teren stanowiska 1 oraz częściowo 2 i 3, gdzie z wykorzystaniem detektora metali zlokalizowano i pozyskano czterdzieści cztery zabytki, datowane od pierwszych wieków naszej ery po nowożytność. Na obszarze stanowiska 1 znaleziono dwadzieścia sześć zabytków, w tym trzy z okresu wpływów rzymskich (Ryc. 2:6–8). Z terenu stanowiska 2 pochodzą cztery zabytki, z których tylko jeden można wiązać z okresem rzymskim (Ryc. 2: 10). Zaś w obrębie stanowiska 3 pozyskano czternaście zabytków, w tym sześć z pierwszych wieków naszej ery (Ryc. 2:12–14; Ryc. 3:1–3).

W dalszej kolejności na terenie stanowiska 1 założono cztery, niewielkie wykopy sondażowe o łącznej powierzchni 315 m². W ich wyniku odsłonięto pozostałości osady wczesnośredniowiecznej z zachowanymi obiektami gospodarczymi i jamami śmietnikowymi. Biorąc pod uwagę wyniki tych prac oraz rozmieszczenie

w obrębie badanego stanowiska pozyskanych dotychczas zabytków starożytnych, badacze wysnuli przypuszczenie, że osada średniowieczna została założona w miejscu wcześniejszej z okresu wpływów rzymskich.

W trakcie badań do prowadzących zgłosił się także odkrywca stanowisk, pan Ostrowski, przekazując kolejne znalezione przez siebie zabytki. Było to jedenaście monet rzymskich i jeden wczesnośredniowieczny denar. Niestety za wyjątkiem dwóch z nich, nie udało się ustalić ich dokładniejszej lokalizacji, choć na podstawie rozmów ze znalazcą wydaje się, że mogą pochodzić z obszaru stanowiska 1⁶.

Ostatnia interwencja archeologiczna w rejonie wsi Rzeczek, miała miejsce w 2004 roku, w odpowiedzi na płynące wciąż sygnały o postępującej dewastacji tamtejszych stanowisk. Jesienią tegoż roku dr Andrzej Szela z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, na obszarze stanowisk 1 i 3 przeprowadził badania powierzchniowe oraz ratownicze badania wykopaliskowe, mające na celu zweryfikowanie istnienia w tym miejscu stanowisk z okresu wpływów rzymskich. Podczas szczegółowej planigrafii terenu przy użyciu detektora metali, zarejestrowano jedynie przedmioty nowożytne. W dalszej kolejności założono wykopy sondażowe – jeden na stanowisku 1 oraz trzy na stanowisku 3 o łącznej powierzchni 54 m². Na obu odsłonięto paleniska z fragmentami ceramiki średniowiecznej, które należy łączyć z odkrytą w 1998 roku osadą. Jedynym zadokumentowanym śladem działalności ludzkiej z okresu starożytności na stanowisku 3, było odsłonięte w południowo - zachodnim narożniku wykopu 3 nieduże zaciemnienie, w którym znaleziono śladowe ilości ceramiki kultury pomorskiej.

Katalog

W drodze współpracy z miejscowymi miłośnikami starożytności oraz w wyniku opisanych prospekcji terenowych, pozyskano łącznie około stu zabytków archeologicz-

5 W artykule prezentującym zabytki pozyskane w 1995 i 1998 roku (PIOTROWSKI 2000a) autor pisze, że z obszaru stanowiska 3 pośród szesnastu zabytków, znalazło się pięć datowanych na okres wpływów rzymskich. Jednakże zarówno w materiałach ilustracyjnych do tegoż tekstu, jak i w zasobach Muzeum w Ciechanowie, znajduje się tylko jeden zabytek o takiej chronologii.

6 Na podstawie wywiadu ze znalazcą, M. Piotrowski przedstawił przybliżoną lokalizację monet rzymskich, na planie sytuacyjno-wysokościowym (Piotrowski 2000a, Ryc. 5, 6).

nych datowanych od starożytności po okres nowożytny. Niniejsze opracowanie obejmuje zabytki z okresu wpływów rzymskich oraz wędrówek ludów, pozyskane w 1994 roku oraz pochodzące z rozpoznania obejmującego obszar stanowisk 1, 2 i 3 w roku 1998, prowadzonego przez mgr. Marka Piotrowskiego z Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie oraz mgr. Andrzeja Grzymkowskiego z Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie. Do zbioru tego, dołączono pozyskane w tym samym roku monety rzymskie. Wszystkie zabytki znajdują się obecnie w depozycie Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie. Podane w katalogu numery inwentarzowe, są numerami polowymi.

Rzeczki, stan. 1

1. Brązowa zapinka typu A.40-41 I (Ryc. 2:1)

Na powierzchni kabłąka widoczny ornament w postaci trzech pasm podwójnych, pionowych linii rytych wypełnionych poprzecznymi nacinaniami, na dole dodatkowo połączonych linią poziomą. W górnej części kabłąka, fragmentarycznie zachowały się blaszki tworzące kapturki, pierwotnie okrywające sprężynkę. Rozbudowany grzebyk oddzielający kabłąk od nieco węższej nóżki, zakończonej poziomą linią rytą, podzielony jest na kilka poziomych pasm. Brak sprężyny i igły. Zachowana długość 4,3 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/1

Datowanie: B₂/C₁

2. Brązowa fibula typu A.148 (Ryc. 2:2)

Wąski, esowato wygięty kabłąk, przechodzący w krótką nóżkę ozdobioną trzema liniami rytymi. Pierwsza pozioma, umieszczona w jej górnej części, tuż pod kabłąkiem, dwie następne w jej dolnej części tworzą wzór jodełki. Brak sprężyny i igły. Zachowana długość 2,7 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/2

Datowanie: B_{2b}

3. Fragment brązowego okucia brzegu tarczy (Ryc. 2:3)

Przekrój rynienkowaty. W 1/3 długości znajdują się dwie półokrągłe wypustki z tkwiącym w ich otworach nitem. Na powierzchni widoczny ornament trzech par poprzecznych linii rytych. Długość 2,8 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/6

Datowanie: B_{2a}-B₂/C₁

4. Fragment łukowato wygiętego, podłużnego przedmiotu, z jednej strony zaopatrzonego w dwie wypustki. Długość 2,1 cm (Ryc. 2:4)

Nr inw. pol: R/95/P/4

Datowanie: okres wpływów rzymskich?

5. Fragment brązowego przedmiotu (nakładka na

pas?), w postaci podłużnej, lekko wygiętej blaszki z tkwiącym w niej nitem. Długość 1,8 cm (Ryc. 2:5)

Nr inw. pol: R/95/P/5

Datowanie: okres wpływów rzymskich?

6. Brązowa zapinka silnie profilowana odmiany mazowieckiej (Tabl. I/stan. 1:6)

Rozchylony trąbkowato w górnej części, kolankowato wygięty kabłąk, przechodzący w smukłą nóżkę, zakończoną stożkowatym guzkiem. Elementy te rozdziela wąski grzebyk, ozdobiony nieco startą poziomą linią rytą. Brak sprężyny i igły. Zachowana długość 4,2 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/17

Datowanie: B₂/C₁

7. Fragment srebrnej zapinki 1 serii VI grupy O. Alm-grena (Ryc. 2:7)

Facetowana nóżka w górnej części zaopatrzona w pięciodojową obejmę. Długość zachowana 2,8 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/19

Lokalizacja: stanowisko 1

Datowanie: C₁/C₂

8. Dwustożkowaty, nieco zdeformowany, brązowy bodziec ostrogi kabłąkowej typu G Ginalskiego (Ryc. 2:8)

Na bokach widoczne zdobienie w postaci podłużnych żłobków. Długość 2,9 cm, szerokość 1,4 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/16

Datowanie: C₁/C₂

9. Czternaście monet rzymskich⁷.

denar, Titus (Domitian), 80 r., 1, 34 g, RIC 51

denar, Nerva, 97 r., 3, 04 g, RIC 14

subaerat, Trajan, 103 – 111 r., 1, 85 g, RIC 115

denar, Trajan, ? r., 2, 79 g, RIC 127

denar, Trajan, ? r., 2, 88 g, RIC 128

denar, Hadrian, 118 r., 2, 86 g, RIC 38

denar, Hadrian, 134-138 r., ? g, RIC 260

denar, Antoninus Pius, 145-161 r., 2, 68 g, RIC 127

denar, Antoninus Pius, ? r., 2, 28 g, RIC 133

denar, Antoninus Pius (Faustina II), 152 - 153 r., 2,72 g, RIC 502a

denar, Marc Aurel, 174 r., 2, 12 g, RIC 302

denar, Commodus, 181 r., 2, 30 g, RIC 13

denar, Commodus, 183 - 184 r., 2, 26 g, RIC 74

denar, Commodus, 185 r., 2, 04 g, RIC 140

Rzeczki, stan. 2

1. Mocno pogrubiona, owalna rama brązowej sprzączki, zbliżonej do typu H12.

⁷ Analizę numizmatyczną w 2000 roku wykonał prof. Aleksander Bursche z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (PIOTROWSKI 2000a, s. 56, 68, przyp. 71). Znaleziska z Rzeczki zostały także włączone do katalogu monet rzymskich z obszaru ziem polskich A. Romanowskiego, przy czym autor wymienia czternaście, a nie jak pisał M. Piotrowski trzynaście monet (ROMANOWSKI 2008, s. 113–114, Tabl. 7).

Długość 2,9 cm, szerokość 2 cm (Ryc. 2:9)

Nr inw. pol: R/95/P/3

Datowanie: C₂/C₃-D

2. Brązowa zapinka silnie profilowana odmiany mawowieckiej (Ryc. 2:10)

Rozchylony trąbkowato w górnej części, esowato wygięty kabłąk, przechodzący w smukłą nóżkę, zakończoną niewielkim, profilowanym guzkiem. Elementy te rozdziela wąski grzebyk, dodatkowo podzielony na trzy wąskie pasma. Brak sprężyny i igły. Zachowana długość 4,5 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/28

Datowanie: B₂/C₁

Rzeczki, stan. 3

1. Brązowa fibula typu A.128 (Ryc. 2:11)

Grzebyk na główce w górnej krawędzi ozdobiony poziomą linią rytą, zaś w dolnej linią oraz pasmem poprzecznych nacinań. Facetowany kabłąk od góry i dołu ograniczony poprzecznie nacinanymi wąskimi wałeczkami, przechodzący w trapezowato rozchyloną nóżkę. Brak sprężyny i igły. Zachowana długość 2,9 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/8

Datowanie: B₂/C₁

2. Fragmentarycznie zachowana brązowa fibula typu A.40-41 X (Ryc. 2: 12)

W dolnej części szerokiego kabłąka widnieje ornament trzech pasm podwójnych, pionowych linii rytých, wypełnionych mocno startymi poprzecznymi nacinaniami. Masywny grzebyk, podzielony na trzy poziome pasma, przechodzący w krótką trapezowato rozszerzoną nóżkę, zakończoną poziomą linią rytą. Brak główki i igły. Zachowana długość 2,8 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/34

Datowanie: B₂/C₁

3. Fragmentarycznie zachowana brązowa fibula typu A.38-39 (Ryc. 2:13)

Taśmowaty kabłąk w połowie długości jest przełamany i zagięty do wewnątrz. Na jego końcu, tuż nad grzebykiem widoczne są dwie, cienkie, poziome linie ryte. Brak główki zapinki oraz igły. Zachowana długość 3,8 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/33

Datowanie: B_{2b}

4. Fragment brązowej zapinki typu A.96 (Ryc. 2:14)

Zwężająca się ku dołowi nóżka z obu stron zakończona szerokimi grzebykami. Dodatkowo na końcu dolnego grzebyka znajduje się mała kuleczka. Zachowana długość 3,3 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/45

Datowanie: B₂/C₁

5. Brązowa zapinka tarczowata o konstrukcji zawieszkowej (Ryc. 3:1)

Powierzchnia gładka, brzegi delikatnie pogrubione, zaś w środku znajduje się mały otworek. Brak igły.

Średnica 2,3 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/32

Datowanie: II-III w n.e.

6. Fragment brązowej zapinki typu A.128 (Ryc. 3:2)

Zachowana część składa się z fragmentu kabłąka, zakończonego od dołu cienkim wałeczkiem, przechodzącym w trapezowato rozchyloną nóżkę. Zachowana długość 1,9 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/29

Datowanie: B₂/C₁

7. Fragment srebrnego okucia końca pasa, zbliżonego do typu O15 Raddatza/Typ 2, odm. 6 Madydy-Legutko (Ryc. 3:3)

Górna część w kształcie odwróconego trójkąta, zaopatrzona w dwa nity. Poniżej odchodzi trzpień, przechodzący w nieco spłaszczoną kulkę, od której odchodzi dalsza odłamana część zakończenia. Długość 3,2 cm.

Nr inw. pol: R/98/P/36

Datowanie: C₁/C₂

Zabytki z okolic Rzeczek o bliżej nieokreślonej lokalizacji.

1. Brązowa zapinka typu A.96 (Ryc. 3:4)

Fibula posiada dwa krępe grzebyki umieszczone na główce i przejściu kabłąka w nóżkę. Zakończenie nóżki uformowane jest w postaci podłużnego wałeczka. Brak sprężyny i igły. Długość zachowana 2,5 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/30

Datowanie: B₂/C₁

2. Fragment przedmiotu brązowego (Ryc. 3:5)

Podłużna płytką z dwóch stron zaopatrzona w nity. Poprzecznie odchodzą od niej – z jednej strony ułamana wypustka, z drugiej uszkodzone kółko. Długość 1,8 cm, szerokość 1,7 cm.

Nr inw. pol: R/95/P/44

Datowanie: okres wpływów rzymskich?

Najliczniejszą grupę w analizowanym zbiorze stanowią fibule, pozyskane w ilości dwunastu sztuk. Poza jednym okazem wykonanym ze srebra, pozostałe odlane zostały z brązu Mimo drobnych uszkodzeń mechanicznych, stan zachowania pozwolił na precyzyjne określenie chronologii oraz przynależności kulturowej wszystkich zabytków. Pośród analizowanych fibul znalazły się odpowiedniki siedmiu typów O. Almgrena oraz będąca importem zapinka tarczowata.

Do najstarszych okazów należy zaliczyć trzy brązowe zapinki kapturkowe II grupy O. Almgrena. Pierwsza z nich odpowiada typowi A.38-39 (ALMGREN 1923, s. 17–19) (Ryc. 2:12). Fibula nie zachowała się jednak

w całości. Brak bowiem główki, zaś kabłąk w połowie długości jest pęknięty i mocno zagięty. Mimo to, na uszkodzonym końcu widoczny jest niewielki otworek. Ten dosyć istotny szczegół konstrukcyjny sugeruje, że mamy do czynienia ze specyficznym wariantem tego typu zapinek kapturkowych. Poprzez wspomniany otwór pierwotnie przechodził drucik, który z jednej strony kabłąka nawijany był na ośkę tworząc sprężynę, zaś z drugiej formowany był w guzek, który miał go stabilizować⁸. Fibule o takiej konstrukcji M. Olędzki wyróżnił jako wariant „a” typu A.38-39 (OLĘDZKI 1992, s. 54). Zasięg występowania opisywanych zabytków obejmuje głównie terytorium kultury przeworskiej, ze szczególnym naciskiem na jej północno-wschodnie rubieże oraz wschodnie partie osadnictwa wielbarskiego. Najbliższymi analogiami, będą fibula z grobu 93b z Pajewa-Szwelic, pow. Ciechanów (DŁUBAKOWSKI 2005, s. 74, tabl. LXXX:93,16) oraz dwa egzemplarze z nekropoli w Modle, pow. Mława – grób 4b i 221 (ANDRZEJOWSKI 2009, s. 75, tabl. 3.1:4b, 1-2; s. 187, tabl. 3.111:221, 1). Chronologia analizowanego typu zapinek kapturkowych, przypada na końcowy odcinek wczesnego okresu wpływów rzymskich – fazę B_{2b} (OLĘDZKI 1998, s. 54–56). Przy czym zauważone różnice w konstrukcji, względem pierwotnej formy typu A.38-39, nie są elementem różnicującym chronologicznie, a jedynie zawężają zasięg występowania tej specyficznej formy.

Kolejna fibula sklasyfikowana jako egzemplarz serii wschodniej II grupy, reprezentuje ciekawy i niejednorodny stylistycznie okaz późnych zapinek kapturkowych (Ryc. 2:1). Omawiana fibula wykonana została z brązu. Ogólnymi proporcjami i zdobnictwem kabłąka odpowiada wzorcom przyjętym dla zapinek typu A.38-39 (ALMGREN 1923, s. 17–19). Natomiast szeroki grzebyk, dodatkowo podzielony na trzy części zdobione pionowymi nacięciami, charakterystyczny jest dla egzemplarzy chronologicz-

nie późniejszych, typu A. 40-41 (ALMGREN 1923, s. 18,19). Opisywane cechy pozwalają zaliczyć ów zabytek do odmiany I typu A.40-41, wg J. Schustera (SCHUSTER 2006, s. 103–105). Grupa ta obejmuje fibule, których brzeży ukształtowane są prosto lub tylko nieznacznie rozszerzone. Chronologia zapinek tego typu przypada na fazę B₂/C₁, a zasięg ich występowania obejmuje głównie tereny położone między Rugią a Pomorzem Wschodnim, choć pojedyncze egzemplarze zarejestrowano na obszarze Meklemburgii i Brandenburgii (SCHUSTER 2006, s. 110). Z terenu ziem Polskich analogiczne znaleziska znane są z grobu 51 z Grabic, pow. Krosno Odrzańskie, grobu 4 z Gronowa, pow. Drawsko Pomorskie, grobu 2 ze Szczypkowic, pow. Słupsk, grobów 5 i 9 z Drawska Pomorskiego, pow. *loco*, czy obiektu 17 z Żalęcina, pow. Stargard Szczeciński (SCHUSTER 2006, s. 114–116).

Trzecia fibula zaliczona do II grupy O. Almgrena, odpowiada egzemplarzom typu A.40-41 (ALMGREN 1923, s. 18, 19) (Ryc. 2: 13). Omawiany okaz jest mniejszy i bardziej krępy od opisywanego wyżej. Brak główki uniemożliwia określenie całkowitej długości, jednak niekompletny kabłąk i wyraźnie rozszerzająca się nóżka są dosyć krótkie. Oba elementy posiadają zdobienie w postaci linii rytych. Rozdzielający je szeroki grzebyk, podobnie jak w poprzednim przypadku, podzielony jest na trzy poziome gęsto ponacinane pasma. Opisywane cechy przemawiają za zaliczeniem jej do odmiany X1 typu A.40-41 wg J. Schustera, charakteryzującej się trapezowato rozszerzonymi kabłąkiem i nóżką (SCHUSTER 2006, s. 105–110).

Rozprzestrzenienie fibul A.41X przemawia za ich interkulturowym charakterem. Liczne znaleziska poświadczane są zarówno dla terenów kultury przeworskiej, jak i wielbarskiej (SCHUSTER 2006, s. 111). Z terenu Mazowsza pochodzi tylko kilka egzemplarzy, które bez wątplenia można przyporządkować do tej właśnie grupy. Są to znaleziska z grobu 235 z Kołozębina, pow. Płońsk, grobu 15c z Pałuk, pow. Ciechanów, grobu VII ze Starej Wsi, pow. Węgrów, grobu 15c z miejscowości Brzeźce, pow. Białołęka i znalezisko luźne z cmentarzyska w Grodzisku Mazowieckim (SCHUSTER 2006, s. 114–116). Datowanie fibul tej odmiany

⁸ Takie rozwiązanie jest powszechne wśród egzemplarzy serii zachodniej, lecz tam koniec drucika na wierzchniej stronie kabłąka jest rozklepany i zakryty haczykiem (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 62,63). Guzek jest więc wyróżnikiem lokalnego stylu, co potwierdza konstrukcja zapinek A.II/IV również posiadających ten element (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 62,63).

przypada na przełom wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich (GODŁOWSKI 1974, s. 28, MAĆZYŃSKA 2011, s. 36).

Wśród omawianej grupy znalezisk znalazły się także dwie zapinki zbliżone do egzemplarzy silnie profilowanych IV grupy O. Almgrena (Ryc. 2:6,10). Obie wykonane zostały z brązu i zachowały się w stanie bardzo dobrym. Fibule posiadają kolankowato wygięty i nieco rozszerzający się ku górze kabłąk, oddzielony od smukłej nóżki szerokim grzebykiem. Oba egzemplarze różnią się nieznacznie formą grzebyka oraz zakończeniem nóżki. U pierwszej szeroki grzebyk podzielony jest na kilka poziomych pasm, a koniec nóżki uformowany jest na kształt guzka. U drugiej grzebyk jest niezdobiony, natomiast ozdobne zakończenie nóżki przybiera formę stożka. Omawiane fibule zarówno pod względem budowy, jak i stylistyki, mieszczą się w ramach wydzielonej przez T. Dąbrowską tzw. *odmiany mazowieckiej* zapinek pochodnych od egzemplarzy 2 serii IV grupy O. Almgrena (DĄBROWSKA 1995). Pierwszą z fibul można sklasyfikować w ramach typu 1Ba (Ryc. 2:6), którego wyróżnikiem są kolankowato wygięty kabłąk oraz zakończenie nóżki uformowane w postaci stożka. Chronologia egzemplarzy tego typu, przypada na fazy B_2-B_2/C_1 (DĄBROWSKA 1995, s. 20–22). Druga zapinka mieści się w obrębie typu Ab (Ryc. 2:10), który charakteryzuje się obecnością guzka na końcu nóżki. Niestety z uwagi na trudności w określeniu rodzaju konstrukcji omawianego okazu, jego chronologia nie jest możliwa do sprecyzowania.

Rozprzestrzenienie znalezisk fibul silnie profilowanych odmiany mazowieckiej, w przeważającej mierze obejmuje rejon wschodniej strefy kultury przeworskiej, gdzie stanowią swoistą wizytówkę mieszkańców tego obszaru, choć pojedyncze egzemplarze notowane są także na stanowiskach kultury wielbarskiej oraz bogaczewskiej (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 64, 65; 2009, s. 257; ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 289). Do najbliższych znalezisk należą fibule z grobu 80 z Kołozębia (ŻURAWSKA 2006, s. 280, ryc. 3), grobu 109 z Nadkola (ANDRZEJOWSKI 1998, s. 41, tabl. LXVIII:109, 2) czy z grobu 197 z Kamieńczyka (DĄBROWSKA 1997, s. 47, 48, tabl. CV:197, 3).

W badanym zbiorze znalazło się także kilka egzemplarzy fibul V grupy O. Almgrena. Dwie z pośród nich sklasyfikować można w ramach 1 serii tej grupy (ALMGREN 1923, s. 50, 51). Obie wykonane zostały z brązu. Pierwsza zachowała się niemal kompletnie, brak jedynie sprężynki i igły, a zakończenie pochewki w miejscu zaczepienia igły jest nieco starte (Ryc. 3:4). Opisany okaz posiada właściwie dwa grzebyki – jeden umieszczony na główce, drugi rozdziela kabłąk i nóżkę, natomiast jej zakończenie przyjmuje kształt podłużnego wałeczka. Mimo to ogólne cechy zabytku, pozwalają łączyć go z typem A.96. Identyfikacja typologiczna drugiej zapinki zaliczonej do tej grupy, mimo stanu zachowania także nie budzi wątpliwości (Ryc. 2:14). Omawiany egzemplarz zachował się jedynie w postaci nóżki zakończonej z dwóch stron szerokimi grzebykami. Dodatkowo na końcu dolnego grzebyka znajduje się mała kulka. Fibule o tej formie mieszczą się w ramach, odpowiednio, 2 i 1 wariantu serii 1 zapinek trójgrzebykowych wydzielonego przez Hauptmanna (HAUPTMANN 1998, s. 161–164). Okazy zaliczane do tej serii występują licznie na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego, w pasie od dolnej Odry, poprzez Pomorze po Mazury, choć pojedyncze znaleziska pochodzą także z wysp bałtyckich. W kulturze przeworskiej występowanie zapinek serii 1 jest rzadszym zjawiskiem. Z obszaru północnego Mazowsza znanych jest kilka egzemplarzy pochodzących ze stanowisk w Kołozębiu i Drozdowie, oba pow. Płońsk, Pałukach, pow. Ciechanów, łajskich, pow. Legionowo oraz z Niedanowa, pow. Działdowo (HAUPTMANN 1998, ryc. 8). Chronologia omawianych egzemplarzy obejmuje fazy $B_{2c}-B_2/C_1$ (GODŁOWSKI 1974, s. 28, MAĆZYŃSKA 2011, s. 60).

Kolejnymi okazami wyróżnionymi w ramach V grupy, są dwie fibule odpowiadające typowi A.128 (ALMGREN 1923, s. 60, 61). Obie wykonane zostały z brązu. Pierwsza zachowała się niemal w całości (Ryc. 2:11). Brakuje jedynie sprężyny i igły. Od góry i dołu kabłąk ograniczony jest dwoma nacinanymi poprzecznie wałeczkami. Podobny ornament ujęty w dwie linie ryte, znajduje się także na główce zapinki. Na podstawie opisanych cech, omawia-

ny egzemplarz można umieścić w ramach odmiany 6 według H. Machajewskiego (MACHAJEWSKI 1998, s. 189). Pozostałością drugiej fibuli jest fragment trapezowatej nóżki z pochewką wraz z częścią kabłąka (Ryc. 3:2). Chronologia egzemplarzy typu A.128 przypada na przełom wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich (GODŁOWSKI 1974, s. 28, MACHAJEWSKI 1998, s. 192). Rozprzestrzenienie egzemplarzy typu A.128 obejmuje tereny zamieszkałe zarówno przez ludność kultury wielbarskiej, jak i przeworskiej oraz kręgu kultur bałtyjskich, przy czym fibule wykonane z brązu znajdują się na północnych obszarach osadnictwa przeworskiego, poczytywane są za ślad międzysąsiedzkich kontaktów przeworsko-wielbarskich.

Do okazów V grupy O. Almgrena zaliczyć należy także brązową zapinkę odpowiadającą typowi A.148 (ALMGREN 1923, s. 64, 65) (Ryc. 2:2). Zabytek nie jest kompletny – brak sprężynki i igły. Znaleziska fibul 10 serii V grupy występują na wielu obszarach europejskiego *Barbaricum*, od wysp duńskich przez Brandenburgię i Polskę po Morawy. Na terenach ziem Polskich fibule tego typu znajdują się zarówno w inwentarzach kultury wielbarskiej, gdzie spotyka się głównie egzemplarze wykonane z brązu, jak i kultury przeworskiej, jednakże tutaj przeważają okazy żelazne. Wyjątkiem są wschodnie obszary osadnictwa przeworskiego, gdzie najprawdopodobniej pod wpływem sąsiedzkich idei, używano również ich brązowych odpowiedników (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 61). Upodobania te znajdują odzwierciedlenie w materiale archeologicznym, gdyż na wielu mazowieckich nekropolach odnajdujemy fibule wykonane z obu tych surowców, jak na przykład w Kamieńczuku, pow. Wyszków, gdzie znaleziono dwanaście egzemplarzy w tym dwa brązowe, czy w Nadkolu, pow. Węgrów, gdzie zarejestrowano sześć znalezisk, w tym jeden okaz wykonany z brązu (DĄBROWSKA 1997, s. 83, ANDRZEJOWSKI 1998, s. 57). Rzadszym, choć nie odosobnionym przypadkiem, było wyposażenie zmarłego w dwie analogiczne zapinki, choć wykonane z różnych surowców, czego przykładem może być para fibul typu A.148 z grobu 638 w Niedanowie (ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 108, tabl. CCXXVII: 638, 1–2). Chro-

nologia egzemplarzy tego typu przypada na schyłek wczesnego okresu wpływów rzymskich (ANDRZEJOWSKI 1998, s. 108, DĄBROWSKA 1997, s. 119, GODŁOWSKI 1985, s. 52–54).

Pośród analizowanego zbioru znalazł się także fragment srebrnej zapinki 1 serii VI grupy O. Almgrena (ALMGREN 1923, s. 71–85) (Ryc. 2:7). Jest to facetowana nóżka wraz z wielozwojową obejmą. Z uwagi na użyty do ich wyrobu surowiec, zauważa się wyraźne zróżnicowanie kulturowe tych zabytków. Egzemplarze wykonane ze srebra, podobnie jak z brązu, należą do częstych znalezisk w środkowoeuropejskim *Barbaricum* (NOWAKOWSKI 2001, s. 129). Na obszarze ziem polskich ich występowanie ogranicza się głównie do terenów zamieszkałych przez ludność kultury wielbarskiej. Fragmenty srebrnych fibul 1 serii VI grupy znaleziono licznie m.in. na eponimicznym stanowisku w Malborku–Wielbarku. W grobie 556 wystąpił fragment srebrnej zapinki tego typu (ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, s. 26, tabl. XV). Znany jest także szereg luźnych zabytków, które można identyfikować jako pozostałości fibul 1 serii V grupy Almgrena, wchodzących w skład pozbawionej dokumentacji kolekcji, znajdującej się w Muzeum w Elblągu oraz Muzeum Zamkowym w Malborku (NATUNIEWICZ 2000, s. 119, tabl. XI: 1, 4; SEKUŁA 2006, s. 205, Ryc. 2:11, 12, 13). Datowanie egzemplarzy 1 serii VI grupy przypada na późny okres wpływów rzymskich (GODŁOWSKI 1974, s. 29).

W grupie analizowanych zabytków znalazła się także prowincjonalnorzymska zapinka tarczowata, w formie kolistej tarczki z dookólnym rantem, z umieszczonym centralnie małym otworem (Ryc. 3:1). Na odwrocie widoczne są elementy konstrukcji zapinki ze śladami pochewki i miejsca umocowania ośki sprężyny. Wspomniany otwór jest pozostałością po mocowaniu za pomocą niewielkiego nitu, nakładki w postaci tłoczony blaszki, umieszczanej na wierzchniej stronie zapinki. Opisywany zabytek reprezentuje bardzo rzadko spotykany na obszarze ziem polskich typ zapinek tarczowatych, zdobionych nakładaną blaszką. Najbliższe analogie pochodzą z terenów nadłabskich, gdzie nierzadko spotyka się fibule tarczowa-

te zdobione nakładkami w postaci brązowej lub srebrnej blachy, tłoczonej w różne wzory. Pozostałościami tego typu zabytków są właśnie tarczki zaopatrzone w centralnie umieszczony otwór lub rzadziej z fragmentami owej blaszki. Zbliżone egzemplarze fibul tarczowatych S. Thomas umieszcza w obrębie 1 i 2 serii grupy A zapinek germańskich, zdobionych płaską tłoczoną blachą i datuje na II-IV w n.e. (THOMAS 1967, s. 21–26, 29, ryc. 1 i 3). Zabytki te wystąpiły m.in. na stanowisku w Nienburg, Lkr. Nienburg, Altenwalde, Lkr. Cuxhaven czy Dobričkov–Třebická okr. Kolín (THOMAS 1967, lista 1a i 1b). Trzy podobne fibule zdobione tłoczoną blachą, datowane na II i III w. n.e., reprezentują typ 3.14 według E. Rihi (RIHA 1979, s. 86, tabl. 13:303–305). Natomiast A. Böhme 61 analogicznie datowanych egzemplarzy takich fibul z Saalburga i Zugmantel, umieszcza w obrębie typu 44 (BÖHME 1972, s. 41–43, tabl. 28, 29). Fibule tarczowate docierały z Imperium Rzymskiego na tereny *Barbaricum* drogą wymiany handlowej począwszy od późnego odcinka wczesnego okresu wpływów rzymskich, jednakże największa fala tego typu importów rzymskich miała miejsce w fazie B₂/C₁–C_{1a} (NOWAKOWSKI 1995, s. 61). Na podstawie powyższych analogii, opisywaną zapinkę z Rzeczek należałoby datować na II-III w. n.e.

W analizowanym zbiorze znalazły się także zabytki, będące pozostałościami garnituru pasa. Pierwszy z nich to mocno pogrubiona, kolistą w przekroju rama sprzączki ołączonych (ale nie zaklepanych) końcach (Ryc. 2:9). Zabytek wykonany jest z brązu. Opisywany egzemplarz odpowiada typowi 12 w obrębie grupy H wg Madydy-Legutko (1987, tabl. 19). Sprzączki tego typu najwcześniej, bo już w początkach późnego okresu wpływów rzymskich, pojawiają się w inwentarzach kultury wielbarskiej na terenach położonych na prawym brzegu dolnej Wisły. W kulturze przeworskiej, ich obecność poświadczona jest znaleziskami głównie z okresu wędrówek ludów (MADYDA-LEGUTKO 1987, s. 64). W kontekście znalezisk z Rzeczek, omawiana sprzączka pozostaje najpóźniejszym chronologicznie zabytkiem z pośród opisywanego zbioru.

Drugim artefaktem związanym z garniturem pasa, jest brązowe okucie końca pasa (Ryc. 3:3). Zabytek nie jest

kompletny, nie zachowało bowiem się jego zakończenie, pierwotnie najprawdopodobniej ukształtowane w formie prostej wypustki odchodzącej od umieszczonej powyżej kulki. Mimo to zachowaną część można wiązać z okazami z grupy O Raddatza (RADDATZ 1957, s. 87). W jej skład wchodzi okucia, których górna część w kształcie wydłużonego trójkąta, zaopatrzona jest w jeden lub dwa nity do mocowania rzemienia. Dolną natomiast tworzy kulka zakończona małą wypustką. Okucie z Rzeczek odpowiada okazom typu 15, którego rozprzestrzenienie obejmuje rejon osadnictwa wielbarskiego, położony na wschód od dolnej Wisły oraz obszary zajmowane przez kultury kręgu zachodniobałtyjskiego. Chronologia tego rodzaju znalezisk, obejmuje fazy C₁/C₂ późnego okresu wpływów rzymskich. Zabytki analogiczne do opisywanego, znane są z grobu 27 w Krośnie, gm. Paśłek czy obiektów 205a i 220a w Malborku-Wielbarku (ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1996, s. 25, tabl. IV–V). Kilka zbliżonych egzemplarzy znaleziono także na nekropoli w Weklicach – groby 82, 86, 173, 174 i 479 (KONTNY, NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2006, s. 311, ryc. 2:3). W zestawieniu Madydy-Legutko obejmującym okucia końca pasa z terenu kultury przeworskiej, zabytek z Rzeczek zbliżony jest do egzemplarzy odmiany 6 typu 2 – okuć, których trzonek zakończony jest kulką z prostym występem, datowanych na młodszy okres rzymski (MADYDA-LEGUTKO 2011, s. 32–33, tabl. VIII:11–13).

Kolejnymi artefaktami pozyskanymi z rejonu Rzeczek są zabytki, które można identyfikować jako elementy uzbrojenia, a także oporządzenia jeździeckiego. Do pierwszej kategorii można zaliczyć przedmiot będący najprawdopodobniej fragmentem okucia brzegu tarczy (Ryc. 2:3). Jest to niewielka, brązowa blaszka o rynienkowatym przekroju, zaopatrzona w dwie półokrągłe wypustki, przez które przechodzi niewielki nit. Na powierzchni widoczne jest zdobienie w postaci poprzecznych linii rytych. Na podstawie powyższych cech opisywany egzemplarz można zaliczyć do wydzielonego przez Andrzeja Kasprzaka typu 2a, charakteryzującego się półkolistymi płytkami do nitów oraz umieszczonym pod

nimi ornamentem poprzecznych kresiek lub częściej trójkątów (KASPRZAK 2001, s. 21, 22)⁹. Okucia tego typu spotyka się w inwentarzach kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich, szczególnie zaś jego młodszego fazy. Trzy zespoły (obiekty 87, 320 i 344) zawierające analogiczne zabytki datowane na fazę B_{2a}, wystąpiły na północnomazowieckiej nekropolii w Kamieńczyku. Najpóźniejszymi zaś są okucia z grobów 1a i 1b z pobliskich Łajsk, pow. Legionowo, datowane na fazy B_{2b}–B₂/C₁ (KASPRZAK 2001, s. 21).

Z pośród różnego rodzaju metalowych elementów tarczy, najrzadszym znaleziskiem są właśnie okucia brzegów. Ich udział w zespołach grobowych w ciągu całego okresu wpływów rzymskich ulegał zmianie. Począwszy od wczesnego okresu wpływów rzymskich, ilość tej kategorii zabytków rośnie osiągając apogeum w fazie B₂/C₁, po czym w okresie późnorzymskim następuje ponowny spadek jej udziału (KONTNY 2001, s. 108, wykres 12). Okucia krawędzi tarcz współwystępowały w zespołach grobowych z różnymi elementami uzbrojenia. Natomiast szczególnie w fazie B₂/C₁ odnotowuje się przypadki składania ich jako jedynego elementu uzbrojenia w grobach męskich, co w sposób symboliczny miało zastępować całość rynsztunku zmarłego. Nie jest to zjawisko odosobnione w świecie germańskim, gdyż z podobnym zwyczajem traktowania elementów uzbrojenia, spotkać się można także na obszarach zajmowanych przez Germanów połabskich i reńsko-wezerskich (KONTNY 2002, s. 109).

Z wyposażeniem wojownika wiązać należy także elementy oporządzenia jeździeckiego. Pośród analizowanej grupy zabytków, znalazł się fragment ostrogi kabłąkowej, w postaci dwustożkowatego bodźca (Ryc. 2:8). Zabytek uległ zdeformowaniu – jest spłaszczony, a jego koniec odgięty. Natomiast na bokach, widoczne są biegnące podłużnie rowki. Choć jest to jedynie niewielka część większego zabytku, na podstawie zachowanych zdobień można przypuszczać, że jest to element ostróg grupy G wg

Ginalskiego. Wprawdzie bodziec nie jest wyróżnikiem tej grupy, jednakże ostrogi tego typu zaopatrzone są w analogicznie zdobione zakończenia (GINALSKI 1991, s. 68, 69). Na uwagę zasługuje także kwestia użytego do wyrobu surowca. Niemal wszystkie znane egzemplarze grupy G wykonane zostały z żelaza (GINALSKI 1991, s. 68, 69). Natomiast opisywany bodziec jest brązowy. Chronologia ostróg tej grupy przypada na młodszy okres wpływów rzymskich, zaś ich rozprzestrzenienie obejmuje południowe obszary osadnictwa kultury przeworskiej (GINALSKI 1991, s. 69).

Niestety nie wszystkie zabytki z opisywanego zbioru, zachowały się w stanie pozwalającym na ich bliższą identyfikację. Pośród opisanych wyżej artefaktów, znalazły się trzy fragmenty przedmiotów o nieustalonym przeznaczeniu (Ryc. 2:4,5; Ryc. 3:5).

W skład opisywanej kolekcji zabytków, wchodzi także czternaście rzymskich monet (PIOTROWSKI 2000a, s. 57, fot. 6, ROMANOWSKI s. 113, 114, tabl. 7). Dwie pierwsze trafiły do Muzeum w Ciechanowie w 1994 roku, zaś pozostałe przekazano cztery lata później. Na podstawie ustaleń dokonanych przez badacza po rozmowie ze znalazcą wydaje się, że ich szczególna koncentracja wystąpiła na obszarze stanowiska 1¹⁰. Emisja omawianych monet przypada na I i II w. n. e., jednakże nie przesądza to o przynależności kulturowej znaleziska, gdyż na terenie Barbaricum numizmaty pozostawały w użyciu przez długi czas, pełniąc różną funkcję (por. BURSCHE, OKULICZ-KOZARYN 1999).

Dobry stan zachowania większości opisywanych znalezisk, pozwolił na ich szczegółową analizę oraz precyzyjne ustalenie chronologii. Spośród nich najstarszą metrykę będą miały zapinki A.38-39 oraz A.148, których datowanie przypada na schyłek wczesnego okresu wpływów rzymskich i odpowiada ostatnim fazom osadnictwa ludności kultury przeworskiej na Mazowszu. Z tym samym ugrupowaniem wiązać należy także fragment brązowego okucia brzegu tarczy. Ich najwcześniejsze

9 Tekst niepublikowanej pracy magisterskiej, znajduje się w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

10 Przybliżoną lokalizację monet przedstawia M. Piotrowski (PIOTROWSKI 2000a, ryc. 5, 6).

okazy występują już w zespołach datowanych na fazę B_{2a} wczesnego okresu wpływów rzymskich, zaś najpóźniejsze spotyka się w inwentarzach z fazy B₂/C₁. Kolejnym zabytkiem, który można wiązać z tradycjami przeworskimi, są dwie zapinki silnie profilowane IV grupy O. Almgrena tzw. odmiany mazowieckiej. Fibule tego typu należą do kanonu stroju ludności zamieszkującej wschodnie partie osadnictwa przeworskiego, a ich użytkowanie poświadczane jest na podstawie zespołów datowanych na już na fazę B_{2b}, przede wszystkim zaś B₂/C₁–C_{1a}. Natomiast znaleziska tego typu, choć niezbyt licznie, notowane są także na obszarach zajmowanych przez przedstawicieli kultury wielbarskiej oraz bogaczewskiej. W przypadku egzemplarzy z Rzeczek trudno mówić o konkretnym kontekście archeologicznym, bowiem są to znaleziska luźne o umownie ustalonym miejscu pozyskania. Późna chronologia omawianych fibul odpowiada okresowi ekspansji wielbarskiej na obszary Mazowsza, jednakże fakt znalezienia ich w towarzystwie m. in. zabytków o proveniencji typowo przeworskiej, może sugerować uznanie ich za przejaw długo przeżywających się tradycji przeworskich na badanym obszarze (por. ANDRZEJOWSKI 2009, s. 257, 258).

Pozostałe analizowane artefakty należy utożsamiać z obecnością kolejnego ugrupowania, zamieszkującego obszar północnego Mazowsza w okresie wpływów rzymskich. Bezsprzecznie wielbarską atrybucję posiadają dwie późne zapinki kapturkowe typu A.40-41 odmiany I oraz X wg J. Schustera, których datowanie przypada na fazę B₂/C₁. Podobną chronologię będą miały fibule V grupy O. Almgrena – po dwa egzemplarze typu A.96 oraz A.128. Osadnictwo wielbarskie w rejonie Rzeczek w rozwiniętym stadium okresu późnorzymskiego, potwierdzają kolejne zabytki, które można wiązać z tą jednostką kulturową. Są to pozostałość srebrnej zapinki z podwiniętą nóżką VI grupy O. Almgrena oraz fragment okucia końca pasa typu O15 Raddatza 2 / odm 6 wg Madydy-Legutko, których datowanie obejmuje fazy C₁–C₂ młodszego okresu wpływów rzymskich. Wielbarski kontekst będzie posiadała także brązowa, importowana zapinka tarczowata, której

datowanie na podstawie przytoczonych analogii, przypada na II i III w. n.e. Najmłodszym znaleziskiem z omawianego obszaru, jest pogrubiona rama sprzączki odpowiadająca egzemplarzom typu H12 wg Madydy-Legutko. Chronologia okazów tego typu jest dosyć rozległa i zamyka się w przedziale od przełomu faz C₂/C₃ późnego okresu wpływów rzymskich po fazę D okresu wędrówek ludów. Zabytek ten jest istotnym elementem omawianego zbioru, bowiem stanowi poświadczenie długiej obecności przedstawicieli kultury wielbarskiej w rejonie Ciechanowa.

Odrębną i trudniejszą do ustalenia kwestią, pozostaje niejasny kontekst archeologiczny opisywanych znalezisk. Na podstawie rozmów z osobą, która przekazała omawiane artefakty do Muzeum w Ciechanowie ustalono, że miały one pochodzić z trzech miejsc ulokowanych w sąsiedztwie niewielkiego bezimiennego cieku wodnego, oznaczonych jako stanowiska nr 1, 2 i 3. Stanowisko 3 ulokowane jest po północnej stronie strumienia, zaś 1 i 2, na jego południowym brzegu. Na obszarze stanowiska 1 znaleziono łącznie dwadzieścia dwa zabytki z okresu wpływów rzymskich, w tym czternaście monet. Ze stanowiska 2 pochodzą tylko dwa przedmioty, zaś ze stanowiska 3 siedem. W przypadku dwóch znalezisk nie było możliwe bliższe ustalenie miejsca ich pozyskania. Na podstawie oględzin zabytków M. Piotrowski wysnuł przypuszczenie, że na obszarze stanowiska 1 mogła istnieć osada związana z kulturą przeworską i wielbarską, na co wskazywać miał stan ich zachowania. Natomiast na stanowisku 3 badacz lokował przynależne osadzie cmentarzysko, również związane z przedstawicielami obu kultur. Przypuszczenie to jest dosyć prawdopodobne, znane są bowiem przypadki zakładania stanowisk o odrębnym charakterze po dwóch stronach cieku wodnego, który stanowić miał naturalną granicę między strefą *sacrum* i *profanum*. W świetle uzyskanych dotąd informacji oraz pozyskanych zabytków, niemożliwym jest jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii. Jednakże kilka argumentów może przemawiać za istnieniem w omawianym miejscu starożytnej osady. Zabytki z obszaru stanowiska 1, trafiły do Muzeum

w Ciechanowie w dobrym stanie. Na ich powierzchni widoczne są ślady uszkodzeń mechanicznych, ale brak deformacji wywołanych działaniem wysokiej temperatury, co wyklucza ich pochodzenie z zespołów grobowych. Potwierdzeniem hipotezy o istnieniu osady, może być także znalezisko kilkunastu monet rzymskich z obszaru stanowiska 1, bowiem numizmaty niemal nie występują na stanowiskach sepulkralnych zarówno kultury przeworskiej, jak i wielbarskiej. Przypuszczeń tych nie potwierdzają wyniki prowadzonych w tym miejscu badań wykopaliskowych, podczas których nie zaobserwowano śladów obiektów starożytnych. Należy jednakże wziąć pod uwagę, że obiekty o późniejszej chronologii, mogły zniszczyć pozostałości starszej osady. Ponadto podczas kilkakrotnych prób rozpoznania terenu, w obrębie którego ulokowano omawiane stanowisko, jak i interwencji archeologicznych, nie zarejestrowano śladów pozostałości rozproszonych szczątków ludzkich, czy fragmentów naczyń. Trudno mówić o charakterze stanowiska 2, na którego obszarze znaleziono jedynie dwa zabytki. Biorąc pod uwagę bliskie położenie stanowisk oznaczonych jako 1 i 2 można uznać, że znalezione w ich obrębie zabytki pierwotnie pochodziły z tego samego stanowiska. Na podstawie powyższych faktów, można przypuszczać, że w rejonie Rzeczek możemy mieć do czynienia z dwoma dwukulturowymi stanowiskami o różnym charakterze – osadą ulokowaną na obszarze stanowiska 1, po południowej stronie cieku wodnego oraz zlokalizowanym od północy cmentarzyskiem, położonym w obrębie stanowiska 3.

Rozległa chronologia opisywanych znalezisk, ilustruje szerokie tło kulturowe miejsca, z którego zostały pozyskane. Na ich podstawie możemy wnioskować o charakterze i trwałości osadnictwa z pierwszych wieków naszej ery w rejonie Ciechanowa oraz kwestiach wzajemnych relacji egzystującej tu ludności. Omawiane zabytki, a co za tym idzie badane stanowiska, wpisują się w horyzont zmian osadniczych, jakie miały miejsce na przełomie wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich na obszarze Mazowsza (Andrzejowski 1989). Potwierdzają one osadnictwo przewor-

skie w jego schyłkowym okresie, w fazie B_{2b}. Analizowane artefakty obrazują także długotrwałą obecność na tym obszarze przedstawicieli kultury wielbarskiej, którzy zamieszkiwali rejon Ciechanowa od momentu zajęcia północnych rubieży Mazowsza na przełomie okresów wczesno- i późnorzymskiego, po okres wędrówek ludów. Ilustrują także szerokie kontakty miejscowej ludności w omawianym czasie, czego przejawem są znaleziska zabytków o wyraźnej obcej proveniencji, jak liczne monety rzymskie, czy zapinka tarczowata, której analogie odnajdujemy na terenach połabskich. Tym samym stanowiska z Rzeczek w istotny sposób dopełniają obraz osadnictwa z pierwszych wieków naszej ery w rejonie Ciechanowa, stanowiąc kolejny punkt w rozważaniach nad zmianami zasiedlenia tego obszaru w owym czasie.

mgr Agnieszka Jarzec
Warszawa
agnieszkajarzec@gmail.com

Bibliografia:

ALMGREN, O.

1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.*

ANDRZEJOWSKI, J.

1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.*

2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej - próba definicji, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, (1995-1998), s. 59–87.*

2009 *Nekropola w Modle a późna faza kultury przeworskiej na północnym Mazowszu, dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.*

ANDRZEJOWSKI, J., CIEŚLIŃSKI, A.

2007 *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo? [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), Kultura bogaczewska w 20 lat później- Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003. Seminarium Bałtyjskie I. Warszawa, s. 279–319.*

ANDRZEJOWSKI, J., MARTENS, J.

1996 *The Wielbark Cemetery. Information on unpublished Material from the Personal Files of Carl-Axel Moberg, Studia Gothica I, Lublin, 19–72.*

BURSCHE, A., OKULICZ-KOZARYN, J.

1999 *Groby z monetami rzymskimi na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Weklicach koło Elbląga, [w:] J. Andrzejowski (red.), Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. Rocznicę urodzin, s. 145–154*

BÖHME, A.

1972 *Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel, „Saalburg Jahrbuch” XXIX, s. 5–112.*

DĄBROWSKA, T.

1995 *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne” LIII/1 (1993-1994), s. 3–34.*

1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.*

DŁUBAKOWSKI, Z.

2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie, Warszawskie Materiały Archeologiczne 9, Warszawa.*

GINALSKI, J.

1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna, „Przegląd Archeologiczny” 38, s. 53–84.*

GODŁOWSKI, K.

1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej, „Rocznik Białostocki” 12, s. 9–109.*

HAUPTMANN, T.

1998 *Studien zu den Dreisprossenfibeln, [w:] J. Kunow (red.), 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg, Forschung zur Archäologische Land Brandenburg 5, Wünsdorf, s. 159–173.*

KASPRZAK, A.

2004 *Okucia krawędzi tarcz w kulturze przeworskiej i kulturze luboszyckiej, niepublikowana praca magisterska w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.*

KONTNY, B.

2001 *Wojna oczami archeologa. Uwagi na temat sposobów walki ludności kultury przeworskiej*

- w okresie wpływów rzymskich w świetle źródeł archeologicznych, „Światowit” III/XLIV, Fasc. B, s. 91–121.
- 2002 *Broń jako wyraz zmian w obrządku pogrzebowym. Analiza uzbrojenia w kulturze przeworskiej od młodszego okresu wpływów rzymskich do początku okresu wędrówek ludów*, „Światowit” IV/XLV, Fasc. B, s. 101–145.
- KONTNY, B., NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M.
- 2006 *Wyjątek od reguły? Zaskakujące znalezisko z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, pow. pastłęcki*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 305–320.
- MACHAJEWSKI, H.
- 1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, [w:] J. Kunow (red.), 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–8. Mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf, 187–196.
- MADYDA-LEGUTKO, R.
- 1984 *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, „Przegląd Archeologiczny” 31, s. 91–133.
- 1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR International Series 360, Oxford.
- 2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków 2011.
- MAĆZYŃSKA, M.
- 2011 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 90 (2009), 7–481.
- NATUNIEWICZ, M.
- 2000 *„Nowe” z naleziska ze starych wykopalisk. Ocalałe materiały ze starych wykopalisk. Ocalałe materiały archeologiczne z okresu wpływów rzymskich z okolic Elbląga*, [w:] J. Kolendo, W. Nowakowski (red.), Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich, Warszawa, s. 105–206.
- NOWAKOWSKI, W.
- 1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4 (Warszawa 1995).
- 2001 *Żelazne zapinki z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV, (1995-1998), s.129–146
- OLĘDZKI, M.
- 1992 *Uwagi o niektórych odmianach fibul kapturkowatych serii wschodniej jako przyczynek do zagadnienia kwalifikacji kulturowej wschodnich obszarów kultury przeworskiej*, „Przegląd Archeologiczny” 40, s. 49–70.
- PIOTROWSKI, M.
- 2000a *Osadnictwo okolic Ciechanowa w świetle najnowszych badań archeologicznych na przykładzie miejscowości Rzeczeki - Orszyny* [w:] W. Chmielewski (red.), Kurpiowszczyzna. Identyczność - Odmienność, Ostrołęka, s. 39–77.
- 2000b *Wyniki badań archeologicznych osadnictwa wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego okolic Ciechanowa na przykładzie miejscowości Rzeczeki – Orszyny*, [w:] A. Koseski, A. Kociszewski, I. Kotowicz-Borowy (red.), Rola szlachty maowieckiej w kształtowaniu polskiego krajobrazu kulturowego, Ciechanów.
- RADDATZ, K.
- 1957 *Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 13, Neumünster.

RIHA, E.

1979 *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, "Forschungen in Augst" 3, Augst.

SEKUŁA, M.

2006 *Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 175–223.

SCHUSTER, J.

2006 *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, „Wiadomości Archeologiczne” LVIII, 102–120.

THOMAS, S.

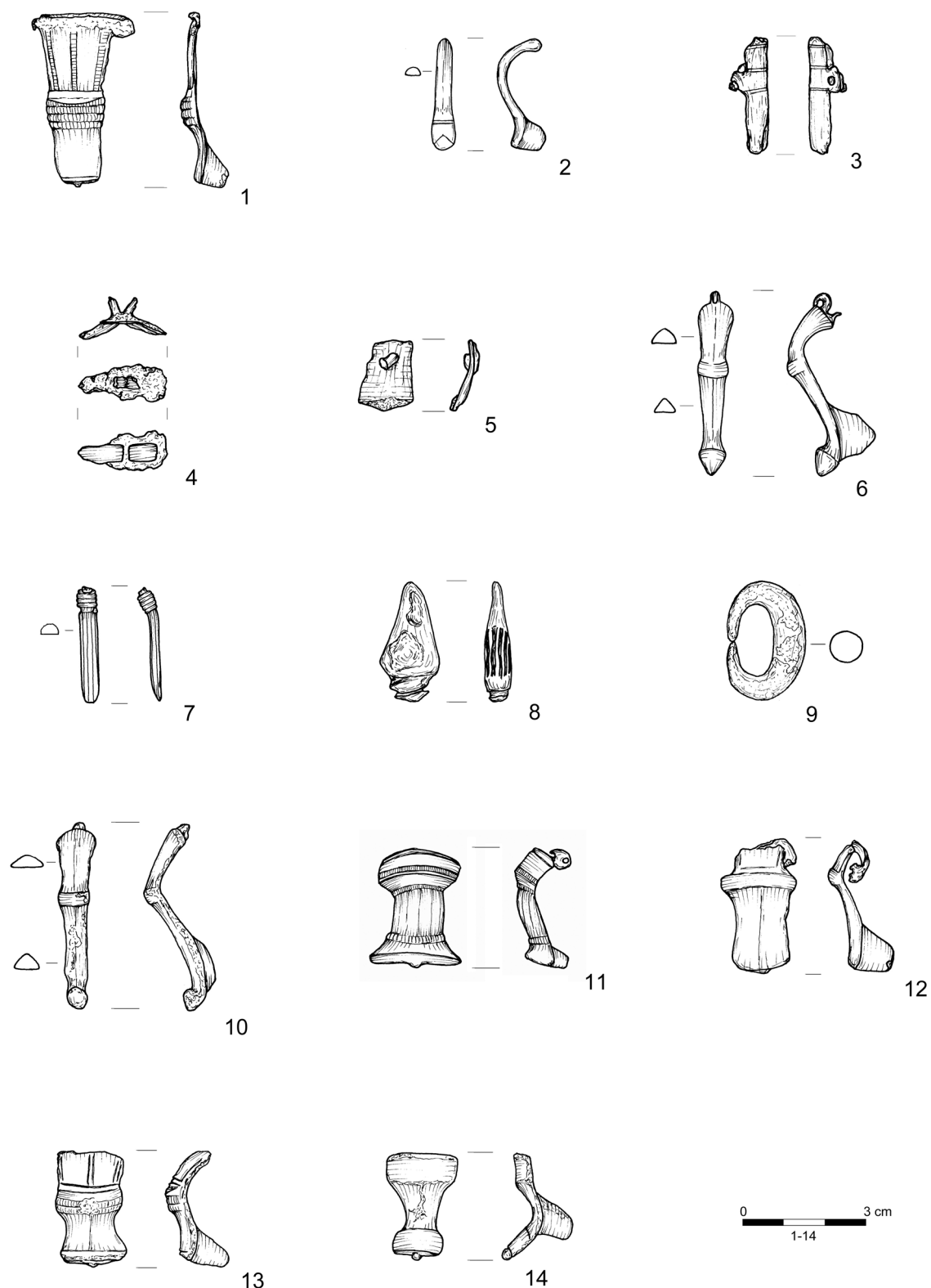
1967 *Die germanischen Scheibenfibeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, "Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte" 7, s. 4–187.

ZIEMIŃSKA-ODOJOWA, W.

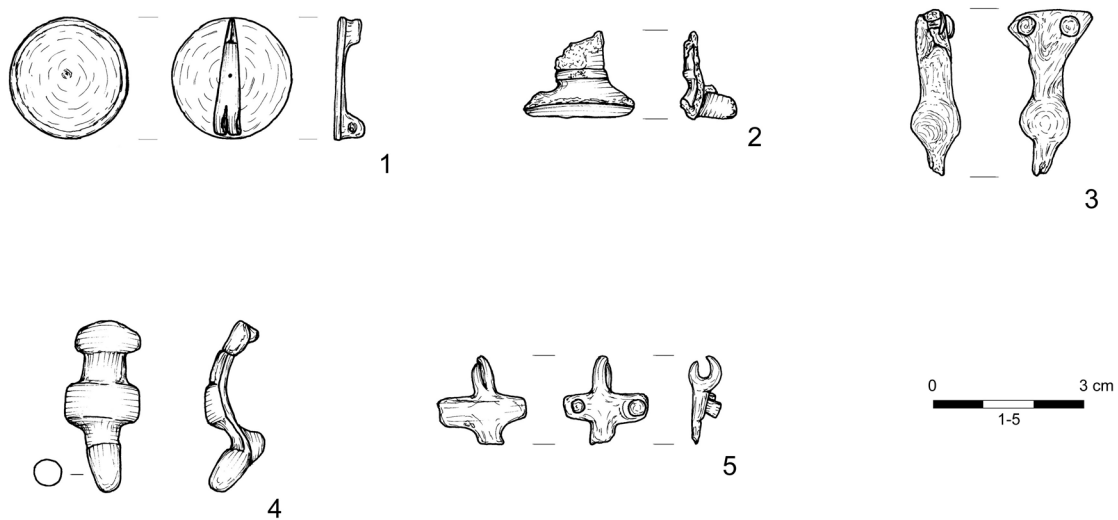
1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

ŻURAWSKA, A.

2006 *Cmentarzysko z przełomu er w Kołozębnie na Mazowszu Płockim* [w:] W. Nowakowski, A. Szela, (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 277–287.

Ryc. 2. 1 – 8 – Rzecзки, stan. 1, zabytki z obszaru stanowiska; 1 – 6, 7 – srebro, 8 – brąz; 9, 10 – Rzecзки, stan. 2, zabytki z obszaru stanowiska; 9, 10 – brąz; 11 – 14 – Rzecзки, stan. 3, zabytki z obszaru stanowiska.
 Rys. A. Jarzec

Ryc. 3. 1 – 5 – Rzeczki, stan. 3, zabytki z obszaru stanowiska; 1, 2, 4, 5 – brąz, 3 – srebro, Rys. A. Jarzec.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Niziu Polskim w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Kamil Niedziółka
Uniwersytet Gdański

Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizu Polskim w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne

Celem artykułu jest scharakteryzowanie zjawiska kulturowego polegającego na przenikaniu oddziaływań jastorfskich na obszary Nizu Polskiego. Proces ten miał miejsce na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego. W dotychczasowej literaturze zjawisko to nie miało jednolitej nazwy, jednak łączyć je można z osadami typu Poznań-Nowe Miasto (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 83–122; MACHAJEWSKI 2012, s. 97–117) materiałami typu jastorfskiego z Brześcia Kujawskiego (GRYGIEL 2004, s. 13–82) czy też „ceramiką typu Werbko-wice” (DĄBROWSKA 2001, s. 26–27). Omawiany tutaj proces przenikania oddziaływań pochodzących z kręgu jastorfskiego powiązać można jednocześnie z szerszymi przemianami, które miały miejsce w rejonie środkowej i wschodniej Europy w okresie przedrzymskim, a które bezpośrednio wpływały na ziemie polskie. Z jednej strony polegały one na oddziaływaniu wciąż jeszcze silnych w starszym okresie przedrzymskim wpływów post-halsztackich. Z drugiej natomiast strony pojawiły się procesy late-nizacji, które nadały nowe oblicze kulturowe Europie Środkowej w młodszym okresie przedrzymskich. Oba te zjawiska wiązały się z intensywnymi migracjami ludności, zarówno tej utożsamianej z kulturą jastorfską, jak i tej którą łączyć można z nowo uformowaną kulturą przeworską (GRYGIEL 2004, s. 59–65; MACHAJEWSKI 2009, s. 101; MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 97–102; MICHAŁOWSKI 2008, s. 100–102).

Bezpośrednim impulsem, który doprowadził do zwrócenia uwagi polskich archeologów na omawiane zagadnienie były wyniki licznych szeroko płaszczyznowych ratowniczych badań archeologicznych, przeprowadzonych w ciągu ostat-

niej dekady w naszym kraju. W trakcie ich trwania pozyskano bogate zbiory ceramiki o cechach jastorfskich (MACHAJEWSKI 2004, s. 7). Odkrycia te wytworzyły potrzebę weryfikacji spojrzenia na sytuację kulturową na ziemiach polskich na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego. W dotychczasowej literaturze przedmiotu (WOŁĄGIEWICZ 1979, s. 33–43; DĄBROWSKA 1988, s. 84–104) zaznaczano, że po stopniowym zaniku osadnictwa ludności kultury pomorskiej pod koniec starszego okresu przedrzymskiego nastąpiło wyraźne rozrzedzenie osadnicze (DĄBROWSKA, WOŹNIAK 2005, s. 92). Następnie pojawiło się osadnictwo kultury przeworskiej, a na Pomorzu Wschodnim nieco młodszego kultury oksywskiej. Najstarsze materiały przeworskie datowane były na schyłek fazy A1 młodszego okresu przedrzymskiego, co łączyć można ze schyłkiem LT C. Równocześnie nie wskazywano na istnienie w tym okresie szerszego osadnictwa ludności przynależącej do kultury jastorfskiej, za wyjątkiem dwóch enklaw zlokalizowanych w Polsce Zachodniej. Chodzi tutaj o grupę gubińską (DOMAŃSKI 1975) i dolno-nadodrzańską (WOŁĄGIEWICZ 1981, s. 192–196). Pozostałe elementy o tradycji utożsamianej z kręgiem jastorfskim, jakie znane były z ziem polskich, traktowano raczej jako importy. Z drugiej jednak strony już w latach 70-tych zwracano uwagę na ich dość znaczną ilość oraz charakterystyczne rozmieszczenie (WOŹNIAK 1977, s. 269–287; WOŁĄGIEWICZ 1979, s. 41, ryc. 4). Ponadto znane były osady, takie jak wspomniany powyżej Brześć Kujawski (JAŹDŻEWSKI 1948, s. 106–161), czy też materiały z Werbko-wic-Kotorowa (PIĘTKA-DĄBROWSKA, LIANA 1962, s. 142–173; DĄBROWSKA, LIANA 1963, s. 44–59), które obecnie określa się jako

elementy związane z tradycją jastorfską (GRYGIEL 2004, s. 13–15). We wcześniejszych ujęciach materiały te łączono raczej z osadnictwem ludności kultury pomorskiej, co jednak spowodowane mogło być wspólnymi – późno halsztackimi korzeniami zarówno kultury jastorfskiej jak i pomorskiej (DĄBROWSKA, WOŹNIAK 2005, s. 87).

Pomimo generalnego przekonania o braku regularnego osadnictwa kultury jastorfskiej na ziemiach polskich, część archeologów zajmujących się okresem przedzrymskim, zwłaszcza T. Dąbrowska, już we wcześniejszych monografiach zaczynała wskazywać na istnienie silnych wpływów tej kultury w obrębie młodszych faz kultury przeworskiej (DĄBROWSKA 1988; 1994). Również coraz bardziej zauważalne były oddziaływania płynące z północy Półwyspu Jutlandzkiego – chodziło tutaj przede wszystkim o obecność na ziemiach polskich ceramiki o cechach stylistycznych wyraźnie zbliżonych do materiałów kręgu Kraghede (MARTENS 1994, s. 37–69).

Punktem zwrotnym w spojrzeniu na okres przedzrymski na obszarze Niżu Polskiego była konferencja zorganizowana w 2002 roku przez Poznański Oddział Stowarzyszenia Naukowego Archeologów. Stanowiła ona odpowiedź na pojawiające się coraz liczniej materiały o cechach jastorfskich w szczególności z Niziny Wielkopolsko – Kujawskiej, choć wzmiankowano także o znaleziskach pochodzących z pozostałych rejonów Niżu Polskiego (MACHAJEWSKI 2004, s. 7). W wydawnictwie pokonferencyjnym zawarto szereg bardzo ważnych dla omawianego problemu publikacji. Z szerszej perspektywy najważniejszym wydaje się być artykuł H. Machajewskiego i R. Pietrzaka (2004, s. 83–122), w którym archeolodzy Ci stworzyli typologię ceramiki, bardzo przydatną przy analizie i określaniu wieku osadniczych materiałów ceramicznych pochodzących ze stanowisk z rejonu Wielkopolski. Za kolejną istotną publikację w tym tomie uznać należy artykuł M. Grygla (2004, s. 13–82) odnoszący się do Brześcia Kujawskiego, w którym Autor dokonał analizy materiałów ceramicznych pozyskanych zarówno podczas badań przeprowadzonych jeszcze przez K. Jażdżewskiego (1948, s. 106–161) jak też podczas badań własnych.

Konferencja ta unaoczniała szerszemu gronu badaczy okresu przedzrymskiego potrzebę zmiany dotychczasowego postrzegania tego przedziału czasowego. W oparciu o najnowsze odkrycia koncepcja mówiąca o pojawieniu się osadnictwa kultury przeworskiej w fazie A1 młodszeo okresu przedzrymskiego nie da się utrzymać i powinna zostać co najmniej zrewidowana. Opracowanie szeregu nowych stanowisk osadniczych, do których zaliczyć można między innymi osadę w Dopiewie powiat poznański, stan. 29 i 70 (BEDNARCZYK, ANIOŁA, ROZEN, ZARZYCKA 2008), Łęki Górne, pow. kutnowski, stan. 1 (JURKIEWICZ, MACHAJEWSKI 2008, s. 61–175), Otorowo, powiat szamotulski, stan. 66 (ŻYCHLIŃSKI 2004, s. 245–258) czy też osady z rejonu tzw. skupiska spławskiego – Poznań-Nowe Miasto stan. 226, 278, 285 (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2008, s. 153–224; 2008a, s. 299–350; KASPROWICZ 2008, s. 225–298) a także z Izdebną Kościelnego (KOŁACZ 1995) uwidocznili istnienie wyraźnego horyzontu osadnictwa jastorfskiego (GRYGIEL 2004, s. 59). Można go tutaj roboczo określić jako horyzont osad typu Izdebną Kościelne. Nazwa ta wydaje się adekwatna, ze względu na fakt, że to właśnie na tym stanowisku najwcześniej wydzielony został nurt jastorfski (KOŁACZ 1995, s. 52–54).

Charakterystyka horyzontu osad typu Izdebną Kościelne

Pomimo szeregu nowych publikacji, badanie oddziaływań kręgu jastorfskiego na obszarze współczesnej Polski wciąż nie jest zadaniem łatwym. Przede wszystkim przy omawianiu materiałów jastorfskich z Niżu Polskiego główną przeszkodą w precyzyjnym ich datowaniu jest fakt, że opiera się ono wyłącznie na materiałach ceramicznych. Mimo opracowania do nich odrębnej typologii (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 83–122) w dalszym ciągu istnieje dość szeroki margines błędu ze względu na brak precyzyjniejszych datowników.

Pomimo tego wydaje się, że okres funkcjonowania omawianych tutaj osad zamykałby się w przedziale od przełomu starszego i młodszeo okresu przedzrymskiego, co skorelować można z przedziałem LT B2 – LT C1, do fazy A2 lub jeszcze

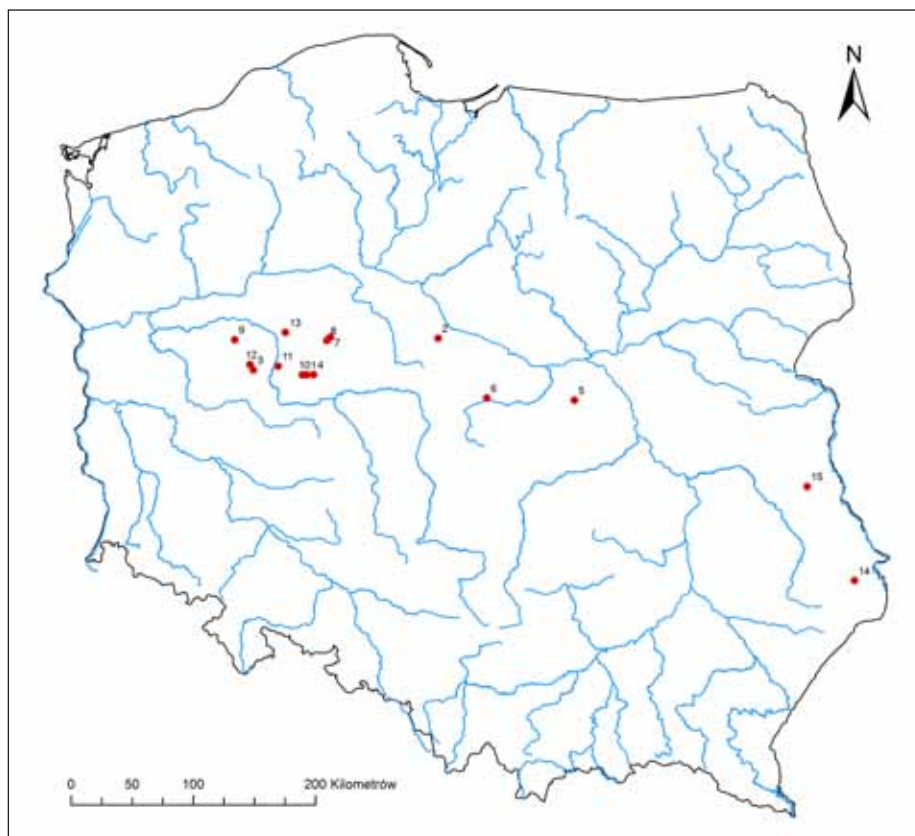
A3 młodszego okresu przedrzymskiego. Z kolei w chronologii kultury jastorfskiej zanik horyzontu osad typu Izdebno Kościelne odpowiadałby fazie Seedorf, co przyrównać można z okresem LT D2, a także z III i IV fazą grupy gubińskiej oraz III fazą grupy nadodrzańskiej (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 100–101). W szerszym kontekście zanik osadnictwa jastorfskiego na ziemiach polskich łączyć można z przemianami społeczno-kulturowymi jakie miały miejsce na obszarze całej Europy w tamtym czasie (GODŁOWSKI 1985, s. 35–40; MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 100–101). Co więcej w obrębie horyzontu izdziebińskiego wyróżnić można dwie fazy. Starszą fazą, datowaną na LT B2 – LT C1 (koniec starszego i faza A1 młodszego okresu przedrzymskiego) nosiła wyraźne piętno tradycji schyłkowo halsztackich, które były szeroko rozpowszechnione w kręgu jastorfskim (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 96–97). Z kolei faza młodsza związana była z pojawieniem się silnych oddziaływań lateńskich, zwłaszcza w wydaniu przeworskim, przy czym rozgraniczenie lub też z drugiej strony identyfikowanie ze sobą obu tych tradycji – lateńskiej i przeworskiej, wydaje się na obecnym poziomie badań niemożliwe. Jeśli chodzi o datowanie fazy młodszej, to na osadach horyzontu izdziebińskiego umieścić je można w przedziale LT C2– LT D1, tak więc przypadła ona już na młodszy okres przedrzymski, do fazy A2 lub nawet początku fazy A3. Należy tu jednak mieć na uwadze, że wraz z zanikiem osadnictwa jastorfskiego, znikły również elementy przeworskie obecne w materiałach horyzontu izdziebińskiego (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 100–101). Wskazywać to może raczej o dyskontynuacji osadnictwa powiązanego z omawianym horyzontem niż ciągłej, płynnej zmianie oblicza kulturowego tej jednostki z jastorfskiej w przeworską, tak jak to miało miejsce w przypadku grupy gubińskiej (DOMAŃSKI 1975, s. 93–94). Oznacza to więc, że problem ewentualnego udziału ludności utożsamianej z kulturą jastorfską w genezie kultury przeworskiej komplikuje się jeszcze bardziej.

Koleją istotną kwestią jest kierunek rozprzestrzeniania się osadnictwa jastorfskiego na obszarze ziem polskich. Najwcześ-

niejsze osady horyzontu izdziebińskiego pochodzą z Wielkopolski, Kujaw, zachodniego Mazowsza oraz zachodniej Małopolski. Z kolei stanowiska ze znaleziskami jastorfskimi z Podlasia, Lubelszczyzny oraz wschodniej części Mazowsza można uznać za młodsze w obrębie osadnictwa utożsamianego z kulturą jastorfską (GRYGIEL 2004, s. 59–60). To właśnie na obszarach na wschód od linii Wisły T. Dąbrowska wyznaczyła tzw. materiały typu Werbkowice, wchodzące w skład bardzo niejednorodnej i obecnie uznawanej za zdezaktualizowaną grupę czerniczyńską (DĄBROWSKA 2001, s. 26–27). Materiały te w prezentowanym tutaj ujęciu można uznać za wschodni „przejaw” osadnictwa jastorfskiego na ziemiach polskich.

W kartograficznym ujęciu widać wyraźnie charakterystyczne zagęszczenie jastorfskich stanowisk na Nizinie Wielkopolsko – Kujawskiej (Ryc. 1), co może wskazywać funkcjonowanie tam bardziej stabilnego osadnictwa. Z kolei na obszarach wschodnich Niżu Polskiego sieć osadnicza jest wyraźnie rozrzedzona, przy czym pamiętać należy, że w niniejszym artykule pod uwagę brano zaledwie część znanych stanowisk jastorfskich.

Próba zdefiniowania horyzontu osad typu Izdebno Kościelne jest zadaniem złożonym ze względu na niemal wyłącznie osadowy charakter tych materiałów, oraz niewielką ilość pochówków jakie można z nimi łączyć (MACHAJEWSKI 2012, s. 98; NIEDZIÓŁKA 2012, s. 121–126, 132, mapa 1). Ponadto zdecydowana większość stanowisk została przebadana fragmentarycznie ze względu na ratowniczy charakter wykopaliś, który determinował powierzchnie badań. Za wyjątek można uznać w tym przypadku osadę w Łękach Górnych, gdzie rozpoznano niemal całe stanowisko (JURKIEWICZ, MACHAJEWSKI 2008, s. 61–175). Brak większej ilości dobrze rozpoznanych osad uniemożliwia określenie reguł zabudowy, choć z drugiej strony na podstawie dostępnych danych można przynajmniej ogólnie zasygnalizować pewne cechy charakterystyczne dla osad horyzontu izdziebińskiego. Za dość prawdopodobną można uznać obecność „gniazdowych” skupień, w skład których wchodziła najczęściej ziemianka i obiekty z nią powiązane. Wydaje

Ryc. 1. Rozmieszczenie stanowisk wzmiankowanych w tekście: 1 – Borzejewo, powiat średzki, stan. nr 22; 2 – Brześć Kujawski, powiat włocławski, stan. nr 3,4,5; 3 – Dopiewo, powiat poznański, stan nr 70 (AUT 129), 29 (AUT 130) i 26 (AUT 131); 4 – Dzierznica, powiat średzki, stan. nr 35; 5 – Izdebno Kościelne, powiat grodziski, stan. nr 1; 6 – Łęki Górne, pow. kutnowski, stan.1; 7 – Modliszewo, powiat gnieźnieński, stan. nr 10; 8 – Obórka, powiat gnieźnieński, stan. nr 2; 9 – Otorowo, powiat szamotulski, stan.66; 10 – Pławce, powiat średzki, stan. nr 22; 11 – skupisko spławskie: Poznań-Nowe Miasto, powiat poznański, stan. nr 226, 278, 285; 12 – Więckowice, powiat poznański, stan.20; 13 – Wojnowo, powiat poznański, stan. 23; 14 – Werbkowice-Kotorów, pow. hrubieszowski, stan.1; 15 – Wytyczno, pow. włodawski. Według autora.

się, że założenia te można identyfikować z pozostałościami po samodzielnych gospodarstwach. Ponadto układ obiektów, jaki zaobserwować można było w Łękach Górnych, podobnie zresztą jak w pozostałych osadach typu Izdebno Kościelne, odnosić się mógł w zasadzie do zabudowy osady raczej krótkotrwałej o niskim stopniu organizacji pierwotnej zabudowy. Świadczyć to mogło o mobilności grup ludzkich tworzących horyzont izdebnieński. Ową mobilność można uznać za cechę charakterystyczną dla osadnictwa jastorfskiego na obszarze Niżu Polskiego. Jako typowy przykład takiego osadnictwa o charakterze wybitnie krótkotrwałym, można wskazać stanowiska w Pławcach stan. 22 pow. Środa Wielkopolska i Bozejewie stan. 22 pow. Środa Wielko-

polska (MAKIEWICZ 2004, s. 235–244). Nie-wielka ilość obiektów i materiału zabytkowego w przypadku obu tych osad, oraz fakt, że zajmowały one obszary o niedogodnych warunkach do zasiedlenia (ciężkie gleby) wskazuje, że były to obozowiska jedno lub co najwyżej kilku sezonowe.

Kolejnym elementem definiującym horyzont osad typu Izdebno Kościelne jest stylistyka jastorfskiej ceramiki osadowej. Zasadniczo można podzielić ją na dwie grupy, pierwszą – reprezentującą starsze wzorce, wywodzące się bezpośrednio z jastorfskiego kręgu kulturowego, reprezentującego tradycje schyłkowo halszackie. Z kolei do drugiej, młodszej grupy zaliczyć można naczynia noszące już wyraźne piętno lateńskie, są to formy w znacznej mierze

nawiązujące do ceramiki wczesnej kultury przeworskiej (GRYGIEL 2004, s. 19–45; MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 96–97).

Naczynia starszej grupy (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004, s. 94–95; MACHAJEWSKI 2009, s. 99–100) to przede wszystkim formy wazowate z brzegiem łukowatym i wysokim lub skośnie wygiętym na zewnątrz (Ryc. 2.1), misy z analogicznie uformowanym brzegiem a także z brzegami skośnie wychylonymi na zewnątrz, pojawiały się również naczynia tego typu z brzegami wysokimi i lekko pogrubionymi o krawędziach lekko facetowanych od wewnątrz. Ponadto do grupy naczyń starszych zaliczyć można garnki dwuczłonowe powszechnie spotykane na osadach horyzontu izdebieńskiego. Pośród nich wyróżnić można egzemplarze z taśmowatymi uchami, dalej garnki posiadające niskie brzegi lub też rzadziej wysokie i lekko pogrubione z krawędziami lekko facetowanymi. Ponadto do starszej grupy garnków z dużą dozą prawdopodobieństwa dodać można naczynia z niepogrubionym, pionowo uformowanym brzegiem o zaokrąglonej krawędzi wylewu (Ryc. 2.2). Pojawiają się również garnki trójdzielne (Ryc. 2.3). Kolejnymi typami naczyń starszej grupy są dwu- i trójdzielne dzbany posiadające niskie i nie pogrubione brzegi oraz taśmowate ucha, do tego rozmaite typy mis z lekko pogrubionymi brzegami zagiętymi do wewnątrz (Ryc. 3.4) oraz facetowanymi również od strony wewnętrznej. Pojawiają się też egzemplarze z charakterystycznymi „wiszącymi” uchami (Ryc. 3.5). Rodzaj brzuśców naczyń grupy starszej można określić jako zaokrąglone, baniaste lub rzadziej jajowate. Ponadto za dość charakterystyczną i powszechną cechą tych naczyń można uznać facetowanie brzegów właśnie od strony wewnętrznej.

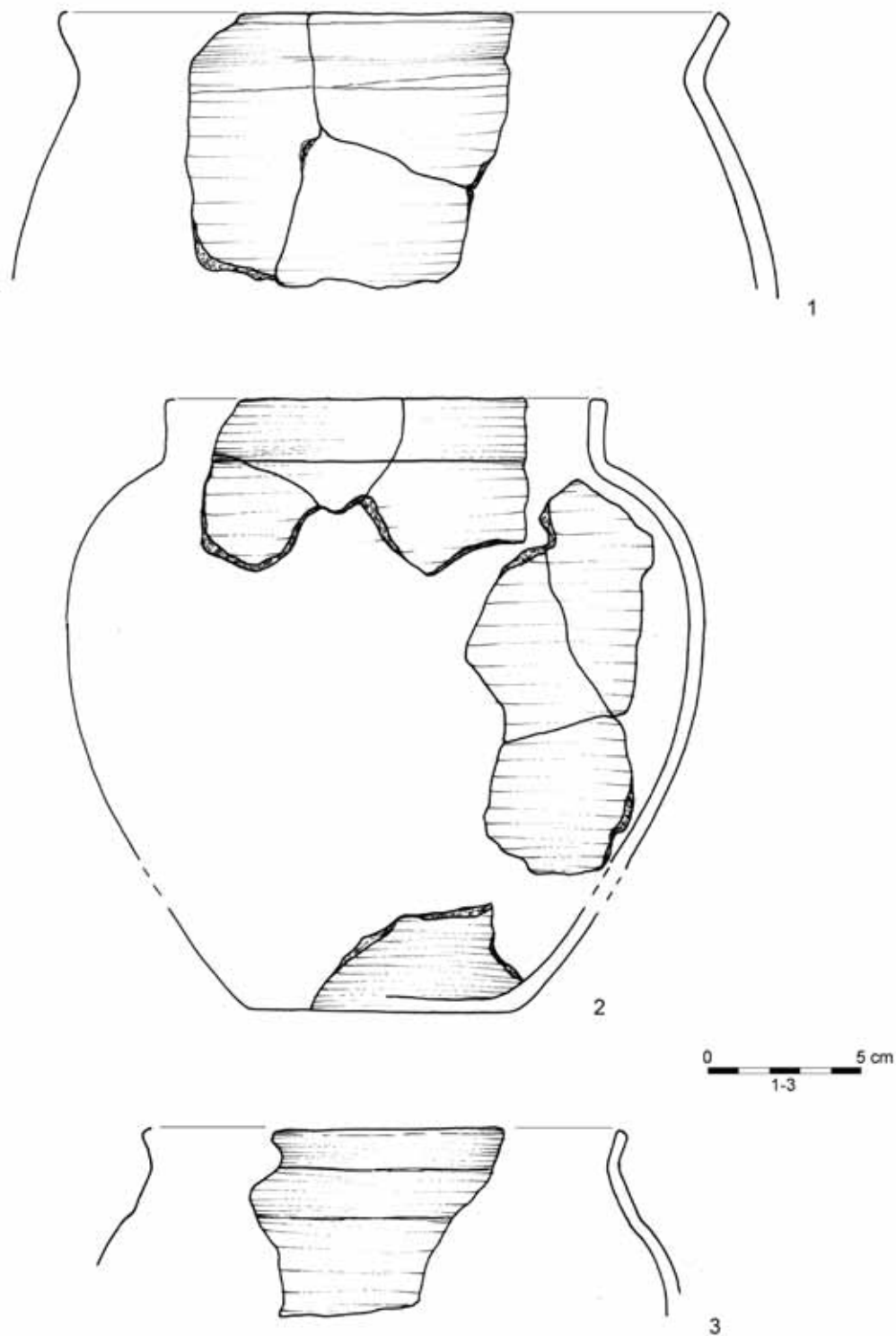
Naczynia młodszej grupy (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004a, s. 94–95; MACHAJEWSKI 2009, s. 100–101) to przede wszystkim garnki, niskie wazy, dzbany, misy oraz kubki posiadające niskie pogrubione brzegi, facetowane od strony wewnętrznej (Ryc. 3.6), czasami ze ściętą górną krawędzią. Co istotne pojawiły się również naczynia facetowane od strony zewnętrznej. Brzuście naczyń młodszej grupy były w zdecydowanej większości jajowate lub baniaste, ewentualnie stożkowate, posiadające niekiedy

w dolnej części niewielkie wklęsnięcie. W przypadku wyżej wymienionych form zauważalne jest wyraźne piętno lateńskie, charakterystyczne dla wczesnych form ceramicznych kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1981, s. 60–61, tabl. I; DĄBROWSKA 1988, s. 15, ryc.1, 22, tabl. I).

Odnosnie ornamentowania naczyń, to w przypadku starszej grupy zdobienia były raczej sporadyczne. Chodziło głównie o ornamenty plastyczne, lokowane na górnych partiach brzuśca, górnej krawędzi brzegu wylewu oraz na przejściu szyjki w brzusiec (Ryc. 4.7–11). Na zdobienia tych naczyń składały się głównie listwa plastyczna pokryta dołkami „palcowymi”, wątki krokwiaste, karbowane krawędzie wylewów czy też dołki „paznokciowe” (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004a, s. 95; MACHAJEWSKI 2009, s. 100). Wątki takie powszechne były dla kultur wywodzących się z kręgu halszackiego. Z kolei naczynia grupy młodszej ornamentowane były w sposób zasadniczo odmienny. Pojawił się ornament ryty (Ryc. 2.6, 4.12–13) składający się z wąskiego pasma ornamentacyjnego wypełnionego różnorodnymi wątkami geometrycznymi. (MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2004a, s. 95; MACHAJEWSKI 2009, s. 100). Tego rodzaju ornamentyka była w dotychczasowej literaturze utożsamiana z wczesną kulturą przeworską (GODŁOWSKI 1981, s. 60–61, tabl. I; DĄBROWSKA 1988, s. 29).

Próba definicji horyzontu osad typu Izdebnoko Kościelne

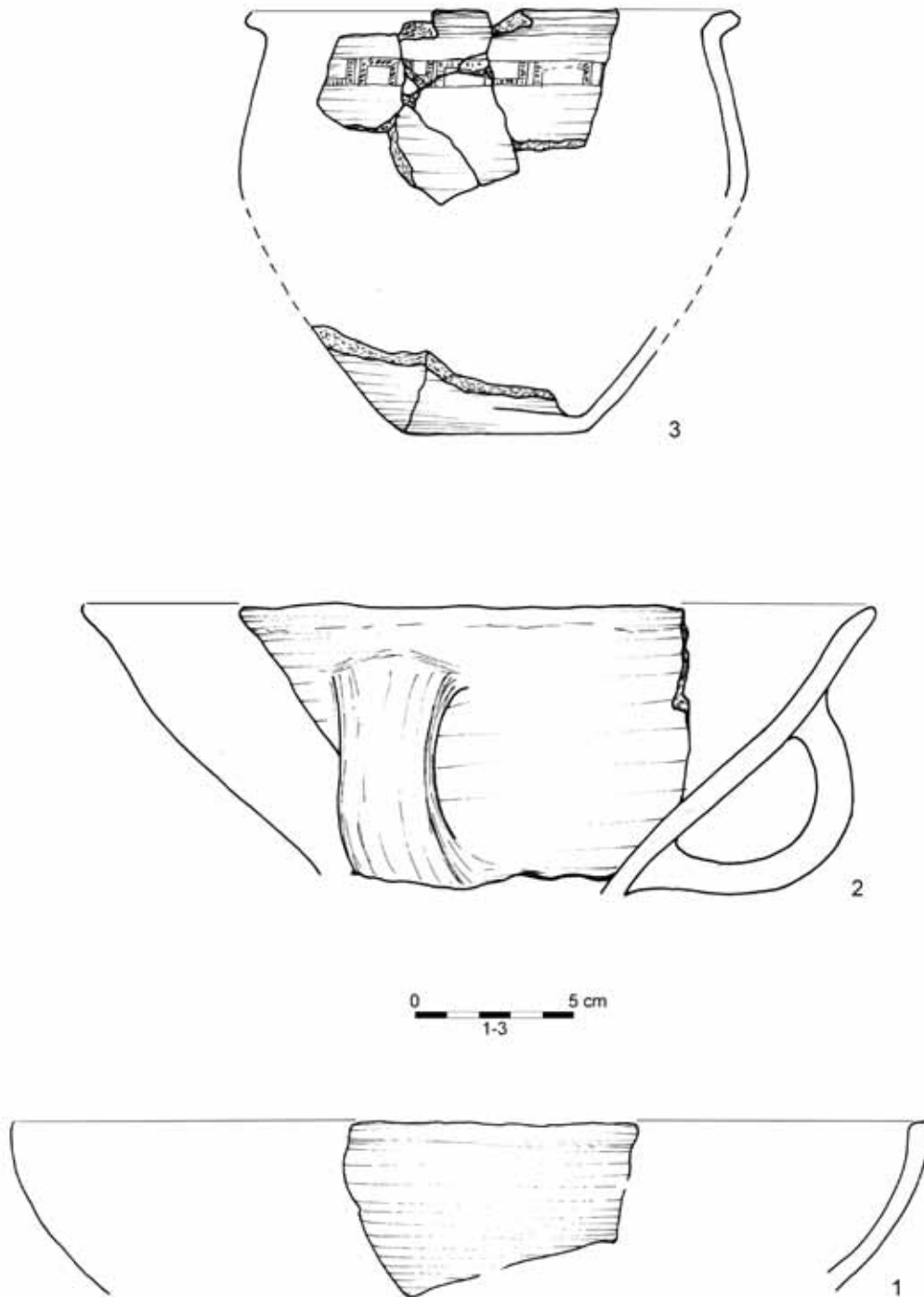
Przedstawione spostrzeżenia to zaledwie przyczynek do szerszej dyskusji na temat okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim. Na obecnym poziomie badań można wyciągnąć pierwsze wnioski. Obecność osad jastorfskich, określanych jako horyzont osad typu Izdebnoko Kościelne jest fragmentem szerszego zjawiska osadniczo-kulturowego, które miało miejsce w okresie przedrzymskim. Jest ono utożsamiane z procesem migracji ludności łączonej z kręgiem jastorfskim w kierunku południowo-wschodnim, co może nasuwać pewne analogie z opisanym przez G. Domańskiego „szlakiem czarnomorskim” (1999, s. 179–187). Kolejnym elementem, który określić można jako przejaw omawianego zjawiska kulturowego

Ryc. 2. 1, 2 – Dopiewo, stan. 29, ceramika z obiektu G248; 3 – Dopiewo, stan. 29, ceramika z obiektu C45. Rys. A. Jarzec, według: BEDNARCZYK, ANIOŁA, ROZEN, ZARZYCKA 2008.

były poświadczone w źródłach historycznych migracje starożytnych plemion germańskich. Ich śladami miały być znaleziska pojedynczych naszyjników koronowanych (DĄBROWSKA WOŹNIAK 2005, s. 92–93). We

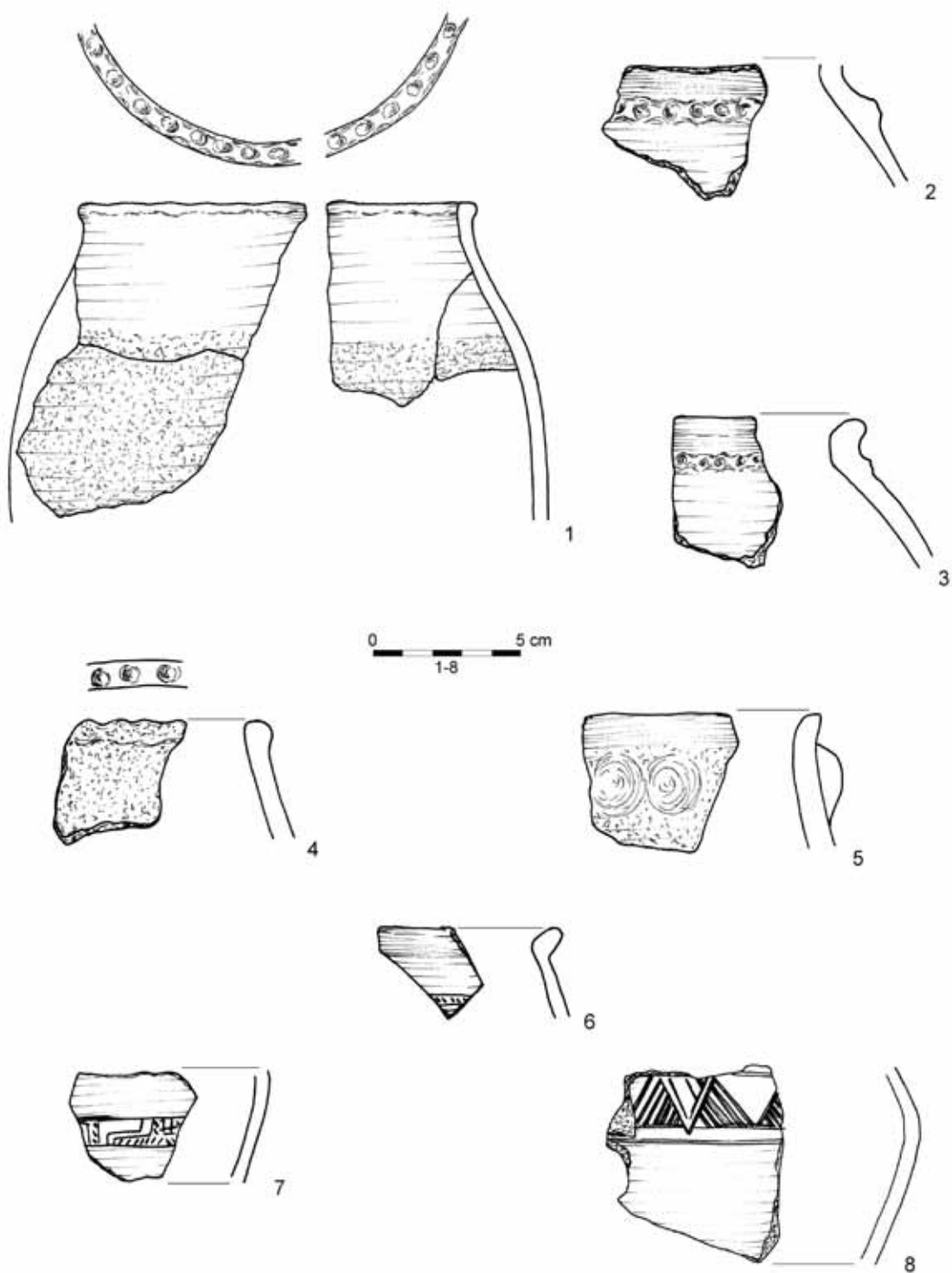
wcześniejszej literaturze owe wędrowki były uważane raczej za krótkotrwałe epizody. Jednakże wraz z pojawieniem się na ziemiach polskich szeregu nowych osad zawierających ceramikę jastorfską, być

Ryc.3. 1 – Otorowo, stan. 66. ceramika z obiektu 10; 2 – Dopiewo, stan. 29, ceramika z obiektu C30; 3 – Dopiewo, stan. 26, ceramika z obiektu C175. Rys. A. Jarzec, według: 1 – DZIEDUSZYCKI, JANKOWSKA, ŻYCHLIŃSKI, ŻYCHLIŃSKA 1999; 2, 3 – BEDNARCZYK, ANIOŁA, ROZEN, ZARZYCKA 2008.

może należało by zmienić ten pogląd. Inną sprawą jest rozstrzygnięcie, jakie relacje mogły łączyć historycznie poświadczone migracje ludów barbarzyńskich z powsta-

niem osad jastorfskich. Wielu badaczy sceptycznie podchodzi do bezpośredniego łączenia ze sobą tych dwóch zjawisk, umieszczając wędrówki Bastarnów i Skirów

Ryc.4. 1 – Dopiewo, stan. 26, ceramika z obiektu F94; 2, 3 – Dopiewo, stan. 26, ceramika z obiektu E264; 4 – Dopiewo, stan. 29, ceramika z obiektu A105; 5 – Dopiewo, stan. 29, ceramika z obiektu G184; 6, 7 – Dopiewo, stan. 26, ceramika z obiektu E264; 8 – Otorowo, stan. 66, ceramika z obiektu. 19.
Rys. A. Jarzec, według: 1 – 7 według: BEDNARCZYK, ANIOŁA, ROZEN, ZARZYCKA 2008; 8 – DZIEDUSZYCKI, JANKOWSKA, ŻYCHLIŃSKI, ŻYCHLIŃSKA 1999.

już po momencie inicjacji horyzontu izdebieńskiego (DĄBROWSKA, WOŹNIAK 2005, s. 92–93). Wydaje się to jednak ujęciem nieco dyskusyjnym. Być może owe migracje plemion faktycznie były krótkimi epizodami i stanowiły najprawdopodobniej zaledwie niewielką część szerszego ruchu plemion niekoniecznie wspomnianych w źródłach pisanych. W tym ujęciu przemieszczały się one najprawdopodobniej najpierw z obszaru Jutlandii oraz północnych Niemiec w kierunku południowo-wschodnim, a następnie na obszar późniejszej kultury Poienęsti-Łukasevka, będącej jastorfską enklawą na obszarze współczesnej Rumunii i Mołdowy (Babeş 1993). Pozostaje jednak fundamentalne pytanie – gdzie umieścić w tym dziejowym zamęcie osadnictwo jastorfskie na ziemiach polskich, a więc horyzont izdebieński?

Wydaje się, że najrozsądniej będzie określić go jako swoisty pomost pomiędzy kulturą jastorfską a kulturą Poienęsti-Łukasevka, Społeczności jastorfskie, które z jakiś powodów zaczęły migrować w kierunku południowo-wschodnim, zapewne niejako przy okazji kolonizowały napotkane po drodze niezamieszkałe, lub przynajmniej częściowo niezamieszkałe obszary. Być może odkryte w ostatnich latach osady jastorfskie stanowiły swoiste pośrednie punkty w wędrówce w kierunku Morza Czarnego. Wiadomo, że część z nich, jak na przykład wspomniane już niewielkie stanowiska w Pławcach pow. średzki, stan. 22 czy Bożejewie pow. średzki, stan. nr 22 (MAKIEWICZ 2004, s. 235–244) były pozostałościami po typowo krótkotrwałych osadach. Z kolei inwentarze ceramiczne większych osad horyzontu izdebieńskiego, takich jak Poznań-Nowe Miasto, Łęki Górne czy Brześć Kujawski wskazują na mieszanie się w nich bardzo różnorodnych tendencji stylistycznych – jutlandzkich, północno-niemieckich, czy też przeworskich. Może to świadczyć, że nie były one zamieszkiwane przez jednorodną, stałą grupę ludzi. Być może jedni odchodzili, a na ich miejsce przychodzili następni, przynosząc ze sobą nowe oddziaływania kulturowe. Taka różnorodność stylistyczna może świadczyć o pewnej niestabilności.

Odrębnym zagadnieniem pozostaje wyjaśnienie relacji pomiędzy społeczno-

ściami związanymi z kręgiem jastorfskim a tymi które niosły ze sobą oddziaływania przeworskie. Sądząc po bardzo licznych zapożyczeniach przeworskich, obecnych w młodszych fazach osad izdebieńskich, relacje obu żywiołów kulturowych musiały być bardzo bliskie. Być może społeczeństwa obu kultur mówiły zbliżonymi językami i kultywowały podobne tradycje. Znamienne jest to, że nie da się jednoznacznie odzielić w ramach horyzontu izdebieńskiego tradycji jastorfskiej i przeworskiej. Horyzont ten wydaje się raczej tworem synkretycznym, w swojej istocie jastorfskim, lecz z bardzo silnymi wpływami przeworskimi i takie określenie wydaje się jego najlepszą definicją kulturową. Unaocznia to, że dotychczasowy model postrzegania okresu przedrzymskiego w regionie Wielkopolski, ale również i na całym Niżu Polskim, polegający na łączeniu pojawiających się nowych wzorców kulturowych na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego jedynie z wpływami lateńskimi płynącymi z południa (MICHAŁOWSKI 2008, s. 92–100; MACHAJEWSKI 2009, s. 97–117) można uznać za co najmniej niepełny. W świetle odkrycia szeregu osad o jastorfskiej proweniencji należy przyznać, że nurt północny - jeszcze post-halsztacki - również był obecny przy kształtowaniu się nowych struktur kulturowych na ziemiach polskich w omawianym okresie.

Katalog stanowisk jastorfskich na ziemiach polskich uwzględnionych na mapie:

1. **Borzejewo**, pow. Środa Wielkopolska, stan. nr 22
Literatura: MAKIEWICZ 2004.
2. **Brześć Kujawski**, pow. Włocławek, stan. nr 3,4,5
Literatura: GRYGIEL 2004, JAŹDZEWSKI 1948.
3. **Dopiewo**, powiat Poznań, stan nr 70 (AUT 129), 29 (AUT 130) i 26 (AUT 131)
Literatura: BEDNARCZYK, ANIOŁA, ROZEN, ZARZYCKA 2008¹.
4. **Dzierżnica**, pow. Środa Wielkopolska, stan. nr 35
Literatura: SOBUCKI, WOŹNIAK 2004, s. 199–214.
5. **Izdebno Kościelne**, pow. Grodzisk Mazowiecki, stan. nr 1
Literatura: KOŁACZ 1995.
6. **Łęki Górne**, pow. Kutno, stan. 1

¹ Materiały niepublikowane, udostępnione przez autorów oraz prof. dr hab. Lecha Czerniaka z IAiE UG za co pragnę wyrazić serdeczne podziękowania.

Literatura: JURKIEWICZ, MACHAJEWSKI 2008.

7. Modliszego, pow. Gniezno, stan. 10

Literatura: SOBUCKI, WOŹNIAK 2004.

8. Obórka, pow. Gniezno, stan. 2

Literatura: SOBUCKI, WOŹNIAK 2004

9. Otorowo, pow. Szamotuły, stan. 66

Literatura: DZIEDUSZYCKI, JANKOWSKA, ŻYCHLIŃSKI, ŻYCHLIŃSKA 1999²; ŻYCHLIŃSKI 2004, s. 245–258.

10. Pławce, pow. Środa Wielkopolska, stan. 22

Literatura: MAKIEWICZ 2004.

11. Skupisko spławskie: Poznań-Nowe Miasto, pow. Poznań, stan. 226, 278, 285

Literatura: MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2008a; MACHAJEWSKI, PIETRZAK 2008b; KASPROWICZ 2008.

12. Więckowice, pow. Poznań, stan. 20

Literatura: BRZOSTOWICZ, MACHAJEWSKI 2003, s. 300–307.

13. Wojnowo, powiat Poznań, stan. 23

Literatura: KASPROWICZ 2004, s. 215–235.

14. Werbkowice-Kotorów, pow. Hrubieszów, stan. 1

Literatura: DĄBROWSKA, LIANA 1963; PIĘTKA-DĄBROWSKA, LIANA 1962.

15. Wytyczno, pow. Włodawa, stan. 5

Literatura: MAZUREK, MAZUREK 1996, s. 73–81.

mgr Kamil Niedziółka
Uniwersytet Gdański
k.niedziolka@wp.pl

² Materiały niepublikowane, udostępnione przez dr. Daniela Żychlińskiego za co pragnę wyrazić serdeczne podziękowanie.

Bibliografia:

BABEŚ, M.

1978 *Die Poienęsti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn.

BEDNARCZYK J., ANIOŁA M., ROZEN J., ZARZYCKA A.

2008 *Dopiewo, 5. Młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich*, [w:] *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych związanych z budową autostrady A2 w Dopiewie, pow. Poznań*, maszynopis złożony w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu, s. 701–732.

BRZOSTOWICZ, M., MACHAJEWSKI, H.

2003 *Wyniki badań archeologicznych na osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego w Więckowicach woj. wielkopolskie, pow. Poznań, stan. 20*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne.6, s. 300–307.

DĄBROWSKA, T.

1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia–zasięg–powiązania*, Warszawa.

1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska I*, Lublin, s. 71–87

2001 *Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV (1995–1998), s. 25–36.

DĄBROWSKA, T., LIANA, T.

1963 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Werbkowicach – Kotorowie pow. Hrubieszów w 1960 roku*, „Wiadomości Archeologiczne” XXIX/1, s. 44–59.

DĄBROWSKA, T., WOŹNIAK, Z.

2005 *Problem genezy kultur przeworskiej i oksywskiej*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji. Kraków, 19–21 listopada 2001*, Kraków, s. 87–101.

DOMAŃSKI, G.

1975 *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III–I w. p.n.e.*, Wrocław-Warszawa-Gdańsk.

1999 *Szlak Czarnomorski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 179–187.

DZIEDUSZYCKI, W., JANKOWSKA, D., ŻYCHLIŃSKI, D., ŻYCHLIŃSKA, J.

1999 *Stanowisko nr 128 (Otorowo 66) – badania wykopaliskowe*, [w:] R. Mazurowski (red.), *Opracowanie archeologicznych badań ratowniczych wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, Poznań*, maszynopis złożony w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu, s. 36–216

GODŁOWSKI, K.

1981 *Kultura przeworska* [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej V. Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 57–135.

1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, *Prace Komisji Archeologicznej* 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

GRYGIEL, M.

2004 *Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brzeźcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 13–82.

JAŹDŻEWSKI, K.

1948 *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne” XVI, s. 106–161.

JURKIEWICZ, B., MACHAJEWSKI, H.

2008 *Osada z okresu przedrzymskiego*, [w:] L. Czerniak, J. Gąssowski (red.), *Osada wielokulturowa w Łękach Górnych, gmina Krzyżanów, województwo łódzkie*, *Via Archaeologica Pultuskiensis* II, Pułtusk, s. 61–175.

KASPROWICZ, T.

2004 *Stanowisko kultury jastorfskiej w Wojnowie stan. 23, Gm Murowana Goślina, woj. Wielkopolskie*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 215–235.

2008 *Osada i cmentarzysko ludności z okresu przedrzymskiego na stanowisku 284 (AUT 192) Poznań- Nowe Miasto* [w:] H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Źródła Archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*, Poznań, s. 225–298.

KOŁACZ, M.

1995 *Osada kultury przeworskiej w Izdebnie Kościelnym, stanowisko I, gmina Grodzisk Mazowiecki*, *Światowit Supplement Series B: Barbaricum* 5.

MACHAJEWSKI, H.

2004a *Kilka uwag wprowadzenia*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 7–11.

2012 *Z badań nad osadnictwem z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce Północnej. Kwestia osad typu Poznań-Nowe Miasto*, *Gdańskie Studia archeologiczne* 2, s. 97–117.

MACHAJEWSKI, H., PIETRZAK, R.

2004 *Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na nizinie wielkopolsko-kujawskiej*, Poznań, s. 83–122.

2008a *Osada ludności z okresu przedrzymskiego na stanowisku 278 (AUT 191), Poznań-Nowe Miasto* [w:] H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Źródła Archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*, Poznań, s. 153–224.

2008b *Osada ludności z okresu przedrzymskiego na stanowisku 226 (AUT 194), Poznań-Nowe Miasto* [w:] H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Źródła Archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*, Poznań, s. 299–350.

MAKIEWICZ, T.

2004 *Osady kultury jastorfskiej w Pławcach i Borzejewie, pow. Środa Wlkp. Na tle osadnictwa kultury jastorfskiej w Wielkopolsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na nizinie wielkopolsko-kujawskiej*, Poznań, s. 235–244.

MARTENS, J.

1994 *On so-called Kraghede group – The Pre-Roman Iron Age in North Jutland and its connections with the Przeworsk Culture*, [w:] J. Gruba, A. Kokowski (red.), *Kultura Przeworska* 1, s. 37–69.

MAZUREK, T., MAZUREK, W.

1996 *Wyniki badań osady z okresu przedrzymskiego w Wytycznie, stan. 5, gm. Urszulin, woj. chełmskie*, „*Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej*” I, s. 73–81.

MICHAŁOWSKI, A.

2008 *Okres przedrzymski w Wielkopolsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, Poznań, s. 87–105.

NIEDZIÓŁKA, K.

2012 *Ze studiów na przemianami osadniczo-kulturowymi w okresie przedrzymskim na Nizinie Polskiej*, *Gdańskie Studia Archeologiczne* 2, s. 119–141.

PIĘTKA-DĄBROWSKA, T., LIANA, T.

1962 *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 roku na stanowisku I w Werbkowicach – Kotorowie, pow. Hrubieszów*, „*Wiadomości Archeologiczne*” XXVIII/2, s. 142–173.

SOBUCKI, A., WOŹNIAK, Z.

2004 *Nowe materiały o cechach jastorfskich z Wielkopolski*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na nizinie wielkopolsko-kujawskiej*, Poznań, s. 199–214.

WOŁĄGIEWICZ, R.

1979 *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 33–69.

1981 *Kultura jastorfska, grupa nadodrzańska* [w:] *Prahistoria Ziem Polskich t. V. Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 192–196.

WOŹNIAK, Z.

1977 *Kulturelle Beziehungen zwischen den Gebieten Polens und der DDR während der Latene- und der frühen römischen Kaiserzeit*, Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 22, Berlin, s. 269–287.

ŻYCHLIŃSKI, D.

2004 *Osada z młodszego okresu przedrzymskiego z elementami kultury jastorfskiej w Otorowie, pow. Szamotuły, stan. 66*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 245–258.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizinie Polskiej w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

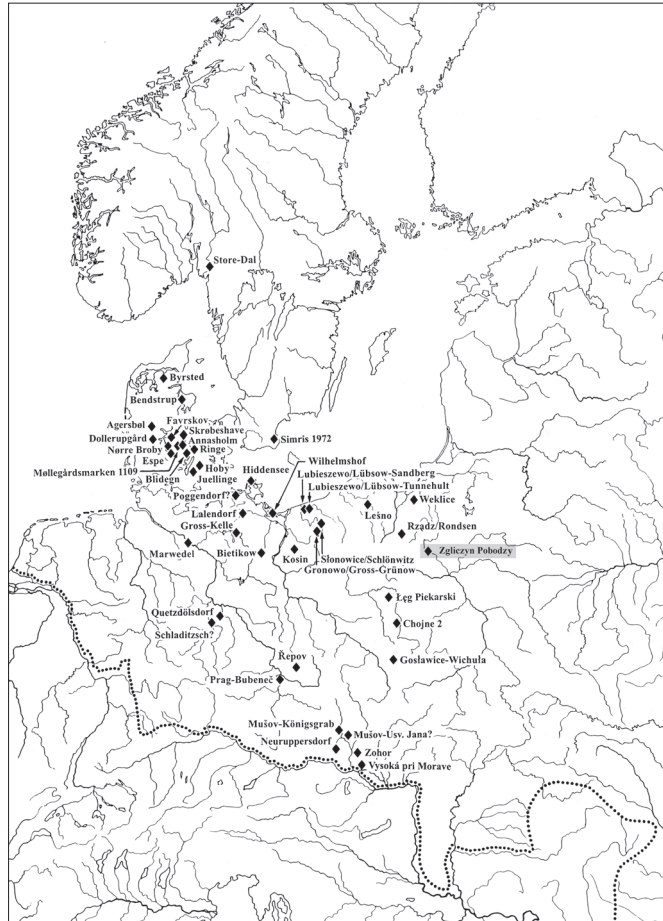
1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Jan Schuster

Institut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego

„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna-Pobodzego

W roku 1978 w miejscowości Zgliczyn Pobodzy pow. żuromiński, odkryto grób z wczesnego okresu wpływów rzymskich, należący do nielicznej grupy pochówków z obszaru na wschód od Wisły, który zasługuje na określenie mianem grobu okazałego, umownie zwanego „grobem książęcym”¹. Grób ten był badany i opublikowany przez A. Grzymkowskiego (2006). Mimo, że inwentarz pochówku jest ponadprzeciętny, a wśród darów znajdują się przedmioty pochodzenia rzymskiego, to na dotychczasowych mapach przedstawiających rozrzut wczesnorzymskich grobów książęcych, stanowiska w Zgliczynie ciągle brakuje (Ryc. 1), (mapa uzupełniona o stanowisko w Zgliczynie Pobodzym). Można przypuszczać, że środowisko archeologiczne z poza Polski jeszcze nie przyjęło do wiadomości odkrycia tego zespołu. Może to wynikać z faktu, że dla grona badaczy zza granicy informacje na jego temat są bardziej dostępne dopiero od kilku lat. Możliwe jednak, że nieuwzględnienie grobu ze Zgliczyna Pobodzego przy sporządzaniu listy grobów książęcych z wczesnego okresu wpływów rzymskich, spowodował zupełnie inny

Ryc. 1. Rozrzut bogato wyposażonych grobów inhumacyjnych z wczesnego okresu rzymskiego w *Germania magna*. Według: PEŠKA 2002, ryc. 35, z uzupełnieniami.

czynnik, a mianowicie niespełnienie kilku z ogólnie przyjętych kryteriów wyznaczających groby książęce (patrz niżej)².

Kryteria te jako pierwszy, określone niestety w sposób niejednoznaczny, wyznaczył H. J. Eggers (1953) dla grobów tzw. grupy lubieszewskiej („*Lübsow-Gruppe*”). Przy

1 Na temat określenia i definicji ponadprzeciętnie wyposażonych grobów z okresu rzymskiego istnieje obszerna literatura. Nie sposób jej tu kompletnie przedstawiać. Następujące pozycje powinny wystarczyć do orientacji oraz jako punkt wyjścia do dalszych studiów: H. J. EGGERS 1953; G. KOSSACK 1974; W. SCHLÜTER 1970; M. GEBÜHR 1974, s. 78, 2009; H. STEUER 1998; 2006; C. VON CARNAP-BORNHEIM 2006; M. BECKER 2010; J. SCHUSTER 2010. W niniejszym tekście nazwy *grobny okazałe* i *grobny książęce* rozumiane są jako synonimy. Choć nie są nam znane pozycje społeczne poszczególnych osób pochowanych we wzmiankowanych grobach, używam określenia *grób książęcy* jako *terminus technicus*, głęboko zakorzeniony w literaturze przedmiotu.

2 Na skromność wyposażenia tego grobu przy próbie zachowania standardów grobów książęcych wczesnego okresu rzymskiego zwracała uwagę już K. Czarnecka (2004, s. 116).

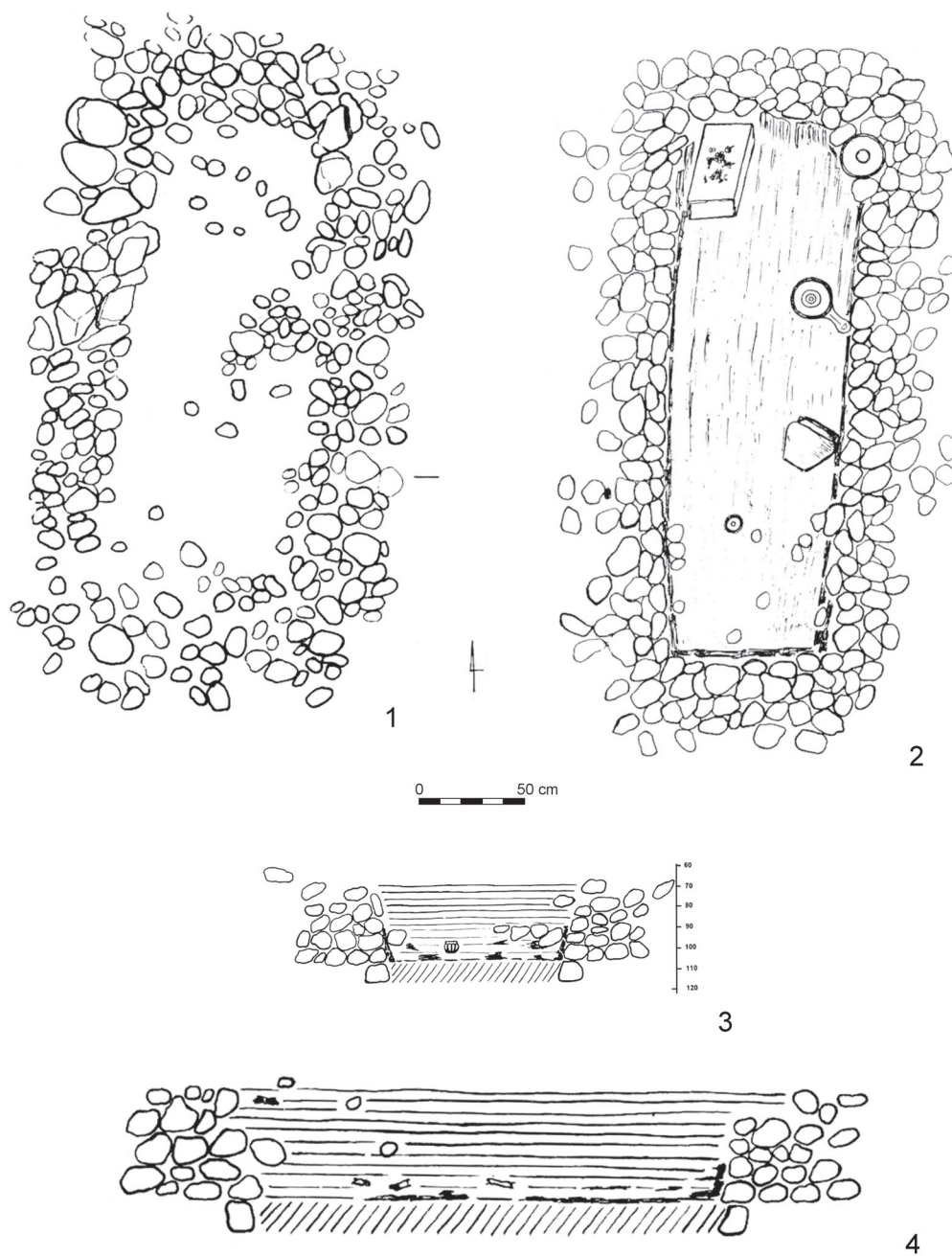
kolejnej próbie zestawienia cech typowych dla grobów książęcych (GEBÜHR 1974), podjętej przy okazji krytycznej dyskusji ustaleń Eggersa, nie uwzględniono niestety bogato wyposażonych grobów z Polski, Czech i Słowacji. Od momentu ukazania się tego artykułu, nikt już nie podejmował ponownej próby określenia ogólnych cech wzmiankowanych grobów. Powodem tego stanu rzeczy wydaje się być przede wszystkim rosnąca świadomość kompleksowości kwestii, której nie da się rozstrzygnąć w sposób ogólny, „globalny”. Okazuje się bowiem, że te pozornie jednolite zespoły grobowe wykazują daleko idące różnice, widoczne zarówno w składzie swoich inwentarzy, jak i stopniu ich bogactwa. Różna jest także częstotliwość występowania importów rzymskich w poszczególnych częściach *Barbaricum* – przedmiotów, których obecność jest konieczna, jeśli w ogóle chcemy rozpatrywać dany pochówek jako grób książęcy. Dlatego więc mimo dość pesymistycznej opinii G. Kossacka (1970, s. 5) mówiącej, że nawet poprzez porównywanie z „codziennymi” pochówkami nie da się dokładnie określić grobów okazałych – sformułowano postulat, iż najpierw każdy taki grób musi być oceniony na tle uwarunkowań danego regionu, na podstawie wszystkich innych grobów (SCHUSTER 2010, s. 13), a dopiero potem można wyciągnąć ogólne wnioski. W ramach niniejszego krótkiego artykułu nie ma miejsca na przeprowadzenie tak daleko zakrojonych badań, można jednak sformułować kilka uwag ogólnych. W przypadku grobu ze Zgliczyna, ważnym punktem odniesienia będzie tutaj cmentarzysko w Niedanowie, pow. nidzicki (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999), położone w odległości ok. 40 km w linii prostej od Zgliczyna, a którego groby reprezentują pochówki socjalnie niewyekspozowanych członków społeczeństwa kultury przeworskiej na północnym Mazowszu. Odwoływać się również będą do dwóch nekropolii na Mazowszu Wschodnim - cmentarzyska w Nadkolu (ANDRZEJOWSKI 1998) oraz w Kamieńczyku (DĄBROWSKA 1997). Aby móc ocenić pochówek ze Zgliczyna na tle regionalnym oraz na tle innych grobów okazałych, należy najpierw rekapitulować jaka była konstrukcja grobu i jaki był jego inwentarz.

KONSTRUKCJA GROBU

Na podstawie kształtu i rozmiaru grobu oraz obecności źle zachowanych szczątków szkieletowych można sądzić, iż zmarłego pochowano w obrządku inhumacyjnym. Pochówek został złożony w grobie o podłużnej, prostokątnej jamie, usytuowanej wzdłuż osi N–S. Na głębokości ok. 0,60 m uchwycono układ kamieni, określony jako bruk przykrywający jamę grobową i mierzący ok. 4,5×2,5 m (GRZYMKOWSKI 2006, s. 62). Według opisu i opublikowanych rycin (Ryc. 2) wydaje się jednak, iż ów bruk był raczej obstawą drewnianej trumny lub wypełnieniem przestrzeni pomiędzy trumną a ścianami jamy grobowej. Po rozłożeniu się drewnianej pokrywy grobu oraz górnej części ścian trumny, niektóre kamienie z górnych warstw zapadły się do środka jamy. Wewnętrzna przestrzeń grobu mierzyła ok. 2,7 m×1,0 m i zawierała konstrukcję z drewna. Na głębokości ok. 0,9 m zarejestrowano warstwę drewna, będącą prawdopodobnie pozostałością desek. Boczne partie konstrukcji drewnianej zachowały się do wysokości 0,15–0,2 m powyżej podłogi. Plan konstrukcji mierzył ok. 2,2 m×0,9 m (GRZYMKOWSKI 2006, s. 62).

Według podanych rozmiarów oraz opisu drewnianych elementów wydaje się być pewne, iż zmarłego pochowano nie w komorze grobowej (o definicji zob. SCHUSTER 2014, s. 35), lecz w trumnie o konstrukcji skrzynkowej. Z racji faktu, że na głębokości ok. 0,60 m natrafiono na pierwsze kamienie, owa skrzynia nie mogła być o wiele wyższa niż 0,30 cm. Swoimi rozmiarami odpowiadała ona podobnym konstrukcjom z innych książęcych i bogato wyposażonych grobów z wczesnego okresu rzymskiego (tamże, s. 35 nn., odnośnie Zgliczyna: 43 n.).

Obrządek inhumacyjny, który możemy obserwować w przypadku grobu ze Zgliczyna, jest tak często przywoływany do określenia grobów książęcych, że w tym miejscu rezygnuję z przytoczenia literatury. Obok monumentalności grobu, fakt ten jest kolejnym argumentem za określeniem analizowanego grobu jako książęcego (GRZYMKOWSKI 2006, s. 64). Warto jednak uświadomić sobie,

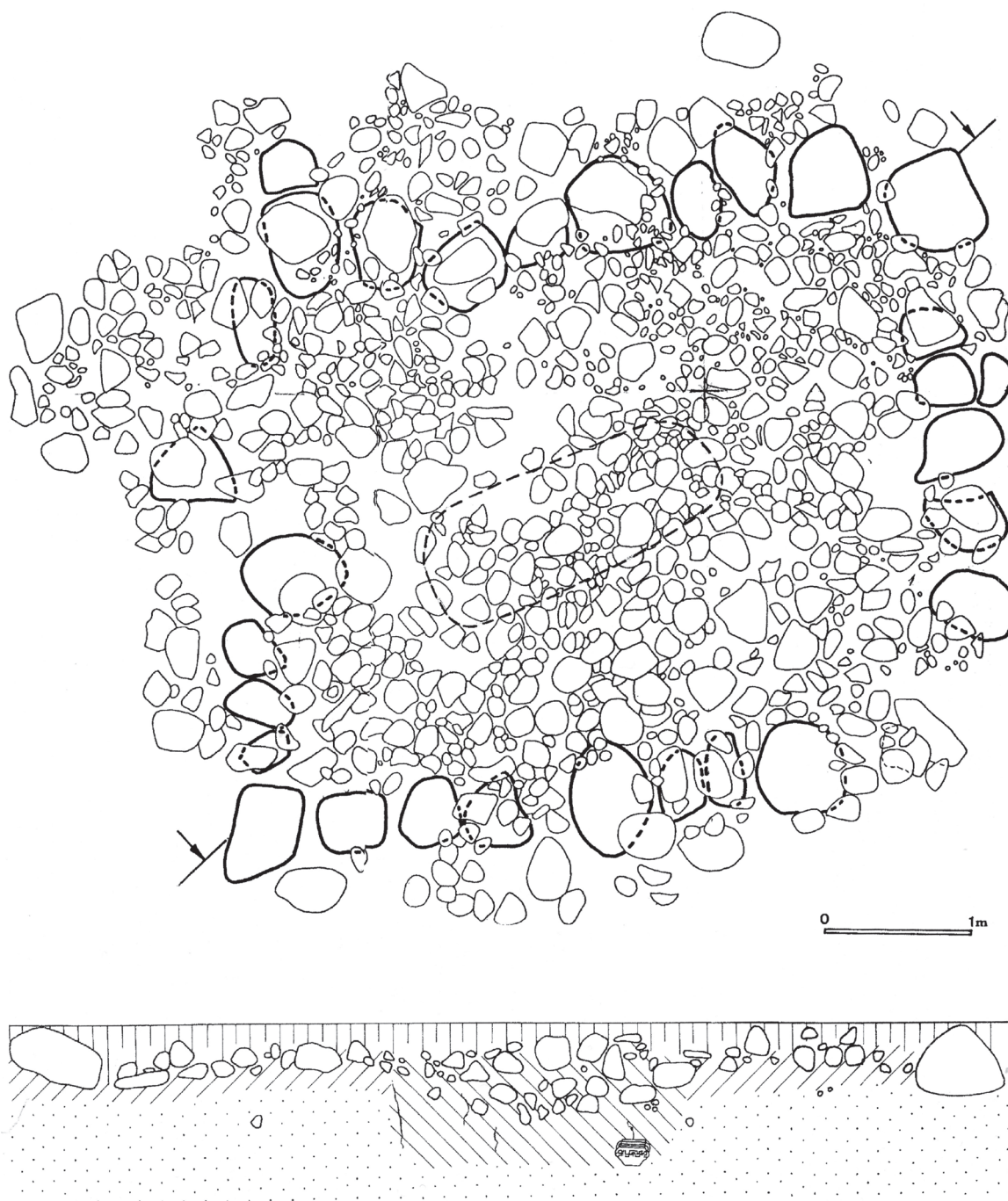

Ryc. 2. Plan i profile grobu ze Zgliczyna Pobodzega z 1978 r. Według: GRZYMKOWSKI 2006.

iż na cmentarzysku kultur przeworskiej i wielbarskiej w Niedanowie, również odnotowano taki sposób chowania zmarłych. Cztery groby inhumacyjne (groby 91, s. 104, 200 i 483) z całą pewnością datować można na wczesny okres rzymski, a tym samym definiować jako groby ludności kultury przeworskiej (por. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999,

s. 126)³. Żaden z nich nie był wyposażony ponadprzeciętnie, ale każdy ukazuje mniej lub bardziej rozbudowaną konstrukcję kamienną (Ryc. 3). Jest to ważny element o decydującym znaczeniu dla oceny grobu ze Zgliczyna Pobodzega. W przypadku grobów z Niedanowa obrządek pogrzebowy nie zależał bowiem

3 Grobu 312 nie można datować na fazę B_{1a2}, ale także nie można wykluczyć, iż jest to pochówek kultury wielbarskiej.

Ryc. 3. Niedanowo, grób 483 (inhumacyjny) z rozbudowaną konstrukcją kamienną. Według: ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999.

od ewentualnej wyeksponowanej pozycji społecznej zmarłej osoby, odzwierciedlającej się w bogactwie wyposażenia. Nie ma również widocznego związku pomiędzy konstrukcją (monumentalnością) grobu, wymagającą od osób chowających zmarłego większego fizycznego wysiłku, a ewentualną wyższą pozycją społeczną pochowanej osoby. W stosunku do grobu ze

Zgliczyna (i nie tylko) oznacza to, iż sam fakt stosowania obrządku inhumacyjnego, jak i założenia grobu o bardziej skomplikowanej konstrukcji, nie są argumentem *eo ipso* za uznaniem go za grób książęcy/okazały.

Warto podkreślić również fakt, iż grób ze Zgliczyna ma analogie w grobach z obstawą kamienną kultury wielbarskiej, odkrytych na terenach na wschód od Wiśły, np. w czterech grobach z Mózgowa,

gm. Iława (d. *Mosgau, Kr. Rosenberg*), z których dwa datowane są na fazę B₂ (ost. CIEŚLIŃSKI 2010, s. 249 n., tabl. 63–65), ale również w innych regionach basenu Morza Bałtyckiego.

Podsumowując ten wątek, okazuje się, że sama konstrukcja grobu wraz z obrzędkiem inhumacyjnym jest, owszem, czymś szczególnym w regionie, ale niekoniecznie zarezerwowanym tylko i wyłącznie dla „książąt”.

Dary grobowy

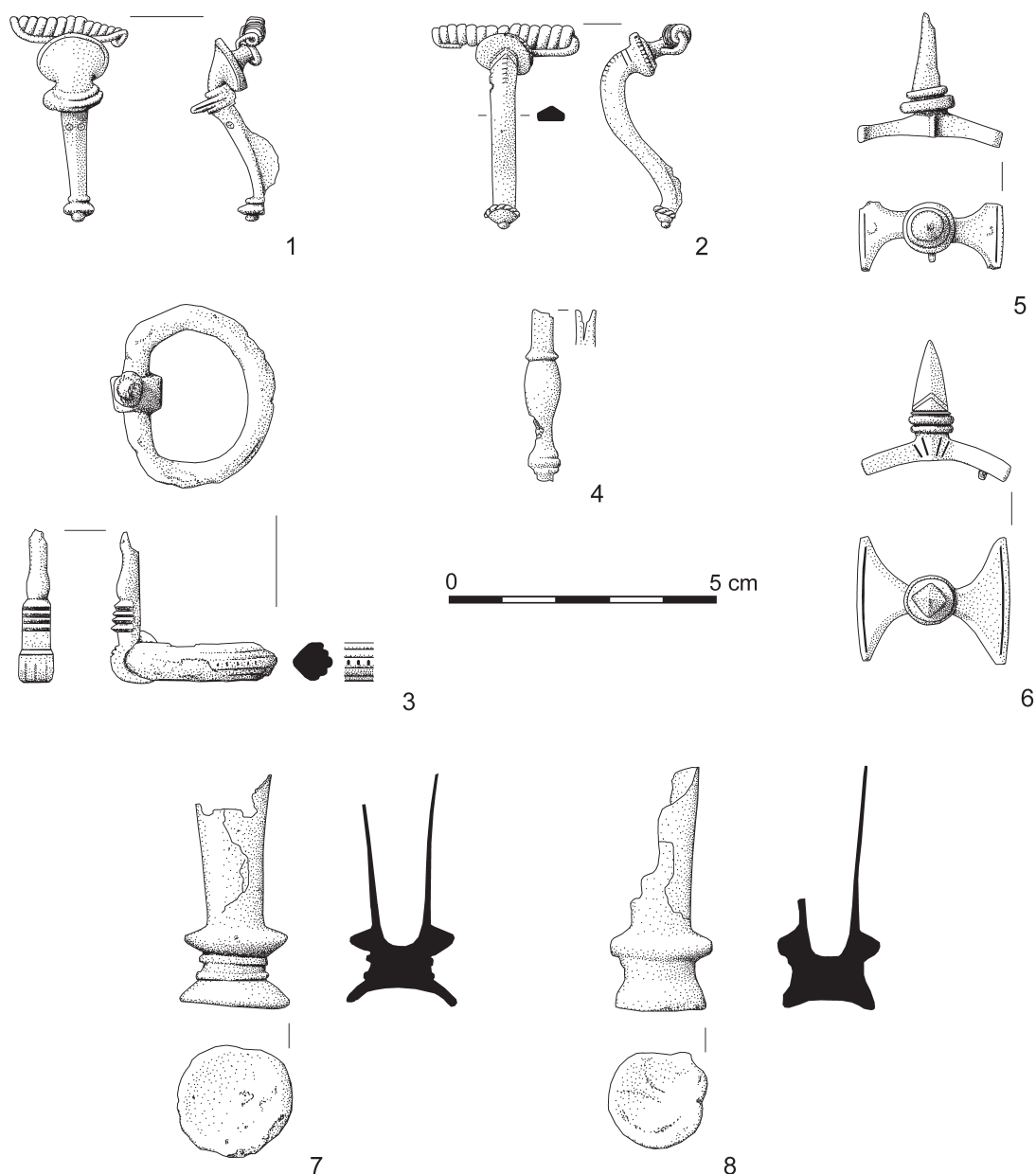
FIBULE

W analizowanym grobie odkryto dwie zapinki. Pierwsza z nich (Ryc. 4, 2), fibula o esowato zgiętym kabłąku, miała leżeć na wysokości głowy (GRZYMKOWSKI 2006, s. 62). Choć nie można tego całkiem wykluczyć, takie miejsce znalezienia jest jednak mało prawdopodobne, tym bardziej, że jest to jedyna zapinka znaleziona przy ciele zmarłego i z tego względu powinna się znajdować w pozycji użytkowej. Jeśli fibula nie została np. dyslokowana postdepozytarnie to należy przyjąć, iż raczej leżała na wysokości klatki piersiowej, barku lub pod brodą. Omawiana zapinka została wykonana ze stopu miedzi. Przy główce posiada mniej więcej okrągły grzebyk zdobiony bruzdą, do której włożono srebrny drucik perełkowy. Na kabłąku poniżej grzebyka widoczne są dwie cienkie bruzdy, a sam jego grzbiet zdobiony był na całej długości pasem krótkich, poprzecznych nacięć, które zachowały się tylko na niewielkim odcinku przy główce, natomiast reszta uległa wytarciui. Sugeruje to dłuższy okres użytkowania fibuli i tym samym wskazuje, że była noszona za życia zmarłego. Mały tarczowaty grzebyk na końcu nóżki, posiada również wkładkę w postaci tordowanego drucika srebrnego. Fibula należy do 7 serii V grupy wg Almgrena i zbliżona jest do typu 110 – jednakże ten posiada taśmowaty kabłąk. Zapinki 7 serii zostały ostatnio obszernie omówione (SCHUSTER 2010, s. 97 nn.; MAĆZYŃSKA 2011, s. 43 nn.⁴). Okazy ze stopu miedzi, jak fibula ze Zgliczyna oraz ze srebra, znajdowane

są głównie w szeroko rozumianym paśmie przybrzeżnym Bałtyku od Jutlandii przez dolne Nadłabie, Pomorze aż po Sambię (MAĆZYŃSKA 2011, ryc. 17). Do tego pasma należą również tereny wschodniej strefy kultury przeworskiej, dla których wzmiankowane zapinki są elementem dystynktywnym (tamże, s. 45). Przypuszczać można, iż w pojawieniu się brązowych fibul 7 serii V grupy we wschodniej części obszaru kultury przeworskiej, można dostrzec oddziaływanie ludności kultury wielbarskiej. Na tym tle ocenić należy również zapinkę z grobu w Zgliczynie. Ramy chronologiczne egzemplarzy siódmej serii V grupy Almgrena zamykają się we wczesnej fazie B₂ (DĄBROWSKA 1997, s. 83; MAĆZYŃSKA 2011, s. 44 n.), przy czym okazy bardziej przysadziście i krótkie występują raczej w inwentarzach młodszego jej odcinka, a czasem nawet w fazie B₂/C₁ (SCHUSTER 2010, s. 99 nn.).

Pod względem konstrukcyjnym ciekawą jest fakt, iż prawa strona sprężynki opisywanej zapinki owinięta jest wokół drutu cięciwy, albo – inaczej ujmując – prawy koniec cięciwy tkwi w prawej połowie sprężynki. Taki zabieg znany był już od dawna, ale przede wszystkim wśród fibul kapturkowych. Jako pierwszy opisał go G. Körner (1939, s. 91) i nazwał „*achs bildende Sehne*” czyli cięciwą tworzącą oś. Według tegoż badacza jest to szczególny sposób produkcji zapinek. Podobnego zdania był H. Drescher (1957, s. 85), gdy tymczasem E. Cosack (1979, s. 52) w swojej analizie technologii produkcji zapinek wczesnorzymskich przekonuje, iż jest to efekt naprawy. Jeśli sprężynka uległa złamaniu to najprostszym sposobem reperacji było usunięcie niepotrzebnego już odcinka i wsunięcie jej końca do środka funkcjonującej jeszcze części sprężynki (COSACK 1979, s. 52, tabl. 27,1). Przypadki zastosowania takiego zabiegu są dość rzadkie, ponieważ jak słusznie uważał E. Cosack, powoduje on efekt niesymetryczności sprężynki, co mogło naruszać poczucie estetyki właściciela. Inną możliwością naprawy jest usunięcie całej uszkodzonej połowy sprężynki i dorobienie nowej, która byłaby przytrzymywana przez tkwiącą w niej cięciwę. Dowodem takiego zabiegu może być różny stopień zużycia drucika jednej i drugiej połowy sprężynki lub różnice

4 W zestawieniu znalezisk (MAĆZYŃSKA 2011, s. 268 nn.) brakuje fibuli z grobu ze Zgliczyna Pobodzego.

Ryc. 4. Zabytki metalowe z grobu z 1978 ze Zgliczyna Pobodze.
1, 3 – 8 – stop miedzi, 2 – stop miedzi i srebra. Rys. J. Schuster.

w grubości ich drucików (tamże). Ta ostatnia możliwość wydaje się być uchwytą w przypadku fibuli ze Zgliczyna, w przypadku której drucik prawej połowy sprężynki jest nieco grubszy od drucika lewej połowy, a średnica samej sprężynki po prawej stronie jest większa od średnicy po lewej.

Druga z analizowanych zapinek (Ryc. 4, 1) znajdowała się wraz z innymi darami w obrębie prostokątnego przedmiotu z drewna (patrz niżej). Należy ona do grupy IV wg O. Almgrena, czyli zapinek silnie profilowanych, przy czym nie ma bliższej

analogii w wyróżnionych przez niego typach. Najbardziej odpowiada fibulom A.75, aczkolwiek posiada o wiele większą główkę niż ten typ. Tendencję do większego uformowania główek fibul 2 serii IV grupy pochodzących z terenów kultury przeworskiej, można zaobserwować już u zapinek o workowatej główce – zbliżonych do typu Almgren 74⁵, aczkolwiek znane są również okazy o małej, prawie minimalistycznie ukształtowanej główce (np. ZIEMLIŃSKA-

5 Por. Niedanowo, groby 98 i 288 (ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, tabl. XXIX:98,1, C:288,1).

Ryc. 5. Rozprzestrzenienie sprzączek typu D2 według Madydy-Legutko 1987 z uzupełnieniami. Rys. J. Schuster.

-ODOJOWA 1999, tabl. LI:181,1, LII:182,1). Para fibul zbliżonych do typu Almgren 75, ale z główką dużych rozmiarów, została odkryta w grobie 596 w pobliskim Niedanowie (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 102, tabl. CCXI:596,1–2). Zapinki takie występują pod koniec fazy B₁, ale spotykamy je jeszcze w zespołach z wczesnej fazy B₂ (KOLNIK 1977, s. 154; DĄBROWSKA 1997, s. 83; ANDRZEJOWSKI 1998, s. 105 n.; SCHUSTER 2010, s. 220, 223, Beil. 1).

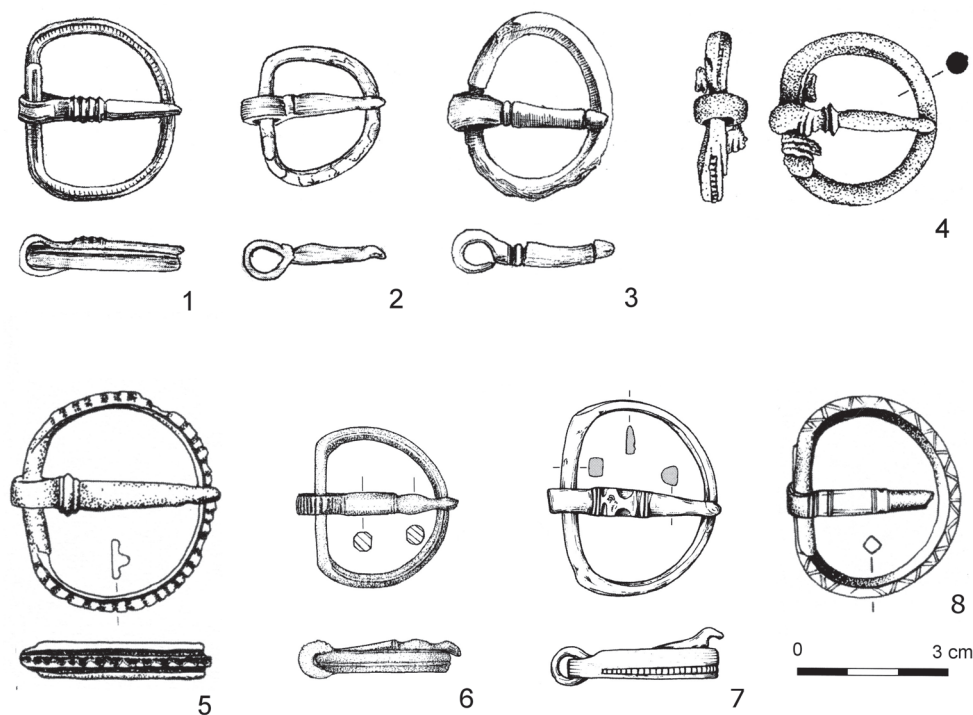
Mimo, że zapinka ze Zgliczyna nie jest egzemplarzem okazałym, zdeponowana była wraz z innymi przedmiotami w obrębie drewnianego pojemnika lub na drewnianej tacy/planszy. Jest więc prawdziwym darem dla zmarłego, a nie częścią jego stroju (odnośnie zjawiska „prawdziwego daru” por. SCHUSTER 2010, s. 250 nn.). Takie dodatkowe elementy często znajdowane są w grobach bogato wyposażonych oraz pochówkach okazałych i można je traktować jako symbolem drugiego garnituru lub faktyczną jego pozostałość (tekstyliu uległy rozkładowi). Warto zaznaczyć, że fibula ze Zgliczyna jest uszkodzona, gdyż brakuje jej szpili oraz jej łożyska. Trudno powiedzieć czy zapinka była uszkodzona w momencie zdeponowania, czy też jest to efekt korozji jaka nastąpiła później.

METALOWE CZĘŚCI PASA

Sprzączka

Sprzączka z grobu w Zgliczynie (Ryc. 4, 3) posiada półokrągłą jednodzielną ramę, na której osadzony jest silnie profilowany kołec. Na ramie widoczne są biegnące wzdłuż jej obwodu żłobki, przez co przekrój ramy jest w przybliżeniu schodkowaty, a powstałe żeberko środkowe jest karbowane. Analizowany okaz został zaliczony przez R. Madydę-Legutko (1987, s. 174) do typu D1. Wyraźne profilowanie jej kolca skłania jednak do innego określenia typologicznego, gdyż jest cechą właściwą dla okazów typu D2, którym zabytek ze Zgliczyna powinien być przypisany. Obecność sprzączki tego typu w grobie kultury przeworskiej jest ciekawym zjawiskiem, ponieważ w rejonach położonych na południe od brzegu Morza Bałtyckiego, okazy typu D2 występują prawie wyłącznie w kontekście wielbarskim (MADYDA-LEGUTKO 1987, s. 26) (Ryc. 5)⁶. W związku z powyższym dobre odniesienia do sprzącz-

6 Mapę R. Madydy-Legutko (1987, mapa 17) uzupełniono o następujące znaleziska: Kowalewko, grób 87, grób 105, grób 254 (określona jako zbliżona do typu F2), grób 417 (SKORUPKA 2001, s. 35, 39, 72, 110, tabl. 26:4, 32:4, 78:3, 130:417,3); Leśno, grób 6 i 12 (WALENTA 2009, s. 38, 40, tabl. LXXIV,7, LXXVIII,16); Ulkowy, znal. luźne (TUSZYŃSKA 2005, s. 43, tabl. XLVII,10); Weklice, groby 474 i 492 (NATUNIEWICZ-SEKUŁA / OKULICZ-KOZARYN 2011, s. 117, 120, tabl. CCIX:474,1; CCXXIX:492,5, CCXXXIX:1); Nieżychowo (Niecychowo) (BLUME 1915, s. 32; GAŁĘZOWSKA 2006, s. 83, tabl. 4:4). Z Pomorza, na zachód od Zalewu Szczecińskiego, pochodzą dwie sprzączki typu D2, z Seckeritz, Lkr. Ostvorpommern, ob. 4 (SCHUSTER w druku) oraz z Netzeband, grób 11 (REINECKE, RAUSCH 1989, s. 11 n., ryc. 8:11,f). Ze względu na duże podobieństwo kształtu ramy sprzączek, do listy tej dodano również okazy pochodzące z Tynwałdu (Tillwalde) lub z Rudzienic (Raudnitz) (ost. CIEŚLIŃSKI 2010, tabl. 71:B,2) - wcześniej sklasyfikowaną jako typ C16 (MADYDA-LEGUTKO 1987, s. 171, 215) oraz sprzączkę z grobu 100 w Paprotkach Kolonii, gm. Miłki (KARCZEWSKI 1999, s. 90, ryc. XIII:3). Sprzączki te reprezentują egzemplarze zbliżone do typów D2, pochodzące z grobu 12 z Leśna oraz z grobu 474 z Weklic. Ponadto sprzączka z Tynwałdu/Rudzienic nie spełnia kryteriów definicji typu C16, do którego została pierwotnie zaliczona przez M. Madydę-Legutko, gdyż zarówno jej rama jak i przekrój nie są okrągłe. Ze Skandynawii znane są mi dwie sprzączki typu D2. Jedna pochodzi z Bohøjgård na Fionii (ALBRECHTSEN 1956, tabl. 40:k), druga zaś pochodzi z sąsiedniej wyspy Langeland, ze Stengade, grób AN (SKAARUP 1976, tabl. 10:5). Trudno określić jaka jest relacja między tymi dwoma egzemplarzami, a sprzączkami znajdującymi na południowym wybrzeżu Bałtyku.

Ryc. 6. Przykłady sprzączek typu D2 według Madydy-Legutko 1987.

1 – Niedanowo, grób 278; 2 – Niedanowo, grób 89; 3 – Niedanowo, grób 284; 4 – Leśno, grób 12; 5 – Kowalewko, grób 254; 6 – Ulkowy, znal. luźne; 7 – Weklice, grób 492; 8 – Kowalewko, grób 417. Według: ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 24, s. 55, tabl. XXVI:89,2, XCIV:278,5). W grobie 248 z tego samego cmentarzyska znaleziono sprzączkę, którą określono jako typ D1–2 (tamże s. 48, tabl. LXXVII:248,1). Profilowanie kolca pozwala na zaliczenie jej do typu D2⁷. Najbardziej zbliżoną do okazu ze Zgliczyna jest sprzączka z grobu 278 z Niedanowa, mimo, że jej rama jest otwarta, a końce nakładają się na siebie – w przeciwieństwie do okazu ze Zgliczyna, którego rama jest zamknięta. Ramy obydwu egzemplarzy są żłobkowane, identycznie zdobione są również ich kolce. Obecność zapięć pasa typu D2 we wzmian-

ki ze Zgliczyna można znaleźć głównie w grobach ludności tej kultury (Ryc. 6). Niemniej, w pobliskim Niedanowie, analogiczne sprzączki wystąpiły w grobach 89 oraz 278 w kontekście grobów przeworskich (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 24, s. 55, tabl. XXVI:89,2, XCIV:278,5). W grobie 248 z tego samego cmentarzyska znaleziono sprzączkę, którą określono jako typ D1–2 (tamże s. 48, tabl. LXXVII:248,1). Profilowanie kolca pozwala na zaliczenie jej do typu D2⁷. Najbardziej zbliżoną do okazu ze Zgliczyna jest sprzączka z grobu 278 z Niedanowa, mimo, że jej rama jest otwarta, a końce nakładają się na siebie – w przeciwieństwie do okazu ze Zgliczyna, którego rama jest zamknięta. Ramy obydwu egzemplarzy są żłobkowane, identycznie zdobione są również ich kolce. Obecność zapięć pasa typu D2 we wzmian-

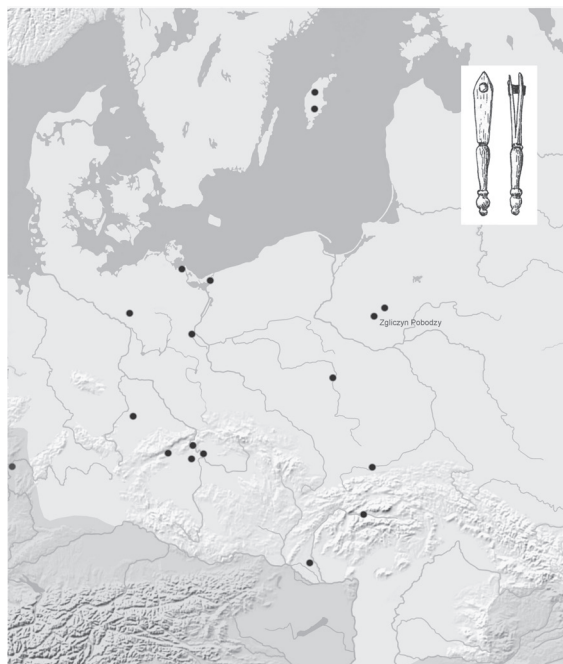
kowanych grobach z północnego Mazowsza oznacza, iż typ ten nie był całkiem nieznanym w *milieu* przeworskim na wschód od Wisły⁸, a jego występowanie odzwierciedla najprawdopodobniej oddziaływanie ludności kultury wielbarskiej na północną część wschodniej strefy kultury przeworskiej.

Kolejną metalową częścią pasa w analizowanym zbiorze, jest okucie jego końca (Ryc. 4, 4). Mimo uszkodzenia i braku zakończenia, możliwe jest jego określenie typologiczne. Należy ono do grupy O wg K. Raddatza (1957, s. 85 nn., ryc. 1), która obejmuje okucia z dolną partią o okrągłym przekroju. Klasyfikacja K. Raddatza dotyczy jednak znalezisk z młodszej fazy B₂ i egzemplarzy późniejszych. Opracowując materiał znaleziony w miejscu ofiarowanym zwanym Thorsberg⁹, K. Raddatz nie

7 Do typu D2 nie zaliczam tak zaklasyfikowanego okazu z grobu 342 z Niedanowa (por. ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 67, 116, tabl. CXXVI:342,1). Kolec posiada tylko cienkie poprzeczne żeberko u nasady, oprócz tego jego profil jest „gładki”, co nie pozwala na określenie sprzączki jako należącej do typu D2.

8 Nie wykluczone, że profilowany kolec znaleziony w grobie 237 z Kamieńczyka, gm. Wyszaków (DĄBROWSKA 1997, s. 53, tabl. CXVIII:237,5) reprezentuje kolejną sprzączkę typu D2 z prawobrzeżnego Mazowsza.

9 Thorsberg (właściwie: Thorsberger Moor) nie jest żadną oficjalną nazwą administracyjną, tylko lokalną nazwą

Ryc. 7. Rozprzestrzenienie okuć końca pasa typu 1, odmiany 2 według Madydy-Legutko 2011. Rycina okucia według Ziemińskiej-Odojowej 1999. Rys. J. Schuster.

uwzględnił wczesnych odmian grupy O, do których zaliczyć należy również okaz ze Zgliczyna. W swoim opracowaniu metalowych części pasa kultury przeworskiej R. Madyda-Legutko (2011, 17) w ramach typu 1, który obejmuje okucia o profilowanym trzonku (a właściwie dolnej jego partii), wydzieliła małą grupę okuć, u których środkowa partia trzonka jest uformowana wrzecionowato i zbliżona do form trzonów celtyckich lub prowincjonalnorzymskich okuć z regionów nad środkowym Dunajem, z czasów około przełomu er. Do tej odmiany 2 typu 1, badaczka zaliczyła również fragmentarycznie zachowane okucie ze Zgliczyna. Warto podkreślić, iż z pobliskiego cmentarzyska w Niedanowie pochodzi jedna z niewielu analogii do okuć odmiany 2 typu 1 z terenów kultury przeworskiej (Ryc. 7). Więcej takich okazów znanych jest z terenów kręgu nadłabskiego, pojedyncze egzemplarze znaleziono na dolnym Nadodrzu, na Gotlandii oraz nad Renem i środkowym Dunajem (Ryc. 7). Bardzo mała ilość takich okuć na wschód od Odry

bagna, w pobliżu wzgórza Thorsberg, gdzie w okresie rzymskim składano ofiary (teraz: BLANKENFELDT, LAU, MATEŠIĆ 2014, s. 22). Miejscowość, w której znajdują się stanowisko (dzisiaj oczko wodne) nazywa się Süderbrarup, Kr. Schleswig-Flensburg.

i na północ od Karpat świadczy o tym, że „książę” ze Zgliczyna posiadał prawdziwy rarytas.

DWA OKUCIA ROGÓW DO PICIA

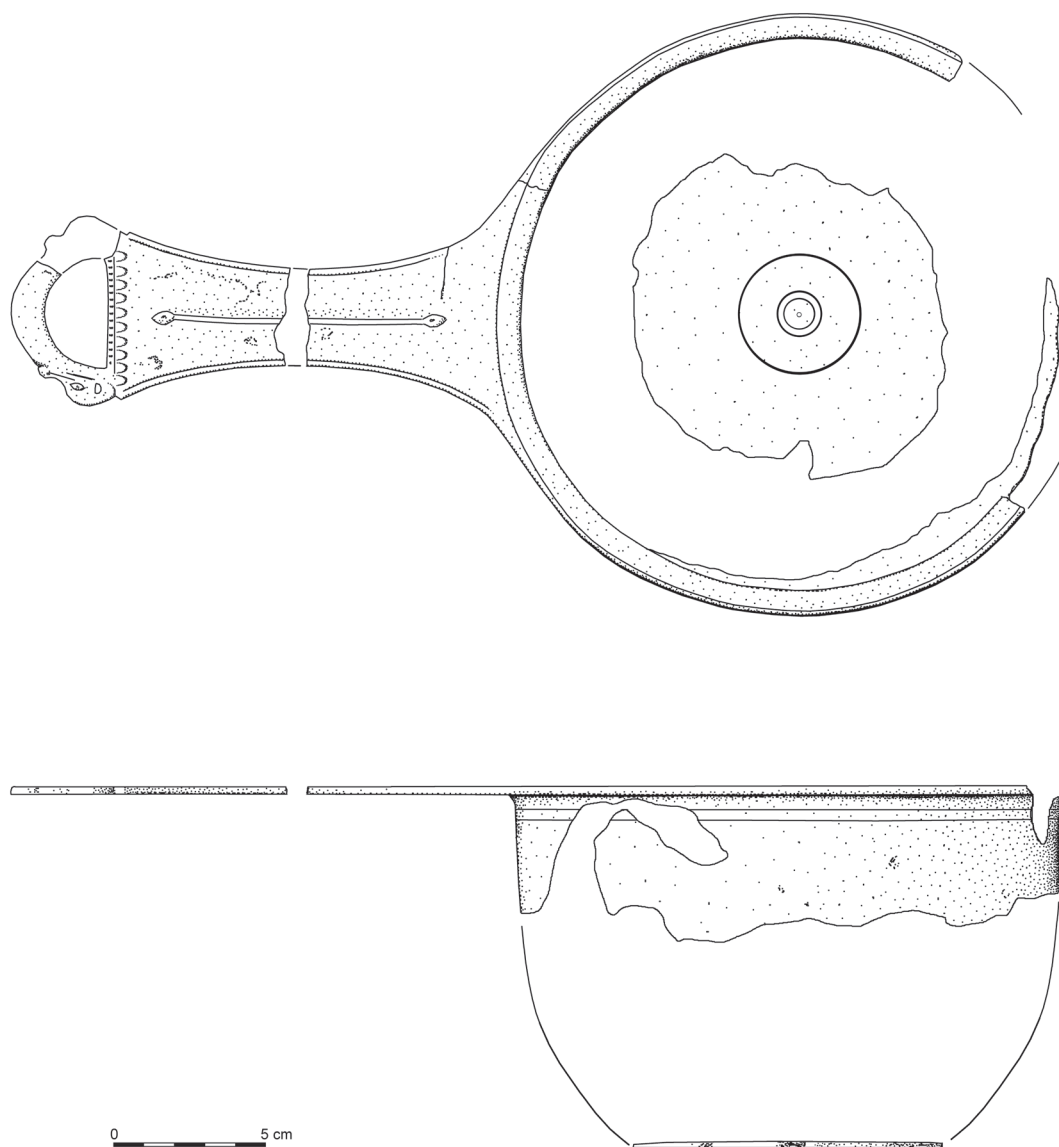
Okucia od rogów do picia (Ryc. 4, 7–8) reprezentują bardzo rzadki typ C.5 według Andrzejewskiego. Oprócz tych egzemplarzy J. Andrzejewski (1991, s. 22) mógł wskazać tylko trzy, względnie cztery kolejne okazy typu C.5, pochodzące z dwóch stanowisk w Kotlinie Czeskiej. Wobec takiej sytuacji nie można wyciągać dalszych wniosków o ewentualnym pochodzeniu lub kulturowych kontekstach okuć ze Zgliczyna.

DWIE OSTROGI

Ostrogi z analizowanego grobu (Ryc. 4, 5–6) należą do tzw. ostróg krzesłowatych (JAHN 1921, s. 18 nn.), a w ramach tej grupy do okazów dwunitowych. Ostrogi krzesłowate występujące w dużej ilości na terenach kręgu nadłabskiego oraz w Skandynawii (TEJRAL 2002, s. 141), znane są również z Polski (prawie wyłącznie z terenów kultury przeworskiej i wielbarskiej), choć spotyka się je tutaj zdecydowanie rzadziej niż na zachodzie i północy Europy. W momencie powstania pracy zestawiającej po raz pierwszy ostrogi krzesłowate znalezione na terenach na wschód od Odry i Nysy, znane one były z 37 stanowisk, przy czym – co ciekawe – prawie żaden zabytek nie pochodził z terenu Wielkopolski¹⁰ (ROMAN 1998, mapa I). Jest to ilość, która pozwala za uznaniem ich za przedmioty niestandardowe, wyjątkowe. Choć z biegiem czasu liczba znalezisk ostróg znacznie wzrosła, to wciąż decydującą przewagę mają ostrogi kabłąkowe. Na większych cmentarzyskach ostrogi krzesłowate znajdują się w ilości po jednej, ewentualnie po dwie sztuki¹¹. Na tym tle wyjątkami są cmentarzyska w Kamieńczuku, gm. Wyszaków, gdzie w trzech grobach znaleziono

10 Fakt ten potwierdza również obszerna nekropola w Kowalewku, gm. Oborniki (SKORUPKA 2001), gdzie nie znaleziono ani jednej ostrogi krzesłowatej.

11 Kultura wielbarska: np. Zakrzewska Osada, 1 okaz (znal. luźne) (SZALKOWSKA-ŁOŚ, ŁOŚ 2013, tabl. XLV:a, LV:4); kultura przeworska: np. Oblin, gm. Maciejowice, 2 egzemplarze (znal. luźne) (CZARNECKA 2007, tabl. CCLXIII:85–86).

Ryc. 8. Rondel typu Eggers 131 ze Zgliczyna Pobodzego. Stop miedzi. Rys. J. Schuster.

cztery okazy (DĄBROWSKA 1997, s. 95, tabl. XXIX.7, LI.12–13, CLV.9) oraz w Modle, gm. Wiśniewo, skąd z trzech inwentarzy pochodzi pięć ostróg (ROMAN 1998, s. 176; por. ANDRZEJOWSKI 2006, s. 26, ryc. 18,2–3).

Ostrogi ze Zgliczyna należą do grupy II wg E. Roman (1998, s. 178), przy czym różnią się one od siebie zarówno rozmiarami jak i detalami. Wygląda więc na to, iż nasz książę nie był w stanie zaopatrzyć się w komplet ostróg, lecz musiał go zestawić z różnych źródeł (warsztatów?) lub zadowolić się tym, co mu zaoferowano (być może była to decyzja chowających go osób). Podobną sytuację można obserwować w przypadku grobu książęcego 4 z Chojnic (KASZEWSKA, RAJEWSKI, ZĄBKIE-

WICZ-KOSZAŃSKA 1971, PL 166)¹². Widoczne staranie o stworzenie kompletu z pojedynczych ostróg przemawia za przypisywaniem im szczególnego znaczenia, zapewne w ramach podkreślenia statusu, a ich symboliki nie osłabiał nawet fakt włożenia do grobu dwóch niezbyt do siebie podobnych egzemplarzy. Symboliczny charakter ostróg w ramach prezentacji zmarłego podczas ceremonii pogrzebowej oraz dla niego samego, ale już w zaświatach, podkreśla umieszczenie ich w grobie na specjalnym miejscu tacy – planszy lub w kasetce.

¹² Kombinacja różnych ostróg krzeselkowatych znana jest również z dwóch innych grobów z regionu z obiektów 401 i 413 w Niedanowie (por. ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 75, 77, 120, tabl. CXLV:401,2–3, CLI:413, 3–4).

Ryc. 9. Rozprzestrzenienia rondli typu E 131 we środkowoeuropejskim *Barbaricum*. Według: TEJRAL 1995 z uzupełnieniem. Rys. J. Schuster.

NACZYNIĘ BRĄZOWE

Bardzo prestiżowym darem zdeponowanym w grobie jest rondel wykonany ze stopu miedzi (Ryc. 8). Jest to naczynie pochodzenia rzymskiego reprezentujące typ 131 wg H. J. Eggersa (1951), który cechuje zakończenie ażurowego uchwytu głowami dwóch łabędzi. Na rączce widnieje przedłużony motyw zwany tyrs (*thyrsos*) czyli laską Dionizosa/Bachusa. Jest to motyw charakterystyczny dla jednej z trzech odmian rondli typu E 131 wg klasyfikacji V. Sakařa (1994, s. 24) oraz (na nieco innej podstawie) również wg J. Wielowiejskiego (1986, 202). Rondle E 131 produkowano w Italii w czasach panowania Augusta oraz we wczesnych latach panowania Tyberiusza (EKHOLM 1942, s. 214 n.; KUNOW 1983, 25; SAKAŘ 1994, s. 24; TEJRAL 1995, s. 225). Według ustaleń R. Petrovsky'ego (1993, s. 30) od końca trzeciej/początku drugiej dekady przed Chr. do trzeciej dekady po Chr., niektóre – nieco cięższe okazy z niestarannie grawerowanym tyrsem na uchwycie, mogły być produkowane jeszcze do połowy I wieku.

Rondle E 131 występują w *Barbaricum* głównie w zespołach datowanych na fazę B_{1a}, nie mają jednak – jak zresz-

tą wszystkie importy rzymskie – waloru głównego datownika danego zespołu. Jako przedmioty bardzo cenne mogły być bowiem użytkowane przez długi okres i zdeponowane długo po okresie ich głównego występowania¹³. Dobrymi przykładami takiego stanu rzeczy, są właśnie dwa groby ze Zgliczyna-Pobodzega. W pochówku odkrytym w 1945 r. natrafiono na rondel E 131, który podobnie jak w grobie będącym przedmiotem niniejszej rozprawy, współwystępował z zapinką siódmej serii V grupy Almgrena (ANTONIEWICZ, WESOŁOWSKI 1951/52, s. 138 nn., ryc. 5–6), przez co oba obiekty muszą być datowane nie inaczej jak na fazę B₂. Kombinacje zabytków w obu inventarzach świadczą o długim okresie użytkowania naczyń, zanim doszło do ich zdeponowania (SCHUSTER 2010, s. 217).

Rondle E 131 występują w dużej ilości w Kotlinie Czeskiej. Pojedyncze okazy rejestrujemy po obu stronach dolnej Odry, w dorzeczu Łaby oraz w zachodniej Słowacji (Ryc. 9). Znajdźiska ze Zgliczyna możemy uznać za unikaty w dorzeczu górnej Odry, Warty i Wisły, co nie może pozostać bez wpływu na ocenę pozycji stanowiska w rejonie oraz w całym *Barbaricum*.

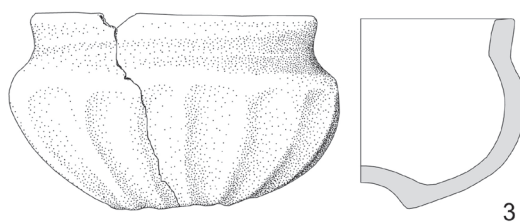
NACZYNIĄ CERAMICZNE

W grobie zdeponowano trzy naczynia ceramiczne. Pierwsze z nich to dwuuch, dwustożkowaty garnek o zaokrąglonym profilu (Ryc. 10, 1). Jego szyjka jest bardzo słabo wyodrębniona, a miejsce gdzie przechodzi ona w brzusek oraz w krawędź, zaznaczono jedynie bruzdami. Naczynie o połyskliwej szaro-czarnej powierzchni dość dokładnie odpowiada formie IIB1 w klasyfikacji ceramiki cmentarzyska w Nadkolu 2 (por. ANDRZEJOWSKI 1998, s. 88), która reprezentowana jest przez dwa naczynia i datowana na podfazę 1b oraz na fazę 2 użytkowania nekropoli czyli na fazę B_{2a}. W grobie 4 z Nadkolu występuje podobna do okazu ze Zgliczyna fibula typu A.75 (tamże 16 n., tabl. II:7). Więcej analogii dostarczyła nekropola w Niedanowie (Ryc. 11). W ramach klasyfi-

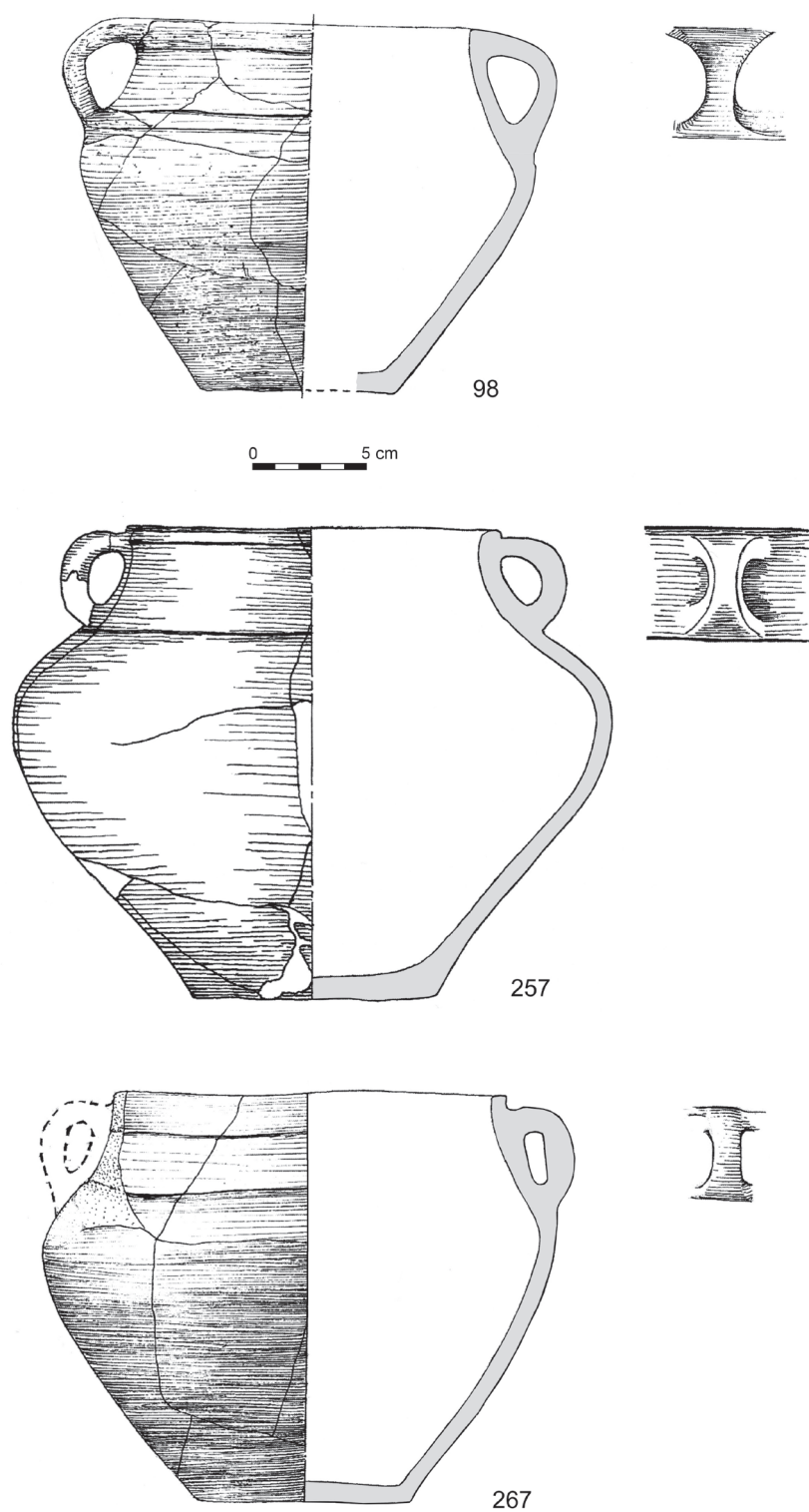
13 O dyskusji na ten temat i niebezpieczeństwie błędnego koła przy stosowaniu datowania poprzez import zob.: SCHUSTER 2010, s. 215 nn. (tu też podano przykłady różnych datowanych grobów).

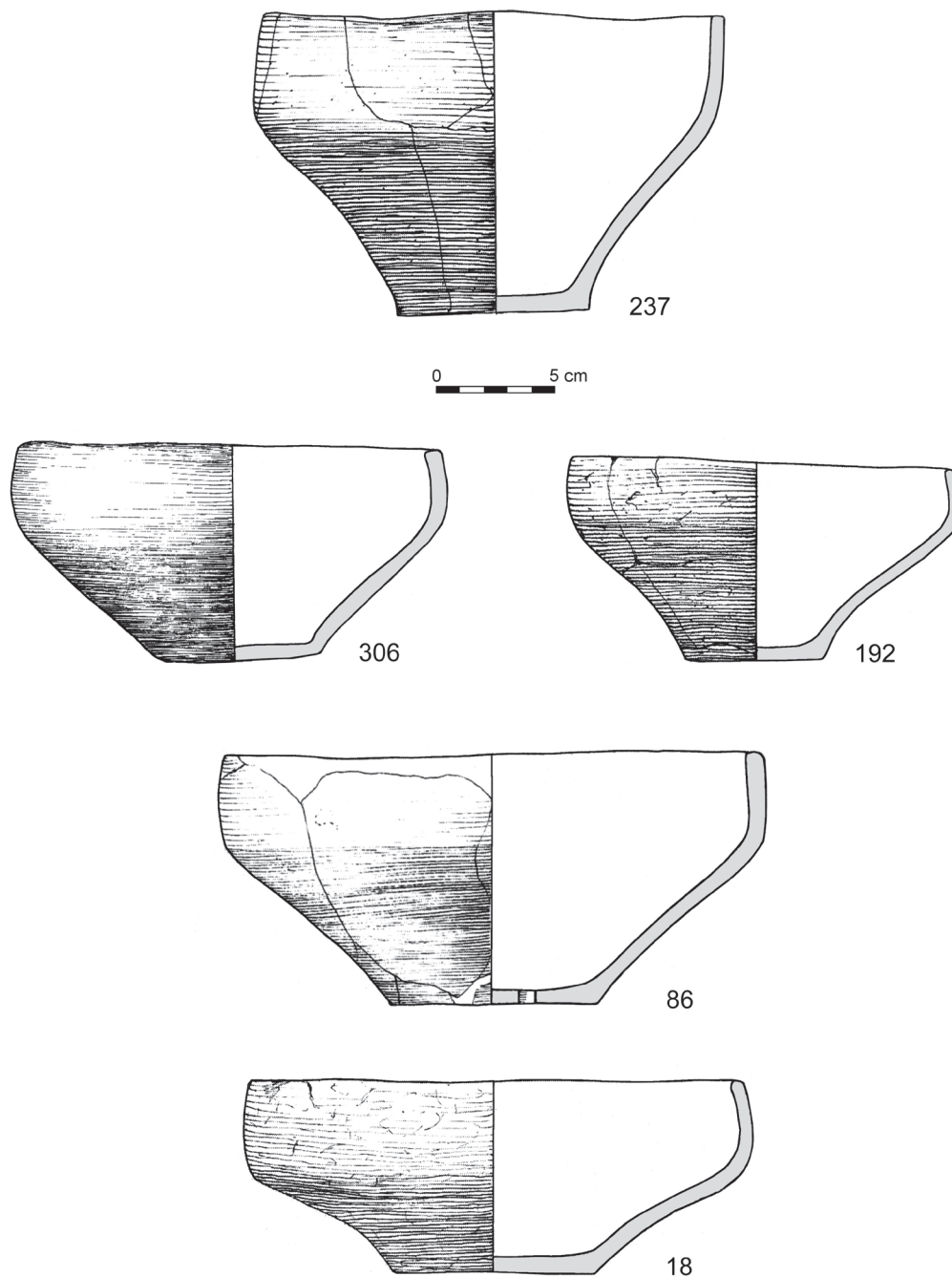
0 5 cm

Ryc. 10. Naczynia ceramiczne ze Zgliczyna Pobodzego. Rys. J. Schuster.

Ryc. 11. Naczynia z Niedanowa, będące analogią do dwuuchowego naczynia z grobu książęcego ze Zgliczyna Pobodzego. Według: ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, zmienione.

Ryc. 12. Naczynia z Niedanowa, będące analogią do misy z grobu książęcego ze Zgliczyna Pobodzego. Według: ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, zmienione.

kacji naczyń ceramicznych tego stanowiska, formy analogiczne do analizowanych naczyń należą do podtypu A.5.1 wydzielonego z typu A.5 reprezentujących formy dwuuche. (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 122 n.), Okazy podtypu A.5.1 datowane są na fazę B_{1b} i B_{2a'}, rzadziej występują w fazie B_{2b'}. Cechą dystyngtywną tych naczyń ma być niezdobiony brzusiec, jednak nie zawsze tak jest, o czym świadczą naczynia przedstawi-

ne na Ryc. 11¹⁴. Stosunkowo duża ilość naczyń dwuuchych w Niedanowie przemawia za tym, iż opisywany zabytek ze Zgliczyna jest ewidentną formą lokalną, zakorzenioną w garncarskiej tradycji regionu.

Drugie naczynie z omawianego grobu ze Zgliczyna (Ryc. 10, 2), to miska o lekko

14 Niektóre naczynia podtypu A.5.3 mogą występować w fazie B_{1a}, aczkolwiek są do formy wyraźnie odbiegające od schematu pozostałych form tego podtypu.

Ryc. 13. Miska żeberkowana z grobu książęcego ze Zgliczyna Pobodze. Fot. J. Schuster.

esowatym profilu, której dolna część korpusu jest wklęsła, a wylew lekko zachylony do środka. Dwie podobne misy o zbliżonych rozmiarach znaleziono w grobie 175 w Modle, gm. Wiśniewo (ANDRZEJOWSKI 2006, 24, ryc. 10:8–9), jednakże ich wylewy są lekko zachylone na zewnątrz. Grób ten datować można na najwcześniejszy odcinek wczesnego okresu wpływów rzymskich. Naczynia bardzo podobne do misy ze Zgliczyna (Ryc. 12), licznie wystąpiły na nekropoli w Niedanowie, skąd znane są z grobów 18, 86, 179, 192, 280, 476 oraz 529 (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 15, 24, 38, 55, 85, 92, tabl. V:18,3; XXV:86,5; XLIX:179,7, LVI:192,4, XCV:280,6, CLXXIV:476,1), a kolejne bardzo zbliżone egzemplarze wystąpiły w zespołach 237, 321 oraz 420 (tamże 47, 63, 78, tabl. LXX:237,9; CXV:321,4–5, 7; CLIV:420,2). Naczynia te zaliczono do odmiany D2a, tj. mis o zaokrąglonym brzuścu, których dolna część jest wklęsła (tamże

124). Do okazów tego typu można również dołączyć misy pochodzące z grobu 186 oraz grobu 306 (tamże 39, tabl. LV:186,6; CVI:306,9) mimo, że dolna część ich korpusu jest jedynie delikatnie wklęsła. Wzmiankowane naczynia, oprócz jednego okazu z fazy B_{1a} oraz jednej misy datowanej na fazę B_{2b}, spotykane są w zespołach z młodziej fazy B₁ oraz wczesnej fazy B₂.

Ciekawy jest fakt, że na dużych cmentarzyskach ze wschodniego Mazowsza (Nadkole 2, Kamieńczyk) analogiczne naczynia w ogóle nie występują. Jedyne podobne naczynie pochodzące z nekropoli w Nadkolu jest wyższe, przez co bardziej przypomina wazę niż misę (ANDRZEJOWSKI 1998, s. 43, tabl. LXXI:116B,1). Nieco więcej zbliżonych egzemplarzy pochodzi z cmentarzyska w Kamieńczyku, gdzie, podobnie jak w Niedanowie, zaliczono je do typu D2 (DĄBROWSKA 1997, s. 107). Jednak także i one nie do końca odpowiadają typom z Niedanowa. W Kamieńczyku obejmuje on okazy bardziej „zamknięte”, podczas gdy naczynia z Niedanowa są bardziej „otwarte”. Z przedstawionych faktów wynika, że również drugie naczynie ceramiczne z grobu w Zgliczynie, jest formą typową dla regionu północnego Mazowsza.

Na nieco więcej uwagi zasługuje trzecie naczynie z grobu w Zgliczynie (Ryc. 10, 3; Ryc. 13). Jest to miska z dość silnie profilowanym brzuścem, zdobionym szesnastoma pionowymi żeberkami biegnącymi do wklęsłego dna. Reprezentuje ono grupę form będących kopiami/imitacjami rzymskich naczyń szklanych i metalowych. Istnienie takich naśladownictw zasygnalizował już w pierwszej połowie XX wieku R. Jamka (1933, s. 80 n.). W przypadku misy ze Zgliczyna, pierwowzorem były misy typu Eggers 181–183 (Ryc. 14, 1), datowane na fazę B_{1b} i na fazę B₂ (ost. SCHUSTER 2010, s. 54). Pod względem morfologicznym, miska ze Zgliczyna jest niemal identyczna, aczkolwiek jej rozmiar pozwala nazwać ją naczyniem miniaturowym. Równie wiernymi kopiami szklanych mis żeberkowanych są naczynia z Rybojadów, pow. Międzyrzecz, w Wielkopolsce (JAMKA 1933, ryc. 4; MAMZER 2008, ryc. na s. 286) oraz z Łęgonic Małych, grób 16 (LIANA 1976, 72, 105, tabl. IV:6), (Ryc. 14, 2).

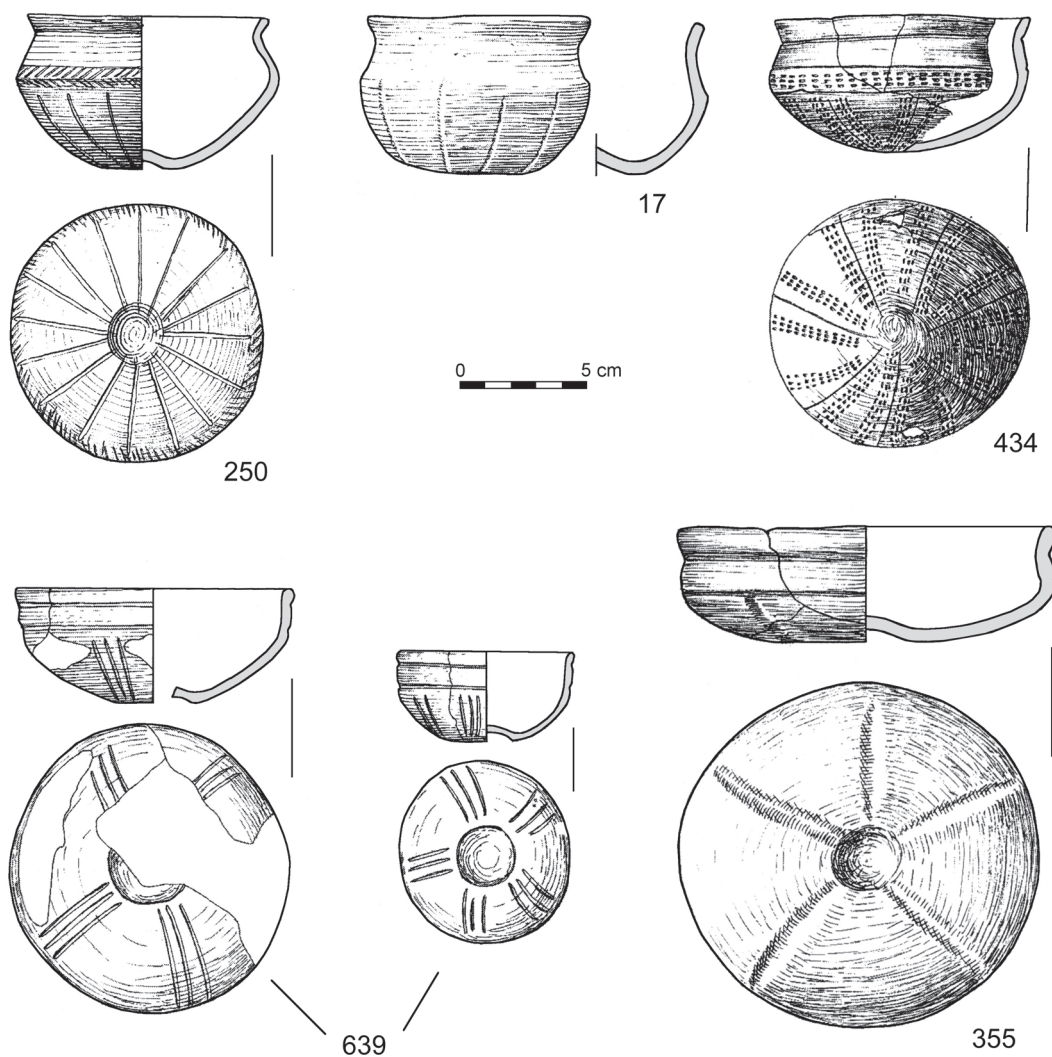
Ryc. 14. 1: Misy żeberkowane typu E 181 z grobu Lübsow (Lubieszewo) / Sandberg 1 (według: SCHUSTER 2010) oraz ceramiczna kopia misy tego typu z Łęgonic Małych, grób 16 (Fot. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie).

Według ustaleń A. Mistewicz (2006a, tabl. III:A, IV:b; 2006b, s. 104, ryc. 9.1), miski z plastycznymi żeberkami spotykane są głównie na terenach zajętych przez kulturę przeworską, jednak na wschód od Wisły znane są tylko z dwóch położonych blisko siebie stanowisk, w tym ze Zgliczyzna. Przy uwzględnieniu również miseczek ukazujących większą swobodę w adaptacji pierwowzoru, u których motyw promieniście ułożonych żeberek zastąpiony został ornamentem rytym (por. HEGEWISCH 2005, s. 201 nn., ryc. 6:A)¹⁵, można wskazywać na

¹⁵ Do nich należy m. i. miseczka z przedłużonymi, radialnie ułożonymi dołkami z grobu 20 z miejscowości Dąbek, pow. Mława (MISTEWICZ 2006, ryc. 6), gdzie w grobie 12 natrafiono na ową drugą miseczkę z plastycznymi żeberkami na wschód od Wisły (tamże 104, ryc. 4:5). Naczynie z grobu 20 ma dobrą analogię w miseczce z Wólki Łasiec-

kolejnych pięć stanowisk na wschód od Wisły - Niedanowo, Nadkole 2, Kamieńczyk, Krupice oraz Oblin. W Niedanowie (Ryc. 15) miski z promieniście ułożonym ornamentem rytym lub tak ułożonymi bruzdami, znaleziono w grobach 17, 250, 355, 405, 434, 630 oraz 639 (ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 50, 69, 76, 80, 109, tabl. LXXIX:250,11, CXXXII:355,4, CXLVII:405,13, CLXI:10, CCXXIII:630,6, CCXXVIII:16,17). W Nadkolu miseczki w formie już dość daleko odbiegającej od szklanych mis żeberkowanych, odkryto w grobie 31 oraz w skupisku grobów 119 (bez ryciny) (ANDRZEJOWSKI 1998, s. 23, 45, 95, tabl. XXIV:31,7). Na cmentarzysku w Kamieńczuku zarejestrowano trzy po-

kiej, grób 25 (BENDER, DĄBROWSKA 2012, s. 183, tabl. VIII: 25,2).

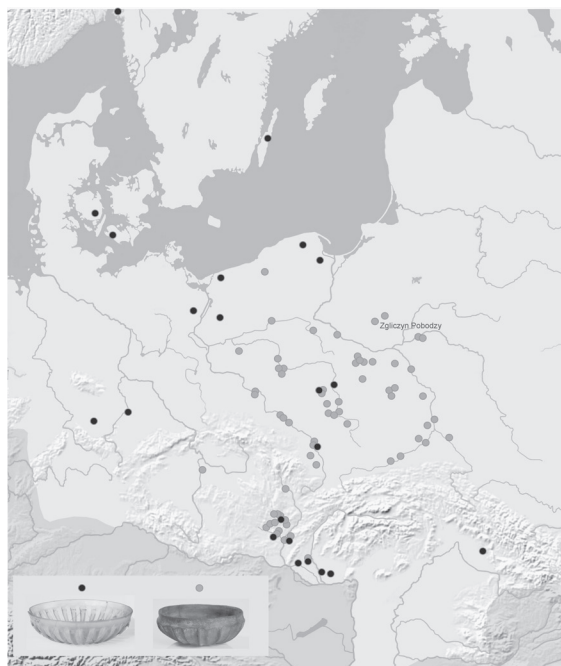

Ryc. 15. Ceramiczne misy z Niedanowa, ukazujące różne stopnie adaptacji rzymskiego wzoru szklanych mis zeberkowanych. Według: ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, zmienione.

dobne miseczki – w grobach 108, 157 oraz 239 (DĄBROWSKA 1997, s. 31, 40, 53, tabl. LVI:108,13, LXXXV:157,7, CXVIII:239,4). Dwa naczynia posiadają radialnie ułożony ornament ryty, trzecia misa zdobiona jest siedmioma szerokimi bruzdami ułożonymi w analogicznym układzie. W grobie 15 w Krupicach zdeponowano miseczkę z ornamentem rytym (JASKANIS 2005, s. 16, tabl. VIII:15,14), dotyczy to również naczyń z obiektów 110 oraz 288 z Oblina (CZARNECKA 2007, s. 36, 65, tabl. CXV:110,2, CCXXXVII:288,15).

Choć naczynie z grobu 31 w Nadkolu należy do dość licznie występującego typu VA wg. J. Andrzejowskiego, których znaleziono 50 egzemplarzy (ANDRZEJOWSKI 1998, s. 90), to misa ze skupiska 119 jest jedynym

egzemplarzem posiadającym ornament rozchodzących się promieniście linii rytym. Podobną sytuację można zaobserwować w materiale z Kamieńczyka, Oblina oraz na przeworskiej części stanowiska w Krupicach. W większości naczyń dno jest uformowane w sposób wklęsły (*omphalos*), przez co odpowiadają one typowi VA wg. J. Andrzejowskiego. T. Dąbrowska (1997, s. 107) zaliczyła te naczynia do zdefiniowanego przez nią typu E, a wzmiankowane miseczki należą do wariantów E.1.1.1 oraz E.2.1.2. Misę z Krupic J. Jaskanis według klasyfikacji T. Dąbrowskiej określił jako E.1.2. Naczynie z grobu 250 w Niedanowie również zostało dołączone do typu E.1.2, egzemplarze z grobów 405 i 630 zaliczono do typu E.1, a naczynia z grobów 355 i 639 do typu E.2.

Ryc. 16. Rozprzestrzenienie na obszarze *Germania magna* szklanych mis żeberkowanych według J. Schustera 2010 oraz ich kopii i adaptacji według MISTEWICZ 2006a oraz HEGEWISCH 2005

Również te okazy posiadają wklęsłe dna. Element ten posiada również misa z grobu 288 z Oblina, natomiast dno naczynia z grobu 110 jest płaskie.

Występujące na niektórych miseczkach typu V wg. J. Andrzejowskiego promieniste zdobienia, nie były zbyt powszechnie stosowane na naczyniach tego typu, co jest dodatkowym argumentem przemawiającym za naśladownictwem naczyń rzymskich, mimo że nie posiadają plastycznych ornamentów w postaci żeberek. Spotykane są również kombinacje plastycznego i rytego sposobu zdobienia misy, jak ma to miejsce w przypadku fragmentu naczynia z grobu 61 w Ciebłowicach Dużych (DZIĘGIELEWSKA, KULCZYŃSKA 2008, s. 26, tabl. L:61,21).

Należałoby również zadać pytanie, co skłoniło miejscowych rzemieślników do produkcji takich naśladownictw? Po pierwsze należy podkreślić, że tworzenie glinianych kopii nie dotyczy jedynie naczyń szklanych. Również formy metalowe i gliniane były pierwowzorem germańskich imitacji (HEGEWISCH 2005). Fakt ten można tłumaczyć chęcią posiadania przedmiotów o obcym pochodzeniu, lecz na pewno nie była to jedyna – a może nawet nie najważniejsza

strona tego zjawiska. Interpretacja imitacji jako efekt pożądania rzymskich przedmiotów nie tłumaczy bowiem, dlaczego na pewnych obszarach *Barbaricum* jest ich dość dużo, a na innych nie ma ich w ogóle. W przypadku szklanych mis żeberkowanych, sporą lecz nie zwartą koncentrację ich naśladownictw, zauważyć można na terenach zajmowanych przez kulturę przeworską (Ryc. 16).

Kolejne skupisko znajduje się na obszarach na północ od środkowego Dunaju. W rejonach nadłabskich nie rejestrowano natomiast żadnych imitacji wzmiankowanych mis szklanych, a na terenach kultury wielbarskiej¹⁶ występują w znikomej ilości, mimo, że w tych dwóch częściach *Barbaricum* znaleziono szklane misy żeberkowane (Ryc. 16). W związku z tym ciekawym jest, że ilość znalezionych na obszarze kultury przeworskiej „oryginałów“ jest bardzo mała, a liczba ta maleje jeśli weźmie się pod uwagę ogromny zasięg tej kultury. Fakt zwiększonego występowania wzmiankowanych naśladownictw na terenach zajmowanych przez kulturę przeworską, należy moim zdaniem tłumaczyć tym, że – w przeciwieństwie do innych kultur, tutejsi garncarze i tak znali i wyrabiali misy i miseczki. Adaptacja form reprezentujących misy E 181–183, nie była więc niczym trudnym, bo naśladownictwa mieściły się w istniejącym już repertuarze garncarskim. W kręgu nadłabskim oraz w kulturze wielbarskiej naczynia te nie były zbyt rozpowszechnio-

16 Punkt z numerem 35 na mapie sporządzonej przez M. Hegewischa (2005, ryc. 6:A) jest wynikiem pomyłki. W rzeczywistości miał on oznaczać znalezisko z Naclawia z południowej Wielkopolski, a nie jak zaznaczono Naclaw w powiecie koszalińskim. Przynależność kulturowa, wzmiankowanego wyżej naczynia z miejscowości Rybojady z zachodniej Wielkopolski nie jest jasna, gdyż zostało ono znalezione bez kontekstu. Obszar z którego pochodzi naczynie, w fazie B₁ zajęty był przez kulturę przeworską, a osadnictwo wielbarskie pojawia się na tym terenie dopiero w fazie B₂ (por. MACHAJEWSKI, s. 1980). Bardzo zbliżoną formę ma także misa z grobu 378 z cmentarzyska w Odrach (GRABARCZYK 1977, s. 94, tabl. I:8), która swoim kształtem (nawet z dnem *omphalos*) i promieniście ułożonym zdobieniem rytym, jest zaskakująco podobna do misy kultury przeworskiej typu VA wg. Andrzejowskiego (1998). Datowanie zespołu z Odrów na podstawie emailowanej fibuli tarczowatej przypada jednak na fazę C_{1b}, ewentualnie na fazę C₂, choć jest to mniej prawdopodobne. Niemniej jest to już okres kiedy nie występują ani szklane oryginały ani ich ceramiczne naśladownictwa.

ne, stąd brak tam naśladownictw mis żeberkowanych. Ta obserwacja jest kolejnym argumentem przemawiającym za tezą, że Germanie zaakceptowali tylko takie „importy rzymskie”, które mogli zintegrować z własnym systemem form i wartości. Nie tylko przykład mis żeberkowanych pokazuje, iż system ów ewidentnie był regionalnie zróżnicowany.

Fakt występowania większej ilości adaptacji szklanych mis żeberkowanych na nekropoli w Niedanowie, odbiera naczyniu ze Zgliczyna swoją unikalność. Podkreślić należy jednak, iż żadna z mis z Niedanowa nie jest tak bliska oryginałom, jak okaz ze Zgliczyna.

ŻETONY DO GRY

Do przedmiotów leżących w obrębie wzmiankowanego drewnianego przedmiotu (tacy lub kasetki), należą dwadzieścia cztery żetony do gry, po sześć turkusowych, białych, granatowo-czarnych oraz żółtych (Ryc. 17). Fakt, że ilość żetonów w każdym z kolorów jest taka sama, przemawia za tym, że najprawdopodobniej znaleziony w grobie zestaw jest kompletny. Kostki/żetony zazwyczaj służą jako argument potwierdzający przekaz Tacyty, że Germanie chętnie oddawali się grom hazardowym (np. CZARNECKA 2004, s. 108) oraz, że przyjmowali rzymskie zwyczaje (LEUBE 1976, s. 186 nn.). Zdaniem H. J. Eggersa (1953, s. 105) obecność elementów gier planszowych w grobach, świadczy o „*gehobenem fürstlichem Lebenstil*” czyli o elitarnym, książęcym stylu życia. Przy czym, w swoim zestawieniu (tamże 108 nn.) zgromadził tylko cztery groby książęce zawierające kostki lub żetony do gry¹⁷. Szklane żetony do gry są odzwierciedleniem kontaktów barbarzyńców z cesarstwem rzymskim i oznakami luksusu. Wydaje się jednak, że zestawy do gier planszowych pochodzące z grobów w germańskim *Barbaricum*, z dużym prawdopodobieństwem nie są wyrazem próżniactwa lub rozrywki, lecz odzwierciedlają pewien przywilej osoby

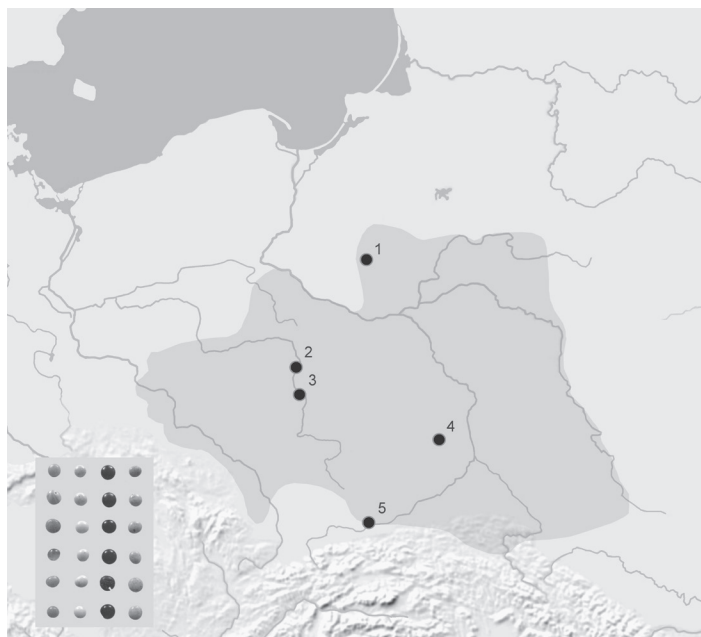
Ryc. 17. Żetony do gry ze Zgliczyna Pobodzego. Fot. J. Schuster.

o specyficznej pozycji w hierarchii społecznej (BECKER 2010, s. 192). Nie wiemy jednak, w jaki sposób dana osoba weszła w posiadanie takich elementów do gry. Najprawdopodobniej ich dystrybucja w *Barbaricum* miała miejsce w podobny sposób, jak w przypadku szklanych paciorków, czyli odbywała się w ramach regionalnych sieci komunikacyjnych.

O ile zestawy szklanych żetonów w północnej części *Barbaricum* spotykane są w grobach z wczesnego okresu rzymskiego (KRÜGER, 1982; SCHUSTER 2010, s. 173 n.), o tyle w tym czasie są rzadkie na terenach położonych na południe od Bałtyku (MADYDA-LEGUTKO, ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, s. 109). Z obszaru kultury przeworskiej wraz ze Zgliczynem znamy tylko trzy podobne zestawy. Z grobu II w łęgu Piekarskim we wschodniej Wielkopolsce pochodzi trzydzieści cztery lub raczej trzydzieści żetonów do gry¹⁸, które zostały znalezione razem

17 Podany w zestawieniu Eggersa żeton z grobu w Espe na Fionii najprawdopodobniej nie jest częścią inwentarza tego grobu (ALBRECHTSEN 1956, s. 75), co zmniejsza liczbę grobów do trzech.

18 W pierwszej publikacji E. Petersena (1940, s. 38 n., ryc. 5) wymienione są 34 żetony, kolejno: 11 białych, dziesięć żółtych, dziewięć niebiesko-granatowych oraz cztery

Ryc. 18. Znaleziska szklanych żetonów do gry w grobach z wczesnego okresu rzymskiego na obszarze kultury przeworskiej. Czarny symbol: zestawy żetonów: 1 – Zgliczyn Pobodzy; 2 – Łęg Piekarski; 3 – Chojne; 4 – Chmielów Piaskowy; 5 – Kryspinów. Rys. J. Schuster. Fot. J. Schuster.

z czterema sztabkowatymi kostkami¹⁹. Z bogato wyposażonego grobu 4 z Chojnego, w Polsce środkowej (KASZEWSKA, RAJEWSKI, ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA 1971, PL 166) znany 12 żetonów: jeden brunatny, dwa zielone, trzy żółte, dwa niebieskie oraz cztery dwubarwne (liliowo-białe). Sama ilość żetonów z obu grobów, odpowiada podstawowym zestawom znanym z terenów Imperium Rzymskiego (por. LUIK 1994, s. 372 nn.). Ilość 30 (czyli dwa razy po 15) żetonów z grobu w Łęgu Piekarskim, jest pod tym względem bardziej wiarygodna niż ilość 34. Różne udziały kolorów w kompletach z Chojnego i Łęgu Piekarskiego przemawiają jednak za tym, że są one wynikiem wtórnego zestawienia – prawdopodobnie już w *Barbaricum*. Na tym tle grób ze Zgliczyna wyróżnia się ewidentną „pierwotnością” zestawu. Wyjątkowość tego kompletu, jak i zestawów z Chojnego i Łęgu Piekarskiego podkreśla fakt, iż w germańskim *Barbaricum* szklane żetony do gry pojawiają się głównie w młodszym okresie rzymskim

zielone. Podczas kwerendy przeprowadzonej przeze mnie w Muzeum, stwierdziłem występowanie 30 żetonów: dziesięciu białych, dziesięciu żółtych, siedmiu niebiesko-granatowych oraz trzech zielonych.

¹⁹ Być może brakujące cztery żetony zaginęły już po badaniach w Łęgu Piekarskim. Możliwe jest również mylne podanie ilości w pierwotnej publikacji. O błędnej liczbie zabytków podanej w pierwszej publikacji świadczyć również może pierwsze powojenne zestawienie zabytków w publikacji A Kietlińskiej i T. Piętki-Dąbrowskiej (1961, PL 33, 29–57), w której ilość żetonów wynosi (mylnie) 29.

(KRÜGER 1982, s. 164 nn.; MADYDA-LEGUTKO, ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, s. 109) i są dobrze reprezentowane dopiero w grobach horyzontu Leuna-Haßleben-Zakrzów. Z terenów kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego, znany – oprócz wzmiankowanych zestawów – tylko pojedyncze szklane żetony do gry (Ryc. 18). Pochodzą one z grobu 33 w Chmielowie Piaskowym oraz z grobu 83 z cmentarzyska w Kryspinowie (MADYDA-LEGUTKO, ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, s. 109 z lit.).

Ludność kultury przeworskiej, tak jak również w innych regionach *Barbaricum*, używała często do gry „żetonów” wykonanych z innych materiałów, np. z kości. Dziewięć tzw. astragalów oraz pięć kostek do gry znaleziono np. w grobie wojownika w Lizawicach na Dolnym Śląsku (HENDEL, MOŹDZIOCH 1981, s. 310, ryc. 22, g–k). Zestaw 19 astragalów i trzech sztabkowatych kostek pochodzi z grobu 132a z Młodzikowa w Wielkopolsce (DYMASZEWSKI 1958, s. 290). Ok. 30 astragalów wraz z dwoma sztabkowatymi kostkami zawierał grób 19 z cmentarzyska z miejscowości Prusiek w Podkarpaciu (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2007, s. 65, ryc. 7). Takie znaleziska pokazują, iż we wczesnym okresie rzymskim zwyczaj oddawania się grom planszowym oraz wkładania do grobu ich zestawów, był bardziej rozpowszechniony niż można sądzić tylko na podstawie szklanych żetonów.

H. J. Eggers 1953	M. Gebühr 1974
Importy rzymskie (naczynia srebrne, brązowe, szklane)	Importy rzymskie (naczynia srebrne, brązowe, szklane)
Rogi do picia	Artefakty ze złota
Zapinki / szpile	Artefakty ze srebra
Wisiorki / pierścienie ze złota	Więcej niż 10 darów w grobie
Elementy pasa	
Żetony / kostki do gry	
Naczynia (ceramika)	
Obrządek inhumacyjny	
Brak broni	
Odrębne położenie grobu / grobów	R. Hachmann 1956 / 57
Akumulacja przedmiotów i pracy	G. Kossack 1970

Ryc. 19. Cechy grobów książęcych starszego okresu rzymskiego według koncepcji H. J. Eggersa oraz M. Gebühra, z dodatkami kryterium odrębnego położenia wydzielnym przez R. Hachmanna jako uzupełnienie katalogu cech H. J. Eggersa. Bardziej teoretyczne podejście G. Kossacka przedstawiono na dole. Cechy, które posiada grób w Zgliczynie Pobodzym zaznaczono na czerwono. Rys. J. Schuster.

Na terenach kultury przeworskiej, pojedyncze żetony do gry znajdowane są także w grobach kobiecych, natomiast ich zestawy występują wyłącznie w grobach męskich (SCHUSTER 2010, s. 174). W obraz ten doskonale wpisuje się grób ze Zgliczyna-Pobodzkiego, który na podstawie ostróg uznać można za męski.

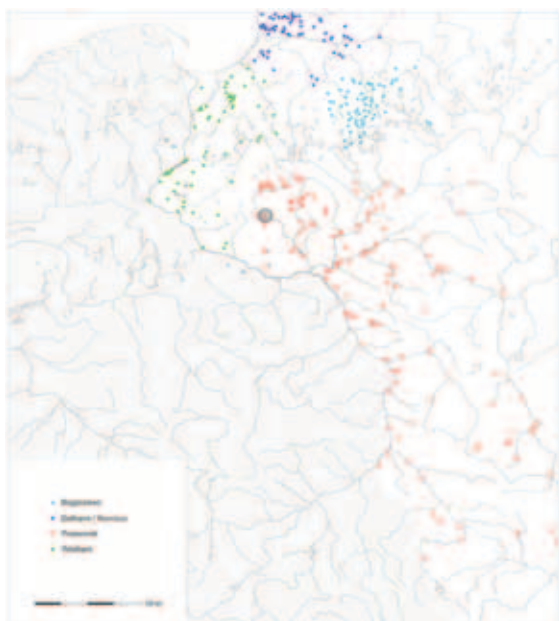
KASETKA / PLANSZA

Według dokumentacji polowej, na wysokości głowy zmarłego w północno-zachodnim narożniku skrzyni / trumny, natrafiono na pozostałości po prostokątnym przedmiocie drewnianym. Nie mamy pewności co do jego dokładnego wyglądu i właściwej funkcji prócz tego, iż służył jako pojemnik lub podkładka dla niektórych metalowych darów (patrz wyżej). Sam Autor opracowania nie określa go w sposób jednoznaczny. W najobszerniej publikacji (GRZYMKOWSKI 2006, s. 62 n.) przychyliła się do swojej pierwotnej

tezy mówiącej o kasetce, ale dopuszcza też interpretację drewnianego przedmiotu jako tablicy do gry, czego nie można wykluczyć ze względu na obecność żetonów. Warto jednak podkreślić, że wkładanie kasetki do grobu męskiego nie musiało być czymś zupełnie niewyobrażalnym, ponieważ taka możliwość coraz częściej jest potwierdzana w bogato wyposażonych pochówkach męskich, jak np. w grobach Tunnehult 1 i Tunnehult 2 w Lübsow (Lubieszewie) (SCHUSTER 2010, s. 160 nn.) oraz w nowo odkrytym grobie książęcym w miejscowości Zohor w zachodniej Słowacji (ELSCHEK 2013).

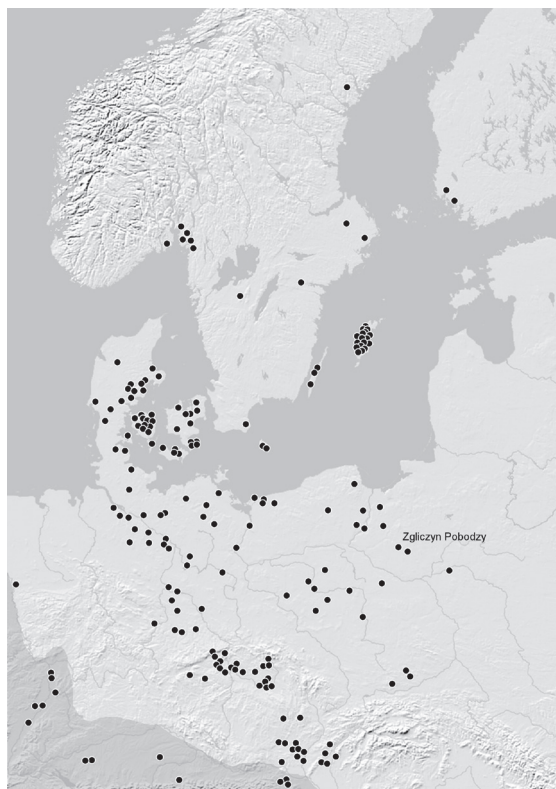
ZGLICZYN POBODZY NA TLE INNYCH GROBÓW „KSIĄŻĘCYCH” GRUPY LUBIESZEWSKIEJ

Pochówek odkryty w 1978 roku nawiązuje do grobów książęcych z okresu rzymskiego, przy czym ubogość jego inwentarza budzi pewne wątpliwości, co do łączenia go z grupą grobów typu Lubieszewo (*Lübsow-Grup-*

Ryc. 20. Sytuacja kulturowa w fazie B₂ na terenach na wschód od Wisły. Według: ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007. Stanowisko w Zgliczynie Pobodzym zaznaczono kółkiem

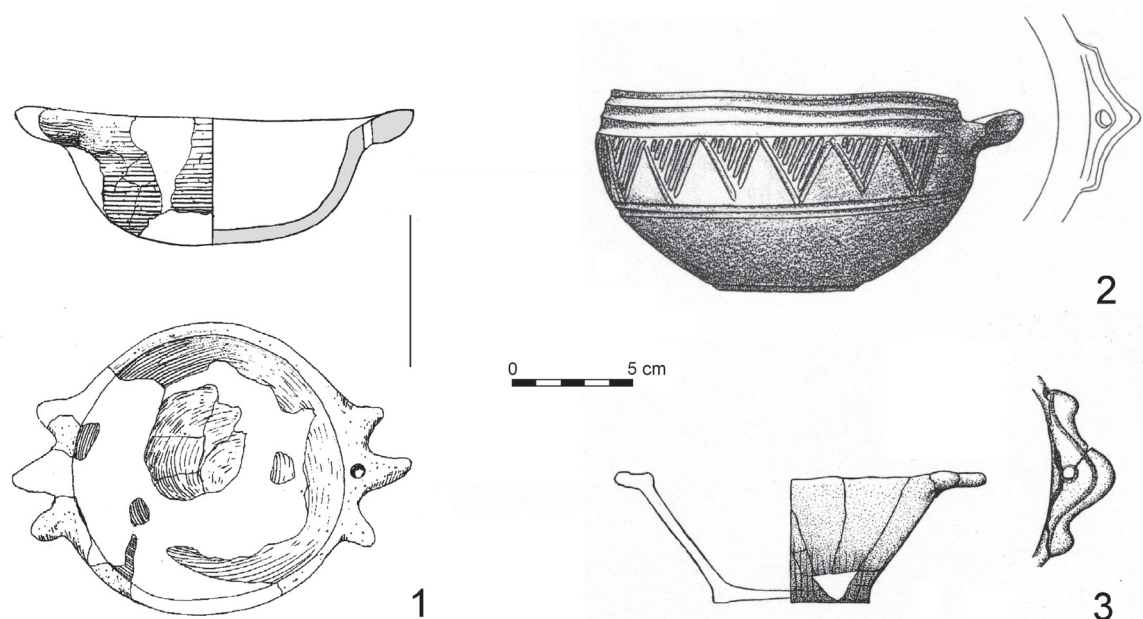
pe). Charakter i kryteria tego typu obiektów ze starszego okresu rzymskiego, jako pierwszy określił (bo nie zdefiniował) H. J. Eggers. Zestawił on, jak się wydaje, w dużej mierze dość intuicyjnie, obszerny katalog cech grobów grupy lubieszewskiej. Natomiast lista cech sporządzona przez M. Gebühra, w związku z próbą bardziej obiektywnego spojrzenia na kwestię grobów książęcych, jest znacznie krótsza (Ryc. 19. Dla M. Gebühra (1974) głównym punktem krytyki był fakt, iż część wymienionych przez H. J. Eggersa cech, jak np. elementy pasa, ceramika, wisiorki, szpile i zapinki, występuje także w przypadku „normalnych” grobów. Z tego powodu szukał on bardziej obiektywnych wyznaczników. Przy zastosowaniu systemu M. Gebühra w ocenie grobów widzimy, że analizowany pochówek ze Zgliczyna Pobodzkiego nie spełnia większości jego kryteriów, a pozostałe z dużym trudem. Tylko jedno ze znalezionych tam naczyń jest rzymskiego lub prowincjonalnorzymskiego pochodzenia, drugie zaś jest miejscowym naśladownictwem, a właściwie tylko jego miniaturką. Import ten w momencie pochowania zmarłego – a właściwie również za jego życia, bo podczas fazy B_{1b} – był już „antykiem”. To, że zdeponowano go długo po głównym okresie jego użytkowania (patrz wyżej), świad-

Ryc. 21. Rozprzestrzenienie wczesnorzymskich okuć od rogów do picia w północno- i środkowoeuropejskim *Barbaricum*. Według: ANDRZEJOWSKI 2002. Rys. J. Schuster.

czy o tym, jak szczególnie cenny był dla jego właścicieli. Obecność rondla typu E 131 w grobie z 1978 r. i drugiego, analogicznego zabytku w grobie odkrytym w roku 1945 na tym samym stanowisku jest bardzo istotnym faktem dla oceny pozycji tego pochówku w systemie prezentacji elit całego *Barbaricum*. Jeżeli pominiemy stanowiska w okolicach Odry, które wraz z nekropolami w Meklemburgii i Brandenburgii tworzą ewidentnie odrębną grupę, to w przypadku Zgliczyna mamy do czynienia z jedynym (!) stanowiskiem na ziemiach polskich, na którym znaleziono rondle E 131. Być może ziemia kryje gdzieś jeszcze takie naczynia, ale jak dotąd to lokalna elita ze Zgliczyna jest jedyną w dorzeczu Warty, górnej Odry i Wisły, której udało się dostać tak cenne przedmioty. Ich unikatowość na rozległych terenach wschodniej części Europy środkowej, wyróżnia Zgliczyn Pobodzy na tle wszystkich podobnych stanowisk.

Kryterium obecności metali szlachetnych jako cech grobów książęcych, grób ze Zgliczyna Pobodzkiego spełnia tylko

Ryc. 22. Naczynia z grobu 250 z Niedanowa oraz analogie z podobnie uformowanymi uchwytami ze środkowej Jutlandii.

1 – Niedanowo, grób 250; 2 – Hvesager; 3 1 – Vendehøj.

1 – według: ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999; 2 – według: KALDAL MIKKELSEN 1988/89; 3 – według: EJSTRUD, JENSEN 2000.

symbolicznie. Ilość znalezionej w nim srebra można nazwać symboliczną. Przedmiotów z masywnego złota lub srebra nie znaleziono w ogóle. Być może wynika to z dwóch powodów. Po pierwsze, pochowany w grobie mężczyzna nie zajmował wystarczająco wysokiej pozycji społecznej, aby móc nosić / posiadać elementy stroju i ekwipunku wykonane ze srebra lub złota, bądź przynajmniej bogato nimi zdobione. Ze względu na to, co wiemy o prezentacji statusu i rangi w okresie rzymskim, taka możliwość jest dość prawdopodobna. Oznaczałoby to, iż pochowany nie reprezentował najwyższej pozycji w swojej grupie. Po drugie, możliwe, że grupa (rodzina), do której pochowany należał, nie dysponowała odpowiednią ilością kruszców, aby „książę” ze Zgliczyna mógł posiadać zdobione nimi przedmioty, a tym samym nie mógł też zostać w nie wyposażony jego pochówek. Ze względu na niski stopień poznania stanowiska i jego okolicy, jest to kwestia nie do rozstrzygnięcia na obecnym etapie badań. Z terenu Mazowsza północnego brak bowiem frekwencji występowania metali szlachetnych we wczesnym okresie wpływów rzymskich, jak ma to miejsce w przypadku Pomorza dla terenów

między Odrą a Wisłą (SCHUSTER 2010, s. 258 nn., ryc. 108–110, wykazy 20–32).

Na podstawie osiągalnych danych można jednak stwierdzić, iż grób w Zgliczynie jest czymś zupełnie nietypowym dla wschodniej strefy kultury przeworskiej, bowiem jest to do tej pory jej jedyny grób książęcy²⁰. Stanowisko w Zgliczynie znajduje się na samej rubieży zwartego osadnictwa ludności kultury przeworskiej na wschód od Wisły (Ryc. 20). Mimo, że od najbliższych stanowisk kultury wielbarskiej dzieli go pusty pas kilkudziesięciu kilometrów, to założyć można, iż obie społeczności utrzymały żywy kontakt (por. ANDRZEJOWSKI 2001). Świadczą o tym liczne wielbarskie elementy stroju, znajdowane w grobach we wschodniej strefie kultury przeworskiej, do których należy też sprzączka typu D2 z grobu w Zgliczynie. Pod tym względem zastawiający jest również obraz rozprzestrzenienia okuć rogów do picia, datowanych na starszy okres rzymski (Ryc. 21). Zgliczyn wraz z innymi stanowiskami regionu, zaznacza wschodni skraj ich występowania. Dalej na wschód zwyczaj używania rogów do

²⁰ Pomijam w tym miejscu grób w Zgliczynie Pobodzym z 1945 roku.

picia – lub zwyczaj wkładania ich do grobu nie był rozpowszechniony²¹. Ciekawym faktem jest, że w grobie ze Zgliczyna zamiast kompletnych rogów zdeponowano same okucia, co można interpretować jako adaptację obcego wzoru jako echo na panujące w innych regionach zwyczaje, ale być może bez zrozumienia ich treści lub sensu. Jeśli uwzględnimy też dość obcą dla kultury przeworskiej formę grobu – szkieletowy pochówek w obudowanej kamieniami jamie wraz z elementami drewnianymi, to należy dopuszczać myśl o obcym pochodzeniu całej idei założenia grobu okazałego. Opisane związki z terenami leżącymi w kierunku zachodnim, w tym przede wszystkim kultury wielbarskiej wskazują na to, iż dla społeczności w Zgliczynie Pobodzym pod względem zaprezentowania statusu osób sprawujących władzę, właśnie owe tereny były punktem odniesienia. O kontaktach ludności kultury przeworskiej na północnym Mazowszu nawet ze światem zachodniej części basenu Morza Bałtyckiego we wczesnym okresie rzymskim, świadczą również elementy wyposażenia grobów nekropolii w Niedanowie. Obok takich zapinek jak typu N-c oraz A.28 (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 17, 34, tabl. XII:31,2, XLIV:1), należy w tym kontekście wymienić naczynie z grobu 250 (Ryc. 22, 1). Uformowanie jego uchwytów, nietypowe dla garncarstwa wszystkich stref kulturowych na południe od Bałtyku, ewidentnie nawiązuje do naczyń znanych ze środkowej i północnej Jutlandii we wczesnym okresie rzymskim (Ryc. 22, 2–3)²².

Z analizy inwentarza grobu wynika, że mężczyzna pochowany w Zgliczynie w środowisku przeworskim na północnym

wschodzie od Wisły, ewidentnie się wyróżniał. Skład złożonych mu darów nawiązuje do tego, co było ogólnym standardem przy reprezentacji statusu elit we wczesnym okresie rzymskim w germańskim Barbaricum. Jednakże poziom jego bogactwa jest niski. Niemniej znalezione przedmioty, choć nie spełniają wszystkich kryteriów wyznaczających groby książęce, były rzadkością w regionach na wschód od Odry i na północ od Karpat. Książę ze Zgliczyna Pobodzego może być biednym dla kolegów z Lubieszewa na Pomorzu (EGGERS 1953; SCHUSTER 2010), Hoby na Lolandii (FRIIS JOHANSEN 1923), Zohora na Słowacji (KOLNÍK 1959; KRASKOVSKÁ 1959; ELSCHKEK 2013) czy Łęgu Piekarskiego w Wielkopolsce (LECIEJEWICZ 1957; JAŹDŹEWSKI, RYCEL 1981), jednak na swoich rodzimych terenach był zapewne niczym król.

dr hab. Jan Schuster
Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Uniwersytecka 3
90-137 Łódź
jan.grazyna.schuster@web.de

21 Okucie typu Andrzejowski B.3 z Kamieńczyka, grób 312 (DĄBROWSKA 1997, s. 64, tabl. CXLII:312,4) należy do kategorii zabytków, których związek z rogami do picia jest bardzo wątpliwy.

22 Jako że takie uformowanie uchwytów ceramicznych naczyń nie ma korzeni w miejscowym garncarstwie, natomiast wyraźnie nawiązuje do kształtu uchwytów różnych metalowych naczyń rzymskiego pochodzenia, to – podobnie do ceramicznych mis żeberkowanych – również owe naczynia ceramiczne należy widzieć w kontekście germańskich adaptacji i naśladownictwa rzymskich pierwowzorów.

Bibliografia:

- ALBRECHTSEN, E.
1956 *Fynske jernaldergrave. II. Ældre romersk jernalder*, København.
- ANDRZEJOWSKI, J.
1991 *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej. (Próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej)*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 6, s. 7–120.
1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
2001 *Wschodnia strefa kultury – próba definicji*, „Wiadomości Archeologiczne” LIV (1995–1998), s. 59–87.
2002 *Die Trinkhornbeschläge*. [w:] J. Peška, J. Tejral, *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren II*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 55/2, Mainz 2002, s. 311–328.
2006 *Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy*, [w:] W. Nowakowski / A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 15–44.
- ANDRZEJOWSKI, J., CIEŚLIŃSKI, A.
2007 *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później- Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*. Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, s. 279–319.
- ANTONIEWICZ, J., WESOŁOWSKI, K.
1951/52 *Wiadra z delfinowatymi uchwytami na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 18, s. 127–184.
- BECKER, M.
2010 *Das Fürstengrab von Gommern*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte 63, Halle (Saale).
- BENDER, W., DĄBROWSKA, T.
2012 *Materiały ze stan. 1 w Wólce Łasieckiej, gm. Bolimów, pow. skierniewicki*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIII, s. 161–225.
- BLANKENFELDT, R., LAU, N., S. MATEŠIČ
2014 *Der Fundplatz Thorsberger Moor. Naturräumliche Gegebenheiten, Fund- und Forschungsgeschichte, Archivalien und Fundbestand*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Das Thorsberger Moor. Band 4. Fund- und Forschungsgeschichte, naturwissenschaftliche und materialkundliche Untersuchungen*, Schleswig.
- BLUME, E.
1915 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. Teil II: Material*, Mannus-Bibliothek 14, Würzburg.
- VON CARNAP-BORNHEIM, C.
2006 *Zwischen Anpassung und Widerstand? Überlegungen zu Fürstengräbern der römischen Kaiserzeit im Barbaricum*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, D. Krause, A. Wesse (red.), *Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologische Quelle*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 139, Bonn, s. 111–126.
- CIEŚLIŃSKI, A.
2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsabläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge, 17, Berlin.

COSACK, E.

1979 *Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera. Teil 1*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 19, Neumünster.

CZARNECKA, K.

2004 *Arystokraci bursztynowego szlaku – władcy, wodzowie czy kapłani?*, [w:] *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Lublin-Warszawa, s. 107–119.

2007 *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIII, Warszawa.

DAJBROWSKA, T.

1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.

DRESCHER, H.

1957 *Die Technik der germanischen Rollenkappenfibeln*, „Germania“ 35, s. 80–94.

DYMASZEWSKI, A.

1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 8/9, s. 179–442

DZIĘGIELEWSKA, M., KULCZYŃSKA, M.

2008 *Ciełowice Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im südwestlichen Masowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIV, Warszawa.

EGGERS, H. J.

1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg.

1953 *Lübsow. Ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit*, „Praehistorische Zeitschrift” 24/25, (1949/50), s. 58–111.

EJSTRUD, B., JENSEN, C. K.

2000 *Vendehøj – landsby og gravplads. Kronologi, organisation, struktur og udvikling i en østjysk landsby fra 2. årh. f.Kr. til 2. årh. e.Kr.*, Kulturhistorisk Museums Skrifter 1 = Jysk Arkæologisk Selskab Skrifter 35, Højbjerg.

EKHOLM, G.

1942 *Die Bronzekasserollen mit Schwanenkopfbügel und ihre Entstehung*, „Acta Archaeologica” 13, København, s. 203–215.

ELSCHEK, K.

2013 *Zohor – Ein neues Fürstengrab der „Lübsow-Gruppe” und Brandgräber mit Edelmetallbeigaben aus Zohor (Westslowakei)*, [w:] M. Hardt, O. Heinrich-Tamáška (red.), *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2, Weinstadt, s. 91–124.

FRIIS JOHANSEN, K.

1923 *Hoby-Fundet*, Nordiske Fortidsminder 2, H. 3, s. 119–164.

GAŁĘŻOWSKA, A.

2006 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Rzadkowie w powiecie pilskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 42, s. 73–95.

GEBÜHR, M.

1974 *ZUR DEFINITION ÄLTERKAISERZEITLICHER FÜRSTENGRÄBER VOM LÜBSOW-TYP*, „PRAEHISTORISCHE ZEITSCHRIFT” 49, s. 82–128.

1998 *Fürstengräber. Römische Kaiserzeit*, [w:] Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10, Berlin-New York 1998, s. 185–195.

2009 *Reiche Bauern oder Fürsten? Germanische Eliten in der älteren Römischen Kaiserzeit*, [w:] S. Burmeister, H. Derks (red.), *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt*, Stuttgart 2009, s. 342–351.

GRABARCZYK, T.

1977 *Przyczynek do chronologii cmentarzyska w Odrach*, Archaeologia Baltica II, Polonia 77, s. 93–97.

GRZYMKOWSKI, A.

2006 *Grobowiec „książęcy” ze Zgliczyna-Pobodzega, gmina Biezuń, pow. żuromiński*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej, i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 61-78.

HACHMANN, R.

1956 *Zur Gesellschaftsordnung der Germanen in der Zeit um Christi Geburt*, „*Archaeologia Geographica*” 5, s. 7–33.

HEGEWISCH, M.

2005 *Germanische Adaptionen römischer Importgefäße*, „*Bericht der Römisch-Germanischen Kommission Bericht*” 86, s. 197–348.

HENDEL, Z., MOŹDZIOCH, S.

1981 *Lizawice, woj. Wrocław*, „*Silesia Antiqua*” 23, s. 306–311.

JAHN, M.

1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung*, *Mannus-Bibliothek* 21, Würzburg.

JAMKA, R.

1933 *O związkach zachodzących pomiędzy ludnością Ziemi Polskiej, a mieszkańcami Państwa Rzymskiego w okresie rzymskim*, „*Z Otchłani Wieków*” 8, s. 76–83.

JASKANIS, J.

2005 *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, *Monumenta Archaeologica Barbarica X*, Warszawa.

JAŹDŹEWSKI, K., RYCEL, G.

1981 *Habent sua fata tumuli!* „*Z Otchłani Wieków*” 47, s. 30–48.

KALDAL MIKKELSEN, D.

1989 *To ryttergrave fra ældre romersk jernalder – den ene med tilhørende bebyggelse*, *Kuml* (1988/89), s. 143–199.

KARCZEWSKI, M.

1999 *Chronologia grobów z bronią odkrytych na cmentarzysku kultury bogaczewskiej z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów w Paprotkach Kolonii, stan. 1, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, „*Archaeologia Lituana*” 1, s. 72–109.

KASZEWSKA, E., RAJEWSKI, Z. A., ZĄBKIEWICZ-KOSZAŃSKA, H. A.

1971 *Bronze II/III (Mont.) – Période romaine*, *Inventaria Archaeologica Pologne*, fasc. XXVII: PL 165–167, Warszawa.

KIETLIŃSKA, A., PIĘTKA-DĄBROWSKA, T.

1961 *Période romaine*, *Inventaria Archaeologia Pologne*, fasc. V: PL 32–34, Łódź.

KOKOWSKI, A.

2004 *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin-Warszawa, s. 25–85.

KOLNÍK, T.

1959 *Germánske hroby zo staršej doby rímskej zo Zohora, Žlkowiec a Kostolnej pri Dunaji*, „*Slovenská Archeologia*” 7, s. 144–158

1977 *Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum*, [w:] B. Chropovský (red.), *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donauraum*, Bratislava, s. 143–171.

KÖRNER, G.

1939 *Der Urnenfriedhof von Rebenstorf im Amte Lüchow*, Hildesheim.

KOSSACK, G.

1974 *Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert*, [w:] G. Kossack, G. Ulbert (red.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. Teil I. Allgemeines, Vorgeschichte und Römerzeit*, München, s. 3–33.

KRASKOVSKÁ, L.

1959 *Hroby z doby rímskej v Zohore*, „Slovenská Archeologia” 7, s. 99–143.

KRÜGER, TH.

1982 *Das Brett- und Würfelspiel der Spätlatènezeit und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen” 15, s. 135–324.

KUNOW, J.

1983 *Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen. Studien zu Bronze- und Glasgefäßen*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 21, Neumünster.

LEUBE, A.

1976 *Probleme germanischer Adelsentwicklung im 1. und 2. Jh. unter dem Aspekt der römischen Beeinflussung*, [w:] H. Grünert (red.), *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, s.179–195.

LECIEJEWICZ, L.

1957 *Nowy grób z importami rzymskimi w Łęgu Piekarskim, pow. Turek*, „Archeologia” 7, (1955), s. 102–112.

LIANA, T.

1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 35, s. 429–487.

1976 *Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stan. II w Łęgonicach Małych, pow. Opoczno*, „Wiadomości Archeologiczne” 51, s. 64–127.

MACHAJEWSKI, H.

1980 *Kultura wielbarska a kultura przeworska w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” XXIX, (1978), s. 49–62.

MADYDA-LEGUTKO, R.

1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, British Archaeological Reports, International Series 360 (1986), Oxford.

MADYDA-LEGUTKO, R. RODZIŃSKA-NOWAK, J., ZAGÓRSKA-TELEGA, J.

2007 *Wyniki dalszych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Prusieku stan. 25, pow. Sanok*, „Rocznik Przemyski” XLIII/2, s. 61–69.

MADYDA-LEGUTKO, R., ZAGÓRSKA-TELEGA, J.

2000 *Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, woiw. Śląskie*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, Řada A – Historie 54/1–4, s.107–122.

MAMZER, H.

2008 *U schyłku starożytności*, [w:] M. Kobusiewicz (red.), *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, Poznań, s. 243–296.

MISTEWICZ, A.

2006a *Glinana miseczka naśladowująca naczynie szklane z cmentarzyska kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Corpus der römischen Funde im Barbaricum – Polen – Supplement 3. Nowe znaleziska z ziem Polski III*, Warszawa 2006, s. 157–175.

2006b *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Dąbku, pow. mławski*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultury przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Warszawa, s. 103–114.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA, M., OKULICZ-KOZARYN, J.

2011 *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*, Monumenta Archaeologica Barbarica XVII, Warszawa.

PEŠKA, J.

2002 *Das Grab*, [w:] J. Peška, J. Tejral, *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren II*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 55/1, Mainz, s. 3–71.

PETROVSZKY, R.

1993 *Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln*, Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen 1, Buch am Erlbach.

RADDATZ, K.

1957 *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 13, Neumünster.

REINECKE, A., RAUSCH, K.

1989 *Brandgräber der frühromischen Kaiserzeit von Netzeband, Kreis Greifswald*, „Jahrbuch Bodendenkmalpflege in Mecklenburg” (1988), s. 119–139.

ROMAN, E.

1998 *Ostroggi krzesłowane z terenu ziem polskich*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu I*, Lublin, s. 165–188.

SAKAŘ, V.

1994 *Čechy a podunajské provincie Římské říše*, „Sbornik Národního Muzeum Praha”, Řada A – Historie 45, (1991), Praha.

SCHLÜTER, W.

1970 *Versuch einer sozialen Differenzierung der jungkaiserzeitlichen Körpergräbergruppe von Haßleben-Leuna anhand einer Analyse der Grabfunde*, „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen” 6, s. 117–145.

SCHUSTER, J.

2010 *Lübsow. Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa*, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 12, Bonn.

2014 *Bestattungen vom Lübsow-Typ als Kammergräber – ein Phantom?* [w:] A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe, 9. Neumünster/Hamburg, s. 31–54.

w druku *Ab Oceano. Ein Beitrag zur kaiserzeitlichen Besiedlungsgeschichte der Küste Vorpommerns*, „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte” Mecklenburg-Vorpommerns.

SKAARUP, J.

1976 *Stengade II. En langelandsk gravplads med grave fra romersk jernalder og vikingtid*, Rudkøbing.

SKORUPKA, T.

2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko birytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n. e. do początku III w. n. e.)*. Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. II. Wielkopolska, część 3, Poznań.

STEUER, H.

1998 *Fürstengräber. §1. Allgemeines*, [w:] Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10, Berlin-New York, s. 168–175.

2006 *Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, D. Krausse, A. Wesse (red.), *Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologische Quelle*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 139, Bonn, s. 11–25.

SZAŁKOWSKA-ŁOŚ, J., ŁOŚ, J.

2013 *Zakrzewska Osada. Cmentarzysko kultury pomorskiej i wielbarskiej na Pojezierzu Krajeńskim*. Ocalone Dziedzictwo Archeologiczne 2, Bydgoszcz-Pętkowice.

TEJRAL, J.

1995 *Zur Frage der frühesten elbgermanischen Machtzentren nördlich der mittleren Donau am Beispiel des römischen Imports*, [w:] J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár (red.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latene-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert im Mitteldonauegebiet*, „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet”, 13.–16. Dez. 1994., Spisy Archeologického ústavu AV ČR 3, Brno-Nitra, s. 225–265.

2002 *Die Sporen*, [w:] J. Peška, J. Tejral, *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren I*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 55/1, Mainz 2002, s. 141–188.

TUSZYŃSKA, M

2005 *Ulkowy. Cmentarzysko kultury wielbarskiej na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk.

WALENTA, K.

2009 *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*, Chojnice.

WIELOWIEJSKI, J.

1986 Die spätkeltischen und römischen Bronzegefäße in Polen, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 66, (1985), s. 123–320.

ZIEMIŃSKA-ODOJOWA, W.

1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzeczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizinie Polskiej w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Andrzej Szela

Institut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim

Poszukiwania archeologiczne mają w Polsce bardzo długą tradycję. Pierwsze badania wykopaliskowe prowadził w roku 1390 książę piastowski Ludwik I Brzeski, poszukując szczątków biskupów w ich domniemanej siedzibie w Ryczynie. W XV wieku Jan Długosz pisał o bogactwie ziemi Polskiej, która *całe garnki rodzić miała*. Jednak prawdziwy rozwój archeologii przypada na czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego, a przybiera na sile w okresie zaborów, kiedy to archeologia i kontakt z pozostałościami przodków, miały odgrywać ważną rolę w utrzymaniu świadomości narodowej. Wówczas też powstają też pierwsze muzea. Trochę skromniej wyglądają pierwsze zmianki o odkryciach archeologicznych na obszarze ziemi zawkrzeńskiej. Najstarszą z nich odnajdujemy w dokumencie wydanym 8 lutego 1775 roku przez biskupa Płockiego Michała Jerzego Poniatowskiego, opisującym aktywa poszczególnych parafii. W dokumencie tym zamieszczona jest między innymi informacja o gruntach plebańskich w Kuczboroku. W opisie trzeciego pola czytamy: *„Druga rola przy przecach chłopskich i dlatego nazywa się Wezglówna. Poczyna się od miejskiego pola, idzie aż do granicy Zielińskiej, szeroka zagonów dwadzieścia, do siewu staj siedmnaście reszta zarosła. Do tejże roli przeców dwa, między przecami chłopskimi po jednym staju. Jeden przy Żalach Pogańskich, alias przy mogiłach kamiennych pogańskich szeroki ozimków trzydzieści z jedną stroną Jakuba Gaika, z drugą Grzegorza Kowalewskiego (...)”*¹.

Kolejną wzmiankę odnajdujemy dopiero w końcu XIX wieku. Wówczas to w jednej z największych prac naukowych

„Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich”, który w nieco zawołowany sposób dokumentować miał przedrozbiorowe granice Polski, jeden z głównych redaktorów – Bronisław Chmielewski – wymienia miejscowość Wyłazłowo, w której znaleziono: *starożytne cmentarzysko z którego wydobyto wiele urn z ozdobami różnemi*².

Informacja o wydobywaniu *wielu urn*, czyli naczyń służących do przechowywania spalonych szczątków ludzkich, wśród których znajdować miano liczne ozdoby, pozwala przypuszczać, że chodzi tutaj o cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich. Niestety brak dalszych informacji, co stało się z opisanymi przedmiotami.

Pierwszego namacalnego a przy tym niezwykle ważnego odkrycia dokonano w 1926 roku, kiedy to podczas kopania torfu w pobliżu wsi Małocin odkryto wczesnosłowiańskie bóstwo kamienne. O znalezisku tym pisze w kilku pracach J. Ostaszewski³, a kilkadziesiąt lat później A. Grzymkowski⁴. Wspomniany wyżej Józef Ostaszewski w swojej pracy z roku 1934 roku *Z dziejów Mławskiego Mazowsza* wymienia kilka kolejnych stanowisk archeologicznych. Pojawiają się tam wzmianki o stanowisku z epoki kamienia w Chromakowie, cmentarzysku kultury łużyckiej z Chamska⁵, nekropoli z okresu rzymskiego w Kozim Lesie, wczes-

1 M. M. GRZYBOWSKI, *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku* 3, Płock 1984, s. 214.

2 F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI W. WALEWSKI, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* XIV, 1895, s. 93.

3 J. OSTASZEWSKI, *Z dziejów Mławskiego Mazowsza*, Mława 1934, s. 55; J. OSTASZEWSKI, *Osobliwości historyczne Mławy* 1937.

4 A. GRZYMKOWSKI, *Kamienne bóstwo pogańskie z Małocina*, „Z Otchłani Wieków” XLII/3, 1976, s. 247–253.

5 Jedno z naczyń z cmentarzyska z Chamska znajduje się w Muzeum Diecezjalnym w Płocku. Por. J. DĄBROWSKI, *Dwa cmentarzyska kultury łużyckiej*

Ryc. 1. Mapa stanowisk archeologicznych z północno-zachodniego Mazowsza według J. Ostaszewskiego 1934.

snośredniowiecznym cmentarzysku rzędowym w Kuczborku i Dłutowie, a także informacje o grodziskach w Dłutowie, Sarnowie czy Szreńsku⁶ (Ryc. 1).

Lata dwudzieste to także czasy pierwszych prawdziwych poszukiwań archeologicznych, prowadzonych przez zawodowych archeologów. W roku 1929 J. Jakimowicz wzmiankuje o cmentarzysku szkieletowym odkrytym na polu gospodarza Redzińskiego w okolicach Kuczborka. Możliwe, że chodzi o cmentarzysko wymieniane wcześniej w pracy Ostaszewskiego. Ponadto jako pierwszy donosi o bardzo ciekawym i świetnie zachowanym grodzisku w Nidzgorze⁷ (Ryc. 2). Jest to grodzisko pierścieniowate z pojedynczym wałem dochodzącym do 3 metrów wysokości, który otacza prostokątny majdan o wymiarach 15x20 m. Niestety odkrycia te nie przynoszą za sobą prac badawczych, a na kolejną wizytę archeologa trzeba poczekać aż do roku 1947. Wówczas to Jerzy Antoniewicz z Państwowego

Muzeum Archeologicznego w Warszawie, przyjeżdża do Zgliczyna-Pobodzega, w celu ustalenia miejsca znalezienia w roku 1945 niezwykle cennych przedmiotów z I wieku naszej ery. Według uzyskanych informacji, jesienią tegoż roku Pan Władysław Sowiński kopiąc w swoim ogrodzie dół pod drzewka owocowe, znalazł ślady cmentarzyska starożytnego. Wśród odkrytych przez niego przedmiotów były między innymi naczynia wykonane z brązowej blachy, będące importem z terenu Imperium rzymskiego⁸, które dotarły na obszary Europy Północnej w wyniku wymiany handlowej. Wykopane artefakty wiosną roku 1946 przejął miejscowy referent kultury i zdeponował w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Mławie. Skąd w roku 1947 odebrane zostały przez Antoniewicza. W zbiorze przekazanych zabytków znalazły się: zachowane w czterech częściach brązowe wiadro z delfinowatymi ataszami, czerpak brązowy, gliniana misa koloru czarnego oraz fragmenty drugiej misy. Wewnątrz wiadra, które w momencie znalezienia miało być przykryte glinianą miseczką znalazł Antoniewicz

w Żeńboku, pow. Ciechanów, „Materiały Starożytne” III, 1958, s. 109.

⁶ J. OSTASZEWSKI, *Z Dziejów...*, s. 556, rys. 3.

⁷ J. JAKIMOWICZ, *Sprawozdania z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych z Okręgu Warszawskiego za lata 1924–1926*, „Wiadomości Archeologiczne” X, 1929, s. 278.

⁸ J. ANTONIEWICZ, K. WESOŁOWSKI, *Wiadra z delfinowatymi uchwytnymi na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne” XVIII, 1951, s. 137–184.

Ryc. 2. Grodzisko w Nidzgorze st. I widziane z lotu ptaka. Fot. Krystian Trela.

przepalone kości, a wśród nich brązową zapinkę typu A.110. Niestety nawet tak unikatowe znaleziska nie pociągnęły za sobą dalszego zainteresowania badaczy tymi obszarami. Możliwe, że było to wynikiem, jak głosi jedna z anegdot, przetrzymania Antoniewicza w Mławie przez ówczesny Urząd Bezpieczeństwa.

Zapewne w latach czterdziestych, zostaje odkryte cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Poniatowie. Niestety brak jest dokładnych informacji o tym fakcie, wiadomo jedynie, że odkrycia dokonano podczas budowy szosy. Niezwykle ważnym jest, że znalezione wówczas przedmioty zostały zdeponowane w Muzeum Diecezjalnym w Płocku. Są to między innymi: kabłączki skroniowe, paciorki z zielonego szkła, paciorki z krwawnika, fluorytu, żelazny nóż i krzesiwo⁹

Po raz kolejny archeolodzy odwiedzają te ziemie dziesięć lat później, w roku 1958. Wówczas to Ekipa Polskiego Atlasu Archeologicznego IHKM PAN, w związku ze zbliżającym się milenium Państwa Polskiego, gromadzi informacje o ponad 2500 grodziskach z terenu całej Polski, które następnie weryfikuje w terenie¹⁰. W opublikowanym

w roku 1976 atlasie ukazują się między innymi wzmianki o grodzisku w Nidzgorze czy Sarnowie. Przy okazji wizytacji grodziska w Nidzgorze, ekipa odnajduje w Kuczborcu osadę kultury łużyckiej datując ją na V okres epoki brązu (900–700 p.n.e.)¹¹.

Rok później pracownia Polskiego Atlasu Archeologicznego razem ze studentami Katedry Archeologii Pierwotnej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego, prowadzi badania powierzchniowe wzdłuż Wkry, na odcinku od Zakrzewa Polskiego do Poniatowa. W trakcie badań na omawianym obszarze zarejestrowano 8 stanowisk archeologicznych, odkrytych w miejscowościach Wylazłowo, Wronka, Nowy Zieluń, Lubowidz, Pątki, Brudnice oraz Poniatowo¹². We wzmiankowanych miejscowościach pozyskano głównie fragmenty ceramiki datowane na XIV–XV wiek. Jedynie w okolicach Poniatowa znaleziono pozostałości naczyń, które wydatowano na okres wpływów rzymskich. Ponadto, w trakcie wyprawy od mieszkańców wsi Wronki uzyskano informację o znalezieniu przed I wojną światową skarbu bliżej nieokreślonych monet zalegających w glinianym naczyniu. Niestety zostało ono rozbite, a skarb uległ całkowitemu rozproszeniu¹³.

9 K. MUSIAŃCZAK 1950, *Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie pow. Sierpc*, „Wiadomości Archeologiczne XVII”, s. 293; L. RAUHUT, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” I, 1971, s. 533, 534; 650 poz. 59.

10 W. SZYMAŃSKI, *Inwentaryzacja grodzisk na Mazowszu w 1957 roku*, „Z Otchłani Wieków” 24/6, 1958,

s. 422–423.

11 Ibidem 424.

12 I. GÓRSKA, L. GRABA-ŁĘCKA, *Badania powierzchniowe nad Wkrą*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVII/3, 1959, s. 329–330.

13 Ibidem s. 330.

Lata sześćdziesiąte dwudziestego wieku przynoszą ze sobą dalszy okres zainteresowań tym obszarem. W roku 1962 L. Rauhut zapewne podczas weryfikowania informacji zawartych w pracach R. Jakimowicza oraz J. Ostaszewskiego i uzyskuje informację o przypadkowo odkrytym cmentarzysku szkieletowym położonym na południe od Kuczborka, na pastwisku Genowefy Chojnackiej¹⁴. W roku 1966 Łucja Okulicz zakłada wykopy sondażowe na grodzisku w Nidzgorze¹⁵. Były to dwa małe wykopy o powierzchni 6x3 m, zlokalizowane w obrębie majdanu. W trakcie badań pozyskano jedynie nieliczny materiał ceramiczny, na podstawie którego grodzisko wydatowano na VI–VII wiek n.e.¹⁶.

Kolejne prace wykopaliskowe na grodzisku w Nidzgorze, prowadzone były w latach 1971–72, pod kierunkiem prof. Jerzego Gąssowskiego. W ich trakcie przebadano powierzchnię 182 m², zakładając wykopy archeologiczne położone również w obrębie wałów. W trakcie prac wykopaliskowych natrafiono na zachowane fragmenty konstrukcyjne wałów oraz bramy, a także elementy bruków kamiennych i palenisk będących zapewne śladami zabudowy. Ponadto w obrębie grodziska znaleziono szkielet młodej kobiety oraz płodu umiejscowionego w okolicach miednicy, co jednoznacznie wskazuje na śmierć w łonie matki. Materiał ceramiczny pozyskany w trakcie badań stanowiły fragmenty grubościennej ceramiki z gruboziarnistą domieszką. Stan zachowania części elementów drewnianych odkrytych w trakcie badań oraz ślady czerwonego piasku w ich sąsiedztwie, mogą wskazywać na działanie ognia, które zakończyło funkcjonowanie grodziska. Do prac badawczych na grodzisku powrócono jeszcze na chwilę w roku 1994, kiedy to M. Dulinicz i J. Hanning założyli na nim sondażowy wykop w celu pobrania próbek do badań dendrochronologicznych. Na podstawie uzyskanych wyników badacze odrzucili możliwość funkcjonowania grodziska w Nidzgorze w okresie pomiędzy 2 połową X wieku

a przełomem wieków XII i XIII. Zmusiło to M. Dulinicza do odejścia z ogłoszonej wcześniej hipotezy wiążącej grodzisko w Nidzgorze z grodem Oselzch¹⁷, wzmiankowanym w falsyfikacie mogilnieńskim z roku 1065¹⁸. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte dwudziestego wieku, to także zakrojone na szeroką skalę badania grodziska i wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Szreńsku, prowadzone przez Marka Piotrowskiego z ówczesnego Muzeum Okręgowego w Ciechanowie¹⁹.

Na drugą połowę lat siedemdziesiątych przypadają badania powierzchniowe prowadzone przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Muzeum Ziemi Zakrzeńskiej, w rejonie środkowej Wkry. W ich trakcie udaje się ponownie zlokalizować cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Zgliczynie-Pobodzym, z którego w latach czterdziestych dwudziestego wieku, Jerzy Antoniewicz przywiózł brązowe naczynia do Warszawy. Niedługo później, w latach 1977–79, na stanowisku prace badawcze rozpoczyna Andrzej Grzymkowski z Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie. W ich wyniku odsłonięto i zadokumentowano kilkanaście grobów ciałopalnych z pierwszych wieków naszej ery, należących do kultury przeworskiej. Choć obszar badań nie był zbyt duży, na co wpływało położenie nekropoli w obrębie samego gospodarstwa, w ich rezultacie dokonano bardzo rzadkiego odkrycia w postaci grobu książęcego²⁰. Jego

17 M. DULINICZ, *Sieć grodowa Mazowsza Płockiego w XI wieku*, [w:] S. MOŹDZIOCH [red.] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII w. w Europie-środkowo-wschodniej*, Wrocław 1993, s. 47–61.

18 M. DULINICZ, *Archeologia o Mazowszu w czasach powstania Państwa Polskiego. Zarys problematyki*, „Archeologia Polski” XLIV/1–2, 1999, s. 100.

19 INFORMATOR ARCHEOLOGICZNY: Badania za rok 1971 (1972), s. 227–228; Badania za rok 1973 (1974); s. 223; Badania za rok 1974 (1975), s. 265; Badania za rok 1976 (1977), s. 238–239; Badania za rok 1977 (1978), s. 253–254; Badania za rok 1978 (1979), s. 206–207; Badania za rok 1979 (1980), s. 191–193; Badania za rok 1983 (1984), s. 237–239; Badania za rok 1987 (1988), s. 210.

20 A. GRZYMKOWSKI, *Grobowiec „książęcy” ze Zgliczyna-Pobodzego, gmina Biezuń, powiat żuromiński* [w:] W. Nowakowski, A. Szela [red.], *Pogranicze trzech światów, Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Księga dedykowana Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi

14 L. RAUHUT, *op. cit.*, s. 533, 650, poz. 58.

15 Ł., J. OKULICZ, *Z badań sondażowych grodzisk mazowieckich*, „Sprawozdania Archeologiczne” 25, 1970, s. 209–212.

16 Ibidem, s. 211.

Ryc. 3. Siemiątkowo st. 1, Stanowisko w momencie rozpoczęcia prac badawczych. Fot. Archiwum WUOZ w Warszawie del. w Ciechanowie.

rekonstrukcję możemy dziś oglądać w Muzeum w Mławie.

Na schyłek lat siedemdziesiątych przypada odkrycie wielokulturowej nekropoli w Siemiątkowie-Koziebrodzkim²¹. Dokonano go podczas budowy murawy stadionu, jednak z obawy przed wstrzymaniem prac, Urząd Konserwatorski w Ciechanowie został poinformowany o całym zdarzeniu dopiero w momencie eksploracji pobliskiej żwirowni na potrzeby budowanej przy stadionie bieżni (Ryc. 3). Część pozyskanych wówczas przedmiotów, zarówno naczyń ceramicznych jak i rogowych grzebieni czy brązową sprzączkę do pasa, zakopano w pobliskim lesie (Ryc. 4). W wyniku otrzymanego zgłoszenia, ratownicze badania na cmentarzystku podjął Andrzej Gindrych, ówczesny konserwator zabytków w Ciechanowie. Pracę trwały w latach 1978–1980 oraz w latach 1983–84. W ich wyniku przebadano powierzchnię 1136 m² i zadokumentowano prawie 150 obiektów archeolo-

gicznych²². Prace wykopaliskowe pozwoliły odkryć ponad sto grobów ciałopalnych przynależnych kulturze łużyckiej z wczesnej epoki żelaza oraz kulturze przeworskiej i wielbarskiej z pierwszych wieków naszej ery. W trakcie badań pozyskano także liczny, niestety luźny materiał kultury pucharów lej-kowatych z młodszej epoki kamienia. Z fazy tej pochodzą również półfabrykaty dwóch kamiennych siekier (Ryc. 5). Z czasami kultury łużyckiej prócz grobów ciałopalnych, można wiązać również dwa bogate „skarby” brązowych ozdób. Groby z okresu wpływów rzymskich wyposażone były stosunkowo skromnie. Tylko pojedyncze zespoły zawierały tak charakterystyczne dla tego okresu ozdoby. Spośród nich, na uwagę zasługuje zespół 94 zawierający między innymi żelazną bransoletę oraz grób 85 z dwoma brązowymi ostrogami typu F3 wg Ginalskiego²³.

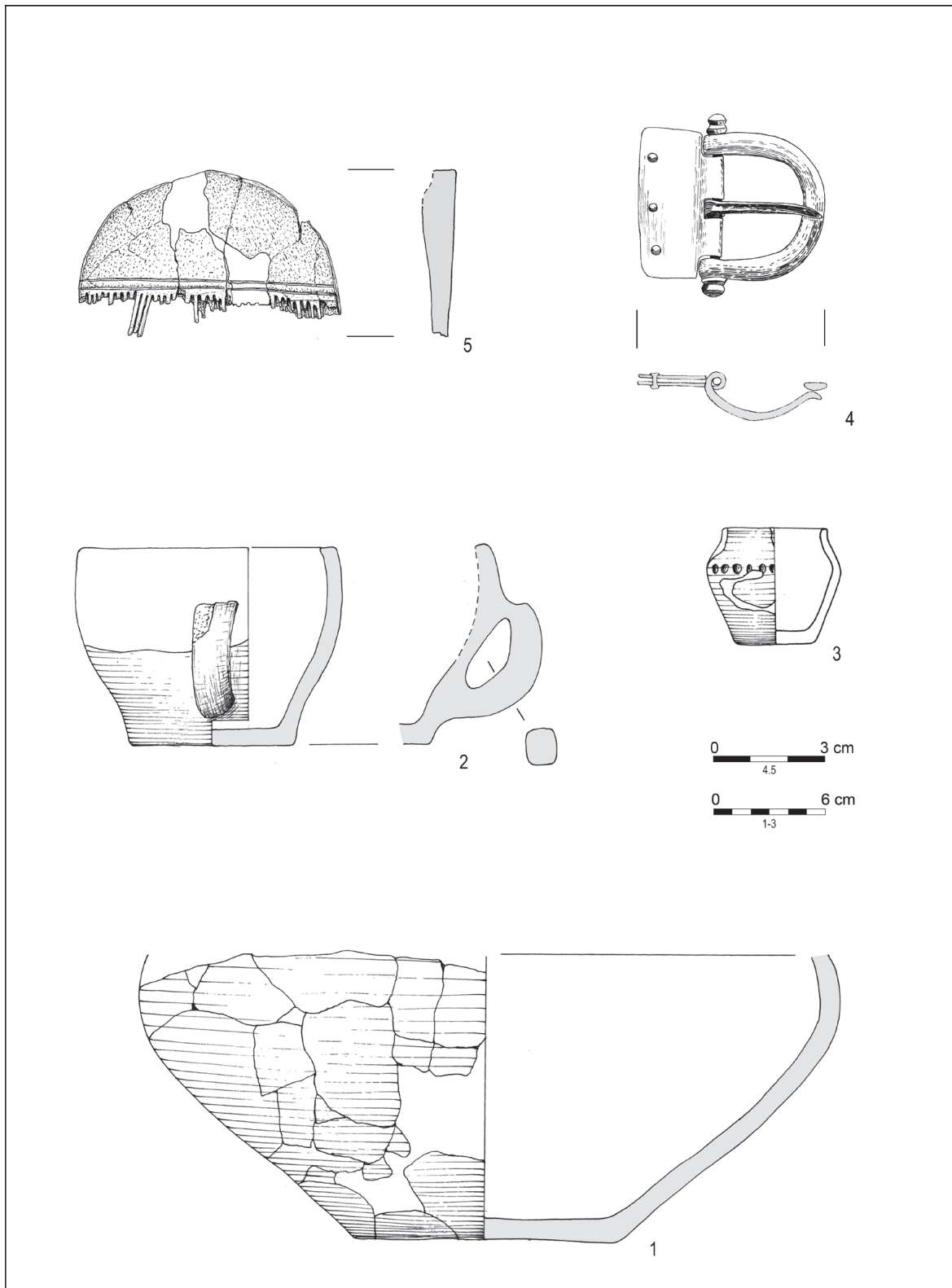
Poza kontynuacją badań w Siemiątkowie, lata osiemdziesiąte przynoszą informację o bardzo ciekawym skarbie z Wiadrowa. Po raz pierwszy informacja o nim pojawia się w roku 1985: „ (...) *W latach 1978–79 udało się autorowi – Andrzejowi Grzymkowskiemu [przypr.red.] ustalić nieco danych o odkryciu dosyć pokaźnego skarbu monet rzymskich w Wiadrowie, w bezpo-*

w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XIV, Warszawa, s. 61–78. Patrz także artykuł J. Schustera w niniejszej publikacji.

²¹ Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 24 grudnia 2003 roku w sprawie ustalenia i zmiany urzędowych nazw niektórych miejscowości (Dziennik Ustaw nr 229 poz. 2288) od dnia 1 stycznia 2004 roku nazwa wsi i gminy Siemiątkowo-Koziebrodzkie została zmieniona na Siemiątkowo.

²² A. SZELA, *Okres wpływów rzymskich w dorzeczu środkowej Wkry*, t. III, dysertacja pracy doktorskiej, w bibliotece Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 22–27.

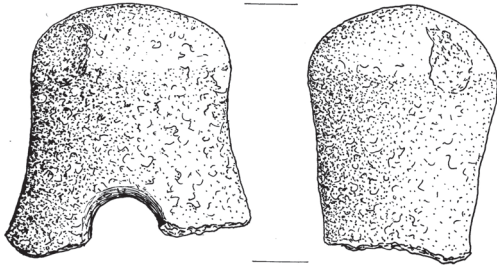
²³ A. SZELA, *Okres wpływów rzymskich...*, t. II, s. 316, 320, t. 3, tabl. XXIII.85:2; XXV.94:1.

Ryc. 4. Siemiatkowo st. 1. Zabytki zakopane w lesie przez budowniczych stadionu. Rys. A. Jarzec.

średnim sąsiedztwie Żuromina, na zachód od niego, w kierunku na Brudnice. Odkrycie miało mieć miejsce na początku lat sześćdziesiątych, na podmokłej łące. Znalaziono kilkaset monet srebrnych?, w drewnianym

pojemniku przypominającym kasety, od góry przykrytych bryłkami bursztynu(?). Czy był on chociaż częściowo obrobiony, jak wyglądała owa kaseta, kto dokonał odkrycia i co się z nim stało? Niestety, nie udało się

Ryc. 5. Neolityczna siekierka kamienna ze stanowiska w Siemiątkowie. Rys. A. Jarzec.

ustalić, mimo kilku wyjazdów w to miejsce i najbliższe okolice, oraz dosyć licznych rozmów z mieszkańcami(...). Dane od Walentego Defańskiego z Żuromina, który uczestniczył w naszych wyjazdach weryfikacyjnych i Romualda Kurowskiego z Warszawy”²⁴

Kolejna informacja o skarbie pojawia się rok później, w zestawieniu gromadnych znalezisk monetarnych z północnego Mazowsza. Pod numerem 30 widnieje informacja, iż w Wiadrowie(?) w roku 1970 znaleziono skarb kilku tysięcy(?) monet srebrnych i grudek bursztynu z okresu wpływów rzymskich (I–IV w. n.e.), ukrytych w drewnianej skrzyni(?)²⁵. Ostatnia wzmianka o skarbie pojawia się w katalogu monet rzymskich z terenu Mazowsza i Podlasia autorstwa A. Romanowskiego roku 2008 i została zaczerpnięta z wcześniejszej literatury²⁶. Niestety praca ta pozbawiona jest jakiegokolwiek krytyki źródeł.

Informację o skarbie przez długi czas próbowałem potwierdzić osobiście. Dzięki Panu Tadeuszowi Maniście – miejscowemu miłośnikowi historii z Żuromina udało się dotrzeć do osób, które miały pamiętać owe odkrycie. Jednak w żadnym wypadku nie były w stanie bliżej opisać znaleziska. O ile można więc przypuszczać, że informa-

cja o znalezieniu skarbu jest prawdziwa, to nie ma żadnych przesłanek by uznać, go za skarb monet z pierwszych wieków naszej ery²⁷. Tym bardziej, że jego opis jest niepokojąco zbieżny ze znaleziskiem skarbu z Grodkowa, koło Sierpca gdzie rzeczywiście w roku 1868 znaleziono od 3 do 6 tys. monet rzymskich. Wydaje się zatem, że doszło tutaj do zlania się informacji o dwóch zupełnie różnych znaleziskach nieokreślonego skarbu z Wiadrowa oraz niezwykle bogatego znaleziska z Grodkowa.

Z opisywanego terenu znanych także kilka innych znalezisk monetarnych. Będzie to między innymi moneta Tetrikusa I (270–273) znaleziona w Zielonej, na polu Sławomira Gorzechowskiego. Moneta ta została ofiarowana Jerzemu Okuliczowi zapewne podczas prac na grodzisku w Nidzgorze, a następnie przekazana do Muzeum w Mławie, gdzie znajduje się do dnia dzisiejszego.

Z okolic Żuromina miały również pochodzić trzy kolejne monety rzymskie, cesarzy Hadriana, Aleksandra Sewera i Konstansa. Informacje o nich pochodziły od geodety Romualda Kurowskiego, który podczas prac terenowych jakie prowadził na tym terenie, odkupował różnego rodzaju znaleziska od okolicznej ludności, a następnie odsprzedawał je Muzeum lub osobom prywatnym. Choć wzmiankowane monety nigdy nie trafiły do Muzeum, zostały dokładnie określone przez numizmatyka²⁸. Niestety w przypadku tych znalezisk nie można mieć pewności czy rzeczywiście pochodziły one z terenu Żuromina, czy jedynie zostały tak określone na potrzeby oferty handlowej skierowanej do tejże placówki. Kolejne numizmaty zarejestrowano w Zgliczynie-Pobodzym. Według różnych wzmianek z miejscowości tej pochodzą przynajmniej trzy monety. Niestety tylko jedna trafiła do Muzeum w Mławie. Jest to denar Marka Aureliusza²⁹, dwie pozostałe były jedynie wzmiankowane przez rodzinę właści-

24 A. GRZYMKOWSKI, *Znaleziska monet rzymskich z północnego Mazowsza*, „Mławska Kronika Archeologiczno-Numizmatyczna”, t. 8, Mława 1985, s. 1.

25 A. GRZYMKOWSKI, *Zestawienie znanych gromadnych znalezisk monetarnych z północnego Mazowsza*, „Mławska Kronika Archeologiczno-Numizmatyczna” 9–10, Mława 1986, s. 25.

26 A. ROMANOWSKI, *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen. Rechtsufrigen Masowien und Podlachien*, *Collection Moneta* 84, Wetteren 2008, s. 140, poz. 234).

27 A. SZELA, *Okres wpływów rzymskich...*, t. I, s. 30–32.

28 A. GRZYMKOWSKI, *Znaleziska monet rzymskich*, s. 2, A. Romanowski, *op. cit.* s. 14, poz. 4, s. 156, poz. 268.

29 A. GRZYMKOWSKI, *Przewodnik po Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie*, Mława 1989, s. 17, ROMANOWSKI, *op. cit.*, s. 153, poz. 263.

Ryc. 6. Brudnice, st. V. Stanowisko w trakcie penetracji żwirowni. Fot. A. Szela.

ciela terenu. Kolejne dwie monety znaleziono w Przychodzie koło Szreńska. Jest to moneta republikańska oraz denar Antonina Piusa³⁰. W miejscowości tej natrafiono również na dwie brązowe zapinki. Możliwe więc, że wszystkie te zabytki pochodzą z jednego stanowiska archeologicznego lub też z cmentarzyska i położonej nieopodal osady³¹.

Opisane wyżej informacje są chyba wszystkimi wzmiankami o obecności archeologów na tym skrawku Mazowsza do końca XX wieku. Niestety żadne z tych działań nie doczekało się szerszego opracowania. Dotyczy to zarówno badań na stanowiskach z pierwszych wieków naszej ery, jak i okresu średniowiecza. Dodatkowym materiałem z Siemiątkowa uległ rozproszeniu pomiędzy Muzeum w Ciechanowie i Kętrzynie. Ograniczony dostęp do znalezisk i brak dalszych badań archeologicznych na tym obszarze spowodował, że obszar środkowego dorzecza Wkry stał się dla badaczy początków naszej ery synonimem pustki

osadniczej, która miała się rozciągać pomiędzy skupieniem mławskim ze stanowiskami w Modle czy Stupsku na wschodzie a Drwęcą ze stanowiskami wielbarskimi na zachodzie, oddzielającej dwie wielkie kultury archeologiczne – przeworską od wielbarskiej³².

Taki stan wiedzy trwał do aż do początku XXI w. kiedy to w latach 2002–2003 w zachodniej części opisywanego obszaru, Instytut Archeologii UW przeprowadził badania powierzchniowe w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski. W ich rezultacie zarejestrowano dwadzieścia jeden punktów osadniczych oraz dwadzieścia trzy stanowiska archeologiczne. Spośród nich najciekawszymi były osada z epoki brązu i wcześniej epoki żelaza w Raczynach oraz cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w miejscowości Brudnice. Ponieważ nekropola ta została odkryta

30 GRZYMKOWSKI *Znaleziska archeologiczne i numizmatyczne*, „Mławska Kronika Archeologiczno – Numizmatyczna”, Mława 2009, s. 28; ROMANOWSKI, *op. cit.*, s. 108, poz. 167.

31 A. SZELA, *Okres wpływów rzymskich...*, t. I, s. 30.

32 K. GODŁOWSKI, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Prace Komisji Archeologicznej 23, Wrocław, s. 65; T. DĄBROWSKA, T. LIANA, *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich na Mazowszu*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*. Materiały z konferencji Kraków 14–16 listopad 1984, Kraków, s. 150.

Ryc. 7. Brudnice st. V. Silnie zniszczony grób I odkryty w trakcie penetracji żwirowni. Fot. A. Szela.

w obrębie dużej żwirowni, na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie del. w Ciechanowie, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierownictwem autora niniejszego artykułu, przeprowadził na jego obszarze 2003 rozpoznawcze badania wykopaliskowe. Prace badawcze ograniczyły się wówczas do szczegółowej penetracji terenu olbrzymiego wyrobiska oraz założenia kilku małych wykopów sondażowych na skarpie wybieżyska (Ryc. 6). W wyniku tygodniowych prac zadokumentowano siedem obiektów archeologicznych z czego trzy były starożytnymi obiektami kultury przeworskiej. Pierwszy obiekt położony był w środku żwirowni i tylko cudem ocalał od całkowitego zniszczenia (Ryc. 7). Analiza antropologiczna znalezionych szczątków kostnych pozwoliła na określenie, iż były to kości dziecka w wieku 6–10 lat. Pochówek ten oprócz szczątków zmarłego zawierał fragmenty 4 naczyń glinianych. Drugi zespół miał znacznie mniej szczęścia, gdyż uległ silnemu zniszczeniu wskutek oberwania się zbocza żwirowni. Zawierał on fragmenty naczyń i szczątki kobiety w wieku 40 lat. Również trzeci pochówek był silnie zniszczony, przez co znaleziono w nim jedynie nieliczne fragmenty ceramiki i kości. Trzy pozostałe obiekty nie posiadały materiału zabytkowego³³.

³³ A. SZELA, *Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku 5 w Brudnicach, pow. żuromiński*, [w:] Światowit, Supplement Series B: Barbaricum 7, 2004, s. 295–304.

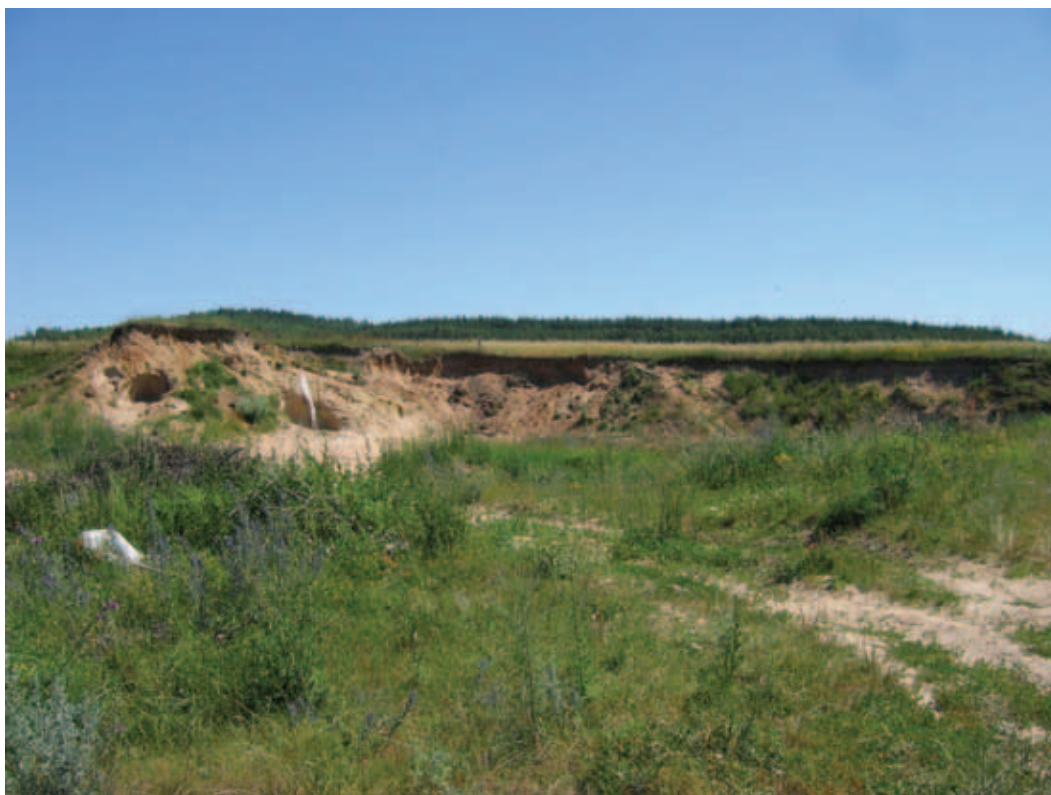
Widząc olbrzymie zniszczenie stanowiska, a także jego niezwykłą wartość naukową, Instytut Archeologii UW zdecydował się na przeprowadzenie na nim zakrojonych na szeroką skalę ratowniczych badań wykopaliskowych.

Pierwszy sezon wykopaliskowy miał miejsce w lipcu i sierpniu 2004 roku, a prace finansowane były wyłącznie przez Instytut Archeologii UW, przy dużym zaangażowaniu lokalnych władz, zwłaszcza ze strony śp. Grzegorza Wesołowskiego, a także miejscowych miłośników starożytności. Podstawowym celem tego sezonu badawczego było określenie zasięgu zniszczeń spowodowanych długoletnim wybieraniem piasku i żwiru, zadokumentowanie najbardziej zagrożonych obiektów, a w miarę możliwości także uchwycenie granic nekropoli. W wyniku dwumiesięcznych prac przebadano obszar 23 arów i zadokumentowano 65 obiektów archeologicznych, przede wszystkim grobów ciepłopalnych kultury przeworskiej.

Rok 2005 był bezpośrednią kontynuacją pierwszego sezonu badawczego. Również w tym sezonie prace na stanowisku trwały dwa miesiące. Podczas nich przebadano powierzchnię 19 arów i zadokumentowano 44 obiekty archeologiczne. W dalszym ciągu badano granice wyrobiska oraz próbowano określić zasięg nekropoli. W tym celu zakładano kolejne wykopy sondażowe położone głównie w części zachodniej i południowej. W części południowej w dużym oddaleniu od miejsca prac przy

Ryc. 8. Kuczbork-Osada, st. 7. Widok z lotu ptaka na zniszczone stanowisko. Fot. Krystian Treła.

Ryc. 9. Kuczbork-Osada, st. 7. Widok na pozostałość stanowiska. Fot. A. Szela.

Ryc. 10. Kuczbork-Osada, st. 7. Widoczny w profilu żwirowni zniszczony zespół grobowy.

wyrobisku założono dwa wykopy, które okazały się całkowicie puste, co pozwoliło określić południową granicę stanowiska.

W kolejnym sezonie badawczym prace na nekropoli w Brudnicach musiały być dzielone z badaniami ratowniczymi na cmentarzysku w Kuczborku-Osady. Do konserwatora zabytków dotarło bowiem zgłoszenie od wójta gminy w Kuczborku-Osady, Pana Tadeusza Burakowski o znalezieniu na terenie żwirowni położonej niedaleko Kuczborka, kości ludzkich i fragmentów naczyń. W chwili rozpoczęcia prac badawczych, cmentarzysko zachowane było już tylko w stanie szczątkowym. Na taki stan rzeczy wpływ miało kilka czynników. Starożytna nekropola założona została na wysokim, malowniczym pagórku na południowy wschód od Kuczborka. Niestety budowa drogi początkowo piaszczystej, później asfaltowej, wymusiła niwelację części wzniesienia. Spowodowało to utworzenie po obu stronach drogi skarp, które bardzo szybko stały się doskonałym miejscem do pozyskiwania piasku i żwiru. Po latach dzikiej eksploracji, po pierwotnym wzniesieniu pozostała jedynie wielka wyrwa (Ryc. 8–10). Groby zaś zniknęły razem z wybranym piaskiem. Prace ratownicze prowadzone na stanowisku, polegały na badaniu cypli i wysepek pozostałych po wzniesieniu. W trakcie badań okazało się również, że zniszczenia spowodowane przez wybieranie piasku nie są jedynymi jakie dotknęły obiekty archeologiczne. Na powierzchni kilku z założonych wykopów zarejestrowano

bowiem liczne prostokątne jamy o wymiarach ok. 200×80 cm. Ich kształt i wielkość odpowiadały rozmiarom grobów szkieletowych. Jednak ich układ względem stron świata, a także względem siebie, wykluczał uznanie ich za pochówki zarówno starożytne, jak i średniowieczne. Niestety obiekty te nie zawierały żadnego wyposażenia, które mogłoby przybliżyć ich funkcję i określić datowanie (Ryc. 11). W zasypiskach tych obiektów znajdowano jedynie pojedyncze fragmenty ceramiki zarówno starożytnej, jak i średniowiecznej oraz fragmenty kości bydłowych. W kilku przypadkach, w części spągowej, wkopy te były dodatkowo poszerzane o dodatkowe jamy, które zawierały zwarte skupiska starożytnej ceramiki. Jamy te były wynikiem celowego deponowania starożytnych grobów, zniszczonych podczas kopania tych nieokreślonych obiektów. Po odrzuceniu hipotezy o starożytnym pochodzeniu dużych obiektów, zaczęto się zastanawiać nad ich chronologią i charakterem. Rozważano między innymi ich funkcję, jako bezimiennych mogił pochodzących z czasów Powstania Styczniowego, co mogła uwiarygadniać stojąca nieopodal kapliczka. Niepodważalnym dowodem na uczestnictwo mieszkańców Kuczborka w tym narodowym zrywie, było odebranie miastu praw miejskich, które posiadało przynajmniej od roku 1384. Hipoteza o powstańczych mogiłach nie znalazła jednak potwierdzenia. Pojawily się natomiast inne ślady świadczące o zdecydowanie bardziej prozaicznym pochodzeniu jam. W wyniku długich poszuki-

Ryc. 11. Kuczbork-Osada, st. 7. Obiekty nowożytnie niszczące groby starożytne. Fot. A. Szela.

wań i rozmów z okolicznymi mieszkańcami, okazało się bowiem, że są to najprawdopodobniej pozostałości po zakopywaniu szczątków ubitych zwierząt gospodarczych. Tezę tą potwierdzają pojedyncze fragmenty kości bydłych, znajdujące w zasypiskach niektórych obiektów.

Pomimo tak silnych zniszczeń, w roku 2006 przebadano powierzchnię 6 arów i zadokumentowano 53 obiekty archeologiczne (Ryc. 12). Niestety w roku 2007 na stanowisku zarejestrowano nowe, bardzo duże wkopy, które niszczyły kolejne starożytne groby. Podjęto prace interwencyjne, które przyniosły odkrycie 4 kolejnych obiektów archeologicznych, w tym obiekcie nr 50 zawierającego zapinkę A.67. Proces ciągłej degradacji stanowiska wymusił zaplanowanie kolejnego sezonu badawczego. W roku 2008 przebadano powierzchnię niemal 6 arów i odkryto kolejnych 35 obiektów archeologicznych.

W tych samych latach kontynuowano również prace na nekropoli w Brudnicach. W roku 2006 prace skupiły się na badaniu centralnej części nekropoli, pomiędzy wykopami sondażowymi zakładanymi w latach 2004–2005. W ich trakcie przebadano powierzchnię 13,5 ara i zadokumentowano 84 obiekty archeologiczne. W tym sezonie odkryto między innymi skupisko tajemniczych, precyzyjnie rozplanowanych i starannie wykonanych palenisk. Miały one prostokątny kształt i zawierały kamienny ruszt. Większość miała zbliżone wymiary 100×80 cm. W sezonie tym po raz pierwszy poja-

wił się również grób który należało łączyć z nową jednostką kulturową na tej nekropoli – kulturą wielbarską. W obiekcie 157 znaleziono bowiem dwie brązowe zapinki typu A.128, które wyznaczają już początek okresu późnorzymskiego³⁴.

Rok 2007 to powrót do dwumiesięcznego cyklu badań na nekropoli w Brudnicach. W sezonie 2007 prace badawcze przebiegały w dwóch miejscach na stanowisku. Z jednej strony w południowej części nekropoli, gdzie odsłaniano kolejne zespoły grobowe związane zarówno z kulturą przeworską jak i wielbarską. Z drugiej założono długie wykopy sondażowe na odkrytych rok wcześniej paleniskach, próbując określić zasięg ich występowania (Ryc. 13). Wykop założony w południowej części nekropoli ukazał niespotykane do tej pory zagęszczenie grobów ciepłopalnych. Jednak, co ciekawe wśród nich odsłonięto również bardzo duży kamienny piec zagłębiony w ziemię na niemal dwa metry (Ryc. 14). Dla odmiany w kolejnym sezonie badawczym, w tej samej części stanowiska odkrywano jedynie pojedyncze groby ciepłopalne, ale także dwa kolejne piece. Dla kontrastu wykopy sondażowe z części północnej ukazywały kolejne dziesiątki palenisk. Najciekawsze z nich położone były na skraju skarpy od strony Wkry. Nad dwoma z nich umieszczone

34 Pot. A. SZELA, *Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery*, w niniejszym tomie.

Ryc. 12. Kuczbork-Osada, st. 7. Obiekt 21. Przykład zachowanego zespołu grobowego z młodszego okresu wpływów rzymskich.
Fot. A. Szela.

były jamy, w których znaleziono ponad dwa tysiące fragmentów starożytnej ceramiki. Wydaje się, że były to pozostałości naczyń zbieranych z palenisk. Ceramika ta określona została jako przynależna kulturze wielbarskiej.

Bardzo podobnie przebiegał sezon 2009. W części południowej teren prac wykopaliskowych zrównał się w wykopami sondażowymi założonymi w tej części nekropoli w roku 2005, na których to nie zadokumentowano wówczas żadnych grobów. Tymczasem w odległości niespełna 6 metrów od nich odsłonięto niespotykane wcześniej na nekropoli w Brudnicach groby szkieletowe – obiekty 279 i 282. Jak się później okazało są to dwa najmłodsze, a zarazem najokazalsze zespoły grobowe, nie tylko z nekropoli w Brudnicach, ale także z całego Mazowsza, a nawet jedne z najbogatszych pochówków z okresu wędrowek ludów w Polsce. Niezwykle ciekawy jest przy tym fakt, że choć zespoły te niemal ze sobą graniczyły, przedstawiały zupełnie inny stan zachowania szczątków kostnych złożonych w nich osób. O ile w obiekcie 279 zachowały się jedynie fragmenty zębów i żeber, które ocalały wyłącznie ze względu na obecność licznych zabytków brązowych, to szkielet pochodzący z grobu 282 zachował się niemal kompletnie (Ryc. 15, 16) Choć oczywiście brakowało w nim wielu drobniejszych fragmentów, to czaszka w tym delikatne kości twarzoczaszki zachowane były tak dobrze, że pozwoliły

na rekonstrukcję twarzy pochowanej w nim kobiety (Ryc. 17). Analiza antropologiczna wykazała bowiem, że był to pochówek trzydziestoletniej kobiety. Bogactwo wyposażenia omawianych obiektów, jednoznacznie wskazuje, że pochowane w obu zespołach kobiety należały do wyższych warstw społecznych. Świadczą o tym znalezione przy zmarłych liczne paciorki szklane w tym paciorki mozaikowe z motywami szachownicy czy ludzkiej twarzy, ale także kolia paciorków wykonanych ze szlifowanego chalcedonu. Grób 282 zawierał ponadto garnitur pasa zdobiony w stylu Unteresiebenbrunn, co pozwala datować go na przełom IV i V wieku naszej ery.

W sezonie 2010 odkrywano kolejne groby z okresu wpływów rzymskich, okresu wędrowek ludów, ale także po raz pierwszy zaczęto odsłaniać bardzo liczne obiekty osadowe. Najprawdopodobniej właśnie z terenu osady pochodzą będą dwie srebrne monety rzymskie, jedna cesarza Trajana, druga Marka Aureliusza. Sezony 2011–2012 ukazywały zarówno nowe obiekty grobowe, jak i coraz liczniejsze ślady osady. Wydawało się wówczas, że przebadano cały obszar nekropoli. Jednak sezon 2013 przyniósł kolejną niespodziankę. W dużych wykopach jakie założono na osadzie w celu określenia jej zasięgu, odsłonięto kolejne skupisko grobów. Co ciekawe były to znowu pochówki kultury przeworskiej, których nie odnajdywano na stanowisku już od 2007 roku.

Ryc. 13. Brudnice st. V. Kompleks palenisk odkrytych na stanowisku. Fot. A. Szela.

Ryc. 14. Brudnice st. V. Kamienny piec odkryty w pobliżu nekropoli. Fot. A. Szela.

Ryc. 15. Brudnice st. V. Obiekt 282. Bogaty grób szkieletowy z okresu wędrówek ludów. Fot. A. Szela.

Ryc. 17. Brudnice st. V. Rekonstrukcja twarzy, kobiety pochowanej w obiekcie 282. Fot. A. Szela.

Ryc. 16. Brudnice st. V. Obiekt 282. Zbliżenie na kolię paciorków. Fot. A. Szela.

W trakcie badań w latach 2014 i 2015 kontynuowano prace zarówno na obszarze nowoodkrytego skupiska grobów jak i na osadzie. Można przyjąć, że w ich wyniku przebadano całe cmentarzysko, natomiast dalszych prac wymaga osada, a właściwie osady dwóch odrębnych grup ludzkich,

których zmarli chowani byli na nekropoli w Brudnicach.

W wyniku 13 sezonów badawczych prowadzonych na stanowisku w Brudnicach, przebadano powierzchnię niemal 17000 m² oraz zadokumentowano 1300 obiektów archeologicznych. Łącząc te wyniki z wynikami badań nekropoli w Kuczborku okazało się, że wcześniejsze interpretacje, sugerujące istnienie na tym obszarze pustki osadniczej były wynikiem złego stanu badań, a nie stanem faktycznym. Liczny materiał zabytkowy, pozyskany w wyniku wieloletnich sezonów badawczych oraz jego szczegółowa analiza ukazuje nam zupełnie nowy obraz Mazowsza³⁵. Na jego podstawie, można próbować odtworzyć wzajemne relacje zachodzące pomiędzy dwoma niezwykle ważnymi kulturami archeologicznymi, ale także dalekosiężnymi

³⁵ A. SZELA, *Okres wpływów rzymskich...*, t. I-III.

kontaktami jakie utrzymywali ich przedstawiciele. W przypadku kultury przeworskiej były to przede wszystkim kontakty z terenami Półwyspu Jutlandzkiego³⁶, natomiast w przypadku ludności kultury wielbarskiej z obszarami Morza Czarnego.

dr Andrzej Szela
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
a.szela@uw.edu.pl

36 A. SZELA *Wybrane zespoły grobowe z nekropoli w Brudnicach, stan. V w kontekście innych stanowisk grupy nidzickiej i kontaktów z zachodnimi rejonami Morza Bałtyckiego*, [w:] Kontny B. (red.) *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit, Supplement Series B: Barbaricum 11, 2015, s. 639–658.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Niżu Polskim w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Chociaż obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Andrzej Szela

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej na części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery

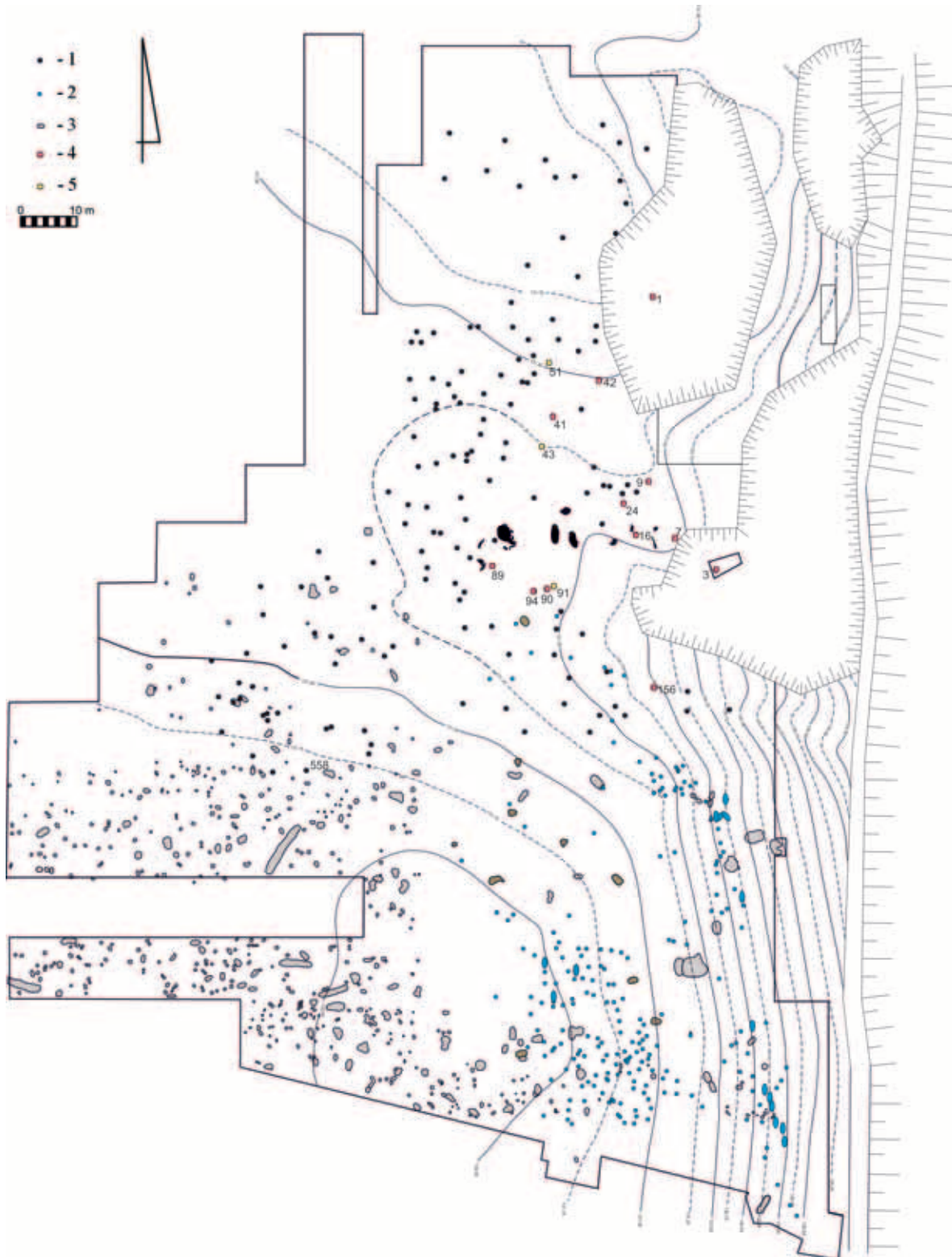
Stanowisko w Brudnicach, pow. żuromiński zostało odkryte w 2003 roku w trakcie Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzonego przez pracowników Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w obrębie kwadratu 39-55. W jego rezultacie zarejestrowano dwadzieścia jeden punktów osadniczych oraz dwadzieścia trzy stanowiska archeologiczne. Spośród nich najciekawszymi były – osada z epoki brązu i wcześniej epoki żelaza w Raczynach oraz cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w miejscowości Brudnice. Pozostałe stanowiska pochodziły z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych. Wzmiankowane cmentarzysko położone było na terenie dużej żwirowni, rozciągającej się na lewym, wysokim brzegu meandrującej u jej podnóża Wkry. W jednej ze ścian wyrobiska zauważono wówczas brunatne zaciemnienie, z którego wybrano miniaturowe naczynie z ostro załamany brzuścem oraz fragment ceramiki o chropowatej powierzchni (SZELA 2004, tabl. 1:A). Na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie del. w Ciechanowie, w listopadzie 2003 roku na stanowisku przeprowadzono pierwsze prace weryfikacyjne, których celem było potwierdzenie istnienia zniszczonej nekropoli. Prace te polegały głównie na penetracji wyrobiska, przeszukiwaniu obsuwających się zboczy oraz założeniu dwóch małych wykopów sondażowych. W centrum żwirowni znaleziono pierwszy zespół grobowy, któremu nadano numer 1. Kolejne dwa obiekty znaleziono w jej części południowej, w warstwie ziemi pochodzącej z obsuniętego fragmentu zbocza. Pierwszy z nich nie zawierał żadnego wyposażenia, drugi był silnie zniszczonym grobem ciałopalnym kultury przeworskiej. Kolejne obiekty zadokumentowano w dwóch wykopach sonda-

żowych, założonych na krawędziach wyrobiska. Wśród nich był jeden grób ciałopalny oraz trzy obiekty pozbawione wyposażenia (SZELA 2004). W trakcie badań dokonano również pomiaru żwirowni, której wielkość oszacowano w linii N-S na około 100 metrów, a w linii W-E na około 40 metrów¹.

Położenie stanowiska w obrębie dużego wybierzyska, a przede wszystkim w części Mazowsza, która do tej pory uznawana była za obszar pustki osadniczej oddzielającej dwie wielkie kultury archeologiczne – przeworską i wielbarską, skłoniły do podjęcia na stanowisku dalszych badań. Regularne wykopaliska rozpoczęły się w lipcu 2004 roku i kontynuowane są do chwili obecnej. W ich wyniku przebadano powierzchnię ponad 17000 m² oraz zadokumentowano niemal 1300 obiektów archeologicznych (Ryc. 1). Należą do nich groby zarówno kultury przeworskiej jak i wielbarskiej, obiekty związane z osadą bezpośrednio graniczącą, a miejscami wręcz nachodzącą na poszczególne cmentarzyska oraz zespół niemal 240 palenisk o bardzo trudnej do ustalenia na chwilę obecną funkcji. W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną wyniki prac wykopaliskowych na najstarszej części nekropoli – cmentarzystu kultury przeworskiej, ze szczególnym uwzględnieniem stratygrafii horyzontalnej tej części stanowiska.

W świetle dotychczasowych badań, początek funkcjonowania nekropoli w Brudnicach przypada na rozwinięty odcinek fazy B₁ okresu wpływów rzymskich. Świadczą o tym przede wszystkim zespoły grobowe nr 9, 16, 24, 41 i 42, zawierające najstarsze datowniki metalowe. W grobie 9 znaleziono

¹ Porównaj również A. Szela Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim, w niniejszym tomie.

Ryc. 1. Brudnice st. V. Plan Zbiorczy.

1 – groby kultury przeworskiej; 2 – groby kultury wielbarskiej; 3 – obiekty osadowe; 4 – groby kultury przeworskiej datowane na fazę B₁; 5 – groby kultury przeworskiej datowane na przełom faz B₁ i B_{2a}.

zachowaną niemal w całości zapinkę A. 68, sprzączkę D.1, częściowo przepalony naczynie misowate oraz miniaturową miseczkę (Tabl. I:9,1–3, 5, 6). Dwie analogiczne za-

pinki, niestety silnie przepalone na stosie pogrzebowym, pochodzą również z obiektu 42. Ponadto pochówek ten zawierał zachowaną fragmentarycznie żelazną igłę, przę-

ślik oraz dwa, częściowo przepalone naczynia misowate. Z kolei w zespołach 16 i 41 znaleziono zapinki oczkowe serii głównej, typu A.52 (Tabl. I:16,2). Fibula z grobu 16 zachowana była niemal w całości. Towarzyszyły jej dwa silnie przepalone przęśliki oraz dwa paciorki melonowate. Jeden zachowany w całości, choć z wyraźnymi śladami działania ognia, drugi jedynie fragmentarycznie (Tabl. II:16, 3, 4). Grób 16 jako jeden z nielicznych zespołów kultury przeworskiej z Brudnic nie zawierał naczyń glinianych, a także resztek stosu pogrzebowego, co powoduje zaliczenie go do grobów ciepłych czystych. W przeciwieństwie do niego grób 41, z którego pochodzi druga, choć znacznie mniejsza i zachowana fragmentarycznie zapinka A.52, zawierał trzy naczynia. Była to dwuucha waza, misa oraz naczynie miniaturowe. Wszystkie okazy zdobione były bardzo skromnie, jedynie ornamentem linii rytych. Pierwsza linia umieszczona była w miejscu przejścia brzuśca w szyjkę, druga w miejscu przejścia szyjki w wylew. Był to jeden z częściej stosowanych wątków ornamentacyjnych na naczyniach z nekropoli w Brudnicach. Z zespołu tego pochodzi również skorodowane żelazne kółko, które pierwotnie mogło być elementem kolistej sprzączki. Kolejnym zespołem, który należy datować na młodszy odcinek fazy B₁ jest grób 24, zawierający wczesną zapinkę trąbkowatą, odpowiadającą typowi A.76 lub odmianie I według typologii Liany (1970). Fibula wykonana została z żelaza, natomiast umieszczone poprzecznie na jej nóżce nacinania, wypełnione zostały miedzianym drutem (Tabl. II:24,5). W zespole tym znaleziono również żelazną sprzączkę typu C13, kościaną szpilę oraz liczną ceramikę, na którą składały się: naczynie misowate, naczynie miniaturowe, oba zdobione liniami rytymi, stożkowaty kubek z masywnym uchem, przydenna część dużego naczynia oraz fragmenty silnie przepalanej ceramiki, tak zwany pumeks. Co ciekawe, jedno z pośród opisanych naczyń – naczynie misowate, ustawione było w grobie na wylewie. Ponadto jego dolna część miała intencjonalnie wybity od wewnątrz otwór. Naczynie to wypełnione było spalonymi kośćmi.

Do zespołów przynależnych początkowej fazie okresu wpływów rzymskich,

należy zaliczyć także obiekty nr 3, 89, 90, 94 i 156, a zapewne również 1 i 7 (Ryc. 1). Za datowaniem tych zespołów na starszy odcinek okresu wpływów rzymskich przemawia materiał ceramiczny. W obiekcie 3 znaleziono aż pięć zachowanych w różnym stanie naczyń. Największym z nich było silnie zniszczone naczynie wazowate o czarnych, gładkich ściankach, zdobionych w największej wydętości brzuśca motywem meandrowym wypełnionym nacinaniami oraz umieszczonymi nieco wyżej, dwoma listwami plastycznymi zdobionymi ornamentem jodełkowym (Tabl. III:3,1). Biorąc pod uwagę niezwykle staranny sposób wykonania naczynia, wygładzenia jego czarnych ścianek oraz bogate zdobnictwo, można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że naczynie to pierwotnie pełniło funkcję popielnicy. Zbliżoną formę miało zapewne także kolejne naczynie z tego zespołu. Niestety jego górna część uległa silnemu przepaleniu, całkowicie uniemożliwiając jego rekonstrukcję (Tabl. III:3,3). Pierwotnie naczynie to zdobione było w górnej części ornamentem meandrowym, a jego wylew był pogrubiony i wychylony na zewnątrz. Ponadto, w zespole tym wystąpiło miniaturowe naczynie o czarnej lśniącej powierzchni z półkolistym wklęsłym dnem. Egzemplarz ten posiada wyraźnie wydzieloną, pogrubioną w części środkowej szyjkę oraz wychylony na zewnątrz wylew (Tabl. III:3,4). Podobnie uformowaną szyjkę ma również miniaturowa miseczka pochodząca z tego samego zespołu (Tabl. III:3,5). Ostatnim naczyniem z omawianego grobu była niezdobiona misa o zaokrąglonym profilu i ceglastej barwie (Tabl. III:3,2). Analizując opisaną ceramikę, a w szczególności biorąc pod uwagę pogrubiony wylew naczynia 3, ornament meandrowy naczynia 1 współwystępujący z listwami plastycznymi i ornamentem jodełkowym, a także trójdzielne formy naczyń 4 i 5 z pogrubionymi w części środkowej szyjkami, uważam za zasadne zaliczenie tego zespołu również do fazy B₁ okresu wpływów rzymskich. Za takim datowaniem opisywanego zespołu przemawia ponadto naczynie 5, do którego bezpośrednio analogie odnajdujemy w zespołach 9 i 24 brudnickiej nekropoli (Tabl. I:9,3; II:16,2), pewnie datowane zapinkami A.68

i A.76. Datowanie naczyń ceramicznych o wysokich szyjkach, lekko pogrubionych w części środkowej i wychylonych wylewach znajduje potwierdzenie także w materiale z obiektu 50 z w położonego niespełna 15 km dalej w kierunku wschodnim, cmentarzyska w Kuczborku-Osadzie, pow. żuromiński, st. 7. W zespole tym analogiczne naczynie wystąpiło razem z zapinką A.67. Niemal identyczne miniaturowe naczynko, znalezione zostało również w grobie 89 w Brudnicach (Tabl. IV:89,3). Z zespołu tego pochodzą także dwa kolejne naczynia – misowate i wazowate, oba posiadające niemal identycznie uformowane brzuśce i wydzielone szyjki z wypukłą częścią środkową (Tabl. IV:89,1, 2). Oprócz ceramiki, w zespole tym wystąpiła również szeroka żelazna obejma oraz sprzączka typu D2. Co prawda sprzączki tego typu charakterystyczne są głównie dla fazy B₂ okresu wpływów rzymskich, jednak w grobie nr 370A/1888 z Grudziądza-Rządza pow. grudziądzki, analogiczna sprzączka znaleziona została razem z zapinką A.238 (Anger 1890), co potwierdza możliwość wcześniejszego datowania tych zabytków. Podobnie uformowane szyjki wystąpiły także w przypadku większych naczyń z Brudnickiej nekropolii. Dotyczy to między innymi wzmiankowanego naczynia wazowatego z grobu 89. Naczynie to zdobione jest ornamentem meandrowym wypełnionym ukośnymi liniami rytymi, umieszczonym w największej wydętości brzuśca oraz trzema pseudouchami w kształcie rzymskiej jedyńki, znajdującymi się na wysokiej szyjce (Tabl. IV:89,1). Egzemplarz o niemal identycznej formie, również zdobiony trzema pseudouchami, pochodzi także z obiektu 90 (Tabl. V:90,1). Z tego grobu pochodzą także dwa kolejne naczynia, jednak ich profile są już zdecydowanie bardziej zaokrąglone, choć w przypadku naczynia 2, w górnej części brzuśca umieszczono jeszcze linię rytą, mającą podkreślać trójdzielność formy (Tabl. V:90,2). Kolejne dwa naczynia z wydzieloną szyjką pochodzą z obiektów 94 (Tabl. VII:94,1) i 156 (Tabl. V:156,1). Formie z grobu 94 towarzyszyła jedynie prosta miseczką o jajowatym kształcie. Jeszcze skromniej prezentuje się zespół 156. W jego skład wchodziły jedynie fragmenty naczyń z ukształtowaną podobnie do

opisywanych wyżej, szyjką. Ubogie wyposażenie tego zespołu można tłumaczyć jego umiejscowieniem na silnie opadającym skłonie zbocza, co mogło spowodować zniszczenie jego części stropowej. Za zbliżoną chronologią obiektów 89, 90 i 94, poza podobnymi formami ceramicznymi, przemawia także ich położenie. Wszystkie znajdują się bowiem w bliskim sąsiedztwie. Jedyne grób 156 położony był w pewnym oddaleniu, w kierunku południowo-wschodnim od wcześniej opisanych zespołów.

Wszystkie opisane wyżej zespoły datowane na fazę B₁, występują we wschodniej części nekropolii w Brudnicach. Dodatkowo zespoły z precyzyjnymi metalowymi datownikami skupiają się w środkowej partii tej strefy. Natomiast te, datowane wyłącznie materiałem ceramicznym, występują również w południowo-wschodniej części cmentarzyska. Dotyczy to przede wszystkim obiektów 89, 94 i 156. Do pochówków związanych z tą fazą, zaliczyć zapewne należy również skromnie wyposażone obiekty 1 i 7 ulokowane w środkowo-wschodniej części stanowiska (Ryc. 1).

Na tak małą ilość zespołów grobowych datowanych na fazę B₁, może mieć wpływ kilka czynników. Po pierwsze, nekropola w Brudnicach mogła zostać założona już w rozwiniętej fazie B₁, co bezpośrednio przełożyło się na ilość grobów z tego odcinka chronologicznego. Po drugie czynnikiem, który mógł w pewnym stopniu zakłócić liczebność zespołów, są zniszczenia dokonane przez funkcjonującą żwirownię, koncentrujące się właśnie we wschodniej części stanowiska, czyli w rejonie, w którym odkryto najstarsze zespoły grobowe. O ich występowaniu na obszarze zniszczonym przez żwirownię, świadczy chociażby lokalizacja grobów 1 i 3 w obrębie wyrobiska oraz obiektu 156, położonego w pewnym oddaleniu w kierunku południowym względem innych zespołów grobowych. O ile zniszczenia te mogły rzeczywiście wpłynąć na ilość pochówków pochodzących z początków funkcjonowania nekropolii, to jednak nie wydaje się, żeby miały one wpływ na naszą wiedzę na temat czasu jej założenia. Brak jest bowiem jakichkolwiek materiałów zabytkowych – zarówno fragmentów facetowanych wylewów, jak

również zabytków metalowych sugerujących wcześniejsze korzenie nekropoli.

Z najmłodszego odcinka fazy B₁ lub z samego początku fazy B₂, pochodzą obiekty 43 (Tabl. VI–VII) i 51, w których znaleziono fibule oczkowane typu A. 53. W zespole 43 zapince towarzyszyła żelazna sprzączka z kolcem przedłużonym w skuwkę typu C3 (Tabl. VI:43,6). Sprzączki tego typu występują od fazy A2/A3 do fazy B_{2a}, (MADYDA-LEGUTKO 1987, 16, 17, tabl. 7–9). Na położonej w odległości niespełna 40 km w linii prostej od Brudnic nekropoli w Niedanowie, analogiczna sprzączka wystąpiła w grobie 182 razem z zapinką A.74, datowanym na fazę B_{1b} (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 112, 113, tabl. LII). Ponadto z grobu 43 pochodzą także fragmenty dwóch bransolet sztabkowatych, klamerka esowata typu D, profilowane okucie końca pasa, szpila z profilowaną główką, przęślik, dwie częściowo przepalone misy oraz jedno naczynie miniaturowe. Z kolei grób 51 zawierał także kolejną, niestety częściowo przepaloną, niezwykle rzadką zapinkę oczkowaną serii pruskiej o konstrukcji kuszowatej. Niestety ze względu na stopień przepalenia, bliższe określenie jej typu nie jest możliwe. Ponadto w zespole tym wystąpił zestaw ceramiki, na który składały się dwie misy, naczynie miniaturowe oraz płaskodenna pokrywka. Obecność zapinek oczkowatych serii pruskiej, pozwala na datowanie całego zespołu ogólnie na fazę B_{2a}. Jednakże z uwagi na bliskie sąsiedztwo grobu 51 względem grobów 41 i 42, datowanych pewnie na fazę B₁, można zakładać, że obiekt ten pochodził będzie z samego początku fazy B_{2a}.

Na przełom fazy B_{1b} i B_{2a} datować należy również zespół grobowy numer 91 (Tabl. VIII:91,3), w którym wystąpiła zapinka 1 serii II grupy oraz kolejna sprzączka z kolcem przedłużonym w skuwkę, tym razem należąca jednak do typu C1, a więc zaopatrzona w profilowany kolec. Wczesną chronologię sprzączek tego typu potwierdzają okazy z Łęcka Wielkiego, pow. działowski, położonego niespełna 20 km od nekropoli w Brudnicach oraz zbliżone egzemplarze z Niedanowa. Na stanowisku w Łęcku Wielkim, omawianej sprzączce towarzyszyła ceramika o facetowanych krawędziach (BEZZENBERGER 1909, s. 66; JAHN

1940, tabl. 401:6–12). Natomiast z grobu 285 z Niedanowa pochodzi zapinka trąbkowata odmiany 1 według Liany (LIANA 1970, s. 442, 444; ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 56, 115, tabl. XCVIII:285,2). Nieco późniejszą chronologię będą miały sprzączki z grobów 255 i 596 z niedanowskiej nekropoli, datowane na fazę B_{2a} (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 50, 102, 115, tabl. LXXXI:255,3; CCXI:596,5). W przypadku analizowanego zespołu z Brudnic, znaleziona w nim zapinka niestety nie precyzuje jego datowania. Posiada ona bowiem cechy stylistyczne zarówno typu A.26 jak zawinięty, ornamentowany haczyk przytrzymujący cięciwę, ale również wysoko wysklepiony ornamentowany kabłąk z wysokim, wąskim grzebykiem, co zbliża ją do typu A.28. Chronologia występowania zapinek kapturkowych serii zachodniej na terenie Polski nie jest precyzyjna, gdyż znaleziska te traktować należy jako importy z terenów nadłabskich, a co za tym idzie, omawiana fibula mogła pozostawać w nieco dłuższym użytkowaniu niż przedmioty produkcji rodzimej. Przykładem długiego przeżywania się zabytków, może być chociażby egzemplarz zbliżonej zapinki pochodzącej z zespołu 558 z Brudnic, jednak wtórnie pozbawiony haczyka. Obecnie nie można rozstrzygnąć, czy element ten został odłamany celowo, czy też uległ uszkodzeniu, tym bardziej, że zapinka była poważnie naprawiana poprzez dosztukowanie sprężynki, zamocowanie osobnej igły oraz przymocowanie urwanego kapturka przy pomocy dodatkowej obejmy. Tak skomplikowana naprawa, a może nawet kilka jej prób, może świadczyć o wyjątkowej wartości i unikatowości zabytku, a także o długim okresie jego użytkowania. Warto zaznaczyć, że grób 558 położony jest w południowo-zachodniej części cmentarzyska w Brudnicach, w skupisku najpóźniejszych zespołów grobowych kultury przeworskiej. Tymczasem opisywany wcześniej obiekt 91 umiejscowiony jest w południowo-wschodniej części nekropoli, zajętej przez najwcześniejsze zespoły grobowe, w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów 89 i 94, datowanych na fazę B₁ (Ryc. 1). Przesądza to o jego datowaniu na schyłek fazy B₁ lub na początek fazy B_{2a} okresu wpływów rzymskich.

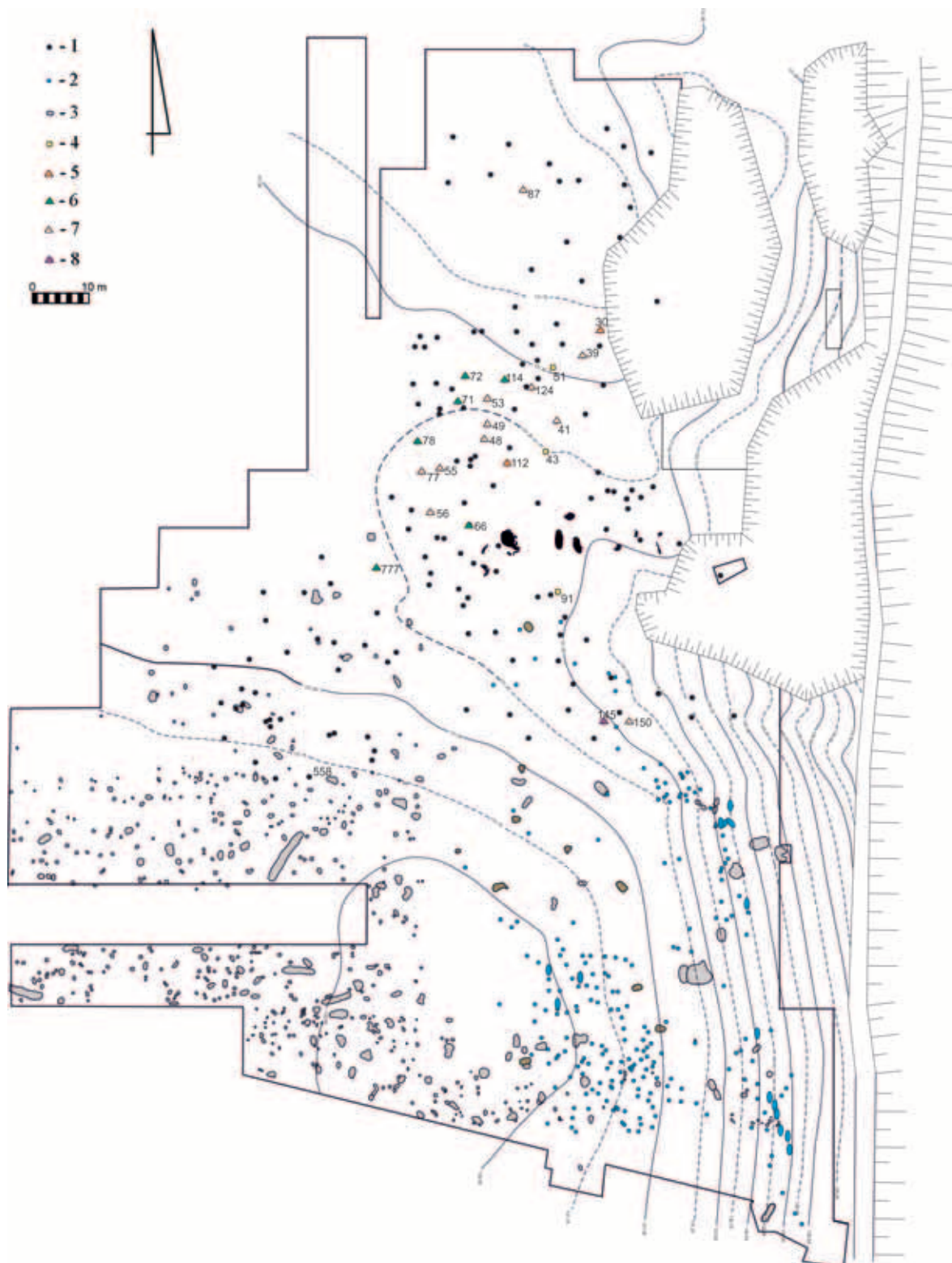
W fazie B_{2a} dochodzi do wyraźnego rozwoju brudnickiej nekropoli. Groby da-

owane na ten odcinek chronologiczny są zdecydowanie lepiej wyposażone, co było już widoczne w przypadku zespołów 43 i 91. W inwentarzach z tej fazy zaczynają pojawiać się bransolety, okucia końca pasa, nakładki na pas, brązowe szpile z profilowanymi główkami, czy elementy szkatułek. Z pośród zapinek, mamy do czynienia niemal wyłącznie z egzemplarzami oczkowatymi serii pruskiej, które często występowały parami. Wydaje się jednak, że w przypadku stanowiska w Brudnicach możliwe jest prześledzenie rozwoju nekropoli również na przykładzie zespołów datowanych jedynie zapinkami oczkowatymi serii pruskiej. Pochówki ze starszymi odmianami zapinek typu A.58-59 pochodzącymi z grobów 30 i 112, sąsiadują od strony południowej i wschodniej z nieco starszymi grobami 41, 43 i 51, datowanymi fibulami oczkowatymi serii głównej (Ryc. 2), a także obiektem 42 z parą zapinek A.68. Z kolei późniejsze formy egzemplarzy oczkowatych serii pruskiej typu A.60, występują w wyraźnej koncentracji na zachód od form wcześniejszych. Zapinki, które można pewnie określić jako typ A.60 pochodzą z grobów 55, 66, 71, 72, 78 i 114 (Ryc. 2). W skupisku tym występują również fragmenty fibul oczkowatych, których ze względu na stan zachowania nie można bliżej określić typologicznie. Sumując wszystkie omawiane okazy znalezione na stanowisku w Brudnicach, uzyskujemy liczbę trzydziestu czterech egzemplarzy, z czego czternaście zachowanych było w niemal idealnym stanie, natomiast pozostałe stanowią jedynie ich destrukty. Wynik ten wpisuje się w obraz północno-mazowieckich nekropoli, na których zapinki oczkowane serii pruskiej występują bardzo licznie (ANDRZEJOWSKI, CIEŚLIŃSKI 2007, s. 283, ryc. 4). Do ciekawych spostrzeżeń dochodzimy także analizując najmłodszy wariant zapinek oczkowatych serii pruskiej, typ A.61. Okaz ten wystąpił tylko w jednym obiekcie, grobie 145, położonym w znacznym oddaleniu od opisanego wcześniej skupiska z zapinkami A.60 (Ryc. 2). Wydaje się, że równie późne datowanie będzie miała zapinka z grobu 777 posiadająca jeszcze szczątkowo zachowany grzebyk, jak również destrukty zapinki oczkowanej serii pruskiej pochodzący z obiektu 87, któremu towarzyszyła zapinka

kapturkowa A.38 (Ryc. 3). Również stratygrafia horyzontalna tych zespołów jednoznacznie potwierdza zdecydowanie późniejszą chronologię opisanych zapinek. Zespoły grobowe z których pochodzą omawiane egzemplarze ulokowane były bowiem w bezpośrednim sąsiedztwie grobów z zapinkami typowymi dla najmłodszego odcinka chronologicznego okresu wpływów rzymskich. Są to obiekty zawierające fibule A.38, zapinki 7 i 8 serii V grupy, egzemplarze o cechach mieszanych II i IV grupy, czy późne zapinki trąbkowate odmiany 5 wg Teresy Dąbrowskiej (1995) (Tabl. IX–XI). Zaobserwowana na stanowisku w Brudnicach planigrafia występowania zapinek oczkowatych serii pruskiej potwierdza wcześniejsze przypuszczenia o przeżywaniu się zapinek oczkowatych późniejszych typów aż do schyłku okresu wpływów rzymskich (MAĆZYŃSKA 2004, s. 213–215; MAĆZYŃSKA 2009, s. 25–27).

W młodszym odcinku fazy B₂ na nekropoli w Brudnicach dochodzi do bardzo daleko idących zmian w kwestii rozplanowania układu grobów, przejawiających się w wyraźnym rozbiciu zwartego skupiska pochówek z którym mieliśmy do czynienia w fazie B_{2a}. W południowej części cmentarzyska pojawiają się dwie grupy pochówek kultury przeworskiej, kolejne tworzy się w części północnej. Zgrupowania z części południowej, jedno położone od strony wschodniej, drugie od strony zachodniej, oddzielone są od siebie niemal pustą przestrzenią, w obrębie której występują pojedyncze obiekty o charakterze osadowym oraz jeden, skromny zespół grobowy, obiekt – 138 (Ryc. 3). Na jego wyposażenie składają się nieliczne fragmenty przepalonych kości złożone w małym kubku. Zespół ten wpisuje się w horyzont ubogich grobów kultury przeworskiej, rozlokowanych w skrajnej, zachodniej części nekropoli w Brudnicach. Groby te, według analizy antropologicznej zawierały kości dziecięce.

Ubogie zespoły grobowe, jednak innego typu, zlokalizowane zostały także w części południowej stanowiska. W tym wypadku są to jednak pochówki jamowe, niemal zawsze pozbawione wyposażenia. Do skupiska tego należą obiekty: 128, 129, 131, 135, 142, 144, 151, 153 i 154 (Ryc. 3). Z wymienionych zespołów jedynie groby

Ryc. 2. Brudnice st. V. Plan Zbiorczy.

1 – groby kultury przeworskiej; 2 – groby kultury wielbarskiej; 3 – obiekty osadowe; 4 – groby kultury przeworskiej datowane na przełom faz B₁ i B_{2a}; 5 – groby kultury przeworskiej z zapinkami A.58–59; 6 – groby kultury przeworskiej z zapinkami A.60; 7 – groby kultury przeworskiej z fragmentami zapinek oczkowatych serii pruskiej; 8 – grób kultury przeworskiej z zapinką A.61.

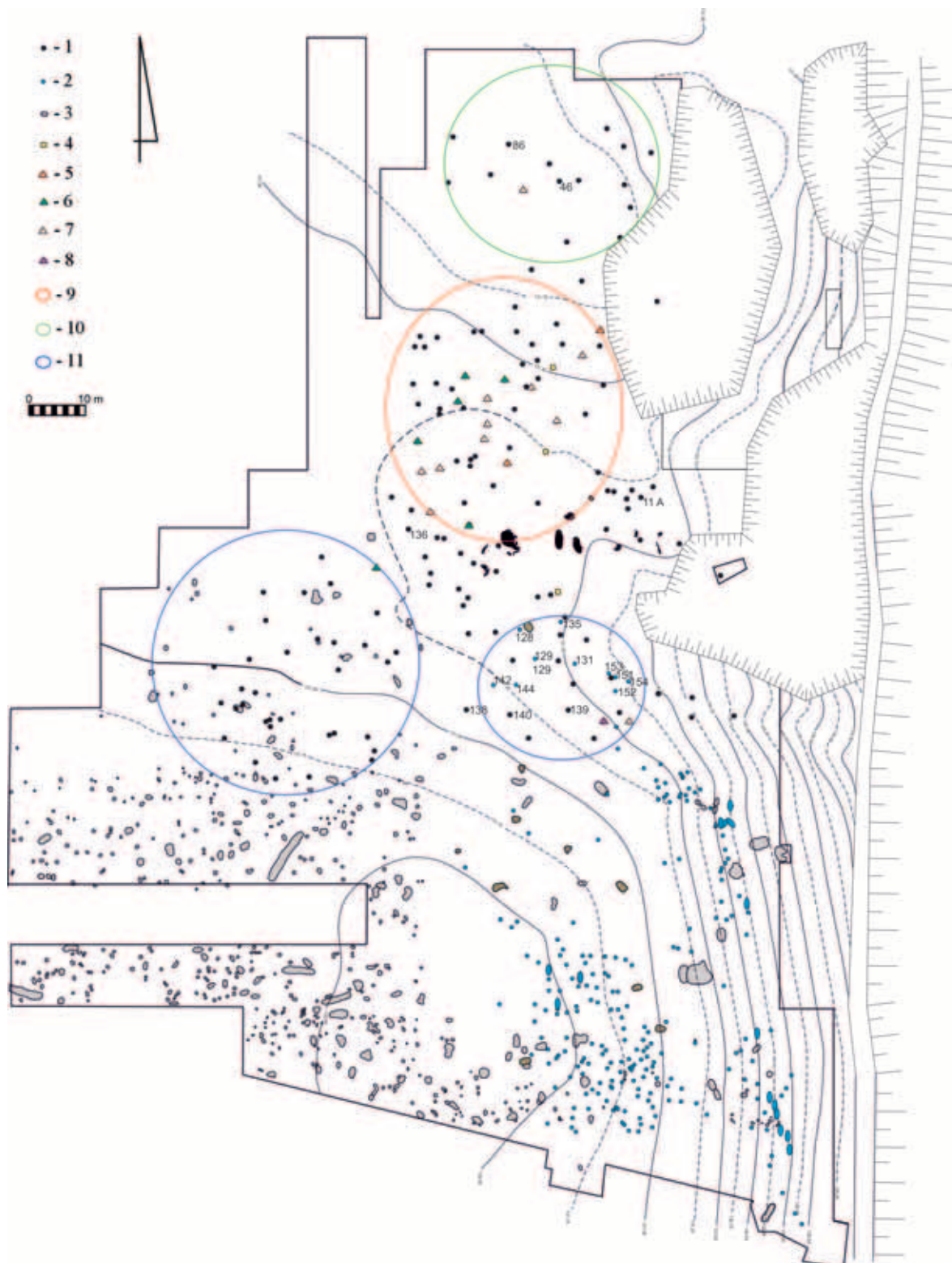
129 i 131 zawierały dodatkowe wyposażenie, którym były fragmenty grzebieni typu

A lub B wg Thomas (1960). Znalezienie tych z pozoru bardzo pospolitych zabytków, jest

jednak niezwykle ważną informacją. Analizując bowiem niemal 160 zespołów grobowych kultury przeworskiej zarejestrowanych na brudnickiej nekropoli okazuje się, że fragmenty grzebieni znaleziono jedynie w dwóch przypadkach – obiektach 11a i 750. W przypadku grobu 11a był to fragment grzebienia typu C, zaś w grobie 750, grzebień typu D wg Thomas. W obu obiektach są to więc zabytki stosunkowo rzadko rejestrowane w inwentarzach grobowych kultury przeworskiej, a tym samym należy je traktować jako importy z terenów ościennych, zapewne nadłabskich (SZELA 2015). Co ciekawe, do podobnych obserwacji dochodzimy również w przypadku drugiej ważnej dla północnego Mazowsza nekropoli w Niedanowie, na której w części przeworskiej zarejestrowano tylko jeden fragment grzebienia znaleziony w pobliżu obiektu 260. Dla porównania z wielbarskiej części tej samej nekropoli, pochodzą aż trzydzieści trzy fragmenty tego typu zabytków (ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 119, 133, 134). Do podobnych wniosków dochodzimy analizując zespoły grobowe kultury wielbarskiej na nekropoli w Brudnicach. Do chwili obecnej w zespołach tych występowanie grzebieni potwierdzono przynajmniej w odniesieniu do czterdziestu z nich, w tym w jej najwcześniejszych zespołach, z których pochodzą właśnie grzebienie typu A i B wg Thomas. Nagłe pojawienie się nowej kategorii zabytków, grupujące się wyłącznie w jednej części stanowiska, a dodatkowo w zespołach charakteryzujących się odmienną względem sąsiednich formą pochówka, skłania do uznania ich za obiekty grobowe związane z nowym ugrupowaniem – kulturą wielbarską, która pojawia się na stanowisku w Brudnicach z początkiem młodszego okresu wpływów rzymskich. Z przeprowadzonej analizy planigraficznej wynika, że w tej części nekropoli dochodzi do sytuacji, w której pochówki przedstawicieli kultury wielbarskiej, występują w sąsiedztwie grobów przeworskich. Niestety niezwykle skromny materiał zabytkowy najstarszych zespołów grobowych kultury wielbarskiej, nie pozwala na określenie czy były one równoczesne z najmłodszymi pochówkami kultury przeworskiej. Datowanie tych ostatnich określają zapinki 4, 7 i 8 serii V grupy, zapinka o cechach mieszanych II i IV

grupy, pochodzące ze skupiska południowo-wschodniego oraz fibule A.38, późne zapinki trąbkowate – w tym odmiany 5, a także fibule 8 serii V grupy znalezione w skupieniu południowo-zachodnim. Wymieniony materiał zabytkowy wskazuje, że oba skupiska grobów przeworskich były sobie współczesne. Jedyna różnica między nimi polega tylko na tym, że o ile w obrębie skupiska południowo-wschodniego pojawiają się groby, które przypisać należy kulturze wielbarskiej, to w zgrupowaniu południowo-zachodnim, występują wyłącznie pochówki przynależne kulturze przeworskiej.

Trzecie ze wzmiankowanych wyżej przeworskich skupisk grobowych, rozwija się w północnej części nekropoli, w pewnym oddaleniu od zwartej skupienia obiektów z zapinkami oczkowatymi z faz B₁ i B_{2a} (ryc. 3). Oprócz wyraźnego oddalenia względem starszych zespołów grobowych, uwagę zwraca również ich zdecydowanie rzadsze rozplanowanie. Materiał zabytkowy z tego skupiska z pozoru wydaje się być zbieżny z opisanymi wyżej zabytkami pochodzącymi z obu skupisk południowych. Znajdujemy tu zapinki A.38, A.75, A.103, A.120 oraz późne fibule drugiej serii IV grupy O. Almgrena. Przy bliższej analizie okazuje się jednak, że niemal wszystkie te zabytki posiadają jedną cechę wspólną, która w zdecydowany sposób odróżnia je od egzemplarzy pochodzących ze skupisk południowych. Z wyjątkiem późnych zapinek trąbkowatych z obiektu 37, wszystkie pozostałe zapinki zostały wykute z żelaza. O ile zastosowanie tego surowca do wykonania zapinki A.75, czy wczesnych zapinek grzebykowych 8 serii V grupy nie jest niczym nowym, to wykucie w żelazie fibul A.38-39, a tym bardziej A.103, świadczy nie tylko o wysokich umiejętnościach rzemieślnika, który je wykonał, ale przede wszystkim o bardzo oryginalnym doborze surowca (Tabl. IX:86,3, 4, XII:46,6). Analogicznie wykonane zapinki obu typów należą do znalezisk bardzo rzadkich. Jedynie dwie żelazne fibule A. 103 wystąpiły w grobie 264 w Niedanowie (ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 113, tabl. LXXX:264,2, 3). Nieco częściej znaleźć można żelazne okazy zapinek kapturkowych, które oprócz trzech egzemplarzy z Brudnic – pochodzących z obiektów 86 i 87, znaleźć można na pobl-

Ryc. 3. Brudnice st. V. Plan Zbiorczy.

1 – groby kultury przeworskiej; 2 – groby kultury wielbarskiej; 3 – obiekty osadowe; 4 – groby kultury przeworskiej datowane na przełom faz B₁ i B_{2a}; 5 – groby kultury przeworskiej z zapinkami A.58–59; 6 – groby kultury przeworskiej z zapinkami A.60; 7 – groby kultury przeworskiej z fragmentami zapinek oczkowatych serii pruskiej; 8 – grób kultury przeworskiej z zapinką A.61; 9 – skupisko grobów kultury przeworskiej z zapinkami oczkowatymi, datowanymi na fazy B₁ i B_{2a}; 10 – skupisko grobów kultury przeworskiej z zapinkami wykonanymi z żelaza datowanymi na fazę B_{2b}; 11 – skupiska grobów kultury przeworskiej z zapinkami brązowymi datowanymi na fazę B_{2b}.

szych cmentarzyskach w Niedanowie, grób 242 (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA, 1999, s. 48, 111, tabl. LXXIII:242,1) czy w Modle, grób 14/84 (GRZYMKOWSKI 1996, s. 157, 158, 162; ANDRZEJOWSKI 2001a, s. 181, ryc. 2b). Nieco rzadziej występują na innych mazowieckich nekropolach, jak Kleszewo pow. pułtuski, grób 240², czy Cząstków Polski, pow. nowodworski, grób 19^{3,4}. Co ciekawe, żelazne formy zapinek kapturkowych można również znaleźć na terytorium kultury wielbarskiej, gdzie będą zapewne przejawem importu z terenu wschodnioprzeworskiego. Na terenie tej kultury zostały one znalezione na cmentarzysku w Szczypkowicach, pow. słupecki (MACHAJEWSKI 2002, s. 312, 317, ryc. 4:2,2), w Straduniu, pow. czarnkowsko-trzcianecki (GAŁĘZOWSKA 1996, s. 176, ryc. 8:7–8) Opaleniu, pow. tczewski (ADAMSKA TUSZYŃSKA 2011, s. 368) oraz w Krzykosach, pow. Kwidzyn (RUTA, STROBIN, 2010, s. 466–68). Występowanie pojedynczych żelaznych fibul kapturkowych w różnych rejonach Polski nie zmienia obrazu nagromadzenia tej kategorii zabytków na obszarze Mazowsza północnego. Nekropole w Brudnicach, Niedanowie czy Stupsku są bowiem oddalone od siebie o około 35-40 km. W przypadku cmentarzyska w Brudnicach zapinki te występują w jednym wydzielonym obszarze stanowiska, w którym dostrzec można także inne odmienności w doborze wyposażenia grobowego. Różnice te polegają przede wszystkim na braku przedmiotów, które powszechnie interpretowane są jako wpływy wielbarskie. Ograniczenia te dotyczą przede wszystkim brązowych szpil z profilowanymi główkami, profilowanych okuć końca pasa czy brązowych i żelaznych nakładek na pas. Tym samym ograniczeniom, podlegają także przedmioty pochodzenia nadłabskiego czy jutlandzkiego, których wyraźne nagromadzenie obserwujemy w południowych strefach cmentarzyska w Brudnicach

(SZELA 2015). Nawet jeżeli przedmioty o takiej proveniencji zostały złożone do grobu, to mogło się to odbyć jedynie pod ścisłym rygiorem. Najlepszym tego przykładem jest zespół grobowy nr 46, z którego pochodzi zapinka A. 103 (Tabl. XII:46,6). Zabytek ten, aby mógł być złożony w północnej części stanowiska, musiał zostać wykonany z żelaza, podczas gdy analogiczna fibula z grobu 146 znajdującego się w części południowej nekropoli, odlana została z brązu, tak jak wszystkie egzemplarze pochodzące z dorzecza Łaby czy Jutlandii. Może to świadczyć o wyjątkowych restrykcjach przy dobieraniu elementów stroju osób składanych do grobów w tej partii nekropoli, co było zapewne nie tylko przejawem odmiennego upodobania właścicieli tychże przedmiotów, ale przede wszystkim spowodowane mogło być innymi zasadami czy wierzeniami.

Wyjaśnienie odrębności strefy północnej względem równoczesowych stref południowych jest na chwilę obecną bardzo trudne, a może nawet niemożliwe. Wydaje się jednak, że nie jest to przypadek odosobniony. Do podobnych spostrzeżeń można dojść również na innych północno-mazowieckich stanowiskach. Chodzi tu przede wszystkim o cmentarzysko w Dzierzgowie, pow. mławski, na którym zaobserwować można zarówno elementy świata wschodnio-jak i zachodnio-przeworskiego. Do pierwszego należeć będą konstrukcje kamienne, zaś do drugiego liczne elementy uzbrojenia jakby wyjęte z klasycznych zachodnio-przeworskich nekropoli (SZELA 2006). Pojawienie się tak licznych elementów świata zachodnio-przeworskiego budzi nie tylko zdziwienie, ale przede wszystkim potrzebę głębszego zastanowienia się nad przyczyną takiego stanu rzeczy, tym bardziej, że w obu przypadkach do zjawisk tych dochodzi w ostatniej fazie obecności ludności kultury przeworskiej na Mazowszu. Znalezienie odpowiedzi na to pytanie wymaga dalszych badań, a przede wszystkim porównania zmian zauważonych na tych nekropolach z innymi dużymi cmentarzyskami, zwłaszcza ze stanowiskami w Niedanowie, Stupsku, czy Modle.

dr Andrzej Szela
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
a.szela@uw.edu.pl

2 Informacja od Mgr. Marcina Woźniaka za którą serdecznie mu dziękuję.

3 Materiały niepublikowane, badania mgr Marii Kulisiewicz, por. ANDRZEJOWSKI 2001 s. 66 p. 8.

4 Występowanie żelaznych zapinek kapturkowych potwierdzone jest również z terenu Polski Środkowej oraz Śląska (ANDRZEJOWSKI 2001b, s. 65–66; OŁĘDZKI 1992, s. 49-70, GODŁOWSKI WICHMAN 1998, s. 53, tabl. XVIII.15:2, 3; LII.36:6) DEMETRYKIEWICZ 1905, s. 279, tabl. I:8; KALETYN, 1973, s. 107–108, ryc. 1b, d).

Bibliografia:

ALMGREN, O.

1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ADAMSKA TUSZYŃSKA

2011 *Dalsze odkrycia na cmentarzysku w Opaleniu gmina Gniew, stanowisko 1*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza vol. 1, Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk s. 367-374.

ANDRZEJOWSKI, J.

2001a *Nowe znaleziska z cmentarzyska kultury przeworskiej w Nadkolu nad Liwem*, *Wiadomości Archeologiczne LIV*, (1995-1999), s. 180-181.

2001b *Wschodnia strefa kultury przeworskiej - próba definicji*. *Wiadomości Archeologiczne LIV*, (1995-1998), s. 59-87.

ANDRZEJOWSKI, J., CIEŚLIŃSKI, A.

2007 *Germanie i Bałowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?* [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później- Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*. Seminarium Bałtyjskie I. Warszawa, s. 279–319.

ANGER, S.

1890 *Das Gräberfeld zu Rondsens im Kreise Graudenz*, Graudenz.

BEZZENBERGER, A.

1909 *La Tène-Gräberfeld bei Gr. Lensk, Kr. Niedenburg, Prussia* 22 (1900–1904), s. 63–70.

DĄBROWSKA, T.

1995 *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, *WA LIII/1* (1993-1994), s. 3–34.

DEMETRYKIEWICZ, W.

1905 *Wykopalisko z Kęblin i ślady rzymskiej „terra sigillata” w Królestwie Polskim*, „*Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*” 62, s.266-282.

GAŁĘZOWSKA, A.

1996 *Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu w pływow rzymskich w Kuźnicy Żelichowskiej w woj. Piłskim*, „*Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*” IV, s. 155-184.

GRZYMKOWSKI, A.

1996 *Ziemia Zakrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, *Studia i materiały do Dziejów Ziemi Zakrzeńskiej* 2, Mława 1996, s. 152-208.

GODŁOWSKI, K., WICHMAN, T.

1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, *Monumenta Archaeologica Barbarica VI*, Kraków.

JAHN, M.

1940 *Die Wandalen*, [w:] H. Reinerth (red.), *Ostgermanen und Nordgermanen, Vorgeschichte der deutschen Stämme. Germanische Tat und Kultur auf deutschem Boden* 3, Berlin, s. 943–1032.

KALETYN, T.

1973 *Groby ciałałpalne z okresu rzymskiego w Głosce, pow. Środa Śląska*, *Wiadomości Archeologiczne XXXVIII*, s. 107-108.

LIANA, T.

1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, *WA XXXV/4*, s. 429–487.

MACHAJEWSKI, H.

2002 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Szczypkowicach, woj. pomorskie*, [w:]

J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żórawska (red.) *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 311-332.

MADYDA-LEGUTKO, R.

1984 *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, Przegląd Archeologiczny 31, s. 91–133.

1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, BAR International Series 360, Oxford.

MAĆZYŃSKA, M.

2004 *Bemerkungen über einige Typen der Augenfibeln im Barbaricum*, [w:] H. Fresinger, A. Stuppner (red.), *Centrum und Peripherie-Gesellschaftliche Phänomene In der Frühgeschichte, Materialien des 13. Internationalen Symposiums Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum*, Zwettl, 4.-8. Dezember 2000, Wien, s. 211-240.

2009 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 90 (2011), s. 7-481.

OLĘDZKI, M.

1992 *Uwagi o niektórych odmianach fibul kapturkowatych serii wschodniej jako przyczynek do zagadnienia kwalifikacji kulturowej wschodnich obszarów kultury przeworskiej*, Przegląd Archeologiczny 40, s. 49-70.

RUTA, A., STROBIN, A.

2010 *Materiały kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Krzykosach, woj. pomorskie*, [w:] Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Maćzyńskiej w 65. rocznicę urodzin. Monumenta Archaeologica Barbarica, Seria Gemina II, Łódź-Warszawa 2011, s. 457-473.

SZELA, A.

2004 *Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku 5 w Brudnicach, pow. żuromiński*, [w:] A. Juga-Szymańska, W. Nowakowski, P. Szymański (red.) *Światowit, Supplement Series B: Barbaricum 7*, Warszawa, s. 295–304.

2006 *Dzierzgowo, pow. mławski. Cmentarzysko z pogranicza światów*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.) *Pogranicze trzech światów Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XIV Warszawa, s. 225–238.

2013 *Okres wpływów rzymskich w dorzeczu środkowej Wkry*, t. I–III, Warszawa, maszynopis pracy doktorskiej, w bibliotece Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawa.

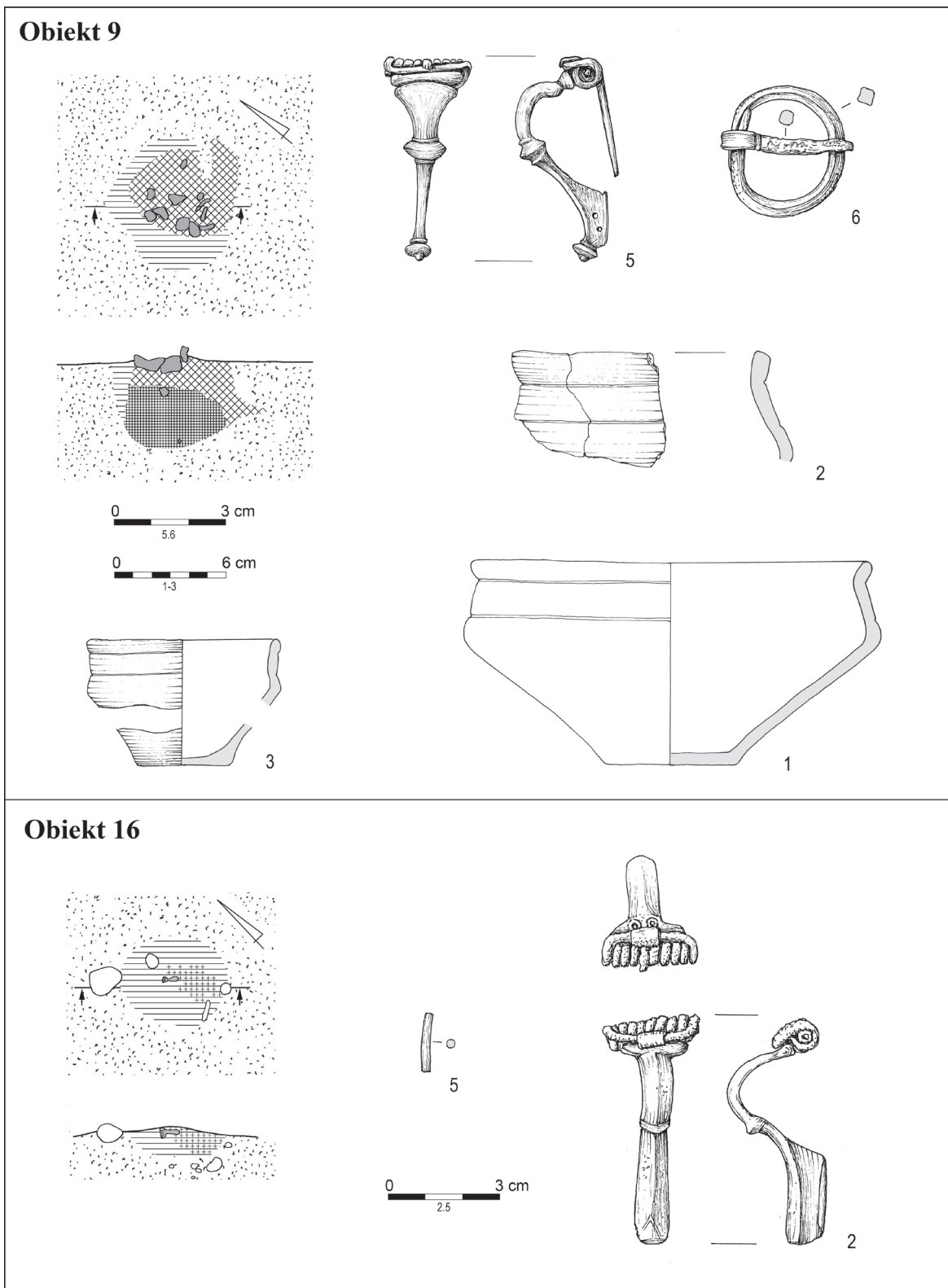
2015 *Wybrane zespoły grobowe z nekropoli w Brudnicach, stan. V w kontekście innych stanowisk grupy nidzickiej i kontaktów z zachodnimi rejonami Morza Bałtyckiego*, B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit Supplement B: Barbaricum 11, s. 639–658.

THOMAS, S.

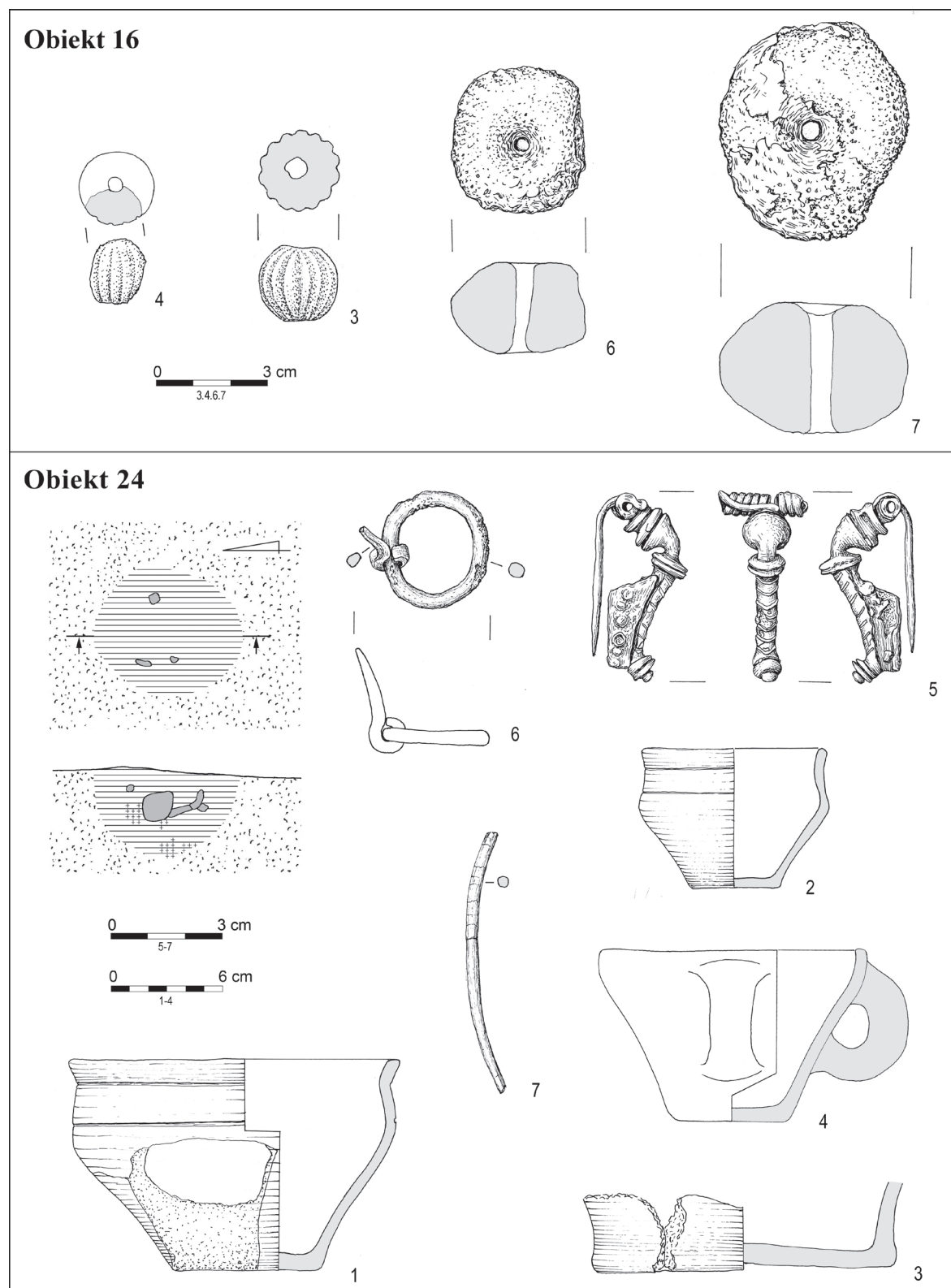
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege” 8, s. 54–215.

ZIEMIŃSKA-ODOJOWA, W.

1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

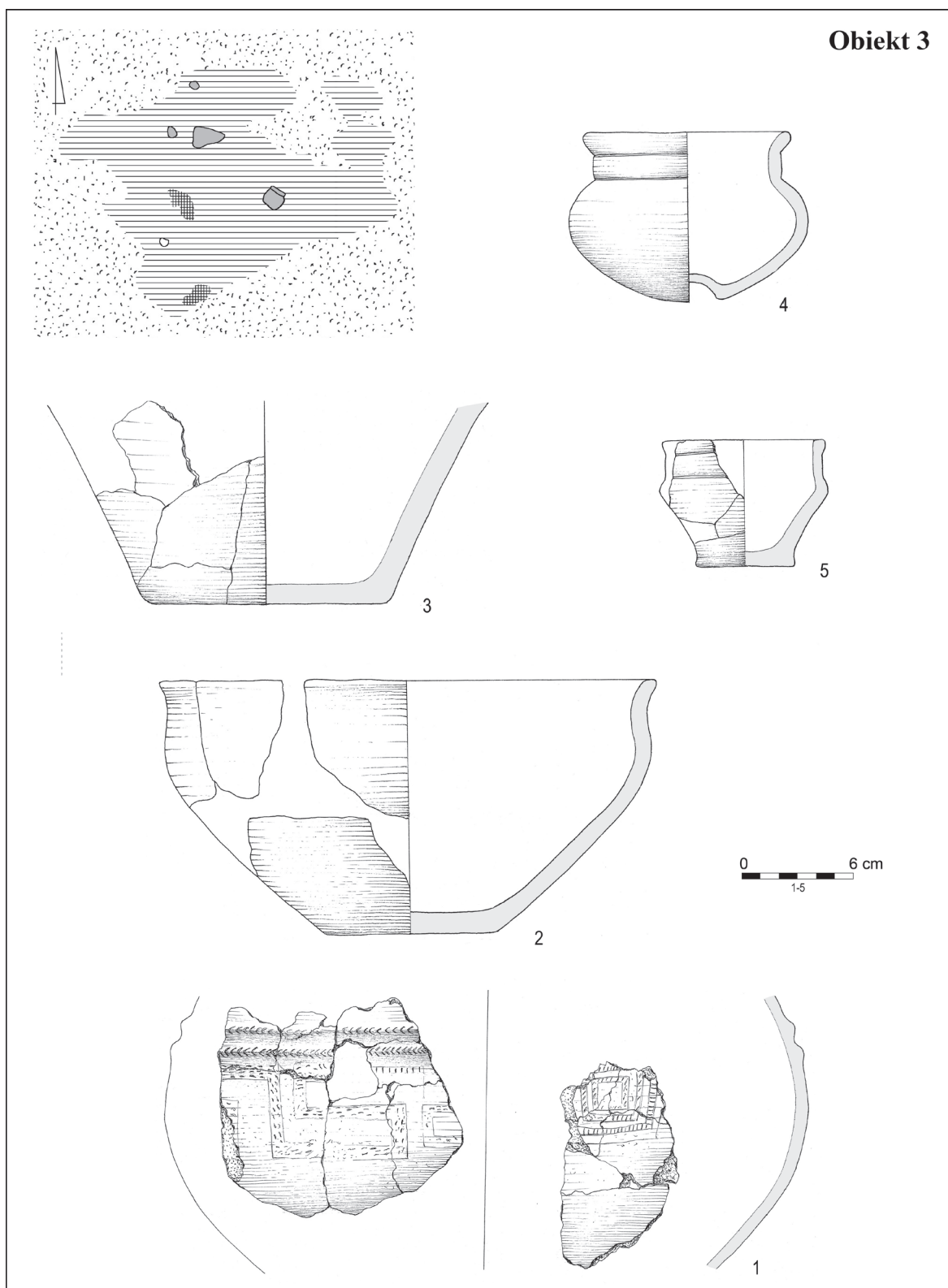

Tabl. I. Brudnice, st. V, grób 9 i 16.
Grób 9: 1 – 3 glina; 5 – brąz; 6 – żelazo. Grób 16: 2 – brąz; 5 – poroże. Rys. B. Karch.

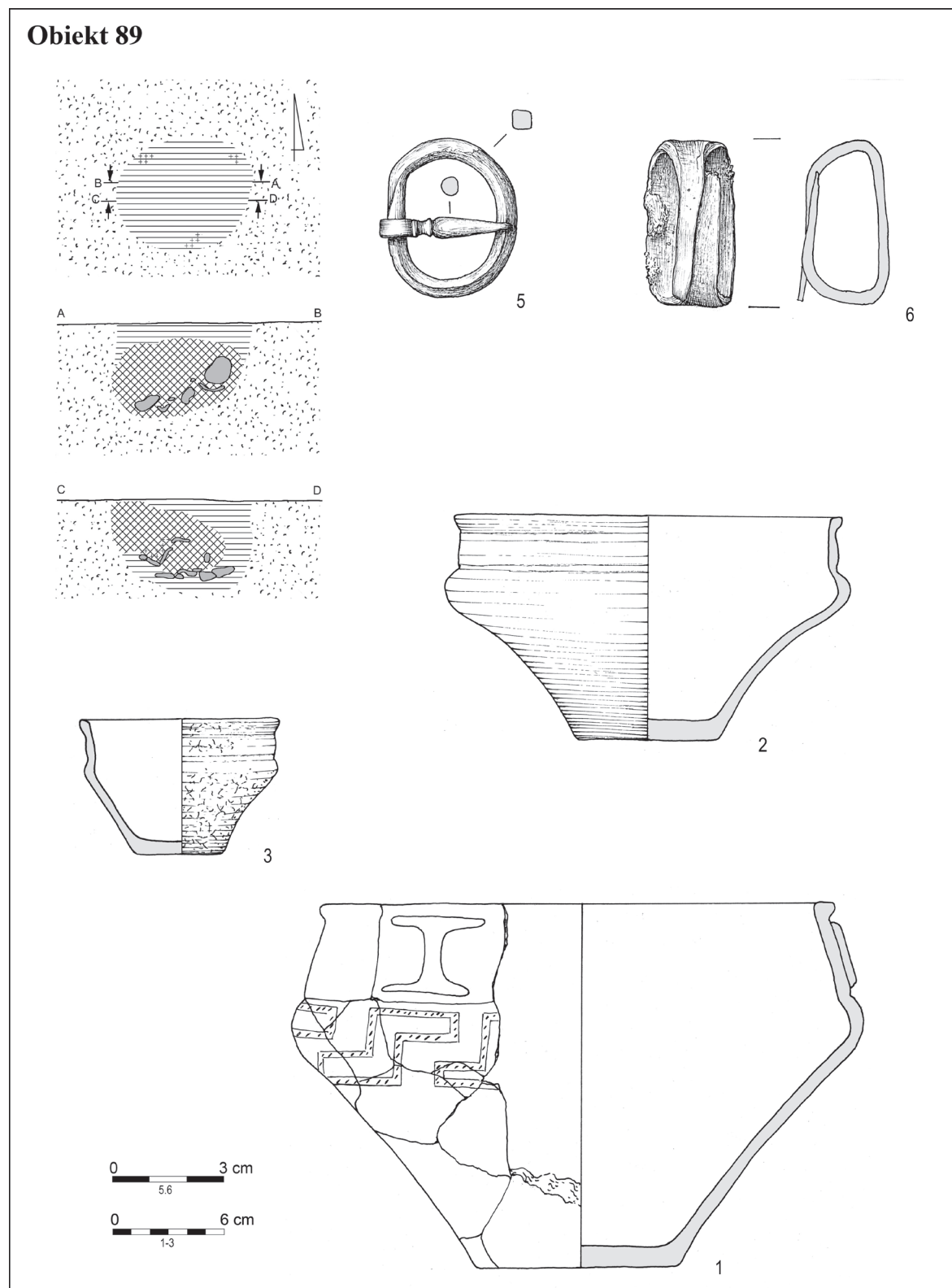

Tabl. II. Brudnice, st. V, grób 16 i 24.

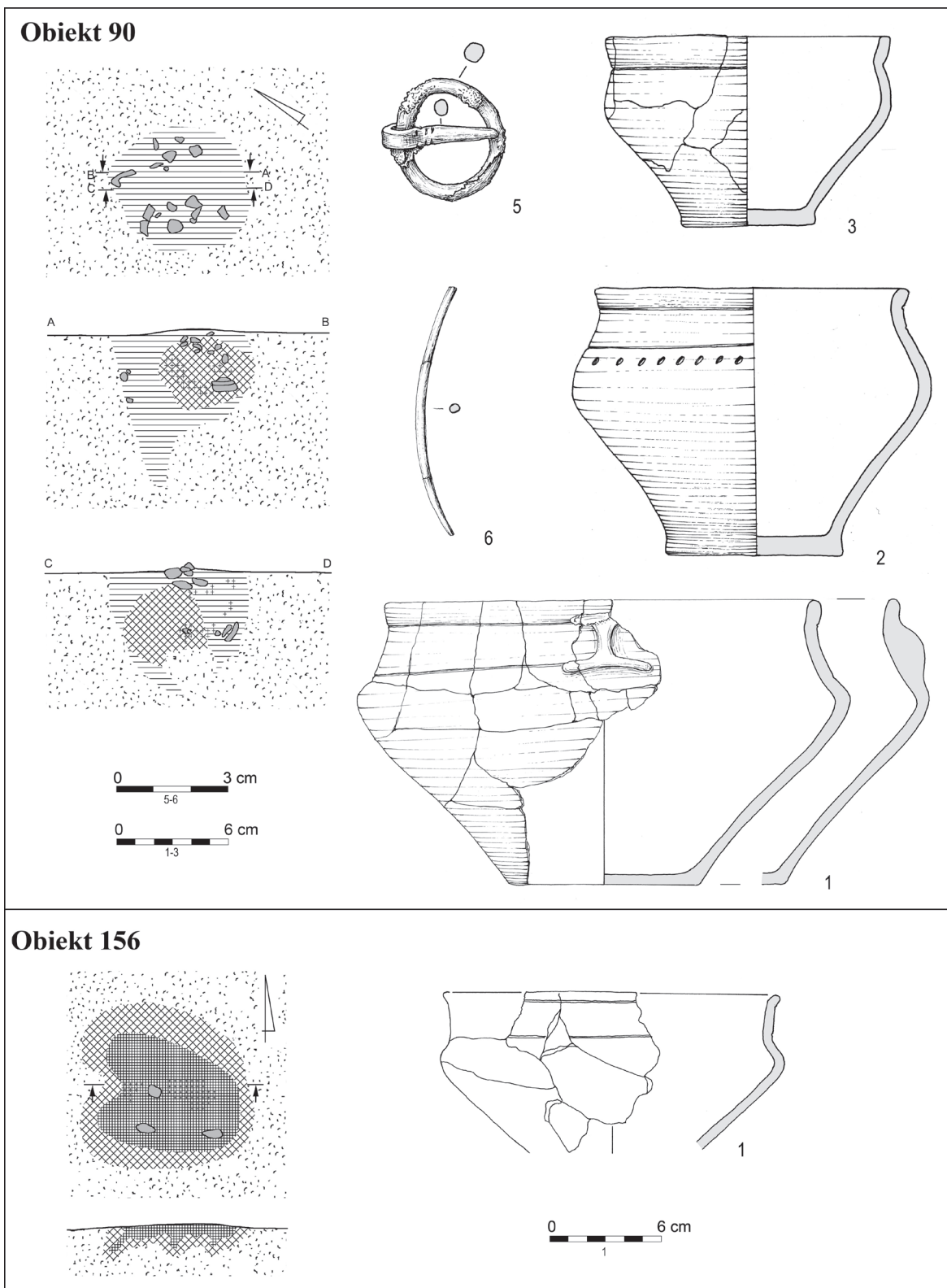
Grób 16: 3 – 4 szkło; 6, 7 – glina. Grób 24: 1 – 4 – glina; 5 – żelazo / brąz; 6 – żelazo; 7 – poroże. Rys. B. Karch.

Tabl. III. Brudnice, st. V, grób 3.
1 – 5 glina. Rys. B. Karch.

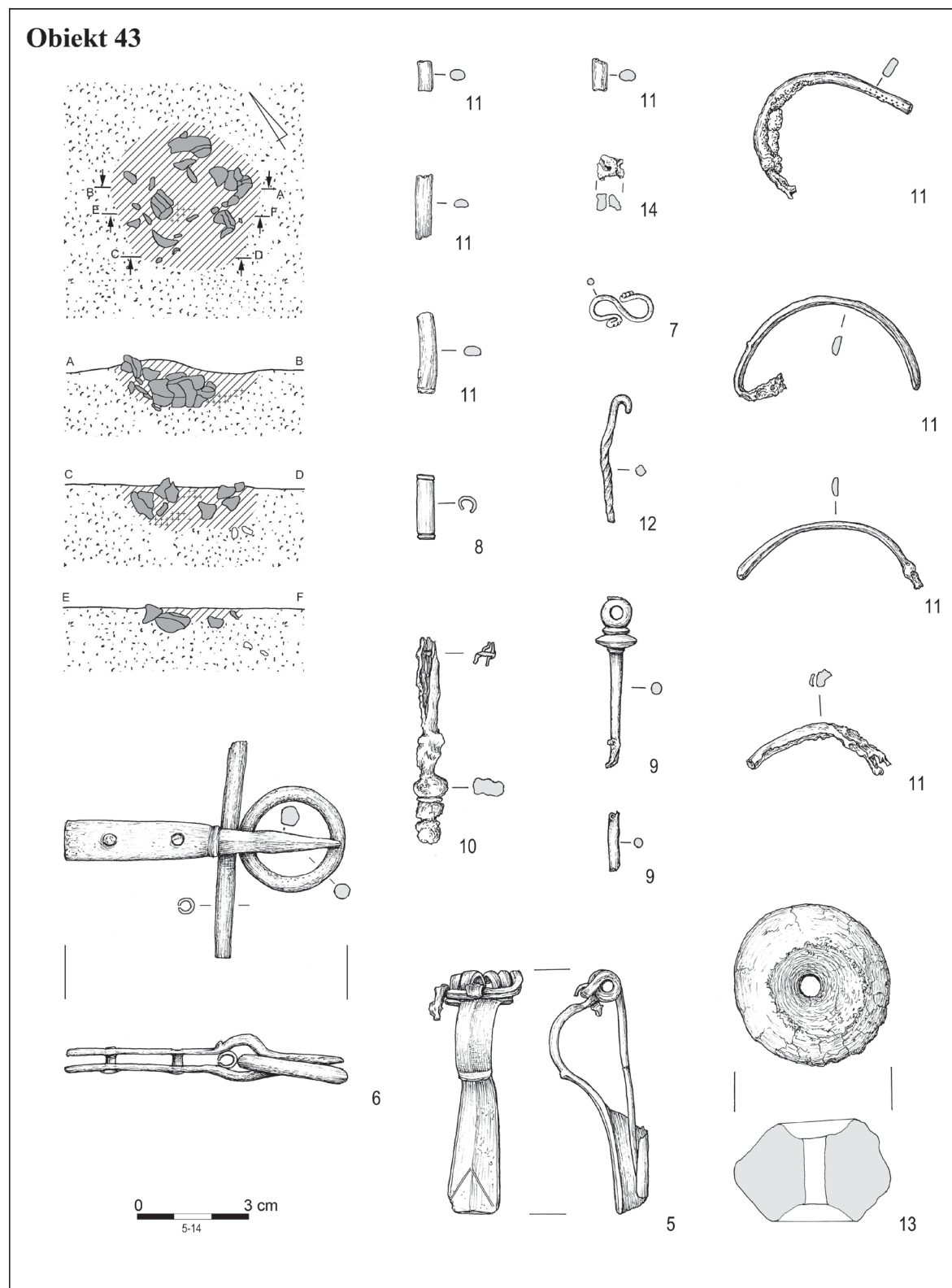

Tabl. IV. Brudnice, st. V, grób 89.
1 – 3 glina; 5 – 6 – żelazo. Rys. B. Karch.

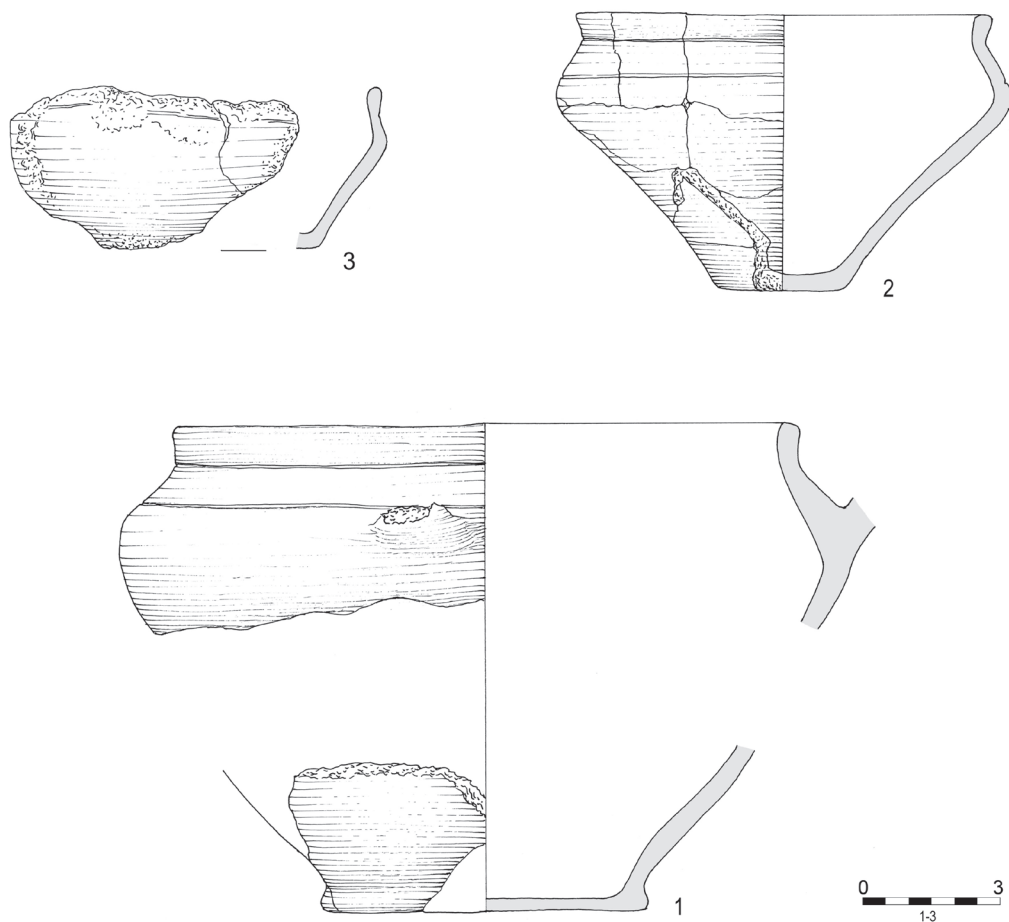
Tabl. V. Brudnice, st. V, grób 90 i 156.

Grób 90: 1 – 3 glina; 5 – żelazo; 6 – poroże. Grób 156: 1 – glina. Rys. B. Karch.

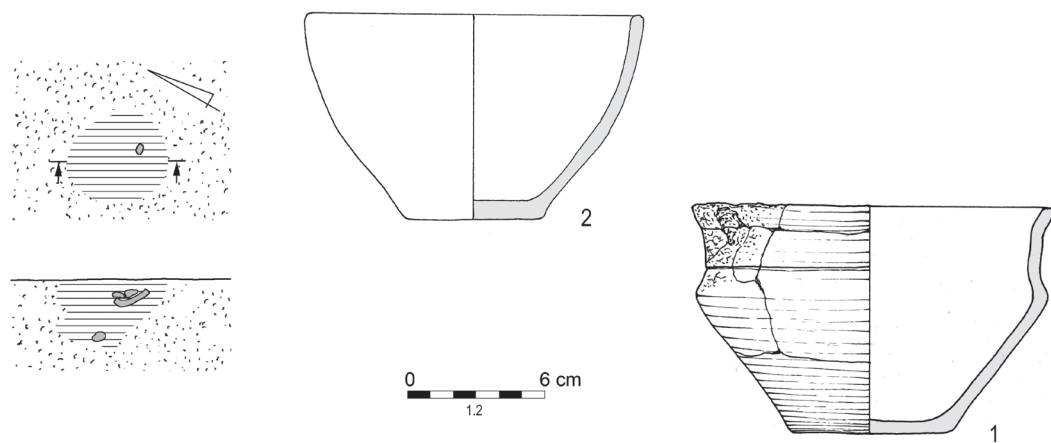

Tabl. VI. Brudnice, st. V, grób 43.
 5, 7, 9–11 – brąz; 6, 8, 12 – żelazo; 13 – glina; 14 – poroże. Rys. B. Karch.

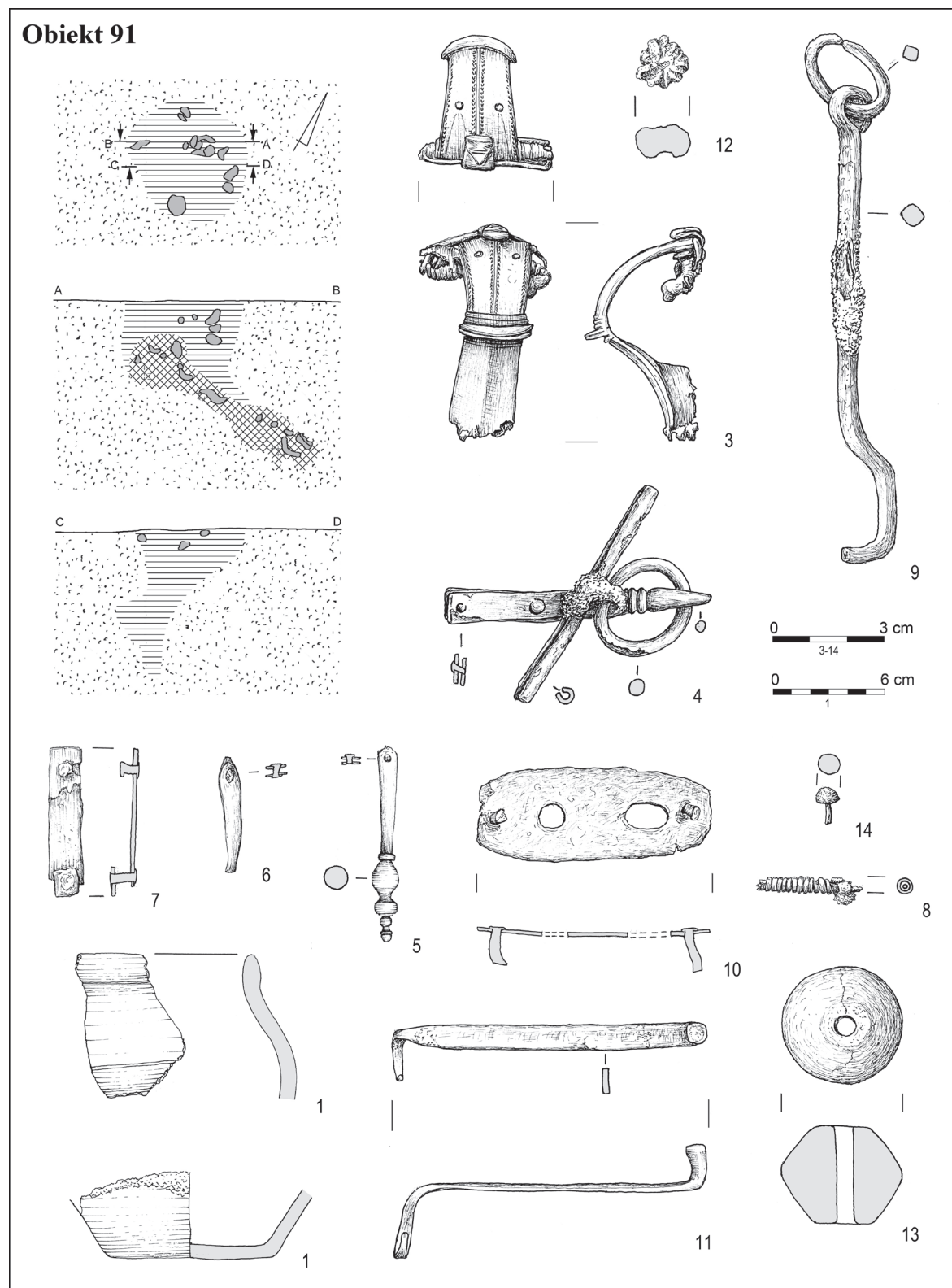
Obiekt 43

Obiekt 94

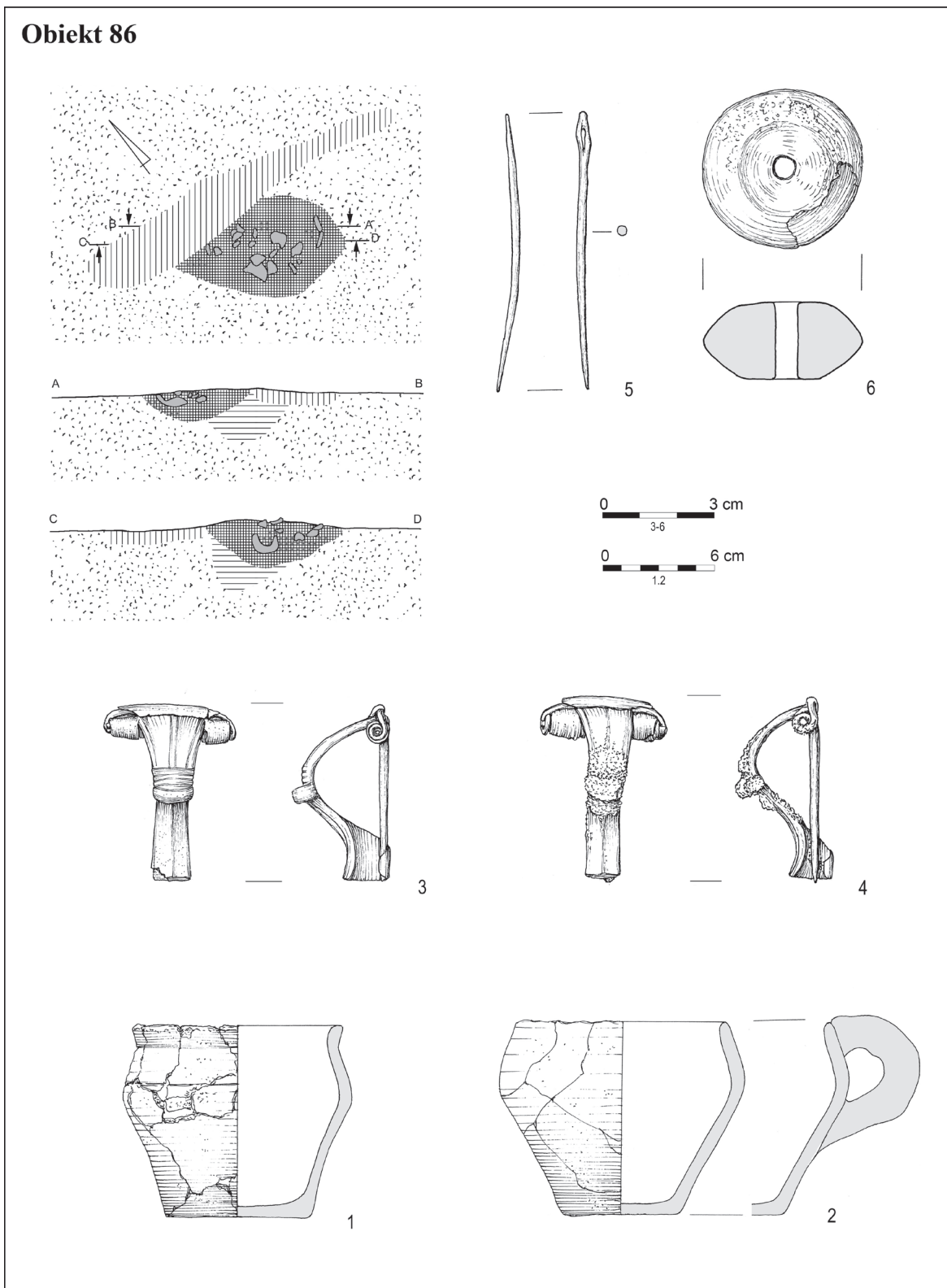

Tabl. VII. Brudnice, st. V, grób 43 i 94.
Grób 43: 1 – 3 glina. Grób 94: 1 – 2 – glina. Rys. B. Karch.

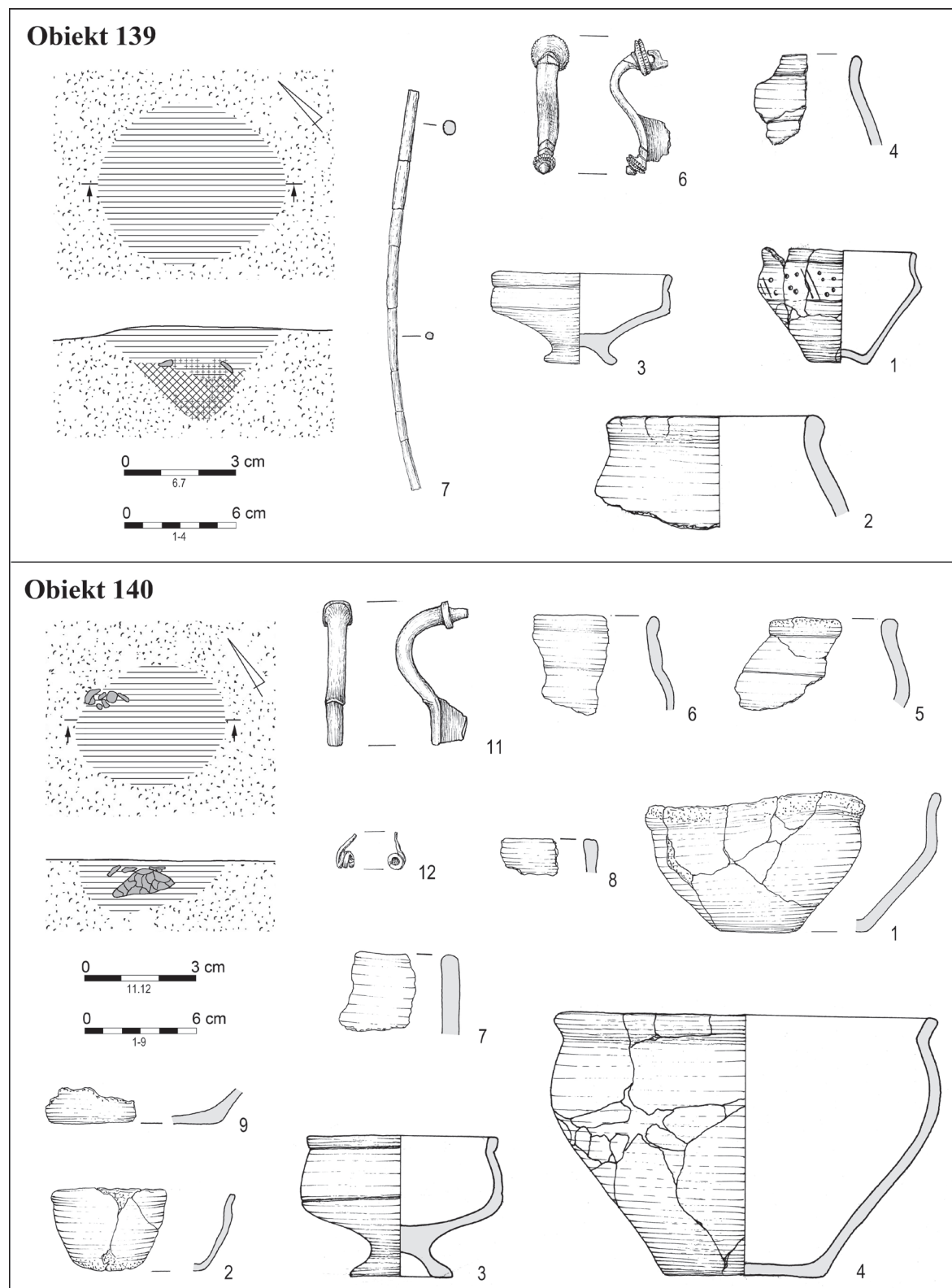
Tabl. VIII. Brudnice, st. V, grób 91.

1, 12, 13 – glina; 3, 5, 6, 8 – brąz; 4, 7, 9 – 11 – żelazo. Rys. B. Karch.

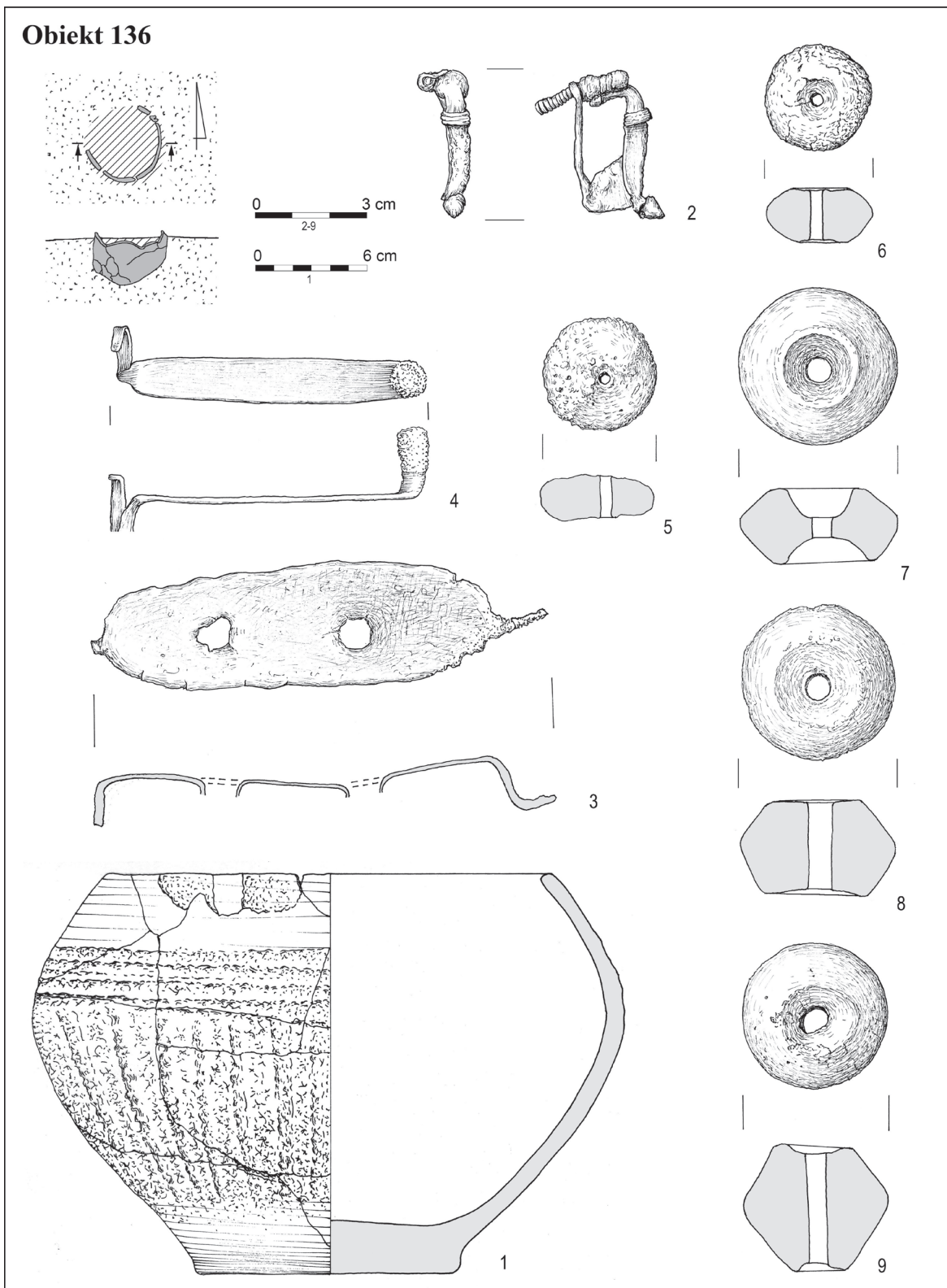
Tabl. IX. Brudnice, st. V, grób 86.

1, 2, 6 glina; 3 – 5 – żelazo. Grób 16: 2 – brąz; 5 – poroże. Rys. B. Karch.

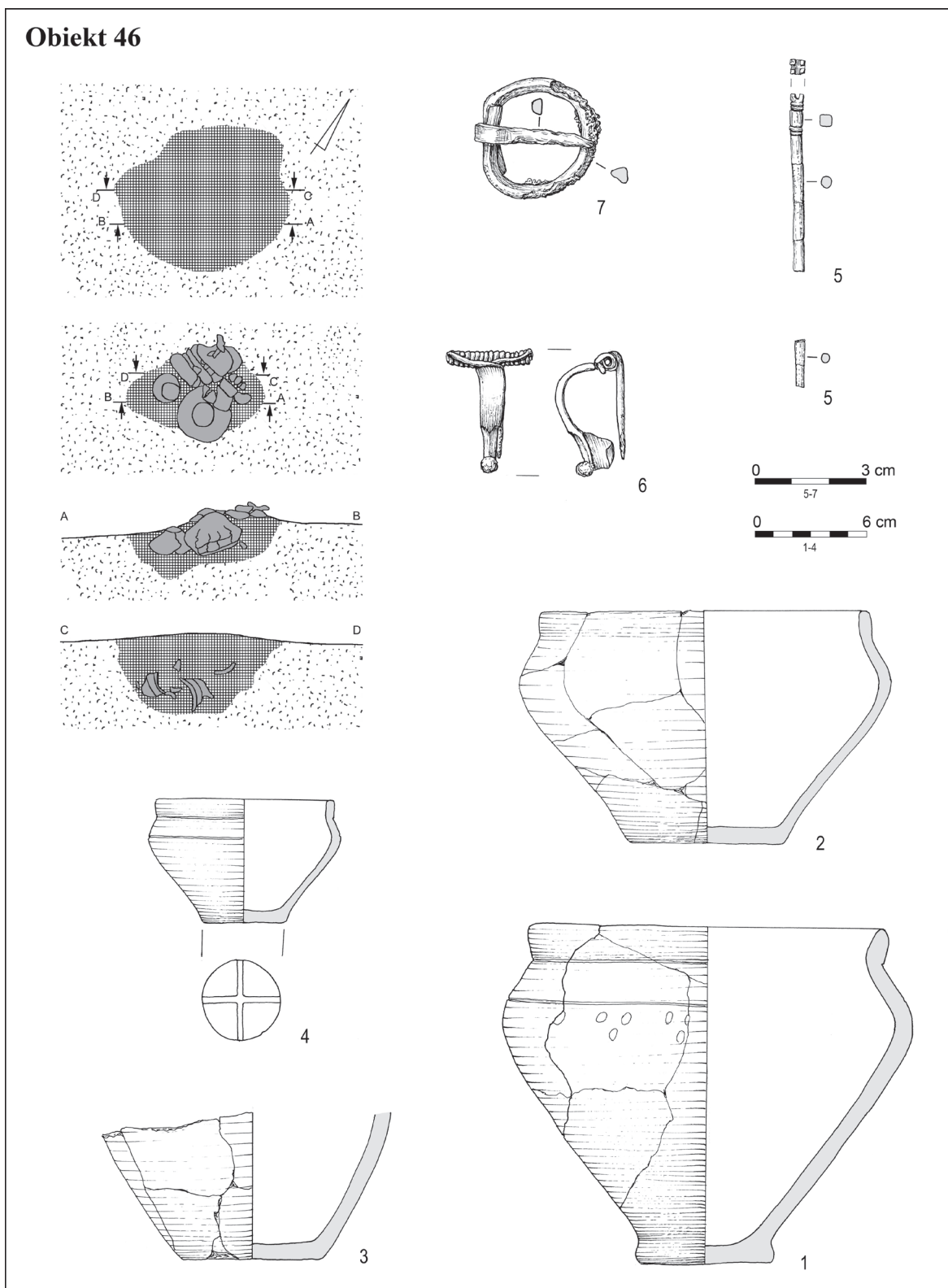

Tabl. X. Brudnice, st. V, grób 139 i 140.

Grób 139: 1 – 4 glina; 6 – brąz; 7 – poroże. Grób 140: 1 – 9 – glina; 11, 12 – brąz. Rys. B. Karch.

Tabl. XI. Brudnice, st. V, grób 136.
1, 5 – 9 – glina; 2 – brąz; 3, 4 – żelazo. Rys. B. Karch.

Tabl. XII. Brudnice, st. V, grób 146.
1 – 4 – glina; 5 – poroze; 6, 7 – żelazo. Rys. B. Karch.

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Warszawa 2016

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

ed. Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVII

*A Borderland of Three Worlds –
Masovia in the Late Antiquity*

Institut of Archaeology
Warsaw University 2016

*Pogranicze trzech światów –
Mazowsze u schyłku starożytności*

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Supplement Series P: Prehistory and Middle Age
Volume XVII

Redakcja naukowa serii
Wojciech Nowakowski

Redakcja tomu
Agnieszka Jarzec, Wojciech Nowakowski, Andrzej Szela

Skład i łamanie
Andrzej Szela

Projekt okładki
Andrzej Szela

Fotografia na okładce:
rzeka Wkra w okolicach stanowiska V
w Brudnicach, pow. żuromiński,
Fot. Andrzej Szela

ISBN 978-83-61376-66-8

© autorzy

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Zam. 1165/2016

Spis treści:

<i>Wprowadzenie</i>	7
Historia badań:	
Andrzejowski Jacek <i>Dwa cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Węgrze. Koniec pewnego mitu</i>	9
Szela Andrzej <i>Historia poszukiwań archeologicznych w powiecie żuromińskim</i>	37
Materiały z badań:	
Beljavec Vadim <i>Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi</i>	53
Aneks Ermalitskaya Ksenia F. <i>Badania składu chemicznego zapinek ze zbiorów Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu</i>	89
Czarnecka Katarzyna <i>Grób handlarza niewolników? Unikatowe znalezisko kłódki od rzymskich kajdan na bałtyjskim cmentarzysku w Mojtynach, pow. mrągowski</i>	91
Jarzec Agnieszka <i>Znaleziska luźne z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z miejscowości Rzczki pow. Ciechanów</i>	105
Niedziółka Kamil <i>Przemiany kulturowo – osadnicze na Nizinie Polskiej w okresie przedrzymskim. Kwestia osad typu Izdebno Kościelne</i>	121
Schuster Jan <i>„Ubogi książę” z okazałego grobu ze Zgliczyna Pobodzego</i>	135
Szela Andrzej <i>Stratygrafia horyzontalna zarejestrowana na przeworskiej części nekropoli w Brudnicach st. V z I i II wieku naszej ery</i>	165
Woźniak Marcin <i>Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski</i>	189

Wprowadzenie

Dziesięć lat temu tytuł *Pogranicza trzech światów* proponowany dla zbioru artykułów dotyczących archeologii północnego Mazowsza (Nowakowski, Szela 2006) wydawał się nieuzasadniony. Choć obszar nad Wkrą leżał rzeczywiście na styku trzech kultur o bardzo specyficznych cechach, dających się przy tym interpretować jako ślady trzech różnych ludów, to jednak wszelkie odmienności nie wydawały się uzasadniać aż tak ambitnego miana. Następne lata dostarczyły jednak argumentów dla użycia owego terminu. Określenie „*pogranicza trzech światów*” nie pozostało, bowiem, tylko efektownym sformułowaniem, lecz okazało się programem badawczym, przynoszącym już zaskakująco duże osiągnięcia. Podstawą była szeroko zakrojona analiza znalezisk archeologicznych, prowadzona, co oczywiste, nie tylko w oderwaniu od dawnych granic politycznych, czy współczesnych podziałów administracyjnych, lecz także – w poszukiwaniu analogii – przekraczająca rubieże kulturowe. Dzięki takiej postawie badawczej wszelkie rozważania archeologiczne obejmujące którykolwiek z „trzech światów” musiały zacząć uwzględniać zarówno ich podobieństwa, jak i różnice.

W tym miejscu należy krótko przypomnieć dzieje północnego Mazowsza jako „pogranicza trzech światów”. We wczesnej epoce żelaza w przybliżeniu właśnie tu próbuje się wyznaczyć rubież pomiędzy kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych (KACZANOWSKI, KOZŁOWSKI 1998, s. 183–187; por. WĘGRZYNOWICZ *et alii* 1995), czy też raczej – szeroką strefę, w której cechy obu kultur nakładają się na siebie. „trzecim światem” była wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (OKULICZ 1970), której najdalej wysunięte południowo-wschodnie ugrupowanie – tzw. grupa północnomazowiecka (OKULICZ 1979, s. 25–28) – zajmowała dorzecze górnej Wkry i górnego Orzyca. Wszystkie te trzy „światy” stykały się ze sobą wpływając wzajemnie na siebie – stąd ogromne trudności z wytyczaniem granic kultur archeologicznych oraz zmieniająca się literaturze przynależność kulturowa poszczególnych stanowisk.

Po przemianach, które w różnym rytmie następowały w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich, około połowy I wieku n.e., na przeszło sto lat, ponownie uformował się czytelny układ „trzech światów”, tym razem wyraźnie rozdzielonych szerokimi pasami pustek osadniczych i o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym.

Mazowsze zajmowała kultura przeworska (DĄBROWSKA 2008; KOKOWSKI 2004a), bardzo specyficzna jednostka archeologiczna, której ludność można w tym czasie łączyć z wieloplemiennym ludem Lugiów, tworzących wówczas federację – *Lugiorum nomen* – kontrolującą słynny „szlak bursztynowy”. „Drugi świat” na Pomorzu przedstawiała sobą kultura wielbarska, wśród ludności której ugrupowaniem nadającym ton byli Goci (KOKOWSKI 2004b). Wreszcie „trzeci świat” na Pojezierzu Mazurskim to tzw. kultura bogaczewska (BITNER-WRÓBLEWSKA 2007), której twórcami byli najprawdopodobniej Galindowie, z racji swego bałtyjskiego pochodzenia często – choć błędnie! – w literaturze archeologicznej uznawani za autentyczny „trzeci świat” we współczesnym znaczeniu tego określenia.

Skala zmian opisanego układu była przy tym stosunkowo duża: pierwsza transformacja nastąpiła już w końcu III wieku, gdy „gockie” plemiona kultury wielbarskiej przesunęły się na wcześniej „przeworskie” prawobrzeżne Mazowsze i dalej, na Podlasie, oddzielając od siebie dwa pozostałe „światy”. Mimo „wielbarskiej bariery” i oddalenia terytorialnego nie doszło jednak do natychmiastowego zerwania kontaktów pomiędzy ludnością kultur przeworskiej i bogaczewskiej, a ów specyficzny „trójkąt” funkcjonował, jak się wydaje, w dalszym ciągu.

Koniec „pogranicza trzech światów” nastąpił więc dopiero w drugiej połowie V wieku, wraz z zanikiem kultury przeworskiej na obszarach na zachód od środkowej Wisły oraz definitywnym opuszczeniem prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia przez ludność kultury wielbarskiej. Na scenie pozostał wówczas tylko jeden, osamotniony partner – Galindowie z Pojezierza Mazurskiego. Samotność ta nie trwała zresztą długo – zakończyło ją zasiedlenie

Mazowsza przez Słowian i stworzenie nowych struktur kulturowych, typowych dla wczesnego średniowiecza.

Trzeba z pewnym żalem uprzedzić Czytelnika, że nie cała opisana sekwencja przemian znajdzie odbicie w prezentowanych tu artykułach. Zabraknie rozważań nad wczesną epoką żelaza, stosunkowo niewiele uwag zostanie poświęcone okresowi wędrówek ludów, nie będzie też tekstów dotyczących początków wczesnego średniowiecza. Pewną rekompensatą będzie natomiast opracowanie fibul z okresu wpływów rzymskich z obecnej Białorusi, dające bardzo potrzebny kontekst dla znalezisk z Mazowsza.

Już na samym końcu należałoby przypomnieć jeszcze jeden, czwarty „świat”, którego archeolodzy nie powinni tracić z pola widzenia – to otaczający ich „świat” poza archeologią, czy raczej wokół niej. Trzeba nie tylko pamiętać, że bez pomocy wszystkich ludzi życzliwych archeologii nie byłoby możliwe prowadzenie wykopalisk, lecz także nie zapominać, że wszelkie badania tak naprawdę mają sens tylko wtedy, gdy ich wyniki – choćby w wersji bardzo uproszczonej – mają szansę zainteresować ludzi nie związanych profesjonalnie z archeologią. Należy przy tym umieć trafiać nie tylko do już ukierunkowanych miłośników pradziejów, lecz po prostu do wszystkich ludzi ciekawych świata, także i tego, który już zniknął w cieniu odległej przeszłości.

Wojciech Nowakowski

Bibliografia:

BITNER-WRÓBLEWSKA, A. (RED.)

2007 *Kultura bogaczewska w 20 lat później*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa 2007.

DĄBROWSKA, T.

2008 *Młodszy okres przedrzymskich na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne VIII, Warszawa 2008.

KOKOWSKI, A.

2004a *Kultura przeworska – zarys dziejów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 25–85.

2004b *Goci między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (red.), *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku*, Warszawa-Lublin 2004, s. 225–252.

NOWAKOWSKI, W., SZELA A. (RED.)

2006 *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa 2006.

KACZANOWSKI P., KOZŁOWSKI J.K.,

1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, [w:] St. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak (red.), *Wielka historia Polski*, tom 1, Kraków 1998.

OKULICZ Ł.

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

1979 Okulicz, *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin 1979, s. 13–31.

WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI, J., RADZISZEWSKA E., (RED.)

1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa.

Marcin Woźniak

Muzeum Starożytnego Hutnictwa w Pruszkowie

Grób 884 z cmentarzyska kultur przeworskiej i wielbarskiej w Kleszewie, pow. pułtuski¹

Cmentarzysko w Kleszewie, pow. pułtuski położone jest na zboczu piaszczystego wyniesienia łagodnie opadającego ku dolnemu biegowi rzeki Pełty – prawego dopływu Narwi, około 2 km na północ od Pułtusa (Ryc. 1). Odkryto je na początku lat 60-tych zeszłego stulecia w trakcie eksploatacji rozległej żwirowni. W latach 1964–1972 na stanowisku przeprowadzono ratownicze badania wykopaliskowe pod kierunkiem ówczesnego wojewódzkiego konserwatora zabytków Stefana Woydy. W ich wyniku na obszarze około 6700 m² znaleziono ponad 1000 obiektów archeologicznych, z których znaczną część stanowią groby kultur przeworskiej i wielbarskiej, datowane od fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny odcinek okresu wędrówek ludów (WOYDA 1965; INFORMATOR ARCHEOLOGICZNY 1968, s. 161–162; 1969, s. 174–175; 1970, s. 193; 1971, s. 121–122; 1972, s. 135; 1973, s. 147–148).

Nekropola w Kleszewie to największe i najdłużej użytkowane cmentarzysko leżące w regionie dolnego odcinka Narwi. Powoduje to, iż omówienie odkrytych tu materiałów ma podstawowe znaczenie dla lepszego rozpoznania charakteru lokalnego osadnictwa. Pośród wielu kwestii wyłaniających się z analizy pozyskanych źródeł warte podkreślenia są m. in. intensywne kontakty miejscowej społeczności ze światem zewnętrznym czy też nowe dane dla studiów nad chronologią młodszego okresu

Ryc. 1. Kleszewo, pow. pułtuski. Lokalizacja stanowiska.

przedrzymskiego i okresu rzymskiego. Doskonałym tego przykładem jest pochówek przedstawiciela ludności kultury wielbarskiej odkryty w grobie 884.

Grób 884 (Ar 30B, szkieletowy)

Obiekt odkryto na głębokości około 40 cm. Jama w zarysie prostokątna o zaokrąglonych narożnikach, wydłużona po osi N-S, o wymiarach około 250 x 140 cm w stropie i około 250 x 110 cm w spągu oraz głębokości około 75 cm. W części SW wkopana (?) w jamę grobu 887². Dno płaskie. Wypełnisko szare, miejscami ciemnoszare. W jamie rozproszone fragmenty ceramiki starożytnej

¹ Tekst przygotowany w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Kleszewo – największa nekropola kultur przeworskiej i wielbarskiej na Mazowszu i Podlasiu. Opracowanie monograficzne cmentarzyska”. Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/N/HS3/02882.

² Wg dziennika „Na planach wyższych dość wyraźna była następ. stratygrafia. Jama większa /884/ rogiem niszczyła jamę 887. Na planach niższych II, III, ta sytuacja albo potwierdzała się albo też nie była tak oczywista albo wydawało się, że jest odwrotnie. Nie wiem czy uda się tą sprawę ustalić.”

(w tym z epoki brązu i kultury przeworskiej) drobne przepalone kości i okruchy szkła. W części N pięć wielkich głazów leżących w dwóch rzędach, między nimi kilka mniejszych kamieni; w części S kolejne dwa duże głazy ułożone wzdłuż dłuższej osi obiektu (Ryc. 2–4). Wyposażenie grobowe odkryto powyżej dna obiektu na głębokości około 45–70 cm (Ryc. 5). Przy północnej ścianie jamy stało naczynie gliniane wykonane na kole (nr 53) ze szklanym pucharem w środku (nr 1); w części NW nachylona ku E misa gliniana (nr 54); między oboma naczyniami nożyk (nr 10); przy NE narożniku sprzączka (nr 7), około 20 cm na W od niej igła (nr 9), 15 cm dalej dwie fibule ułożone równolegle nóżkami na E (nr 2, 3), pod nimi fragmenty przedmiotu wykonanego z materiału organicznego, prawdopodobnie grzebienia (nr 12). Kilkanaście cm na N od środka jamy spoczywał naszyjnik złożony z paciorków bursztynowych i szklanych oraz metalowych zawieszek (nr 13–45) z fragmentami kości, skóry(?), tkaniny oraz kory drzewa liściastego, prawdopodobnie brzozy, między nimi; wokół tego leżało w rozproszeniu 166 małych niebieskich paciorków (nr 45). Obok kolii znajdowały się dwie srebrne zapinki (nr 4, 5), około 15 cm na S od nich trzecia, brązowa (nr 6); dalej sprzączka (nr 8), przęślik (nr 11) i paciorek (nr 47).

Poza kilkoma zębami i drobnymi fragmentami kości znalezionymi przy zabytkach metalowych, szkielet uległ całkowitemu rozłożeniu³. Na podstawie inwentarza obiektu można wnosić, że w grobie pochowano osobnika płci żeńskiej. Specyficzne ułożenie kolii, która jakby zsunęła się na jedną stronę sugeruje, iż zwłoki mogły spoczywać w jakimś stopniu na lewym boku.

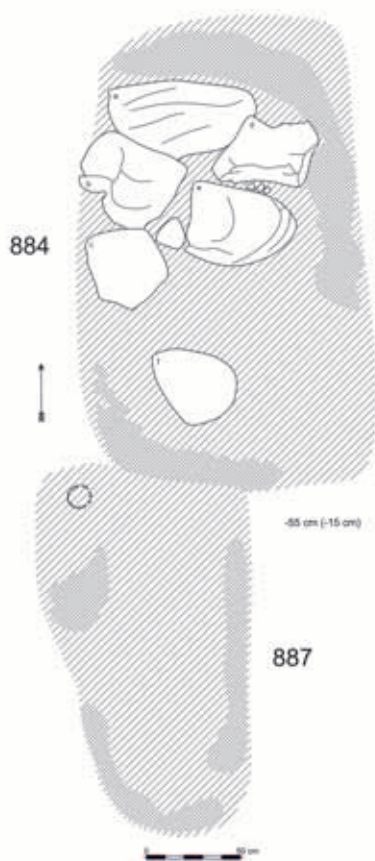
3 Zachowane pozostałości szkieletu zagięły. Fragment jednego z zębów został poddany analizie odontologicznej przeprowadzonej w 1972 przez lekarza stomatologa Jadwigę Wronkę z ówczesnej Akademii Medycznej w Warszawie. Na podstawie zachowanego fragmentu korzenia zęba stałego, pochodzącego z lewej strony żuchwy określiła ona wiek pochowanego osobnika w przedziale *juvenis* – wczesny *maturus* (analiza w archiwum Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. S. Woydy w Pruszkowie).

Inwentarz⁴:

1. Szklany puchar typu E. 230; brzusiec cylindryczny zdobiony ornamentem szlifowanym na który składają się dwa rzędy owali oraz dwa rzędy kótek umieszczone poniżej. Na dnie okrągłe szlifowane kółko. Wylew podkreślony trzema horyzontalnymi nieregularnymi żłobinami. Barwa zielono-żółta, wys. 12,5 cm, śr. wylewu 9 cm.
- 2, 3. Dwie brązowe zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką, typu A. 162. Kabłąki kolankowato wygięte, częściowo facetowane, z płaskimi polami przy główce i oplocie; nóżki facetowane z dwoma nacinanymi metopami, dł. 4 cm, szer. 1,5 cm.
- 4, 5. Dwie srebrne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką, typu A. 162, wzoru ZG 64 wg A. Kokowskiego (1995a); kabłąki kolankowato wygięte, częściowo facetowane, z płaskimi polami przy główce i oplocie, nóżki facetowane, z płaskim polem poniżej opłotu, na końcach osi sprężyn kuliste guzki. Dł. 3 cm, szer. 2 cm.
6. Brązowa, jednoczęściowa zapinka z podwiniętą nóżką i górną cięciwą, typu A. 158. Kabłąk łukowato wygięty, facetowany, z dwoma nacinanymi metopami, nóżka facetowana z nacinaną metopą, dł. ok. 4,8 cm.
7. Brązowa sprzączka o jednodzielną, owalną i nieznacznie pogrubioną ramie, typu H.12. Kolec na czubku lekko zagięty do dołu, u nasady zgrubiały. Wymiary 2 x 1,3 cm.
8. Brązowa sprzączka o jednodzielną, owalną i nieznacznie pogrubioną ramie, typu H.12; kolec na czubku zagięty do dołu, facetowany, z metopą u nasady. Wymiary 2,7 x 1,6 cm.
9. Brązowa igła typu B I.2, dł. 5 cm (zagięta).
10. Mały brązowy nóż z wyodrębnionym trzpieniem rękojęści. Zachowana długość 7,3 cm, szer. maks. 1,9 cm.
11. Gliniany, dwustożkowy przęślik o płaskich biegunach, powierzchnia gładka, beżowo-szara. Średnica 3,6 cm, wys. 2,4 cm.
12. Fragmenty grzebienia(?) wykonanego z poroża(?)⁵,

4 Klasyfikację zabytków oparto na typologiach: naczynia szklane - H. J. EGGERS 1951; zapinki - O. ALMGREN 1923; sprzączki - R. MADYDA-LEGUTKO 1987; igła - B. BECKMANN 1966; wisiorok toporowaty - A. KOKOWSKI 1998; kółka druciane/pierścienie - Ch. BECKMANN 1969; paciorki - M. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985; ceramika - R. WOŁĄGIEWICZ 1993.

5 Obecny stan przedmiotu nie daje podstaw do jednoznacznej interpretacji zabytku. Wg dziennika: „ (...) *pod fibulami natrafiono na trudne do interpretacji znalezisko. 2 rzędy nitów /jeden rząd dość regularny, drugi częściowo zniszczony przy eksploracji. Nity te obejmowały prawie na pewno 2 warstwy skóry między którymi przebiegała warstwa chyba drzewa ale może też kości. Kształt tego przedmiotu trudny do ustalenia skóra i drzewo zachowały się tylko w okolicach nitów. Być może jest to pochewka*”. Analiza fragmentów przedmiotu wykazała, że większość elementów możliwych do określenia to fragmenty poroża. Kawałki materiału organicznego uznane przez odkrywców za skórę, raczej na pewno nią nie są. Nie można wykluczyć, iż są to resztki okładziny rogowej lub kościanej.

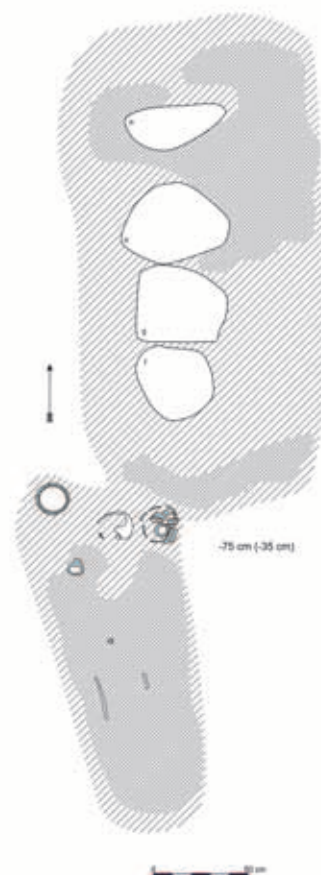
Ryc. 2. Kleszewo, pow. pułtuski. Groby 884 i 887. Plan I. Rys. M. Woźniak.

spajanego siedmioma, cienkimi brązowymi nitami (trzy zaginęły). Zachowana długość 7 cm, wys. zach. 3 cm.

13. Srebrny wisiorek toporowaty typu 3, nanizany na srebrne druciane kółko typu B.15⁶. Szerokość wisiorka

W ich przypadku nie udało się jednak uchwycić struktury kości. Pośród zachowanych fragmentów znaleziono także jeden drobny kawałek drewna. Wydaje się jednak, że został on uznany za część interesującego przedmiotu przez przypadek. Kawałki drewna znajdowano także w innych częściach obiektu, szczególnie przy zabytkach metalowych. Za analizy i uwagi dziękuję Pani prof. A. Lasociej-Moskalewskiej i dr Annie Gręzak z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

⁶ Tylko trzy kółka, na których zawieszono były paciorki lub wisiorki zachowały się w całości. Wszystkie należy wiązać z trzema z pośród sześciu wisiorków o stożkowatych korpusach (nr 14). Pozostałe kółka zachowały się w mniej lub bardziej drobnych fragmentach i nie jest możliwa nawet ich pełna rekonstrukcja. Można natomiast bazując na dobrze prowadzonej dokumentacji polowej (rysunek w skali 1:1; zob. Ryc. 6), dość pewnie określić, które zabytki były nanizane na kółka. W związku z powyższym, aby w pełni oddać charakter znalezisk grobowych z grobu 884, odpowiednie paciorki lub wisiorki przedstawiono na rycinach wraz z pierwotnie towarzyszącymi im - zrekonstruowanymi rysunkowo - kółkami.

Ryc. 3. Kleszewo, pow. pułtuski. Groby 884 i 887. Plan II. Rys. M. Woźniak.

ka 1 cm, wys. wisiorka 1,1 cm; śr. kółka ok. 1,2 cm.

14. Sześć srebrnych, stożkowatych wisiorków ze zwiniętej blaszki, zaopatrzonych w ucha i nanizanych na srebrne druciane kółka, typu B.15. Korpusy pięciu zdobione wzdłuż krawędzi horyzontalnymi rowkami. Maksymalna średnica wisiorków 0,5–0,7 cm, wys. zach. 1,8–2,3 cm, śr. kółek ok. 1,2 cm.

15. Trzy srebrne zawieszki w kształcie drucianego kółka o spiralnie zwiniętych zakończeniach, typu B.16, śr. 2,8 cm.

16. Srebrna zawieszka w kształcie drucianego kółka, śr. 1,6–1,8 cm⁷.

17. Dwie zawieszki z beczułkowatego bursztynowego paciorka, typu TM 431, nanizanego na srebrne druciane kółko zbliżone do typu B.15. Średnica paciorków 1,5–1,6 cm, śr. kółek ok. 1,9 cm.

18. Zawieszka z bursztynowego, krążkowatego paciorka, typu TM 430, nanizanego na srebrne druciane kółko zbliżone do typu B.15. Średnica paciorka 1,8 cm, śr. kółka ok. 1,9 cm.

19. Zawieszka z bursztynowego, krążkowatego paciorka, typu TM 388, nanizanego na srebrne druciane kółko zbliżone do typu B.15. Średnica paciorka

⁷ Zaginęła bądź uległa zniszczeniu, a jej pozostałości znajdują się pośród licznych fragmentów srebrnych kółek, na które nanizane były paciorki i wisiorki (zob. przypis wyżej).

Ryc. 4. Kleszewo, pow. pułtuski. Groby 884 (u góry) i 887 (u dołu). Plan II. Fot. S. Woyda.

1,2 cm, śr. kółka ok. 1,9 cm.

20. Zawieszka z melonowatego paciorka z jasnoniebieskiego, przezroczystego szkła, typu TM 162/163, nanizanego na brązowe druciane kółko, typu B.16. Średnica paciorka 1,8 cm, wys. paciorka 1,1 cm, śr. kółka ok. 2 cm.

21. Dwie zawieszki z dwóch beczułkowatych paciorków z zielonego, nieprzezroczystego szkła typu TM 8, nanizane na srebrne druciane kółko, typu B. 15. Średnica paciorków 0,6–1 cm, śr. kółek ok. 2 cm.

22. Bursztynowy wisiorzek ósemkowy, typu TM 471d, wys. 1,4 cm, szer. 0,9 cm, z fragmentem sznurka w otworze (zaginął);

23. Bursztynowy wisiorzek o trapezowatym, w przekroju prawie czworokątnym korpusie, zbliżony do typu TM 414d. W dolnej części horizontalna bruzda, wys. 1,2 cm, szer. maks. 1 cm.

24. Trzy bursztynowe paciorki poliedryczne, typu TM 405, dł. 1,3–1,6 cm, szer. 0,4–0,6 cm.

25. Bursztynowy, ośmiokątny paciorek typu TM 407, dł. 1,1 cm, grub. 0,4 cm.

26. Bursztynowy, niesymetryczny, zaokrąglony paciorek, grupy TM XXX, śr. maks. 1,1 cm.

27. Bursztynowy, dwustożkowy paciorek, typu TM 391, śr. 1,5 cm.

28. Bursztynowy, duży niesymetryczny paciorek krążkowaty o wypukłych bokach, typu TM 438, śr. 3 cm, wys. 1,2 cm.

29. Dwa cylindryczne paciorki z czarnego nieprzezroczystego szkła, zdobione horizontalnym czerwono-biało-czarnym zygakiem ujętym w dwie dookólne białe linie, typu TM 324, dł. 2 cm, śr. 0,9 cm.

30. Sześć całych i fragmenty dwóch krążkowatych paciorków z jasnoniebieskiego, przezroczystego

szkła, typu TM 30b, śr. 1,1–1,7 cm.

31. Krążkowaty paciorek z ciemnofioletowego, prawie czarnego, przezroczystego szkła, typu TM 31, śr. 1,2 cm.

32. Jeden cały i fragment drugiego beczułkowatego paciorka z ciemnoniebieskiego, przezroczystego szkła, typu TM 2a, śr. 0,9 cm.

33. Dziewiętnaście paciorków z czerwonego, nieprzezroczystego szkła, zbliżonych typu TM 12. Korpusy nieregularne, w większości beczułkowate, rzadziej o spłaszczonych dwóch, niekiedy czterech bokach, śr. 0,6–1 cm.

34. Cztery beczułkowate paciorki z zielonego, nieprzezroczystego szkła typu TM 8, śr. 0,7–1 cm.

35. Dwa beczułkowate paciorki z niebieskiego, nieprzezroczystego szkła, typu TM 7, śr. 0,9 cm.

36. Miniaturowy, poliedryczny paciorek z zielonego, przezroczystego szkła, typu TM 129, dł. 0,5 cm.

37. Trzy sześcioboczne paciorki z czerwonego, nieprzezroczystego szkła, typu TM 107, dł. 0,6–1,1 cm, grub. 0,4–0,5 cm.

38. Trzy małe, poliedryczne paciorki z czerwonego, opakowego szkła, typu TM 132, dł. 0,6 cm.

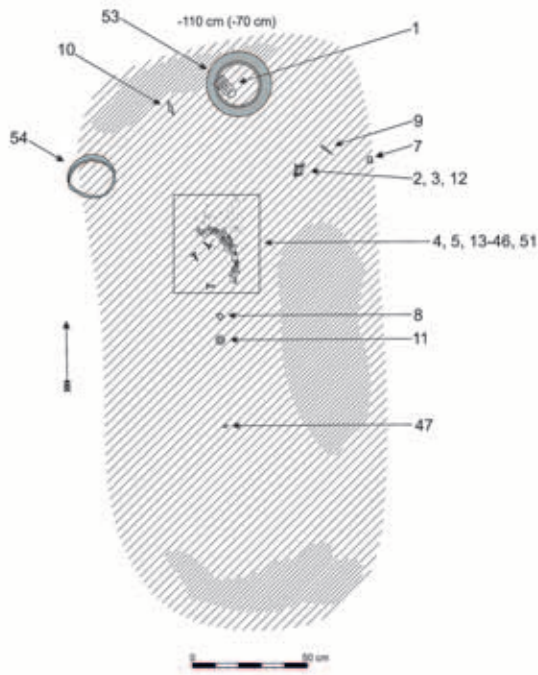
39. Mały, melonowaty paciorek z jasnoniebieskiego, przezroczystego szkła, typu TM 162, śr. 1 cm, wys. 0,7 cm.

40. Pięć beczułkowatych paciorków z pomarańczowego, opakowego szkła, typu TM 10, śr. 0,7 cm.

41. Poliedryczny paciorek z niebieskiego, nieprzezroczystego szkła, grupy TM XIV, dł. 1 cm.

42. Dwa krążkowate paciorki z czarnego szkła, typu TM 40, śr. 1,9 cm.

43. Krążkowaty paciorek z jasnozielonego, przezroczystego szkła, typu TM 32b, śr. 1,6 cm.

Ryc. 5. Kleszewo, pow. pułtuski. Grób 884. Plan III. Rys. M. Woźniak.

44. Kulisty paciorek z czerwonego, opakowego szkła, ze śladami zdobienia białymi oczkami, typu TM 211, śr. 0,9 cm.
45. Paciorek z czarnego szkła, zdobiony złotymi i czerwonymi oczkami, typu TM 212, śr. ok. 1 cm (zagiął);
46. Sto sześćdziesiąt sześć małych, beczułkowatych, cylindrycznych lub stożkowatych paciorków z jasnoniebieskiego, przezroczystego szkła, zbliżonych do typu TM 18, śr. 0,3–0,5 cm.
47. Sześcioboczny paciorek z zielonego, nieprzezroczystego szkła, typu TM 105, wys. 0,9 cm, grub. 0,4 cm.
48. Fragment paciorka z jasnoniebieskiego, przezroczystego szkła.
49. Fragment paciorka z różowego, przezroczystego szkła, dł. zach. 0,7 cm.
50. Fragmenty paciorków z niebieskiego, złotego i fioletowego szkła.
51. Fragment szkieletu liliowca⁸, wys. zach. 0,3 cm.
52. Fragment tkaniny lnianej⁹, wym. 2,2 x 0,5 cm.
53. Waza gliniana wykonana na kole garncarskim,

8 Fragmenty szkielecików liliowców zarejestrowano także w innych zespołach z cmentarzyska w Kleszewie. Prawdopodobnie w wypełniakach obiektów znalazły się one przez przypadek. Pozostałości tych zwierząt na obszarze północno-wschodniej Polski spotykane są w naturze. Za analizę i informację o liliowcach dziękuję dr A. Gręzak z IA UW.

9 Tkanina lniana w splocie płóciennym 1/1; skręt ZZ; gęstość osnowy 18 nici/1cm; gęstość wątku 16 nici/cm; grubość osnowy 0,2–0,4 mm, średnio 0,29 mm; grubość wątku: 0,3–0,4 mm, średnio 0,35 mm. Za analizę fragmen-

brzusiec łagodnie profilowany, zdobiony w górnej części zygzakowato-falistą linią wrytą na chropowatym paśmie oraz umieszczonym poniżej niego żłobkiem. Szyja cylindryczna, wylew płaski, dno pierścieniowate; powierzchnia gładka, piaskowo-szara, średnica wylewu 22 cm, śr. brzuśca 27 cm, śr. dna 10 cm, wys. 20,5 cm.

54. Misa gliniana typu VIC o wysoko umieszczonym załomie brzuśca, zdobionym dookólnym pasmem nacięć. Wylew wychylony, dno płaskie, powierzchnia gładka, brązowa, średnica wylewu 19 cm, śr. brzuśca 20,5 cm, śr. dna 8 cm, wys. 8,5 cm.

55. Fragment naczynia wykonanego na kole garncarskim, powierzchnia beżowa, gładka.

56. Około 50 fragmentów ceramiki starożytnej, w tym z epoki brązu, w większości grubościennych z liczną domieszką średnioziarnistego tłuczniaka.

57. Około 20 cienkościennych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej z drobnoziarnistą domieszką pochodzących z co najmniej trzech naczyń.

Najbardziej znanym i wielokrotnie wzmiankowanym w literaturze zabytkiem z omawianego grobu jest szklany puchar zdobiony szlifem (Ryc. 7:1). Odpowiada on typowi 230 w klasyfikacji H. J. Eggersa (1951), IB wg E. Straume (1987) lub Kowalki wg G. Rau (1972). Puchary typu Kowalki wielokrotnie były już omawiane w literaturze przedmiotu (ostatnio GAVRITUKHIN 2011, s. 39–46, tam starsza literatura). Ich rozprzestrzenienie na terenach barbarzyńskiej Europy interpretowane jest jako przejaw intensywnych związków między społecznościami strefy pontyjskiej a obszarami północnej Europy (WERNER 1988). Puchary Eggers 230 datowane są od fazy C₂ po wczesny odcinek okresu wędrówek ludów (LUND-HANSEN 1987, s. 88–89; STRAUME 1987, s. 32; TEJRAL 1992, s. 235). Naczynia typu IB wg E. Straume, cechujące się m. in. głębokim, wyraźnym szlifem do którego należy okaz z Kleszewa, pojawiły się prawdopodobnie nieco później niż puchary serii IA o płytkich żłobinach i umieszczone są w ramach fazy C₃ a - znacznie rzadziej – w stadium D₁ (STRAUME 1987, s. 32). Na ten sam okres I. Gavritukhin datuje większość z kilkudziesięciu znalezisk tych naczyń odkrytych na terenach objętych osadnictwem kultur czerniachowskiej i Săntana de Mureș (GAVRITUKHIN 2011, s. 43–45).

Naczynia E. 230 odkryto też kilku grobach kultury wielbarskiej skupiają-

tu tkaniny dziękuję prof. J. Maikowi z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Łodzi.

Ryc. 6. Kleszewo, pow. pułtuski. Grób 884. Naszyjnik i zapinki in situ. Rys. M. Woźniak.

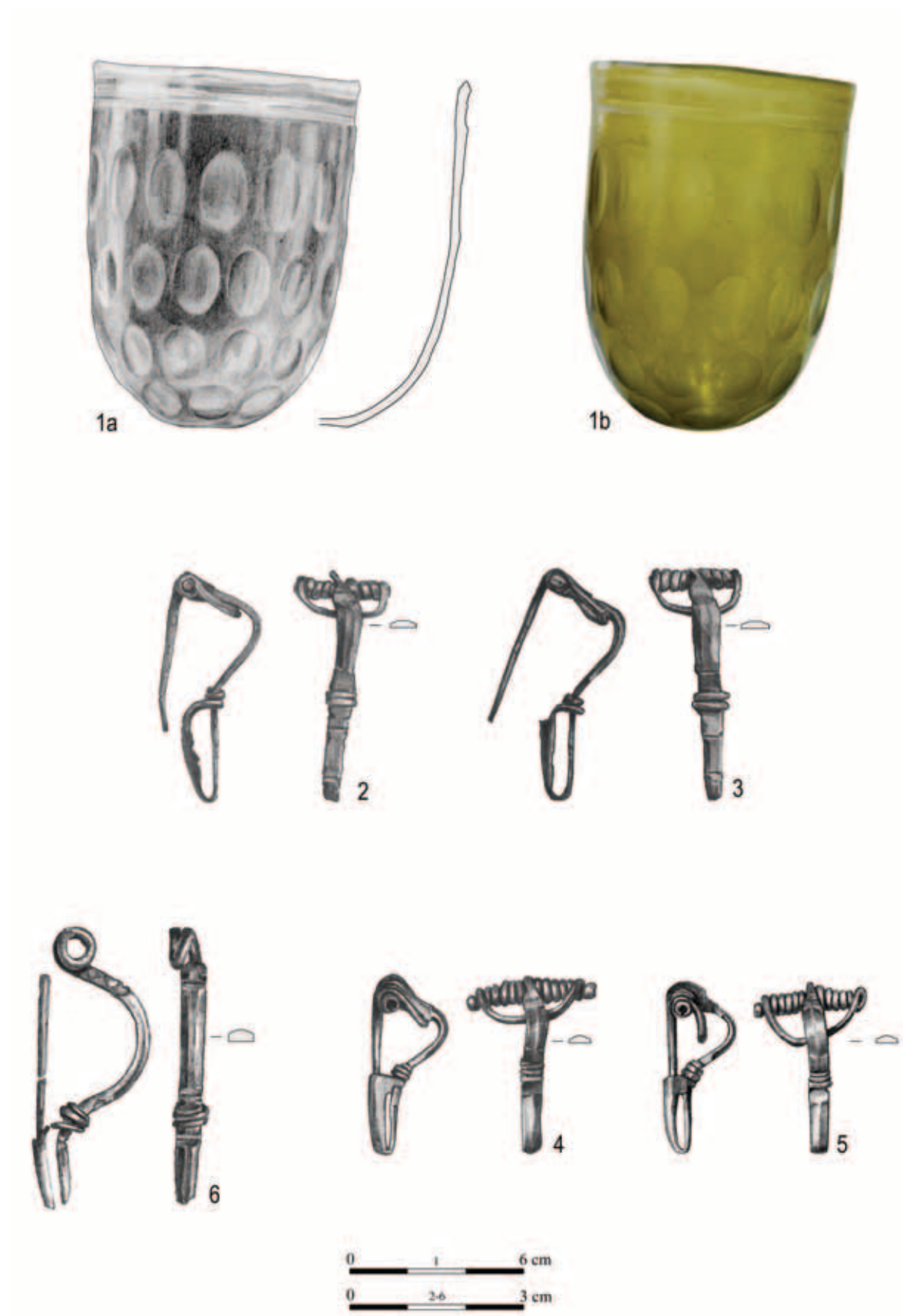
cych się na obszarze północnego Mazowsza. Fragmenty dwóch okazów znaleziono w KozłóWKu, pow. nidzicki (d. *Klein Kossau, Kr. Neidenburg*), gdzie datowane są na schyłek fazy C₂ albo początek fazy C₃-D (grób XXII) lub fazę C₃-D (grób XXI) (HEYDECK 1892, s. 175, tabl. XVIII:XXI, XIX:XXII; WOŹNIAK 2011, s. 22, 23, ryc. 6, 7). Kilkadziesiąt drobnych fragmentów naczynia zdobionego szlifowanymi owalami, interpretowanego jako typ E. 230 odkryto w grobie 163 (49/81) w Modle, pow. mławski. Zespół ten na podstawie pary zapinek z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem, zbliżonych do typu A. 172 datowany jest na fazę C₃-D¹⁰. Do tego samego typu zaliczane są również przez niektórych badaczy fragmenty naczyń szklanych znalezione w grobach 128 i 592 w Niedanowie, pow. nidzicki (WOŁĄGIEWICZ 1993, lista 20D:37; STAWIARSKA 1999, s. 298, nr 182, 183; ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 30, 101, 102, tabl. XXXVI:128,3, CCVIII:592,6). Pierwszy zespół ze sprzączką z pogrubioną ramą typu H.25 pochodzi z fazy C₃-D (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 30). W grobie 592 znaleziono fragmenty zapinki z pełną pochewką i przedłużoną sprężyną, zbliżonej do grupy 116 wg M. Schultze (1977, s. 72) oraz fragmenty sprzączki z pogrubioną (?) ramą grupy H. Zespół datowany jest w ramach faz C₂-C₃ (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, s. 101, 102). Z powyższego zestawienia naczyń odkrytych na terenach kultury wielbarskiej wynika, iż większość z nich należy umieszczać w ramach fazy C₃-D, prawdopodobnie jej wcześniejszego odcinka.

Puchar z Kleszewa znaleziono m. in. z pięcioma zapinkami i dwoma sprzączkami, a więc przedmiotami uznawanymi za dobre wyznaczniki chronologiczne. Cztery spośród zapinek to kuszowate fibule z podwiniętą nóżką zbliżone do typu A. 162. Dwie srebrne (Ryc. 7:4, 5) wraz z niżej omówioną fibulą innego typu znalezione obok koliai stanowiły część stroju pochowanego osobnika. Dwa okazy brązowe (Ryc. 7:2, 3) odkryte w NE części jamy pełniły rolę daru grobowego. Te ostatnie wykonano niesta-

rannie. Szczególnie rzuca się w oczy brak dopracowania krawędzi pochewek, które są postrzępione; zapinki nie posiadają też widocznych śladów użytkowania. Może to wskazywać, iż sporządzono je wyłącznie na potrzeby ceremonii pogrzebowej. Zapinki te charakteryzowały się kolankowato wygiętymi, płaskimi, prawie taśmowatymi kabłąkami. Ta ostatnia cecha uznawana jest za wyróżnik najmłodszych zapinek zbliżonych do typu A. 162, datowanych na schyłek okresu rzymskiego i początek okresu wędrówek ludów (ostatnio CIEŚLIŃSKI 2010, s. 62, 63). Potwierdzają to znaleziska podobnych fibul z innych mazowiecko-podlaskich cmentarzysk kultury wielbarskiej, m. in. z Brulina-Kosek, grób 25, pow. wysokomazowiecki (KEMPISTY 1968, s. 22-24, ryc. 43), czy KozłóWka, grób X (HEYDECK 1892, s. 174; WOŹNIAK 2011, s. 174).

Zapinki srebrne były krótkie, co przy szerokich sprężynach nadało im krępego wyglądu. Posiadały kolankowato wygięte i stosunkowo płaskie kabłąki, jednak nie tak taśmowate jak okazy brązowe. Cechą charakterystyczną obu zapinek były specyficznie ukształtowane zakończenia pochewek. Miały one formę płaskiej blaszki, którą przy kabłąku przycięto i ukształtowano w drut oplatający kabłąk. Podobny sposób wykonania pochewek został wyróżniony przez A. Kokowskiego jako cecha dystynktywna wzoru ZG 64 (KOKOWSKI 1995a, s. 15, ryc. 2s; 1997, s. 654, ryc. 2s). Badacz ten zestawiał kilka egzemplarzy tego typu, które poza egzemplarzem z cmentarzyska grupy maśłomęckiej w Gródku, pow. hrubieszowski, stan. 1C, grób 64 skupiają się wyłącznie na terenach kultury Sântana de Mureş (KOKOWSKI 1995a, ryc. 71, mapa 49). Zapinki z obszarów naddunajskich różnią się jednak od okazów odkrytych w Gródku i Kleszewie, na co zwróciły uwagę K. Skóra i M. Troszczyńska-Antosik (2012, s. 151). Najbliższe morfologiczne i terytorialne analogie posiadają one na terenach kultury wielbarskiej. Srebrną fibulę odkryto w grobie szkieletowym (obiekt 49) w Waplewie, pow. olsztyński (SKÓRA, TROSZCZYŃSKA-ANTOSIK 2012, s. 149-151, ryc. 5:1), brązową w Kleszewie, znalezisko luźne. Zapinkę o zapewne tak ukształtowanej pochewce, wcześniej mylnie określoną przeze mnie jako typ A. 172,

10 Za informację o zespole dziękuje dr. J. Andrzejowskiemu z Działu Epoki Żelaza Państwowego Muzeum Archeologicznemu w Warszawie.

Ryc. 7. Kleszewo, pow. pułtuski. Grób 884.
1 – szkło; 2, 3, 6 – brąz; 4, 5 – srebro. Rys. P. Holub, Fot. K. Brodowska.

znaleziono w grobie IX w Kozłótku (WOŹNIAK 2011, s. 173, 174, ryc. 4/IX:1). Dwa zbliżone egzemplarze znaleziono też na dacko-rzymskim cmentarzysku w Boldești-Grădiștea, jud. Prahova w Rumunii, grób 14 (THEODORESCU, LICHARDOPOL, PENES 1993, s. 430, ryc. 7).

Fibule wzoru ZG 64 umieszczane są w horyzoncie „G” rozwoju grupy masłomęckiej, korelowanym z fazą C_3/D_1 w chronologii interregionalnej (KOKOWSKI 1995a, s. 24, 28, 31; 1997, s. 727–729). Podstawą datowania jest inwentarz grobowy pochówka z Gródka, gdzie odkryto m.in. sprzączkę z pogrubioną ramą i grzebień o dzwonowatym uchwycie (KOKOWSKI 1993a, s. 50–53; 1993b, ryc. 53–57). Podobny grzebień znaleziono również z omawianymi zapinkami z Boldești-Grădiștea. Egzemplarze znalezione na terenach kultury wielbarskiej, poza grobem z Kleszewa, zarejestrowano w pochówkach o ubogim inwentarzu. W Kozłótku oprócz fibuli znaleziono m. in. fragment naczynia glinianego zdobionego odciskiem rozety (WOŹNIAK 2011, s. 173, 174, ryc. 4/IX). Ornament stempelkowy na naczyniach glinianych znalezionych na mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury wielbarskiej występuje głównie w zespołach ze stadium C_3 –D. Znacznie trudniejsze jest ustalenie pozycji chronologicznej fibuli z Waplewa. Towarzyszyła jej mniej charakterystyczna ceramika, która nie może być precyzyjnie datowana. Obiekt z którego pochodzą zapinki jest przez badaczy wiązany z fazą C_{1b} – C_2 (SKÓRA, TROSCZYŃSKA-ANTOSIK 2012, s. 151, ryc. 5:1). Znikoma liczba znalezisk omawianych zabytków powoduje, iż ustalenie ich datowania jest trudne. Wydaje się, że raczej należy je odnosić już do stadium C_3 –D na co wskazuje większość lepiej datowanych okazów. Pośrednio sugeruje to fakt, iż kształt pochewek tych fibul ewidentnie przypomina konstrukcję tego elementu występującą u zapinek z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem, zbliżonych do typu A. 172, pochodzących właśnie z fazy C_3 –D, względnie C_3 (KOKOWSKI 1995a, s. 48, 49; NIEZABITOWSKA 2007, s. 645, 647–649).

Piąta fibula znaleziona w grobie 884 to jednocześnie zapinka z podwiniętą nóżką i górną cięciwą typu A. 158. Fibule te

charakterystyczne są przede wszystkim dla terenów objętych osadnictwem kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1977, s. 26, 27). Zapinki A. 158 pomimo dość jednorodnej formy są mocno zróżnicowane pod kątem morfologii i zdobnictwa, a tym samym również chronologii. Egzemplarz znaleziony w Kleszewie odpowiada wariantowi *Jakuszowice* wydzielonemu dla zapinek przeworskich przez I. Jakubczyka (2014). Cechuje się on częściowo facetownym kabłąkiem z płaskimi, czworokątnymi, niekiedy zdobionymi nacinaniem polami występującymi przy główce i nóżce. Zapinki tegoż wariantu wykonane były zazwyczaj z brązu, rzadziej z żelaza. Okazy odkryte na terytorium kultury przeworskiej datowane są głównie w przedziale faz C_{1b} – C_3 (JAKUBCZYK 2014, s. 241).

Na obszarze kultury wielbarskiej zarejestrowano kilkanaście egzemplarzy zapinek A. 158. Podobnie jak w kulturze przeworskiej są one zróżnicowane stylistycznie i chronologicznie. Najbliższą analogią dla okazu z Kleszewa jest częściowo zachowana, brązowa fibula o facetowanym kabłąku odkryta w Węgrowie, pow. grudziądzki, grób 21, datowana na fazę C_2 (KURZYŃSKA 2013, s. 24, tabl. XX:1). Kolejne niżej wymienione zapinki A. 158 odbiegają kształtem od zabytku z grobu 884. Fibulę wykonaną z żelaza znaleziono w grobie 8 w Pruszczu Gdańskim, stan. 5 (PIETRZAK, ROŹNOWSKI 1996, 193, 194, ryc. 2:6). W skład inwentarza obiektu wchodziła m. in. brązowa zapinka A. 162 o wygiętym kolankowato, stosunkowo płaskim facetowanym kabłąku, co pozwala datować zespół nie wcześniej niż na stadium C_2 . Dwie brązowe fibule m. in. wraz z grzebieńcem o dzwonowatym uchwycie i sprzączką z pogrubioną ramą znaleziono w grobie 2 w miejscowości Baïv, Volins’ka oblast’ (Баїв, Волинська область) na zachodniej Ukrainie (KUHARENKO 1975, s. 51, 52, ryc. 2:2; 3:4–11; 4:1, 2). Brązową zapinkę znaleziono również w Leśnie, pow. chojnicki, stan. 2, grób 84. Zespół ten na podstawie sprzączki typu D.29 datowany jest na fazę C_1 (WALENTA 2009, s. 52, 61, tabl. XCVII:84,2). Kolejne egzemplarze pochodzą z w Opoki, pow. puławski, grób 96 (STASIAK-CYRAN 2005, 446,

448, ryc. 3d), z okolic wsi Boremel', Rivnens'ka oblast' (Боремель, Рівненська область) na Ukrainie (KOKOWSKI 1999, s. 312, ryc. 1f), Kowalewka, pow. obornicki¹¹ (SKORUPKA 2001, s. 128, 139, tabl. 158:14) i Brulina-Kosek, grób 10 (KEMPISTY 1968, s. 415, 416, ryc. 18a). Zapinki zbliżone do typu A. 158 znane są również z kilku stanowisk osadniczych, np. Leśna, st. 24, ob. 26 (WALENTA 2009, s. 86), czy Marek, pow. wołomiński (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 112). Parę dalszych żelaznych egzemplarzy omawianych fibul pochodzi z prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia, jednakże ich atrybucja kulturowa nie jest pewna (ANDRZEJOWSKI 2001, s. 112; 2005, s. 119).

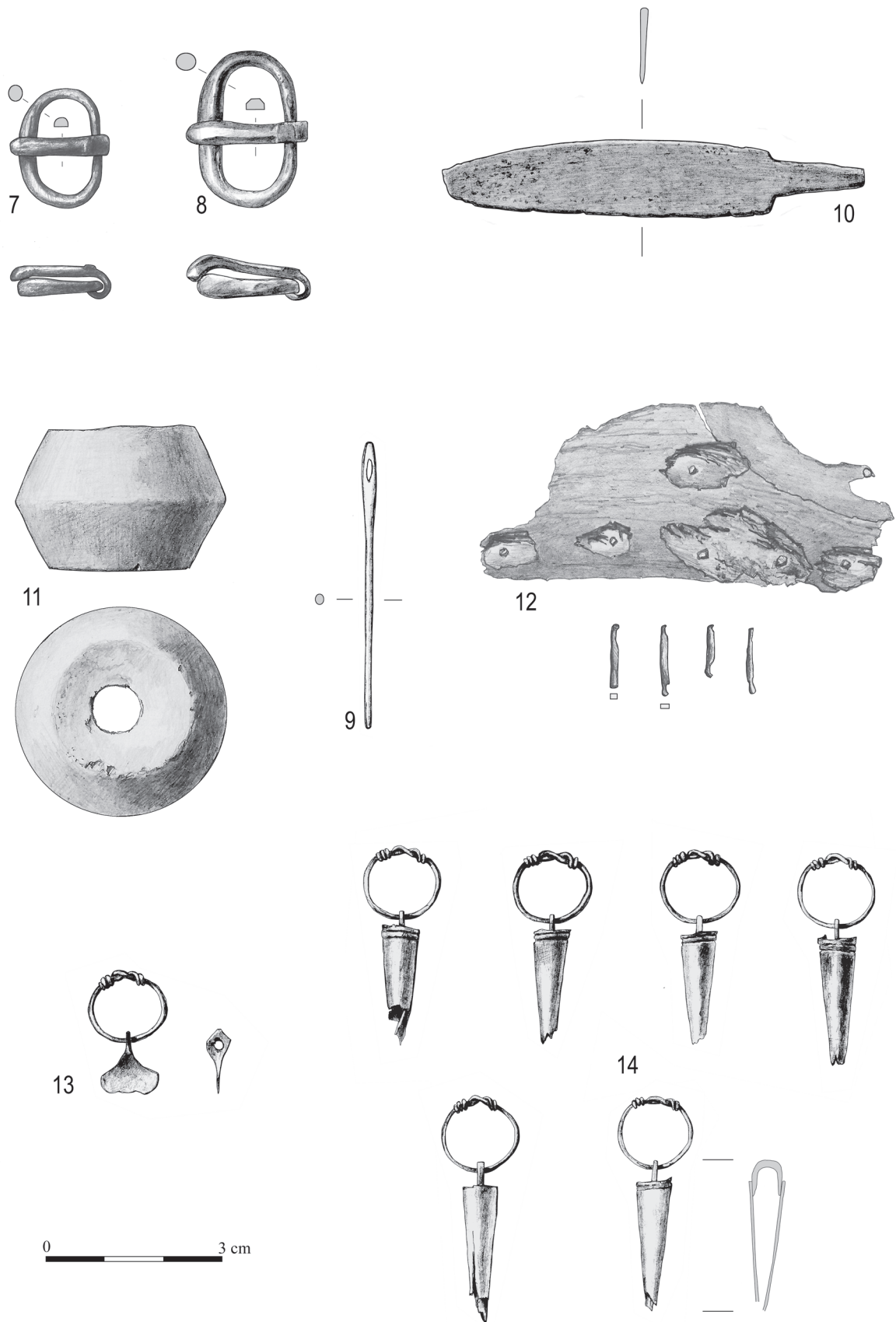
Podsumowując, jednocześnie zapinki z podwiniętą nóżką i górną cięciwą na obszarze kultury wielbarskiej rejestrowane są rzadko, w prawie wszystkich jej strefach osadniczych. Zabytki te datowane są od początku młodszego okresu rzymskiego po wczesną fazę okresu wędrówek ludów, z przewagą egzemplarzy o młodszej metryce.

Obie sprzączki znalezione w obiekcie 884 (Ryc. 8:6–7) to proste formy o małych, owalnych i nieznacznie pogrubionych ramach odpowiadające typowi H. 12 (MADYDA-LEGUTKO 1987, s. 64, tabl. 19). Podobne egzemplarze znane z terenów kultury wielbarskiej. Charakterystyczne są głównie dla schyłku okresu rzymskiego i początków okresu wędrówek ludów – fazy C₃–D. Potwierdzają to okazy odkryte w Szelkowie Nowym, pow. makowski, grób 130 wraz z trzema zapinkami A. 172 (PROCHOWICZ 2013, s. 305–307, ryc. 1, 2) lub w Cecelach, grób 498 gdzie wystąpiły razem z językowatymi okuciami końca pasa (JASKANIS 1996, s. 67, tabl. LXI:498). Na tym ostatnim stanowisku analogiczną sprzączkę znaleziono również w grobie 465 datowanym na fazę C₂–C₃ (JASKANIS 1996, s. 62, tabl. LVI:465). Późną pozycję chronologiczną opisywanych sprzączek, pośrednio poświadczają fakt, iż nie znaleziono podobnych przedmiotów na obszarach, gdzie w fazie C₃–D osadnictwa kultury wielbarskiej w zasadzie już nie rejestrujemy, np. na Warmii (por. CIEŚLIŃSKI 2010, s. 71).

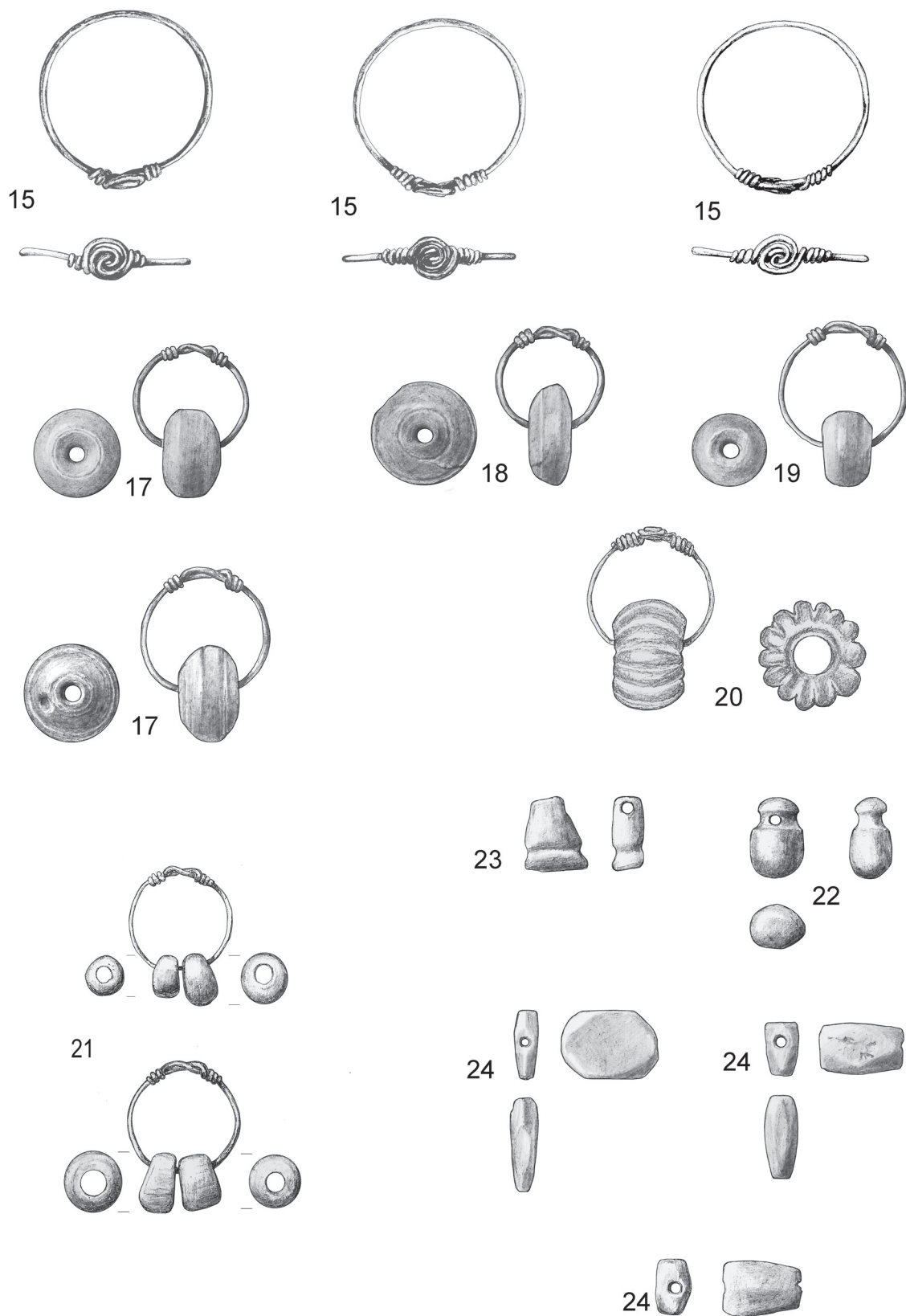
¹¹ T. Skorupka nie wiąże zabytku z nekropolą kultury wielbarskiej (SKORUPKA 2001, s. 139).

Na podstawie wyżej omówionych zabytków wydaje się, iż obiekt 884 z Kleszewa należy odnosić do fazy C₃–D. Datowanie to potwierdza relacja stratygraficzna pomiędzy grobem 884, a prawdopodobnie późniejszym pochówkiem o nr 887, w którym znaleziono m. in. sprzączkę z pogrubioną ramą typu H. 15. Sprzączki te datowane są na fazę C₃–D (MADYDA-LEGUTKO 1987, 65, tabl. 19). W grobie 884 nie znaleziono jednak elementów uznawanych za podstawowe wyznaczniki początków okresu wędrówek ludów na terenach środkowej Europy, szczególnie w pokrewnych kulturach czerniachowskiej i Sântana de Mureş oraz grupie masłomęckiej (np.: TEJRAL 1988; 1992; KOKOWSKI 1995A, s. 55, 56; 1999; GAVRITUKHIN 1999; 2000). Pozwala to zawęzić datowanie grobu z Kleszewa do starszego odcinka w ramach stadium C₃–D w kulturze wielbarskiej (WOŹNIAK 2013, s. 437–439, ryc. 3). Okres ten prawdopodobnie w znacznym stopniu odpowiada fazie C₃ na obszarach, gdzie jest ona wyraźnie uchwytana w materiale archeologicznym.

Pozostałe przedmioty znalezione w omawianym obiekcie, nie mają aż tak dużego znaczenia dla rozważań nad chronologią pochówka (Ryc. 9-13). Niosą natomiast kolejne informacje odnośnie związków lokalnej społeczności ze światem zewnętrznym. Na kontakty z południem wskazuje waza wykonana przy użyciu koła garncarskiego. Naczynia uformowane w podobny sposób (Ryc. 13:1) są rzadko spotykane w kulturze wielbarskiej i zasadniczo uznawane za import z obszarów nadczarnomorskich (KOKOWSKI 1988; WOŁĄGIEWICZ 1993, s. 35, 36). Waza z Kleszewa proporcjami nawiązuje do okazów grupy B4 wg A. Kokowskiego cechujących się jednak nieco ostrzej profilowanym brzuścem (KOKOWSKI 1995a, s. 17, ryc. 6f) lub wysokich waz typu 2 w kulturze czerniachowskiej (MAGOMEDOV 2001, s. 49). Odbiega ona natomiast kształtem od większości form znanych z terenu kultury przeworskiej (por. DOBRZAŃSKA 1990; RODZIŃSKA-NOWAK 2006) i obszarów położonych na zachód od Odry (por. DOMAŃSKI 2008; HEGEWISH 2011; SCHUSTER 2011). Na ten sam kierunek oddziaływań może wskazywać też sześć srebrnych wisiorków stożkowatych stanowiących część naszyjnika.

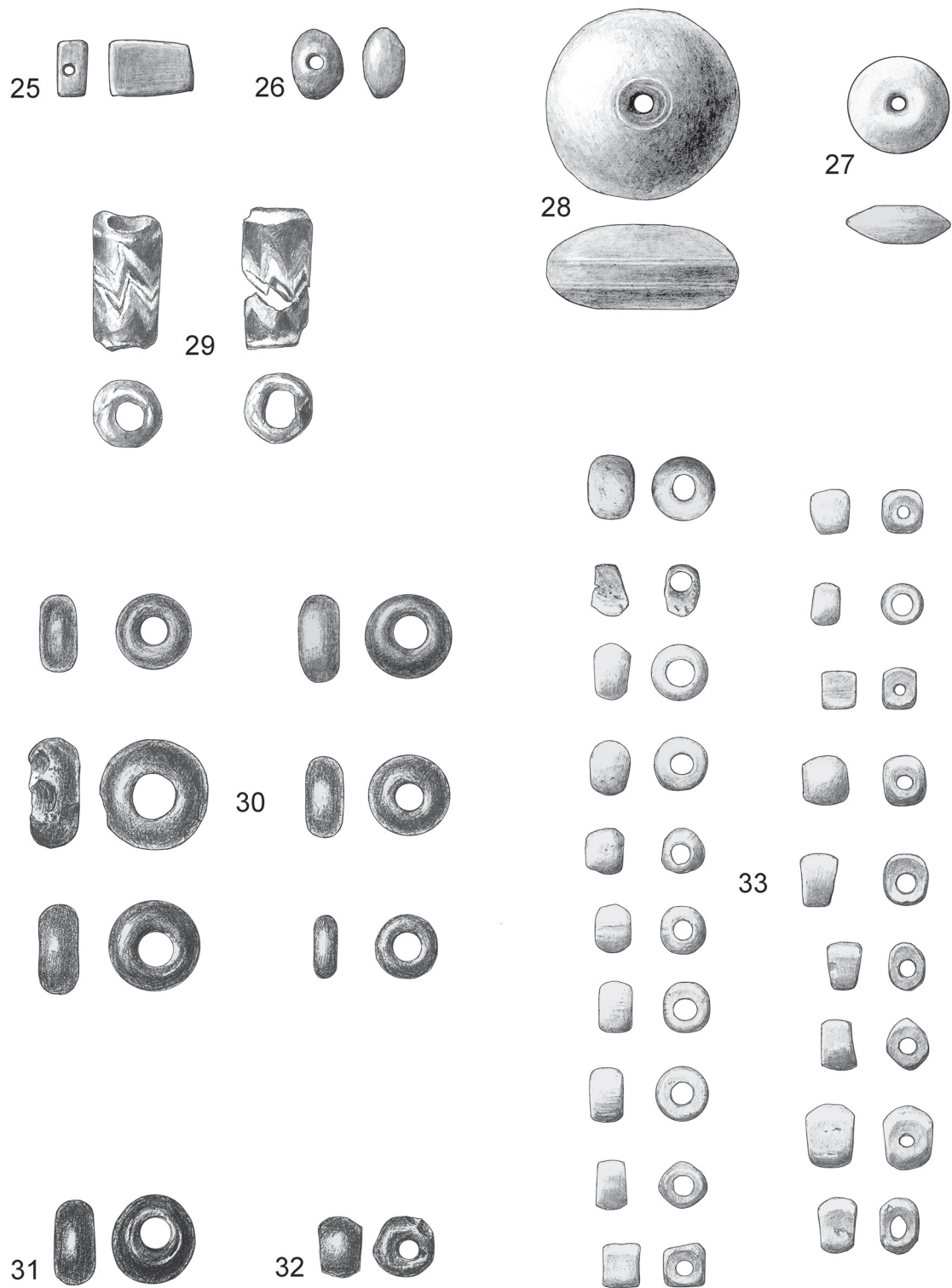

Ryc. 8. Kleszewo, pow. pułtuski. Grób 884.
7-10 – brąz; 11 – glina; 12 – poroże, brąz; 13, 14 – srebro. Rys. P. Holub.

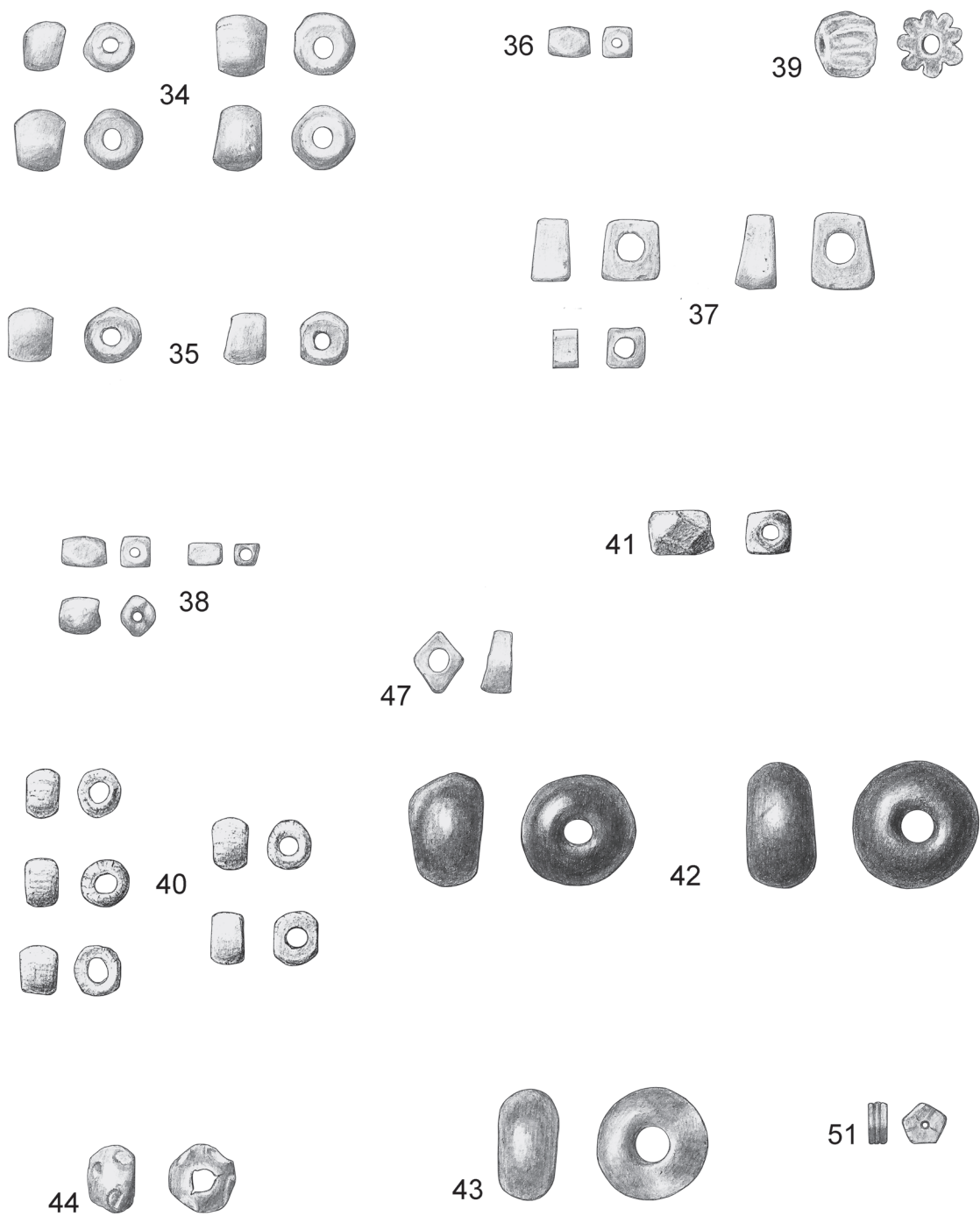

Ryc. 9. Kleszewo, pow. pultuski. Grób 884.

15 – srebro; 17–19 – bursztyn, brąz; 20, 21 – szkło, brąz; 22–24 – bursztyn. Rys. P. Holub.

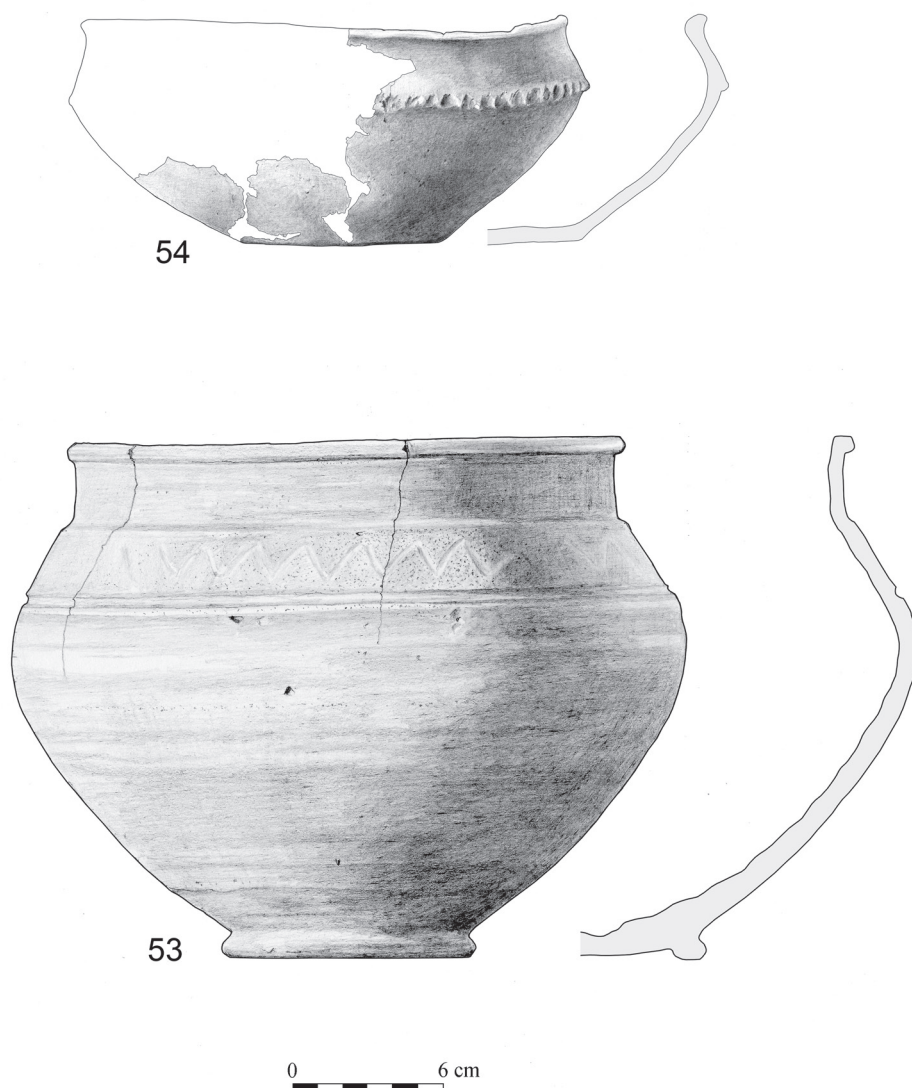
Ryc. 10. Kleszewo, pow. pułtuski. Grób 884.
25–28 – bursztyn; pozostałe – szkło. Rys. P. Holub.

Ryc. 11. Kleszewo, pow. pultuski. Grób 884.
51 – skamienielina; pozostałe – szkło. Rys. P. Holub.

Ryc. 12. Kleszewo, pow. pułtowski. Grób 884.
46 – szkło. Rys. P. Holub.

Ryc. 13. Kleszewo, pow. pułtuski. Grób 884.
53, 54 – glina. Rys. P. Holub.

Podobne wyroby zostały określone przez A. Kokowskiego mianem „parasolkowatych” (Kokowski 1995a, s. 47, 48). Dotychczas analogicznej formy w kulturze wielbarskiej nie znaleziono. Jedynymi pewnymi analogiami są egzemplarze znalezione na cmentarzysku kultury Sântana de Mureş w Dănceni, rai. Ialoveni w Mołdawii, grób 292 (RAFALOVIČ 1986, 89, tabl. XLVI:2, 3), które na podstawie zapinki A. 168 należy datować na fazę C₂ oraz okazy znalezione w grobach 133 i 200 w Masłomęczu, pow. hrubieszowski pochodzące ze starszego odcinka fazy C₂ (Kokowski 1995a, ryc. 16;

1995b, ryc. 49). W Masłomęczu wisiorzki „parasolkowate” odkryto w obiektach określonych jako pochówki sarmatek. Wy różniały się one od reszty grobów odmiennym modelem stroju oraz specyficznym zestawem ozdób pochowanych osób. Przede wszystkim należy tu wymienić występowanie licznych amuletów i ozdób noszonych przy pasie, brakiem sprzączek oraz obecnością bransolet wykonanych z paciorków i wisiorków. W grobach uznanych za sarmackie rejestrowano przeważnie więcej niż jedną kolię zawierającą liczne paciorki i zawieszki (Kokowski 1995a, s. 46, 47; 2003,

s. 227–282; 2004, s. 21, 22). Poza tą ostatnią cechą, żadnej z nich nie można odnieść do inwentarza obiektu 884 z Kleszewa. Zespół ten odpowiada zwyczajom pogrzebowym ludności kultury wielbarskiej (por. OKULICZ, JASKANIS 1981, 179–183). Cechuje się on jednak pewną specyfiką. Na uwagę zasługuje fakt umieszczenia szklanego naczynia wewnątrz glinianego, co znajduje doskonałe analogie we wzmiankowanym wyżej w kontekście omawiania zapinek wzoru ZG 64, pochówku z Gródka nad Bugiem. W grobie 64 z tej nekropoli szklany puchar także umieszczono w wysokiej wazie zrobionej na kole garncarskim. Poza zbliżoną fibulą i powyższym układem naczyń oba pochówki łączy też m. in. obecność miniaturowego, brązowego nożyka oraz licznych szklanych i bursztynowych paciorków nanizanych na druciane kółka.

Na związku z kulturą przeworską wskazuje omówiona wyżej zapinka A. 158, która jest zasadniczo formą obcą w kulturze wielbarskiej. Jest to jeden z bardzo nielicznych przykładów mogących poświadczать kontakty między tymi ugrupowaniami w fazie C₃–D na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu. Oddziaływania pomiędzy oboma jednostkami w tym czasie są tu niemal niewidoczne. Niektóre elementy, jak obecność w grobach wtórnie przepalanej ceramiki, związane z reminiscencją zwyczajów pogrzebowych ludności kultury przeworskiej (ANDRZEJOWSKI 2007, s. 233), w najmłodszej fazie okresu rzymskiego i początkach okresu wędrówek ludów trudno już traktować jako wpływy tej kultury. Należy je uznać jako swoistą cechę obrzędowości późnej fazy kultury wielbarskiej. Poniekąd rejestrowaną także na innych terenach objętych osadnictwem kultury wielbarskiej w omawianym odcinku czasu.

mgr Marcin Woźniak
Muzeum Starożytnego Hutnictwa w Pruszkowie
Pl. Jana Pawła II 2
05-800 Pruszków.
m.wozniak@mshm.pl

Bibliografia:

ALMGREN, O.

1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig.

ANDRZEJOWSKI, J.

2001 *Przemiany kulturowe i osadnicze na wschodnim Mazowszu i południowym Podlasiu u schyłku starożytności*, [w:] B. Bryńczak, P. Urbańczyk (red.), *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*, Siedlce, s. 95–136.

2007 *Pod wodzą Filimera, czyli osadnicy wielbarscy na Mazowszu i Podlasiu*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 229–258.

BECKMANN, B.

1966 *Studien über Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Saalburg Jahrbuch” XXIII, s. 5–100.

BECKMANN, CH.

1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit in freien Germanien*, „Saalburg Jahrbuch” XXVI, s. 5–106.

CIEŚLIŃSKI, A.

2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsbläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer Drwęca*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 17, Berlin.

DOBZAŃSKA, H.

1990 *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomii, woj. krakowskie I–II*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

DOMAŃSKI, G.

2008 *Ceramika kultury luboszyckiej wykonane przy pomocy koła garncarskiego*, [w:] A. Błazejewski (red.), *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*, Wrocław, s. 145–163.

EGGERS, H. J.

1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte I, Hamburg.

GAVRITUHIN, I. (Гавритухин, И.)

1999 *Hronologičeskie indikatory finala černâhovskoj kul'tury. 1. Tolstostennye kubki so šlifovannoj i plastičeskoj ornamentaciej: končeskie i s vydelennoj nožkoj* (Eggers 236–238, 195, Straume IV–IX), [w:] *Sto let černâhovskoj kul'tury*, Kiev, s. 48–86.

2000 *Final tradicij kul'tur rimskogo vremeni v Vostočnom Prikarpat'e*, [w:] M. Mączyńska, T. Grabarczyk, (red.), *Die spätrömische Kaiserzeit und frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź, s. 261–320.

2011 *Cut glass beakers within the context of studies in the connections between of the south of eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influences and the Great Migration Periods*, [w:] I. Khrapunov, A.-F. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Cultural-Historical Reports/ Kulturhistoriske rapporter 10, Kristiansand, s. 39–69.

GODŁOWSKI, K.

1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” IV, s. 7–235.

HEGEWISH, M.

2011 *Zur Drehscheibenkeramik im Westen der Germania magna. Anfänge, Weiterentwicklung und Verbreitung*, [w:] J. Bemann, J. et alii (red.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen*

Imperium. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13, s. 119–174.

HEYDECK, J.

1892 *Das Gräberfeld von Kl. Koslau, Kr. Neidenburg*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” 17, s. 171–178.

JAKUBCZYK, I.

2014 *Wokół zapinki typu A.158 ze Złotej, pow. sandomierski*, [w:] *In Medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina III, Warszawa, s. 239–248.

JASKANIS, J.

1996 *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica II, Kraków.

JASKANIS, J., OKULICZ, J.

1981 *Kultura wielbarska (faza cecelska)*, [w:] Wielowiejski, J. (red.), *Prahistoria Ziem Polskich, tom V: Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław, s. 178–190.

KEMPISTY, A.

1968 *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Kostki, pow. Ostrów Mazowiecka*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXII/3–4, s. 409–450.

KOKOWSKI, A.

1988 *Ze studiów nad ceramiką wykonaną na kole w kulturze wielbarskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim t. I*, Lublin, 157–176.

1993a *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej, t. I*, Lublin.

1993b *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej, t. II*, Lublin.

1995a *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.

1995b *Schätze der Ostgoten*, Stuttgart.

1997 *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreis*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 78, s. 641–833.

1998 *Metalowe wisiorki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północ i północny-wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym okresie wędrówek ludów*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu I: Weterani*, Lublin, s. 99–116.

1999 *La fin de la civilisation de Wielbark et ses conséquences*, [w:] J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski, (red.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grandes Migrations*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 13, Brno, s. 309–326.

2003 *Geschichte der Verbindungen der Goten mit der Sarmaten im Lichte der Untersuchungen der Masłomęcz-Gruppe und der Kulturen des Goten-Kreises*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und 4. Jahrhundert nach Christus*, Neumünster, s. 275–302.

2004 *Przyczynek do historii kontaktów Germanów i Sarmatów w świetle badań archeologicznych*, Studia Sarmatica I, Lublin, s. 11–69.

KUHARENKO, Ů. V. (Kyxapehko, Ю. B.)

1975 *Baivs'kij mogil'nik (Za materialami rozkopok V. P. Petrova i A. P. Kališuka)*, „Arheologija” 18, s. 51–61.

KURZYŃSKA, M.

2013 *Węgrowo, stan. 11. Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy wędrówek ludów na ziemi chełmińskiej*, Grudziądz.

LUND HANSEN, U.

1987 *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*, Nordiske Fortidsminder Seria B 10, København.

MADYDA-LEGUTKO, R.

1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im*

- mitteleuropäischen Barbaricum*, British Archaeological Reports, International Series 360, (1986) Oxford.
- MAGOMEDOV, B. (Магомедов, Б.)
2001 Černâhovská kultura. Problema ètnosa, Monumenta Studia Gothica I, Lublin.
- NIEZABITOWSKA, B.
2007 „Gockie” osadnictwo z późnego okresu rzymskiego w Ulowie, stan. 3, gmina Tomaszów Lubelski, w świetle znalezisk fibul, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 643–665.
- PIETRZAK, M., ROŹNOWSKI, F.
1996 *Niezwykłe pochówki z późnego okresu rzymskiego z Pruszcza Gdańskiego, stanowisko 5*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 193–198.
- PROCHOWICZ, R.
2013 *Carnelian beads in the cemetery of the Wielbark Culture at Szelków Nowy, Poland – „souvenirs from the Black Sea?”*, [w:] I. Khrapunov, A.-F. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Cultural-Historical Reports (Kulturhistoriske rapporter) 15, Kristiansand, s. 303–316.
- RAFALovič, I. A. (Рафалович, И. А.)
1986 *Dančeny. Mogil'nik černâhovskoj kul'tury III–IV vv. n.è.*, Kišinev.
- RAU, G.
1972 *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, „Acta Praehistorica et Archeologica” 3, s. 109–214.
- RODZIŃSKA-NOWAK, J.
2006 *Jakuszowice, stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, „Prace Archeologiczne” 61.
- SCHULTZE, M.
1977 *Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter*, Antiquitas 3/19, Bonn.
- SCHUSTER, J.
2011 *Zwischen Ost und West: Drehscheibenkeramik in Mittelbe-Oder-Gebiet*, [w:] J. Bemann, et alii (red.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperium. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13, s. 219–237.
- SKORUPKA, T.
2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż gazociągu tranzytowego II Wielkopolska 3, Poznań.
- SKÓRA, K., TROSCZYŃSKA-ANTOSIK, M.
2012 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Waplewie, pow. olsztyński*, „Wiadomości Archeologiczne” LXIII, s. 145–159.
- STASIAK-CYRAN, M.
2005 *Dwa groby kultury wielbarskiej z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce, pow. Puławy*, [w:] P. P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica, t. IV, Lublin, s. 441–452.
- STAWIARSKA, T.
1999 *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*, Warszawa.
- STRAUME, I.
1987 *Gläser mit Facettenschliff aus Skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.*, Oslo.

TEJLAR, J.

1988 *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas*, "Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums und Berichte aus dem Forschungsinstitut für Realienkunde" (1987), s. 11–39.

1992 *Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Mittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet. Kraków-Karniowice 3.-7. Dezember 1990*, Kraków, s. 227–248.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA, M.

1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein.

TEODORESCU, V., LICHARDOPOL, D., PENES, M.

1993 *Necropola daco-romană din sec. IV–V e.n. de la Boldești-Grădiște, jud. Prahova*, Materiale și Cercetări Arheologice XVII, București, s. 419–434.

WALENTA, K.

2009 *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*, Chojnice.

WERNER, J.

1988 *Dančeny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dneestr und zu den 'Reichtumszentren' auf Fünen*, „Bonner Jahrbuch” 188, s. 241–286.

WOŁĄGIEWICZ, R.

1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

WOYDA, S.

1965 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku późnolateńsko-rzymskim w Kleszewie, pow. Pułtusk*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXI/2–3, s. 250–251.

WOŹNIAK, M.

2011 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w KozłóWKu, pow. nidzicki (d. Klein Koslau, Kreis Neidenburg) w świetle publikacji i materiałów archiwalnych*, „Wiadomości Archeologiczne” LXII, s. 169–208.

2013 *Some remarks on settlement structures of the Wielbark Culture in the end of the Roman Period and Early Migration Period in middle-eastern Poland (Mazovia and Podlachia)*, [w:] I. Khrapunov, A.-F. Stylegar (Hrsg.), *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand, s. 435–451.

ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA, W.

1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.